'प्राचीन पाण्डुलिपि-संरक्षण-योजना' के अन्तर्गत भारत सरकार के शिक्षा एवं संस्कृति मन्त्रालय, नई दिल्ली द्वारा वित्तीय वर्ष १९८४-८५ में प्रदत्त पूर्ण आर्थिक सहायता से प्रकाशित ग्रन्थ।

सर्वाधिकार—सम्पादक

प्रथम संस्करण १००० प्रतियां

मूल्य : रु० १५०-००

प्रकाशक
पालि परिवेण
४५, उत्तरांचल सहयोग सामूहिक गृह निर्माण समिति लि०
पटपड़ गंज—११००९२

मुद्रक :
शाम प्रिंटिंग एजेन्सी (अमर प्रिंटिंग प्रेस),
८।२५, डबल स्टोरी, विजय नगर दिल्ली-११०००९

Pāli-Sāra-Pakaraṇa-Kuñjassa Paṭhama-Pupphaṃ

ĀCARIYA-BUDDHADATTA'S

ABHIDHAMMĀVATĀRO

Editor
PROF. MAHESH TIWARY
Professor of Buddhist Studies
Department of Buddhist Studies
Delhi University, Delhi—7

B. E. 2532 C. E. 1987 V. E. 2044

Published with full Financial assistance (1984-85) under the scheme "Preservation of Ancient Manuscripts" of the Ministry of Education and Culture, Government of India, New Delhi.

© Editor

First Edition—1000 copies

Price : Rs. 150.00

Published by
PĀLI PARIVENA
45, Uttaranchal Cooperative Group
Housing Society Ltd.
Patpar Ganj, Delhi-110092

Printed by
Sham Printing Agency (Amar Printing Press),
8/25, Double Storey, Vijay Nagar, Delhi-110092

समप्पणं

परम-ओदात-चरितस्स जम्बुदीपे भिक्खु-संघ-नायक-वरस्स
करुणा-सीतल-हृदयस्स अभिधम्मोदधि-ओगाहन-
पटिबलस्स पोराणक-विज्जा-इस्सरिय-सम्पन्नस्स
आचरिय-पवरस्स

भिक्खु-सिरि-जगदीस-कस्सप-महाथेरस्स

धम्मकाये संविज्जमानस्स

कराम्बुजेसु

इदं नवं मुकुलितं
पठम-सारप्पकरण-अभिधम्म-पुप्फं

सादरं सभत्तिकं

समप्पितं

अधिवासेतु मे भन्ते, सादरेण समप्पितं ।
नवं मुकुलितं पुप्फं, अभिधम्मत्थ-वासितं ।।

सद्धा-ओनतो
महेश तिवारी

PREFACE

Alone in a cottage, on the bank of the river Kāverī, was seen a saint deeply absorbed in trance. The soothing wavelets of his psychic stream were giving rhythemic expression through each atom of his physio-psychic amulgum. There was the complete reign of tranquility with its full saturation within and without. The only companion was the 'Nature' and the belongings were the leaves, bark-pieces, small earthen ink-pot and a feather-pen. Amidst such a calm situation a mysterious awakening was also at work. A thin ripple of inquisitiveness, with occasional appearance, was giving an ecstatic jolt to the inner stream, creating a mild break in the trance, and accelerating a wakeful movement in hands through the belongings around him. It, without saying, was the natural intimation of the fact that the saint had a problem, deep and immensely profound in nature and he was engaged in un-earthing its mystery and finding out a solution. The saint was none else than Ācariya Buddhadatta. The problem was the universal one, that is, the 'Suffering' of mankind. As a solution, he was making a psycho-ethical analysis of the physio-psychic amulgum, which constitute the personality of a being, and expressing the same through the immortal letters, appearing through those scattered leaves as the manuscript of the Abhidhammāvatāra. Fortunately, the text is in your hand in Indian script (Devanāgarī) after one thousand and five hundred years of its writing to shower forth the ambrosial ideas on the beings in general and the country men in particular.

It is a historical fact that Buddhadatta wrote the text Abhidhammāvatāra in the beginning of the fifth century, living in a cottage in the monastry of Veṇhu-Dāsa, situated on the bank of

river Kāveri in south India. He collected the ambrosial drops from the words of the Buddha and arranged them in the Dhamma-kāyika-form for the benefit and happiness of all. The prologue and the epilogue bear the evidence to this fact that the author had a pious desire in writing the text that the people of the country will take care of his writings, study them sincerely and put the ideas into practice for gradual purification of their consciousness for generation of harmony here and here-after. But it did not happen so in the true sense of the term. The sons of the country, due to several diverse situations, could not find themselves able to honour his pious desire for a long. As a result of this, the text did not appear in any of the Indian scripts in its home-land, being critically edited, for such a long interval of time. Ofcourse, the people were acquainted with the merit of the immensely rich materials of the text.

There is a cultural history of the home-coming of the text. It is an event of 1957. I just joined as a Lecturer in Nava Nalanda Mahavihara, Nalanda to teach Pali and Abhidhamma-Philosophy. One fine morning, an old monk-student from Shri Lanka, came to my residence and with great veneration, presented to me a text, nicely kept in a yellow wrapper. He was before me with serene appearance and immensely sweet expression—"Sir, I am returning back the *Dhamma-Iṇa* (Righteous Debt) properly utilized and preserved in Shri Lanka for centuries together, for taking care of by Indian people for the well-being of all. Sir, kindly accept and take care of it, and make me experience freely the joy of paying back the 'Righteous Debt' and fulfilling the moral obligation of the teachers". He was Rev. A. Ñāṇatilaka.

I received the book and kept in my shrine room and went to Nava Nalanda Mahavihara, Nalanda to preform my normal duties. I reported the entire event to my teacher Bhikkhu J. Kashyapa, Director, Nava Nalanda Mahavihara. He was overjoyed to hear the event and told me to show him the present immediately. Accordingly, the text was brought before him and with salutation to the great teachers, he opened the wrapper. He was glad to see that there

was a complete version of the book Abhidhammāvatāra. He remained silent for few moments and narrated there-after a similar event of his teacher in the Vidyālankāra-Pariveṇa, Shri Lanka. He made a silent salutation to his teacher and graciously advised me to prepare a critical edition of the text in Deva-nāgarī script.

The Law of kamma is in operation in every walk of life and the activities are regulated without any transgression. The text was transcribed into Deva-nāgarī script and several readings were made with the help of Bhikkhu J. Kashyap and Rev. A. Ñāṇātilaka. A scheme of preparation of critical edition of such valuable texts was also prepared. But, the heavy schedule of teaching, research and publication of the Aṭṭhakathas kept us engaged in completing the task in time and the scheme of publication of this text was postponed, inspite of our best effort and righteous awareness of its merit.

I joined the Department of Buddhist Studies, Delhi University, Delhi in 1977. In course of time, the department made its horizontal and vertical development in planning its three-fold programmes of teaching, research and publication. In course of planning the publication of the valuable Pali texts, I got an apportunity to discuss the matter with Dr. (Mrs.) Kapila Vatsyayana, Additional Secretary, Ministry of Education and Culture, Government of India in 1985. She gave a patient hearing to my proposal and in most forceful and affectionate words assured me of all possible help for the critical edition of such valuable texts under the scheme "Preservation of Ancient Manuscripts. Her sentences like—"as I said the other day, while we shall happily consider the proposal of publication of the critical edition of the Abhidhammāvatāra under our scheme of assistance for manuscripts publication provided you fill up the form and send it to us through the university"—gave me encouragement and inspiration and, therefore, allowing no occasion for further postponement, I took up the scheme of preparation of the critical edition of the Abhidhammāvatāra and its Ṭīkā with devotion. Due to

her encouragement and affectionate care as well as the blessings of the Triple-gem, the idea of publication took a practical shape.

The proposal, in original, was processed to prepare the critical edition of the Abhidhammāvatāra with Ṭikā in three volumes. The Government were pleased to approve the scheme vide their letter No. F. 35-23/84—Lib : dated the 25th March 1985. On detailed examination, it was further seen that the publication of the Abhidhammāvatāra with the Ṭikā will be too big in volume and lose the charm of understanding the niceties of the senses as expressed in original ideals because of its further being enveloped in the enterwoven thickets of sub-commentarials materials. As such it will not be the text of direct access to the post-graduate students, Research scholars and the persons interested in Abhidhammic lore. Therefore, for making the text more useful, and easily accessible, it was decided to bring the critical edition of the Abhidhammāvatāra in one volume first and the two Tīkās; Purāṇa-Tīkā and Abhinava-Tīkā, later on in subsequent volumes. They may appear following the numerical paragraphic arrangement and help one in going into minute details of the enterpretation of the later Abhidhammic tradition.

The basic manuscript of the Abhidhammāvatāra was prepared from the Singhalese version of the text edited by Rev. M. Dhammaratana B. M. S. and published by Dr. Silva Esq. Proctor of the Honourable the Suprime Court of Ceylon in 1914 in Colombo. It was initially compared with another Singhalese version published under Hewatarane series. The transcription was made fair, complete and readable on the basis of these texts. The Burmese version of the text Abhidhammāvatāra published under the patronage of the Buddha-Sāsana-Council, Rangoon and its Roman version published by Pali Text Society were procured for further comparison and collection of varients. The basic manuscript was thoroughly compared with these texts and the varients were collected. The readings which are more meaningful in explaining the underlined senses, have been included in the body of the text and the rest have been

arranged in the foot-notes with the abbriviated indication of the version from which they have been taken. The omissions, or insertions of certain words in some versions have been indicated in proper places.

Proper care has been taken to make the text easily understandable to the modern mind, acquainted with new techniques. For this purpore, headings and sub-headings have been inserted in the places where-ever necessary. Paragraphs have been arranged to display the contents according to the subject-matter described therein. They have been numbered independently in each chapter. The numbering of the verses is continuous. Punctuations as accepted in modern technique of editing and specially as followed in the publication of the critical edition of Tipiṭaka and Aṭṭhakathā by Nava Nālanda Mahāvihāra, Nālanda, has faithfully been followed in this text. In the margin, the page numbers of the Singhalese version, Burmese version and Roman version of the text Abhidhammāvatāra have been given with the abbreviated symbols S. B. and R. respectively. It is for easy reference to those versions as well as for the critical awareness of the various readings.

There is an introduction in the beginning, discussing some of the basic problems, presenting brief account of the contents of each chapter, and appending explanatory notes on some of the technical terms. It has been done with a view to introduce the text as a whole to the readers. However, due to certain limitation no detailed account of the contents has been given here. It is hoped that a more detailed description of the Abhidhammic concepts, in the light of sub-commentarial materials, may get a chance to appear in the second volume of this text. In the end two indexes have been appended, namely; the index of the first quarter of the verse and the index of the important words appearing in the text. With a view to bring into light the other treatise on the Abhidhamma by the author, the Rūpārūpa-vibhāga, has also been included.

I feel, to-day, a thrill of all pervading pleasant sensation to see the appearance of the text, for the first time in its home-land in Deva-nagari script. How it has appeared, what shape it has taken, is the matter of evaluation by the scholars. I am fully conscious of my limitations and can not claim any remarkable contribution towards it. I may only submit here that it is my humble attempt to prepare a critical edition of the text in the present indigeneous form. It has just been complete and the book has taken a shape, is a matter of academic joy for me.

On this pious moment, I regard it my pious duty to express the deep sense of gratitude to those Kalyāṇa-mitras who have helped me in various ways in giving a shape to this text. Rev. Bhikkhu J. Kashyap taught me Pali and Abhidhamma-Philosophy with great care and affection. It is to due his blessings, I have been able to put a step in the un-explored area of Abhidhamma-Philosophy. I find no suitable words to express the great sense of gratitude towards him, existing now in his Dhammakāya. With the heart, saturated with devotion and reverence, I make a psychic prostration to offer his 'wisdom-flowers' on his feet. The event of paying back the 'Righteous Debt' by Rev. Ñāṇatilaka is the most pious moment in my life which awakened in me a number of dormant moral psychic states and inspired me thereby to take up such Dhammika activities. I am really greatful to him. Respected Prof. S. Mookherjee, Prof. N. Tatia, Prof. U. Dhammaratana, Prof. C. S. Upasaka, Prof. Angraj Chowdhary, Swami Brahmanand Saraswati, Prof. U. Zagarabhivaṃsa, Dr. D. K. Benerjee, Dr. U. S. Vyas, the respected teachers and the collegues of Nava Nalanda Mahavihara, Nalanda had always been the source of inspiration for me. Prof. A. C. Banerjee (Calcutta), Prof. P. V. Bapat, (Poona), Prof. K.S. Murthy (waltair), Prof. B. N. Banerjee (Santiniketan), Prof. H. Chatterjee (Calcutta) etc. have continuously encouraged me for taking up such work. I cannot forget the noble suggestions of Prof. J.N. Upadhyaya, Prof. N. H. Samtani, Prof. L. N. Tiwary and Dr. H. S. Shukla which have been the source of making right efforts in my

day to day academic programmes. My colleagues in the department of Buddhist Studies, Delhi University, Delhi, Prof. K. K. Mittal, Prof. Sanghsen Singh, Dr. (miss) Sudha Sengupta, Shri G.G. Gyatso, Miss Latika Lahiri, Dr. R. N. Pandeya, Dr. Bhikkhu Satyapal, and Shri Hira Pal Gangnegi have, from time to time, created a congenial atmosphere for academic discussion on some Abhidhammic concepts and thereby benefitted me in pondering more over the concepts and unearthing the niceties of senses lying therein. Dr. Harcharan Singh Sobti, my friend, colleague and Research Student kept me alert towards the task by his active and charming behaviour and beautiful suggestions. I express the deep sense of gratitude to all the Kalyāṇa-mitras, teachers, colleagues and friends for their most valuable academic cooperation, noble suggestions and soothing inspiration for materialization of the programme.

I cannot forget the affectionate care and encouragement of the authorities of the Ministry of Education and Culture, Government of India, New Delhi, who with their inspiring words, granted me full financial assistance for completion of this academic programme. Their such graciously charming behaviour generated in me the psychic support for remaining engaged in such academic activities. I am really greteful to all of them.

The authorities of the Delhi University, Delhi, both officials and the ministerial staff, are the honourable members of this academic family. I had the occasions to be with them in connection with the issues of this programme from time to time. I am happy to say that I always received from them the friendly cooperation and sweet behaviour in nicely dealing with the problems with value-oriented positive approach. My hearty thanks are for them.

My research scholars Dr. Rabindra Panth, Dr. Om Prakash Pathak, Dr. Sunil Kumar, Shri Bimlendra Kumar, Mrs. Seema Sharma, Mrs. Manu Panth, Miss Salini Gupta etc. helped me in preparing the index, correcting proof and making the text academically beautiful. I bless them for a prosperous and happy long life

with unpredictable furture, remaining ever engaged in academic persuits.

I am fully aware of the truth that an academic programme cannot be successfully camplete if there is no congenial atmosphere at home. Fortunately, I have so. The unknown cooperation of my wife, the surprising silent enquiry of my sons Dr. Yogesh and Dharmakirtti, the profitable approach of my daughters Mrs. Rama, Mrs. Shakuntala, Mrs. Maya, Mrs. Priti and 'what for'-enquiry of my daughter-in-law Mrs. Laxmi became a source of innocent laughter and inner delight in keeping myself engaged in my academic programmes. The relishable innocent queries of seeing the manuscript as magical emergence into a book of my grandsons Pawan and Tarun and grand-daughter Suvarna, have always been the ever-flowing fountain of joy, immensely capable of bringing down the divine pleasure at earthly home. I always pray to God for their long prosperous life with right view as a guiding force.

The Sham Printing Press, Vijaya Nagar, Delhi has given me the full cooperation in printing the text inspite of so many obstacles in the way. I propose hearty thanks to its authorities and hope to get similar cooperation in future.

In the end, I, with clear mind, beg an apology for the faults of my un-awareness. Inspite of our best efforts to see the text printed correctly, some printing errors have mischievously crept-in in the moment of our un-awareness. Attempt has been made to rectify them by providing an errata with a sincere request that the scholars will kindly take the trouble of correcting the text before enjoying the flavour of sublime ideas appearing therein.

MAHESH TIWARY
23-12-1987

चिन्तन-ठानानि

१. अभिधम्मत्था

चित्तं चेतसिकं रूपं, निब्बानं ति निरुत्तरो।
चतुधा देसयी धम्मे, चतुसच्चप्पकासनो ॥८॥

२. चित्तं

विचित्तकरणा चित्तं, अत्तनो चित्तताय वा।
पञ्ञत्तियं पि विञ्ञाणे, विचित्ते चित्तकम्मके।
चित्तसम्मुति दट्ठब्बा, विञ्ञाणे इध विञ्ञुना ॥९॥

३. चेतसिकं

सब्बे चेतसिका वुत्ता, बुद्धेनादिच्चबन्धुना।
नाम-सामञ्ञतो येव, द्वे पञ्ञास भवन्ति ते ॥८९॥

४. रूपं

तं रूप्पती ति रूपं ति, तथा रुप्पयति ति वा।
रूपारूपभवातीतो, सुरूपो रूपमब्रवी ॥६२३॥
तं रूपं दुविधं होति, भूतोपादाय-भेदतो।
चतुब्बिधा महाभूता, उपादा चतुवीसति ॥६२४॥

५. निब्बानं

अच्चन्तं अमतं सच्चं, अनन्तं अपलोकितं।
पणीतं सरणं खेमं, ताणं लेणं परायणं ॥७७२॥
विरागं च निरोधं च, विमुत्तिमोक्खमेव च।
इमेहि पन नामेहि, निब्बानं तु कथीयति ॥७७५॥

६. मूल-पञ्हो

सत्तो संसारमापन्नो, दुक्खमस्स महब्भयं।
अत्थि माता अत्थि पिता, अत्थि सत्तोपपातिका ॥७८०॥

७. को अयं सत्तो नाम ?

यथा हि अंग-सम्भारा, होति सद्दो रथो इति।
एवं खन्धेसु सन्तेसु, होति सत्तो ति सम्मुति ॥७८६॥

८. कथं पवत्तति ?

यं हि करोति पुरिसो, कायेन उद चेतसा।
तं हि तस्स सकं होति, तं च आदाय गच्छति ॥७८२॥
अस्मा लोका परं लोकं, सो च सन्धावति नरो।
सो च करोति वेदेति, सुख-दुक्खं सयं कतं ॥७७९॥

९. सुद्धधम्मप्पवत्ति

कम्मस्स कारको नत्थि, विपाकस्स च वेदको।
सुद्धधम्मा पवत्तन्ति, एवेतं सम्मदस्सनं ॥१२४७॥
फलेन सुञ्ञं तं कम्मं, फलं कम्मे न विज्जति।
कम्मं च खो उपादाय, ततो निब्बत्तते फलं ॥
न हेत्थ देवो न ब्रह्मा, संसारस्सत्थि कारको।
सुद्धधम्मा पवत्तन्ति, हेतु-सम्भार-पच्चया ॥१२५७॥

१०. किं ताणं ?

भारा हवे पञ्चक्खन्धा, भारहारो च पुग्गलो।
भारादानं दुक्खं लोके, भार-निक्खेपनं सुखं ति ॥७८१॥

११. को उपायो ?

अभिधम्मावतारेन, अभिधम्ममहोदधिं।
ये तरन्ति इमं लोकं, परं चेव तरन्ति ते ॥६६॥

INTRODUCTION

The *Abhidhammāvatāra* is a book of immense importance for Abhidhammic Study. It is mainly based on the materials available in the seven texts of the *Abhidhamma-Piṭaka* and the ancient commentaries surviving in Siṅghalese and Pali. It is composed in a mixed style of prose and poetry in Pali with elegant expressions replete with simple and beautiful illustrations, connected with the day to day life of the people. It is the first effort of introducing the profound and sublime ideas through the minimum possible words and thereby opening the doors of access to the vast treasure of Buddhist lore. This new trend of composition originated in the background of the psychological demand of the people to know the *Dhamma* in brief and continued to exist for centuries together, embracing almost all the branches of Buddhist learning. It was classed as manual literature. The *Abhidhammāvatāra* is the first treatise of its kind on Abhidhamma-Philosophy. Its appearance is marked as the blossoming of an excellent Abhidhammic flower, full of divine fragrance amidst the clusterous branches of traditions with varigated manifestations of leaves of psycho-ethical ideals.[1]

The author of the text is Ācariya Buddhadatta.[2] He, like

---

1. "सुमति-मति-विचारबोधनो, विमति-विमोह्-विनासनो अमं ।
   कुमति-मति-महातमो ह्रो, पटुमति-ह्रासकरो कतो मया ॥"
2. × × × आचरियेन भदन्तबुद्धदत्तेन कतो अभिधम्मावतारो नामायं । अ. पृ० २०४

   ⊠ ⊠ ⊠

   थेरेन बुद्धदत्तेन, रचितं यं मनोरमं ।
   अभिधम्मावतारो ति, लद्धनामेन विस्सुतं ॥
   स० सं० पृ० ४२

other ancient writers, has not made much projection of his life as a whole. There are only occasional references to some of his activities and the places connected with them in the epilogues of his treatises. The later texts like *Buddhaghosuppatti*, *Saddhamma-Saṅgaha*, *Gandha-vaṃsa* etc. also present a very brief account of his life and contributions. With such scattered and limited materials, one has to proceed to draw a picture of his life, of course, a fragmentary and obscure one.

However, it appears from the concluding lines of this text that Buddhadatta was an inhabitant of the village *Uragapura*[1]—in South India. The other referenees also go to support this fact but no details of his early life, family-tradition, education, teacher etc. are available therein.

Buddhadatta was a saint scholar. He was, perhaps, trained in Vedic lore in the early phase of his life. Later on, he was initiated to Buddhist discipline and accordingly, he received his education in Buddhist learning in the tradition of the *Mahāvihāra* of Sri Lankā. He, due to his sincere devotion and untiring zcal, got proficiency in the discipline in no time and commanded respect of his teachers and contemporaries as an erudite saint scholar, prolific writer, and poet philosopher. The *Vinaya-vinicchaya-Tikā* bears an evidence to this fact in the remarks like[2]—

---

1. उरगपुरनिवासिकेन आचरियेन भदन्तबुद्धदत्तेन कतो अभिधम्मावतारोयं । अ० २०४

× × ×

अनेन पुञ्ञेन तु बुद्धदत्तो, विहार-संसार-भया सुमुत्तो ।
महामहं रागविनोदनं सिवं, अनासवं सेवतु खिप्पमेव ॥

रू० वि० पृ० १५६ (रो०)

2. मादिसा पि कवि होन्ति, बुद्धदत्ते दिवङ्गते ति आदिना पच्छिमकेन पसत्थतरेहि अभित्थुत-गुणो भदन्तबुद्धदत्ताचरियो वेदितब्बो ।

B. M. xii

यो बुद्धघोसाचरियासभेन, विञ्ञुप्पसत्थेन पि सुप्पसत्थो ।
सो बुद्धदत्ताचरियाभिधानो, महाकवि थेरियवंसदीपो ति ॥

The author, with such background of Buddhist lore, came back to India and chose for his Dhammic abode, the ever refreshed bed of the river *Kāveri* with its sublime resounding of Indian wisdom from the hoary past.

Buddhadatta was the senior contemporary of Buddhaghosa, the famous Pali commentator. He, for the first time, visualised the importance of the vast treasure of Buddhist learning preserved in the Siṅghalese commentaries but due to certain limitations, probably of his age, he could not find himself capable to deep down into this valuable treasure and unearth the gems of truth for free access to all. He only acted as a guide in pointing out its sterlings merit of the text for proper interpretation and exposition of the words of the Buddha. Thus the path, invented by him, became the path of smooth way-faring for Buddhaghosa. The radiation of the rays of mission by the former became the source of inspiration for the latter.

The *Buddhaghosuppatti* preserves a beautiful episode of the meeting of these two scholars on the bed of the vast ocean existing between India and Sri Lanka. Buddhadatta was returning from the island after his long stay and Buddhaghosa was just making a voyage to that. The former had the mission but it was not fulfilled. The latter had the mission at hand with booming energy for its materialisation inspired and accelerated by the blessing and admonition of his teacher.

The meeting of the two saint scholars on the bed of the vast ocean, bear an evidence of Buddhadatta's visit to Sri Lankā with a mission to study and bring back the commentaries on the words of the Buddha in Pali which were then surviving in Siṅghalese. He, due to his old age, could not stay there for a long time and made a homecoming through the sea on a boat. Buddhaghosa, being

inspired by his teacher and sincerly følowing his instructions planned his mission of bringing back the Siṅghalese commentaries on the words of the Master into Pāli. Accordingly he took his voyage through a boat to Sri Lankā. The two boats of the scholars happened to meet in the lap of the ocean and the two got the opportunity to express themselves to each other. Buddhadatta explained to him about the existence of the vast treasure of Buddhist learning existing in Siṅghalese and expressed his inablity of bringing them back due to his old age and loss of *jīvitindriya,* both mental and material. Finding Buddhaghosa in the prime of his youth, he expressed the sense of satisfaction and blessed him for success in his mission and realization of the desert. He also requested him to show the Pāli version of the commentaries after his successful completion of the mission and coming back from Sri Lankā. In this way, the most pious academic dialogue was going on between the two scholars, with the sea as the witness, the rough wind could not relish the flavour of such sublime dialogue and made a sudden push to separate the two boats in two directions to flow, leaving behind a number of things to be spoken in oblivion, for ever. However, the two scholars reached their destinations peacefully.

It appears from the epilogue of the text that Buddhadatta wrote this treatise in a beautiful monastery built by Śri *Kaṇhadāsa* on the bank of river *Kāveri* at *Kāveri-paṭṭana.* It was situated amidst natural surroundings and inhabited by a number of virtuous monks. On the request of these monks in general and the monk *Sumati* in particular as well as wishing for the establishment of the *Saddhamma* for long, for the benefit of all, he composed the book *Abhidhammāvatāra,* living in a room in that monastery.[1]

1. यतो सुमतिनामको नामतो, आयाचि असमानतो मानतो ।
तततो विरचितो सदा तोसदा, मया हितविभावना भावना ॥

× × ×

It is also evident that the author was very much conscious about faithful presentation of the facts. He sincerely and orthodoxically followed the tradition of the *Mahāvhiāra* of Śri Lankā which was then the seat of Buddhist learning in the Island. He utilised the materials which were available in the tradition like an ever flowing stream in the chain of teachers and disciples. He was also in know of the trends of thought surviving in other Buddhist sects and doing so always avoided the confusion, interpolations and entering of the various ideas in disguise. The following verse throws sufficient light on the strait forward confession and commitment of the author :—

निकायन्तर-लद्धीहि, असम्मिस्सो अनाकुलो ।
महाविहारवासीनं, वाचनामग्गनिस्सितो ॥

The author was well trained in both the Vedic and Buddhist lore and very much acqainted with the various streams of thought flowing in these traditions. His erudition and the power of subtle distinction has always been appreciated by Buddhaghosa and others. He was held as a personage of exceptionally high scholarly attainments and a great saint in the tradition. He composed this treatise

---

नरनारिगणाकिण्णे, असंकिण्ण-कुलाकुले ।
फीते सब्बङ्गसम्पन्ने, पसन्नसरितूदके ॥
नानारतनसम्पुण्णे, विविधापणसंकटे ।
कावेरिपट्टने रम्मे, नानारामोपसोभिते ॥
केलास-सिखराकार-पसाद-पतिमण्डिते ।
कारिते कण्हदासेन, दस्सनीये मनोरमे ॥
विहारे विविधाकार-चारु-पाकार-गोपुरे ।
तत्थ पाचीनपासादे, मया निवसता सता ॥
रम्मसल्लेख-साखल्य-सीलादिगुण-सोभिता ।
अयं सुमतिना साधु, याचितेन ततो ततो ॥
अ० पृ० २०४

in the background of his continuous study combined with ever-going spiritual practice of relishing the *Dhamma*. There is also a tradition that according to the promise, Buddhaghosa placed the entire commentaries which he composed in Śri Lankā, in the hand of Buddhadatta. He summed up the commentaries on *Abhidhamma* and composed the *Ābhidhammāvatāra*.[1]

The other treatises of Buddhadatta are the *Vinaya-Vinicchaya* and *Uttara-Vinicchaya*. They are the two manuals based on the materials related to the original and commentarial texts on the *Vinaya-Piṭaka*. He also wrote a commentary on the *Buddhavaṃsa* in the name *Madhuratthavilāsinī*. The *Rūpārūpa-vibhāga* is *a* small treatise on the *Abhidhamma* which is also ascribed to the same author.

2. ABHIDHAMMĀVATĀRA

The name Abhidhammāvatāra is a significant expression. It has been used by the author to convey a number of senses, surviving in the tradition and very much connected with the life of a man. The nature of man, basic problem of life, ground of its solution, goal to be realized, and the flavour of its realization have been meaningfully expressed by the use of this word. It is like small banian seed preserving in it the potentiality of its lustrous growth and meaningful manifestations. Keeping this background in view, the author has rightly remarked about the text that it is—

सुमति-मति-विचार-बोधनो,
विमति-विमोह-विनासनो अयं।
कुमति-मति महातमो हरो,
पटु-मति-हासकरो कतो मया ।।

The term Abhidhammāvatāra may be understood by breaking it into two main components—Abhidhamma and Avatāra. The

1. H. P. L. 2, 324-85

Abhidhamma again has two parts *Abhi* and *dhamma.* Similarly the term *Avatāra* may be broken as *Ava* and *tāra.* With such analytic process, here there is an attempt to unfold the underlying meaning of the term.

In the term Abhidhamma, *abhi* is a prefix and *dhamma* stands as a noun. *Abhi* is used to indicate the sense like—excellent, deep, profound, subtle etc.[1] *Dhamma* is a multi-significant term which denotes a number of senses according to the various contexts. Teaching,[2] law,[3] nature,[4] intrinsic quality,[5] composit and non-composit things,[6] moral and immoral states,[7] the state of absence of some permanent essence,[8] action[9] and the reals[10] etc. are its several meanings. In the present context, it has been used to donote the sense of four reals.[11]

---

1. अतिरेक-विसेसत्थदीपको हि एत्थ 'अभि-सद्दो'।
अ० स० पृ० २
2. देसेति धम्मं आदिकल्याणं, मज्झे-कल्याणं परियोसान-कल्याणं...।
दी० नि० १.५५
3. एस धम्मो सनन्तनो। खु० नि० १.१७
4. छेदन-विद्धंसन-धम्मो........। दी० नि० १.६७
5. न हि धम्मो अधम्मो च, उभो समविपाकिनो।
अधम्मो निरयं नेति, धम्मो पापेति सुग्गतिं॥
—थे० गा० २६०
6. सब्बे धम्मा अनत्ता ति, यदा पञ्ञाय पस्सति।
—खु० नि० ४३
7. तस्मिं खो पन समये धम्मा होन्ति।
—ध० सं० पृ० ३७
8. धम्मेसु धम्मानुपस्सी विहरति........। —दी० नि० २.२२२
9. मनोपुब्बंगमा धम्मा, मनो सेट्ठा मनोमया।
—खु० नि० १.१७
10. तत्थ वुत्ताभिधम्मत्था........। —अ० सं० पृ० १—
11. चित्तं चेतसिकं रूपं, निब्बानं ति निरुत्तरो।
चतुधा देसयि धम्मे, चतुसच्चप्पकासनो॥ अ० पृ० ४

Thus Abhidhamma is the name of the most profound teachings of the Buddha dealing with the four reals—Consciousness (citta), Psychic factor (cetasika), Material qualities (rūpa) and a state of eternal Bliss (Nibbāna). It forms a system of thought presenting the minute analysis of a man in suffering and a state where there is no suffering at all. In between the two, it introduces a path of gradual purification moving towards realization of that state of eternal Bliss. It unfolds the nature of moral, immoral, and non-moral roots exhibiting the minute details of moral, immoral, resultant and inoperative types of consciousness, associated psychic factors and the material qualities finding expressions through them. It trains one with sufficient hints to become mentally sound to avoid the immoral ones, to inculcate, develop and nourish the moral ones and achieve a state of immense purity of consciousness, technically called *Nibbāna*. In short, Abhidhamma Philosophy is a psycho-ethical system of thought and practice, proceeding for taking the man from a state of suffering to the state eternal Bliss.

This system of thought is generally understood as the most profound one because of the minute analysis of the abstract states in it. For this reason, it is described as excellent-dhamma (dhammātireka) and distinguished-dhamma (dhamma-visesa).[1] It exceeds and is distinguished from the teachings of the *Vinaya* (Discipline) and *Sutta* (Popular discourse), both in style and contents. To indicate such distinctions, the *Vinaya* has been explained with three attributes like—(a) teachings related to prescriptions to do this and not to do this (āṇā-desanā), (b) the regulations prescribing punishments according to transgressions (yathāparādha-sāsana) and (c) norms of putting restrains over psycho-physio-vocal deeds, indicating the situation where to put and where not to put (saṃvara-asaṃvara-

1. धम्मातिरेक-धम्मविसेस-अत्थेन अभिधम्मो ।
—अ० सा० पृ० १

kathā).[2] The *Sutta* has also been described, similarly, with three attributes as its being the popular discourses (vohāra-desanā), teaching given according to the temperament and the elevation of mind (yathā nuloma-sāsana) and the discourses related to removal of wrong views (diṭṭhiviniveṭhana-kathā). Three attributes are also seen to highlight the nature of *Abhidhamma* as—the teachings related to ultimate truth (paramattha-desanā), treatment of Dhammas as they realy are (yathā-dhamma-sāsana) and the discourse related to minute analysis of mind and matter (nāma-rūpa-pariccheda-kathā). A searching analysis of these nine attributes, given specially to the three types of teachings of the Buddha, the profundity of Abhidhamma may easily be glimpsed through.[1]

The second component 'Avatāra' is also significant in expressing a number of senses like the former one. It has also two parts—*ava* and *tāra*. The former is a prefix which denotes the senses like lower, entering into, moving downwards etc. *Tāra* is derived from

---

1. एतानि हि तीणि पिटकानि यथाक्कमं आणा-वोहार-परमत्थ-देसना, यथापराध-यथानुलोम-यथाधम्म-सासनानि, संवरासंवर-दिट्ठि-बिनिवेठन-नामरूप-परिच्छेद-कथा चा ति वुच्चति ।

अ० सा० पृ० १८

× × ×

"विविध-विसेस-नयत्ता, विनयनतो चेव कायवाचानं ।
विनयत्थ-विदूहि अयं, विनयो विनयो हि अक्खातो ॥"

× × ×

अत्थानं सूचनतो सुवुत्ततो, सवनतोथ सूदनतो ।
सुत्ताणा सुत्तसभागतो च, सुत्तं [सुत्तं ति अक्खातं ॥"
यं एत्थ वुड्ढिमत्तो सलक्खणा पूजिता परिच्छिन्ना ।
वुत्ताधिका च धम्मा, अभिधम्मो तेन अक्खातो ॥

—अ० सा० पृ० १७

the root *tara* (to cross) by adding the suffix *ṇa* and gives the generic sense of *crossing*, going across, moving beyond etc. Thus the literal meaning of the term *Avatāra* is going across or making others to go across. The other meanings are the descent, entrance, a landing place (tittha), introduction,[1] boat, manual, appearance (incarnation) etc. The author, in the present context, has used the word in five specific senses, namely; descent, key, entrance, boat and manual. It is the descent in the sense that it has come down to the earth from the heaven. The tradition maintains that the teachings of Abhidhamma were made by the Buddha in the divine kingdom *Tāvatiṃsa* in the assembly of gods keeping Mahāmāyā as the cheif witness. It was brought down by him on the earth and handed over to Sāriputta. He further gave it to his five hundred able disciples and they also transmitted to their disciples, possessing sincere interest in the subject and having accumulations of moral deeds in their past existences. In this way, through the unbroken chain of teachers and taughts, it has a descending way-faring from the divine kingdom to the earth and therefore, it is a descent (avatāra).[2] The author has rightly conveyed this sense in the following verses :—

---

1. दीपभासाय सद्धम्मावतारं अकारयि । —म० वं० पृ० ८३
2. कत्थ देसितो ति देवेसु तावतिंसेसु ।

× × ×

अपरभागस्मिं हि तथागतो तावतिंस-भवने पारिच्छत्तकमूले पण्डु-कम्बलसिलायं दससहस्सचक्कवालदेवतानं मज्झे निसिन्नो मातरं कायसक्खिं कत्वा "कुसला धम्मा, अकुसला धम्मा, अब्याकता धम्मा ति धम्मं देसेन्तो सतभागेन सतसहस्सभागेन धम्मन्तरा धम्मन्तरं संकमित्वा संकमित्वा व देसेसि ।

× × ×

धम्मसेनापति सारिपुत्तत्थेरो पि तत्थ गन्त्वा सम्मासम्बुद्धस्स वत्तं कत्वा एकमन्तं निसीदति । अथस्स सत्था नयं देति ।

× × ×

यं देवदेवो देवानं, देव-देवेहि पूजितो।
देसेसि देवलोकस्मि, धम्मं देवपुरक्खतो॥
तत्थाहं पाटवत्थाय, भिक्खूनं पिटकुत्तमे।
अभिधम्मावतारं तु, मधुरं मतिवड्ढनं॥

The author has further suggested the sense of key of the term *Avatāra* by using the word *tāḷa.* It is evident from the above expression that the teachings of Abhidhamma had become obsolete by that time. There was no regular and harmonious communication of the Ahhidhammic concepts among the people. It was, perhaps, began to be regarded as a locked or hidden treasure and there was no free access to it. The silent psychological inquisitiveness for entering into this vast treasure, remained harbouring only on the surface of mind of some truth-seekers because of the absence of any source of access. Studying such demand, and providing an opportunity to enter into the vast treasure of Abhidhamma, he gave a key to break the covering of ignorance and open the door for smooth and free access to Abhidhammic lore. He rightly observed that :—

ताळं मोहकवाटस्स, विघाटनमनुत्तरं।
भिक्खूनं पविसन्तानं, अभिधम्म-महापुरं॥

सारिपुत्तत्थेरो पि सत्थारा देसितं देसितं धम्मं आहरित्वा अत्तनो सद्धिविहारिकानं पञ्चन्नं भिक्खुसतानं देसेती ति।

× × ×

अयं हि सारिपुत्तत्थेरो, भद्दजि, सोभितो, पियजाली, पियपालो, पियदस्सी, कोसियपुत्तो, सिग्गवो, सन्देहो, मोग्गलिपुत्तो, धम्मियो, दासको, सोणको, रेवतो ति एवमादीहि याव ततिय-संगीति-काला आभतो। ततो उद्धं तेसं येव सिस्सानुसिस्सेहीति एवं ताव जम्बुदीपतले आचरियपरम्पराय आभतो।

अ० सा० पृ० १४-२७

The sense of entrance has also been conveyed by the above expression. The great city of Abhidhamma is generally regarded as unpenetrable because of its profundity in expression of the reality and unfathomable because of its minute details. The author has made an entrance through it by introducing the valuable materials though this text.

Further Abhidhamma is regarded as an unfathomable ocean of wisdom. The serne joy, one gets, by sincerely pondering over even a line of Abhidhamma, is immeasurable. "When one minutely observss the material and mental states preached by the Master, putting them under various sections and sub-sections, he gets infinite rapturous joy. It is limitless and unfathomable. Mahānāgatimiya-Tissadatta-tthera has beautifully compared the depth of Abhidhamma with that of the great ocean. The great ocean, which is generally regarded as unfathomable, is not so in comparison to the profundity of Abhidhamma because of the limitation of the former and limitlessness of the latter. He is of opinion that the great ocean is limited by the earth from below, by space from above, in one side by *cakkavāla*—mountion and in the other side by sea-shore. But the limitation of the Abhidhamma-ocean remains unknown. It remains the more unfathomable. Further as the great ocean is full of waves tossing each other with forceful push; similarly, the Abhidhamma-ocean is full of the forceful and cooling waves of the most subtle dhammas arising and ceasing in every moment. It seems very difficult to cross such ocean without the help of a strong raft. Here Abhidhammāvatāra serves as a boat for crossing such ocean and here the meaning of *avatāra* as boat is significant. It also signifies the sense of landing place and crossing alike. All these senses may be seen in one place in the following verse—

सुदुत्तरं तरन्तानं, अभिधम्म-महोदधिं।
सुदुत्तरं तरन्तानं, तरं व मकराकरं॥

Further, the sense of manual is seen conveyed by the use of term *avatāra*. The use *'hattasāra'* refers to crystal lying on the hand. As a man, possessing eyes, sees the things on hand clearly, similary one will be able to penetrate easily in the depth of Abhidhammic lore with the help of this text. It reduces the entire teachings of the seven books of the *Abhidhamma-Piṭaka* in a crystalized form, puts them in one place in a systematic way, and makes them easily accessible. It is in this sense, stated by the author as serving the function of a manual (hatthasāra).

आभिधम्मिक-भिक्खूनं, हत्थसारमनुत्तरं ।
पवक्खामि समासेन, तं सुणाथ समाहिता ॥

Now in the background of the meanings of the two terms, *Abhidhamma* and *Avatāra*, the underlying idea of the compound Abhidhammāvatāra may easily be understood. It is a text functioning simultaneously as a descent, entrance, key, boat and the manual for easy understanding and proper evaluating the subtle doctrines of Abhidhamma in their real prospective.

It follows orthodoxically the pious tradition of the savants of Mahāvihāra and puts the Dhammas as they really are, without making any mixture of concepts available in other traditions. In the background, the author expresses his pious wish and suggests to study the text with reverence for the benefits of all :—

मधुरक्खरसंयुत्तो, अत्थो यस्मा पकासितो ।
तस्मा हितत्थकामेन, कातब्बो एत्थ आदरो ॥

सद्धम्म-ठिति-कामेन, करोन्तेन च यं मया ।
पुञ्ञं अधिगतं तेन, सुखं पप्पोन्तु पाणिनो ॥

3. THE CHAPTERS OF THE TEXT

There are twenty four chapters in the Abhidhammāvatāra. They deal with the 'Reals' from various standpoints. The 'Reals', according to Abhidhammic tradition, are four in number. They are

the consciousness (citta), Psychic factor (cetasika), Material qualities (Rūpa) and a state of Eternal Bliss (Nibbāna). A sincere effort is seen through out the text to make a clear exposition of these reals in a graduated way with the help of analytic illustrations.

The first chapter proceeds with salutation to the Triple Gems and introduces the text Abhidhammāvatāra as an unfailing means of removing the darkness of ignorance, sharpening the intellect and generating a congenial atmosphere for direct access to the profound teachings of Abhidhamma, for realization of the state of Eternal Bliss. Immediately after that, he makes an enumeration of the teaching of the four 'Reals' as made by the Buddha and their survival in the tradition. There-after, there begins the analytic descriptions of these reals.

The 'Reals' of Abhidhamma are four in number, namely; *Citta, Cetasika, Rūpa* and *Nibbāna*. This chapter is entirely devoted to presenting the description of the first Real, the *Citta* (consciousness). In doing so, it first of all presents its definition as one which thinks or knows the object—"cittaṃ ti visaya-vijānanaṃ cittaṃ," and further puts it under two divisions, namely; of one type (ekavidhaṃ) and of two types (duvidhaṃ). It is stated to be of one type in the sense that it catches the object and of two types in the senses of producing the resultant and not producing the resultant. The types of consciousness which produce resultant (vipāka) have been further divided in two divisions as moral (kusala) and immoral (akusala). The other types of consciousness which do not yeild resultant have been named as non-moral (abyākata). Thus keeping in view these three divisions as the basic ones, there proceeds the description of consciousness in this chapter.

The treatment of consciousness has been made from the standpoints of the class (jāti) and the spheres (citta-bhūmi), the former examines their intrinsic nature and the latter takes into consideration their gradual development.

From the standpoint of class, there are moral consciousness

(kusala-citta), immoral consciousness (akusala-citt), resultant consciousness (vipāka-citta) and inoperative consciousness (kriyā-citta). All the moral or immoral types of consciousness etc. are not of the same level. This has again been studied from the standpoint of sphere (bhūmi). Accordingly, there are four spheres of consciousness (Citta-bhūmi) named as *Kāmāvacara-citta-bhūmi*, *Rūpāvacara-citta-bhūmi*, *Arūpāvacara-citta-bhūmi* and *Lokuttara-citta-bhūmi.* The types of consciousness, under each sphere, are named after them as *Kāmāvacara-citta*, *Rūpāvacara-citta*, *Arūpāvacara-citta*, and *Lokuttara-citta*. The three classes of consciousness—moral (kusala-citta), immoral (akusala-citta) and non-moral (abyākata-citta) are available in *kāmāvacara-citta-bhūmi.* In other three spheres of consciousness, they are as—moral (kusala-citta) and non-moral (abyākata-citta). Thus there are eighty nine types of consciousness in all, divided into four divisions as moral consciousness twenty one, immoral consciousness twelve, resultant consciousness thirty six and inoperative consciousness twenty. They have been enumerated and illustrated in the first chapter. After them, the chapter has its name as *Citta-Niddesa.*

The second chapter is named as *Cetasika-Niddesa* or the description of the psychic factors. The literal meaning of the word *Cetasika* is that which belongs to the consciousness. Technically, it refers to the mental states, or psychic factors or mental factors which remain with conscionsness, being very much associated with them – *citta-sampayuttā citte-bhavā vā cetasikā.* They arise and function together with consciousness on the same object and same base. They remain becoming one with them according to the situation. They cease to function together.

The expositional description of the psychic factors has been made from several standpoints in the same way as that of the consciousness. They have been presented in one way by pointing out their nature of grasping the object (*Sārammaṇato ekavidhā*); two ways by pointing out their nature of yielding and not yeilding

reultants. They are moral, immoral and non-moral and hence treated as in three ways. From the angle of four spheres of consciousness, their classification too is seen in four ways.

The psychic factors can bc understood with reference to the consciousness. It is true that each of them is an independent psychic unit, still their functioning can not be understood independent of consciousness. They are inseparable states by nature. Only for the sake of knowing their characteristics, each one is studied separately.

Out of the fifty one or fifty two types of psychic factors, twenty five are moral, thirteen or fourteen are immoral and thirteen are common to the two classes of consciousness. Their enumeration, illustrative description and association with various types of consciousness form the subject matter of this chapter.

The third chapter is the *Cetasika-Vibhāga-Niddesa.* It takes into consideration the nature of psychic factors and points out their association with similar types of consciousness. Accordingly, the psychic factors have been grouped under several heads like—invariably present with all the types of consciousness, only with *Sobhana* types of consciousness etc. The psychic factors which also function as the constituents of *Jhāna* (Jhānaṅga), faculties (indriya), constituents of the path (maggaṅga), and power (bala), have been grouped separately and their respective association with consciousness has been exhibited with full consideration of the nature of the associates.

The author has further started the analysis of consciousness from a number of angles with a view to generate the inquisitiveness for searching analysis of Abhidhammic ieals in the fourth chapter. The first angle is the numerical one. It proceeds with the statements that the consciousness is of one type as it is of the nature of knowing the objects. It is of two types as not associated with roots (ahetuka)' and 'associated with roots (Sahetuka'). Out of the eighty

nine types of consciousness, the eighteen are not associated with roots where as seventy one are associated with them. Accordingly,- they are the *ahetuka* and *sahetuka* types of consciousness. The other standpoints like—base (vatthu), object (ārammaṇa), four-fold physical action (iriyāpatha), place of function (ṭhāna), mental actions (kicca) and the miscelleneous ones (vividha-naya) have also been introduced for detailed analysis. The fifth chapter of the text supplements the process by adding two more standpoints—the types of beings (puggala-vasena) and the planes of existence (bhūmi-vasena).

The word *Puggala* stands for beings in general. There are three circles (bhava) of existence wherein there is the possibility of appearance of the beings. They are the—kāma-bhava, Rūpa-bhava and Arūpa-bhava. The first one is the circle of existence of the kāmāvacara-beings, the second one is of the Rūpāvacara-beings and the third one is of the Arūpāvacara-beings. Again there are five States (gati) of appearance in these three circles. They are states of appearance as gods (deva), human beings (manussa) and the three types of lower beings (apāya). These five states of appearance are called the five types of *Gatis*.

The kāma-bhava includes the three planes of existence of lower beings, one plane of existence of human beings and the six planes of existences of divine beings. The Rūpa-bhava includes sixteen planes of existence of higher divine beings (Rūpa-Brahmā) and the Arūpabhava has four planes of existence of the superior divine beings (Arūpa-Brahmā). Thus there are thirty types of planes of existence in all and accordingly, there are thirty types of beings born therein. They are referred to here as *Puggalas*. Thus the author remarks :—

भूमियो तत्थ तिंसेव, तासु तिंसेव पुग्गला।
भूमिस्वेतासु उप्पन्ना, सब्बेव पन पुग्गला॥

The beings (Puggala) have further been studied from the standpoint of *Paṭisandi* and *Hetu*. *Paṭisandhi* means uniting consciousness in various planes of existence. *Hetu* refers to the moral or immoral roots possessed by the beings at the moment of entering into the womb of the mother. From the standpoint of the *Paṭisandhi* the beings express themselves as of twenty types. The *Ḥetu*-standpoint puts them under three types as—the beings without any root (ahetuka-puggala), the beings with two roots (duhetuka-puggala) and the beings with three roots (tihetuka-puggala). Besides, there are eight types of noble ones (ariya-puggala) which make the total number as eleven. The classification in this way, puts the beings as of eleven types in all.[1]

The second process of examination, in this chapter, is from the angle of the planes of existence. It has been shown that there are thirty planes of existence where beings are born. The beings are judged as inferior or superior because of their consciousness of that nature. When the consciousness is polluted, the beings are also polluted accordingly, and hence, they are called inferior beings. On the other hand, when the consciousness is purified, the beings are pure and therefore, understood as superior beings. It should also be understood that the nature of pollution as well as that of purification is not similar. There is variation in degree in the two. Accordingly they are born in these thirty planes of existence. Here taking each of these planes and the beings into consideration, the author has exhibited the various types of consciousness available there in. It has been pointed out thereby that the plane of existence, the nature of consciousness, and the beings of a particular plane of existence have a definite relevance, complete psycho-ethical harmony and meaningful relation among themselves.

---

१. अहेतु-द्वि-तिहेतू ति, पुग्गला तिविधा सियुं ।
अरिया पन अट्ठा ति, सब्बे एकादसेरिता ॥

अ. पृ. ५०

The third process of examination in the present chapter, begins with respect to eleven types of beings (Puggala). It has been clearly exhibited that so many types of consciousness are available in each of the eleven types of beings. For instance, there is the possibility of thirty seven types of consciousness with the *Ahetuka*-beings. They are the twelve types of kāmāvacara-immoral consciousness, eight types of Kāmāvacara-moral consciousness, fifteen types of ahetuka-resultant consciousness (eight kusala-vipāka and the seven akusala-vipāka) and the two types of turning to impression consciousness (āvajjana-citta). Similar, enumeration of the presence of consciousness is seen in respect of the remaining types of the Puggalas, namely; the Duhetuka-Puggala, Tihetuka-Puggala and the Ariya-Puggala.

Chapter six is an analysis of the objects. There are altogether six objects. All the things—material and non-material, internal and external are included therein. They are the visible object (rūpālambana), audible object (saddālambana), odorous object (gandhālambana), sapid object (rasālambana), tangible object (phoṭabbālambana) and ideational object (dhammālambana).[1] These objects have been studied here from the standpoints of their generation, classification etc. as *Paritta, Mahaggata* etc. and finding expression with reference to the consciousness of various spheres.

The visible object is another name of colour and shape. One grasps through the eyes only four main colours as yellow, blue, red and white; and the shapes like trangular, rectangular, circular etc, and name them as visible object.[2] It is seen as well as impinging

१. रूपं सद्दं गन्धं रसं, फोटब्बं धम्ममेव च ।
छधा आरम्मणं आहु, छळारम्मण-कोविदा ॥
२. तत्थ भूते उपादाय, वण्णो चतुसमुट्ठितो ।
सन्निदस्सन-सप्पटिघो, रूपारम्मण-सञ्ञितो ॥
अ. पु. ६४

(Sannidassana-sappaṭigha). It comes into existence depending on the four material qualities (bhūta).

The audible object is the *Saddālambana*. It referes to the various types of sound. It may be the sound of living beings as well as those of material things. The former is named as *sa-viññaṇaka-sadda* or the sound with consciousness and the latter as *a-viññaṇaka-sadda* or the sound without-consciousness. The former may be the speech, song, chanting etc. and the latter as produced by friction of two things like bamboo-sound, leaf-sound etc. Or it may also be said that the sound which appears after being regulated by consciousness is the *sa-viññāṇaka-sadda* and that which has no connection with consciousness in its appearance is the *a-viññāṇaka-sadda*. The two are called the audible object which in general sense, have consciousness (citta) and weather (utu) as generating-factors. There also the *sa-viññaṇaka-sadda* is generated by consciousness and the *a-viññāṇaka-sadda* by the weather.[1]

The odorous object is that which expresses itself as odour. It appears as pleasant or unpleasant or neutral smell at the nasal door. It has its direct impact on the sense of smell at this door. Indirectly, it harmonises also the other doors in many ways. It is generated by the four generating factors, namely, *kamma. citta, utu,* and *āhāra* (catu-samuṭṭhāna).

The sapid object is the *Rasālambana*. It expresses as relishing, nourishment, flavour, taste etc. on its appearance at the tongue-door (rasamānā rasantīti raso). It functions as thc object of tongue. It is generated by all the four generating factors (catu-samuṭṭhāna).

---

१. दुविधो हि समुद्दिट्ठो, सद्दो चित्तोतुसंभवो ।
सविञ्ञाणक-सद्दो व, होति चित्तसमुट्ठितो ॥
अविञ्ञाणक-सद्दो यो, सो होतुतुसमुट्ठितो ।
दुविधो पि अयं सद्दो, सद्दारम्मणतं गतो ॥
अ.पृ. ६४

The tangible object is the *Phoṭabbāḷambana*. It is understood by touch and hence is the object of body. It includes earth, fire and air. The earth (paṭhavī) refers to the roughness (kakkhalatā), the fire (tejo) to the heat (uṇhattaṃ) and the air (vāya) to the motion, or the quality of keeping the various types of material things in one particular position. It is also generated by the four generating factors (catu-sambhūtaṃ). The author remarks that :—

फुसीयती ति फोटब्बं, पठवी-तेज-वायवो ।
फोटब्बं चतुसम्भूतं, फोटब्बारम्मणं मतं ॥

The ideational object is the *dhammālambana*. It, in generic sense, includes ideas, concepts, dreams and the things like that. In technical sense, it refers to the consciousness (citta), psychic factors (cetasika), subtle material qualities (sukhuma-rūpa), concepts (paññatti) and *Nibbāna*. In the present context, it has been stated to include the entire *Nāma* and *Rūpu*, except the fivc objects already enumerated, the characteristics of material qualities (lakkhaṇāni) and the various types of concepts (paññatti). The author is seen silent, in this context, in enumerating the generating factors. He simply concludes that :—

सब्बं नामं च रूपं च, हित्वा रूपादिपञ्चकं ।
लक्खणानि च पञ्ञत्ति, धम्मारम्मणसञ्ञितं ॥

The process of analysis further proceeds in stating the presence of objects in different planes of existence. All the six types of objects are available in the *kāmāvacara-Bhūmi*. Since the nose, tongue and the body do not function in the *Rūpāvacara-Bhūmi*, their respective objects are not available there. Only the three types of objects, namely; visible, audible and ideational are generally available there. The ideational objects alone are available in the *Arūpāvacara-Bhūmi* because of the fact that the beings, living therein, are in possession

of consciousness-aggregate only.[1]

The objects have further been analysed as *Paritta* etc. in this chapter.

The seventh chapter is a brief description of the functioning of the resultants (vipāka). According to the tradition, a consciousness arises, sinks down and simultaneously yeilds similar resultant, impression or fruit. It is named as *vipāka*. It further functions as the seed of similar action (kamma-bīja) and sprouts forth in the process of repeated existence. Its vital role is marked in generating the force of uniting the one state of existence to another and keeping the beings in the process of becoming. The resultant consciounesss is really a birth-giver (paṭisandhi-janaka).

It may be seen that there are altogether twenty nine types of consciousness known as *kamma*. They are the twelve types of *kāmāvacara*-immoral consciousness, eight types of *kāmāvacara*-moral consciousness, five type of *Rūpāvacara*-moral consciousness and the four types of *Arūpāvacara*-moral consciousness. These twenty nine types of consciousness produce thirty two types of resultants (vipāka). They are the fifteen types of *Ahetuka*-resultants, eight types of *kāmāvacara*-moral resultants, five types of *Rūpāvacara*-moral resultants and the four types of *Arūpāvacārā*-moral resultants. Out of the fifteen types of *Ahetuka*-resultants, only two have their bearing with the unification of one state of existence with the other. They are the "Upekkhā-sahagata-santīraṇa-kusala-vipāka" and the "upekkhā-sahagata-santīraṇa-akusala-vipāka." These two and above cited seventeen, make a total of nineteen types of resultants which are responsible for giving rebirth and influencing the activities of the being in various ways. The details of the functioning of

१. सब्बं नामं च रूपं च, हित्वा रूपादिपञ्चकं ।
लक्खानि च पञ्ञत्ति, धम्मारम्मण-सञ्ञितं ॥

अ. पृ. ६५

these resultants form the subject matter of this chapter.

Chapter eight is the miscelleneous one. The author has adopted a new method of explaining the nature of consciousness and made it understandable with illustrations. He has compared it with a (road) spider (pantha-makkaṭa). A spider creates threads from within and weaves the net. It spreades the threads in all the five directions; east, west, north, south and upper. Doing so, it remains within it, becomming entangled immensely in the net so prepared. Whenever a fly or a grass-hopper comes and touches the net, it becomes fixed to it and does not fly. The spider moves through the thread in that direction, catches the fly, breakes its head and drinks the blood or the watery substance and comes back to the centre. It moves, in this way to other directions finding a fly coming over there.

Here the spider is the consciousness. The five directions are the five senses. The thread is the leaning towards the pleasure of the sense. The touch of the fly etc. with the thread is the striking of the senses with the objects. Drinking the juice is the relishing the pleasure of the object. Returning thereafter to the centre is remaining ingrossed with the sensual pleasure. In this way it always goes on moving with the objects, making the net more and more formidable with the thickets of attachment. This process goes on continuously with all the senses.[1]

---

१. पन्थमक्कटको नाम, दिसासु पन पञ्चसु।
तत्थ सुत्तं पसारेत्वा, जालमज्झे निपज्जति॥
पठमाय दिसायेत्थ, सुत्ते पन पसारिते।
पाणकेन पटङ्गेन, घट्टिते मक्खिकाय वा॥
निपन्नट्ठानतो किञ्चि, लभित्वा उण्णनाभितु।
गन्त्वा सुत्तानुसारेन, यूसं पिवति तस्स सा॥
पुनागन्त्वा तत्थेव, निपज्जति यथासुखं।
एवमेव करोतेव, दिसासु दुतियादिसु॥
अ. पृ. ८२

The simile of spider, always at move to kill the beings and drink the blood, is indicative of the fact of doing immoral deeds, accumulating impressions and maintaining the process of aweful chain of repeated existence. In other way, it also sheds light on the meaningful functioning of the moral deeds and their resultants. Such vital role of the two has been briefly introduced in the chapter.

The ninth chapter appears to be the supplement to the eighth one. The problem of rebirth on the basis of action, simply introduced in previous chapter, has been presented elaborately in the ninth one. It has been initiated by showing the role of thirty two types of resultant consciousness in uniting the beings with reference to three circles (bhava), four origins (yoni) five states of existence (gati), seven stations of consciousness (viññāṇa-ṭhiti) and nine spheres of inhabitation of beings (sattāvāsa). Here the three circles are the *kāma-bhava*, *Rūpa-bhava* and *Arūpa-bhava*. The four origins are the oviparous (aṇḍaja), viviparous (jalāyuja), moisture-sprung (sansedaja) and the spontaneous beings (opapātikā). The five states of existence are the purgatory (niriya), the birds and beasts (tiracchāna), the ghost-world (petti-visaya), human beings (manussa), and gods (deva). The seven stations of consciousness may be understood as the seven types of beings possessing the seven categories of consciousness. They are the—(1) beings who are diverse both in body and mind—sach as men and certain gods; (2) beings who are diverse in body but uniform in mind—such as gods of *Brahma-Loka*; (3) beings who are uniform in body, diverse in intelligence—such as Radiant gods; (4) beings who are uniform both in body and intelligence—such as—All-Lustrous gods; (5) beings who, by having passed wholly beyond all consciousness of matter, by the dying out of the consciousness of sense-reaction, by having turned the attention away from any consciousness of the manifold and become conscious only of 'space as infinite', are dwellers in the realm of infinite space; (6) beings, who, by having passed wholly beyond the realm of infinite space and become conscious only of consciousness as infinite,' are the dwellers in the realm of Infinite consciousness; and (7) beings,

who, having passed wholly beyond the realm of infinite consciousness, and become conscious only that 'there is nothing whatever', are the dwellers in the realm of nothingness.

The nine spheres of inhabitation of beings refer to the nine types of beings, living in nine spheres of existence. These are similar to the first four as stated above. The fifth one refers to the beings without perception or feeling (asaññī-satta). They live in the sphere of the unconscious gods. The other beings are those who have attained to the sphere of infinite space with a consciousness thereof; the sphere of infinite consciousness; the sphere of nothingness; and the sphere of neither consciousness nor yet unconsciousness. The entire trend of description centres round these points.[1]

The tenth chapter is the *Rūpa-vibhāga.* It is entirely devoted to enumerating and explaining the *Rūpa.* The word *Rūpa* is generally translated as matter. In its real sense, it is not so. It does not refer to something gross. It is the name of the quality. For instance, a piece of stone is nothing but a complex whole of a number of qualities, like brownness, trangularness, roughness. weight etc. Apart from these qualities, there is nothing like stone. Therefore, the correct translation of the word *Rūpa* may be the material qualities.

The author has presented the *Rūpa,* putting it under two main divisions like—*Bhūta-Rūpa* and *Upādā-Rūpa.* The *Bhūta-Rūpa* means basic material qualities which are four in number. The

---

१. बत्तिस पाकचित्तानि, लोकिकानेव यानि हि ।
एतेसं पाकचित्तानं पटिसन्धिप्पवत्तिसु ।।
पुञ्ञापुञ्ञादिसंखारा, यथा येसं च पच्चया ।
भवादिसु तथा तेपि, विञ्ञातब्बा विभाविना ।।
तयो भवा चतस्सो च, योनियो गति पञ्चकं ।
विञ्ञाणट्ठितियो सत्त, सत्तावासा नवेरिता ।।
अ. पू. ६०

Upādā-Rūpa stands for generated material qualities, the number of which is twentyfour. Thus there are altogether twenty eight types of material qualities. Each of them has been identified and explained with the help of a four-fold formulae in this chapter. It also exhibits the factors which generate the material qualities. In the background the author remarks that :—

तं रूपं दुविधं होति, भूतोपादायभेदतो ।
चतुब्बिधा महाभूता, उपादा चतुवीसति ॥
तं रूप्पती ति रूपं ति, तथा रूपयती ति वा ।
रूपारूपभवातीतो, सुरूपो रूपमब्रवी ॥

× × ×

सब्बानेतानि रूपानि, रूपक्खन्धो ति दीपितो ।
अनिच्चो अद्धुवोनत्ता, दुक्खक्खन्धो च केवलो ॥
रोगतो गण्डतो रूपं, परतो च पलोकतो ।
दिस्वान दुक्खतो रूपं, रूपे छन्दं विराजये ॥

The eleventh chapter is the *Nibbāna-Niddesa.* Just after presenting a descriptive analysis of the *Rūpa* in the tenth chapter, the author has taken up the task of proceeding towards giving the correct interpretation of the concept of *Nibbāna.* He has, first of all, broken the word into two components as—*Ni+vāna. Ni* is a prefix which denotes the sense of negation. *Vāna* stands for *Tanhā* (desire). Thus *Nibbāna,* literally means, the total destruction of desire—"vānato nikkhantattā nibbānaṃ ti pavuccati." It is a positive state, a state of Eternal Bliss—"amataṃ asaṃkhataṃ parama-sukhaṃ." It is one and a real fact and not a fiction like the hare's horn—"Ekaṃ ca Nibbānaṃ nāma." It has been examined by introducing a number of objections about its existence, nature etc. and presenting the explanation of each, maintaining complete harmony with the tune of the tradition. He has enumerated, here almost all the attributes by which *Nibbāna* is understood and suggested further to make right efforts for its attainment and realization :

एवं पन विञ्ञाय, निब्बानं ति च अच्चुतं ।
तस्स चाधिगमूपायो, कत्तब्बो विञ्ञुना सदा ॥

The twelvth chapter is an analysis of the concept (Paññatti). It is said that all the *Dhammas*, besides material and mental aggregates, are the concepts. Here the *Rūpa-Khandha* is the material aggregate. The mental aggregates comprise the consciousness, psychic factors and Nibbāna. They are called *Nāma*. The rest is the concept (Paññatti). Thus the concept refers to the conventional idealional constructions, having some fixed characteristics to understand the things. The objects like mountain, cave, house, chariot etc. have no real existence. They are understood conventionally, marking their particular characteristics, and thus they become the objects of communication. Such conventional objects are called *Paññatti.*

It is of two forms, namely, 'as it is made known' (Paññāpiyattā, paññatti) and 'as it makes known' (Paññāpanto paññatti)[1].

The former (Paññāpiyattā paññatti) is so called as it expresses itself and is made known. For instance, the 'land', 'mountain' and the like are designated so on account of the mode of transition of the respective elements. Similarly the 'house', 'chariot', 'cart' etc. are named so on account of the mode of formation of materials. The things like 'person', 'direction', 'time', 'well', 'cave' etc. are also named after certain conventional modes of expressions. They do not exist in the ultimate sense but become the objects in our day to day communication in the form of 'Shadow' of real things. All such things are *Paññatti* because they are thought of reckoned, understood, expressed, made known on account of, in consideration of, with respect to, this and that mode. They are

१. अत्थि पञ्ञत्ति नामा ति । सा पनेसा पञ्ञापेतब्बतो पञ्ञापनतो च पञ्ञत्ती ति वुच्चति । अ. पृ. १२२

understood on the basis of symbols or the characteristics fixed by the people for conventional use (Loka-sanketena siddhā).[1] For this reason it is named as *Paññāpettabbato Paññatttti.*

The second type of *Paññatti* is the *Paññāpanato Paññatti* or as it makes known. It is called *Nāma-Paññatti.*[2] It is through this, one understands that this is the name of such and such thing or such and such things are known by such and such name. It is sixfold as—1. a real concept (vijjamāna-paññatti), 2. an unreal concept (avijjamāna-paññatti), 3. an unreal concept by means of a real concept (avijjamānena.vijjamāna-paññatti), 4. a real concept by means of an unreal concept (avijjamānena-vijjamāna-paññatti), 5. a real concept by means of a real concept (vijjamānena vijjamāna-paññatti), 6. an unreal concept by means of an unreal concept (avijjamānena avijjamāna-paññatti).

This sixfold nature may be understood with some illustrations. When it makes known by a term which exists really, it is called a 'real concept'. Material qualities (Rūpa), feeling (vedanā), knowing

---

१. या तेसं धम्मानं संखा सम्ञा पञ्ञत्ति वोहारो। × × × तत्थ संखायती ति संखा, कथीयती ति अत्थो। किं ति कथीयति ? अहं ति, ममा ति, परो ति परस्सा ति, मञ्चो ति, पीठं ति; अनेकेहि आकारेहि कथीयती ति संखा समञ्ञायती ति समञ्ञा; पञ्ञापीयती ति पञ्ञत्ति, वोहरीयती ति वोहारो।

अ. पृ. १२२

२. तत्थ नामं ति तं तं धम्मं—"एस इत्थं नामो" ति पञ्ञापेति, तस्मा तं पञ्ञत्ती ति पवुच्चति। नामकम्मं ति आदीनि तस्सा येव वेवचनानि। अयं पञ्ञापनतो पञ्ञत्ति नाम। × × × यं सन्धाय विज्जमान-पञ्ञत्ति, अविज्जमान-पञ्ञत्ति, विज्जमानेन अविज्जमान-पञ्ञत्ति, अविज्जमानेन विज्जमान-पञ्ञत्ति, विज्जमानेन विज्जमान-पञ्ञत्ति, अविज्जमानेन अविज्जमान-पञ्ञत्ती ति छक्कनयो वुत्तो।

अ. पृ. १२२-२३

(saññā) etc. exist really. Such really existing things are made known by it. When it makes known the things like 'land', 'mountain' and so forth, which do not exist in reality, it is called an 'unreal concept'. The rest four should respectively be understood by combining both as 'a man possessing sixfold supernormal vision (chaḷabhiñño puriso), woman's voice (itthi-saddo), eye-consciousness (cakkhu-viññāṇa), king's son (rāja-putta). In the term a man possessing six supernormal vision, the man does not exist in an ultimate sense but the latter, the sixfold supernormal vision, has its existence. In the woman's voice, (itthisaddo), the voice exists really but the woman does not. In eye-consciousness, both have their real existence. In the king's son (rāja-putto), neither the king nor the son exists in an ultimate sense.

In this way the two forms of the concept should be understood. In the background, it may briefly be said that the things, in all, have only two classifications, the things which exist really and the things which are mere concepts :—

परमत्थतो च पञ्ञत्ति, ततिया कोटि न विज्जति ।
द्वीसु ठानेसु कुसलो, परवादेसु न कम्पती ति ।।

The thirteenth chapter is an examination of the concept of soul, as a permanent essence. It is a dialogue between those who believe in soul and those who deny its existence. It has been raised in the name of *kāraka* or the agent. Several objections on Buddhist position have been raised and answered, It is said that the Buddha has explained the moral and immoral deeds and also their respective resultants but there is no mention of doer—or the experiencer of the fruit of the deeds. When there is no doer, how and by whom the actions are performed and the fruits are experienced ? If there is neither the doer nor the experiencer of the fruits of the actions, the teachings of the Buddha are useless—"*Tasmā kusalādinaṃ dhammānaṃ desanā niratthikā.*"

As answer to this objection the orthodoxins maintain that the teachings are not useless; they are fruitful. If the heretics regard

the teachings as useless on the basis of the absence of a doer, then the existence of their permanent soul also becomes baseless on the same ground of the absence of the agent or creator of their soul.[1] As they believe in the existence of soul even without the existence of its creator, similarly the moral and immoral actions and their fruits may be justified even without the existence of the doer and the experiencer of the fruits of these deeds. Moreover, without indulging in such useless arguements, the existence of sprouts etc. are seen in the process of cause and conditions. As depending upon the earth, water, air, fire, weather etc., the sprouts come into existence, similarly the existence of moral and immoral deeds and their fruits should be understood in the process of caurse and effect—"*Etesaṃ pi kusalādinaṃ dhammānaṃ hetupaccaya-sāmaggiyā abhinibbatti hotti vaditabbā.*"

Further, the orthodxins have put forth a number of angles for examination of the validity of the concept of soul and conclude that, in reality, there is nothing like 'doer' agent or soul—'*Paramatthato koci kattā vā vedako vā natthiti daṭṭhabbaṃ.*' The diologues have been summerised in the tune of the tradition with the following verses :—

अस्मा लोकं परं लोकं, सो च सन्धावति नरो।
सो च करोति वेदेति, सुख-दुक्खं सयकतं ति च ॥
भारा हवे पञ्चक्खन्धा, भारहारो च पुग्गलो।
भारादानं दुक्खं लोके, भारनिक्खेपनं सुखं ति च ॥
यं हि करोति पुरिसो, कायेन उद चेतसा।
तं हि तस्स सकं होति, तं च आदाय गच्छती ति च ॥
यथा हि अङ्गसंभारा, होति सद्दो रथो इति।
एवं खन्धेसु सन्तेसु, होति सत्तो ति सम्मुती ति च ॥

१. यदि कारकस्साभावा कुसलादीनमभावो सिया, तस्स परिकप्पितस्स अत्तनो ऽपि अभावो सिया। किं कारणं ति चे ? तस्स अत्तनो अञ्ञस्स कारकस्साभावतो।

अ. पू. १२५

The fourteenth chapter is the Rūpāvacara-samādhi-bhāvanā-niddesa. It is devoted to presenting the *Rūpa-samādhi.* Here as its pre-requisite, the practice of Sīla has been stated to be the beneficial. It, according to Buddhist tradition, is the foundation of virtuous life. As a building stands firmly on solid ground, as the trees and creepers have the earth as their base, similarly, Sīla functions as the base of virtuous life. One can not have entry in the domains of *Samādhi* and *Paññā* without fulfilment of *Sīla.* Therefore, it is regarded as the first condition of holy life—*ādito sīlasodhanaṃ.*

Sīla is the physio-vocal culture. It helps in curtailment of physical and vocal misdeeds and makes them faultless. It appears in the form of moral principles functioning in two ways as—adhering to (cāritta) and refraining from (vāritta). It means that there are some norms which proceed in prescribing something to do and the others advise one to refrain there from. One is advised to do the moral deeds and refrain from the immoral ones. By following the moral principles in this way, the physical and vocal misdeeds are minimised, and there emerges a virtuous mental atmosphere for making endevour for *Rūpa-Samādhi.*

The word *Rūpa* stands for an object associated with some form or colour. It is gross in nature and generally bigger in size. The man, desirous to getting concentration on such object, draws his mind from different directions and fixes on it. After due efforts, he gets concentration on it. It is called *Rūpa-Samādhi* or the one-pointedness on an object with form.

For this, one is advised to cut down the major and minor impediments (palibodha), approach the *Kalyāṇa-Mitta,* take a suitable object according to his own temperament, and proceed for right efforts for developing concentration. He should rightly understand the five hindrances (nīvaraṇa) and five constituents of concentration (jhānaṅga) first. Thereafter, he should suppress the hindrances and develop the constituents of concentration.

The five hindranccs are the—1. desire for sensual pleasure (kāma-chanda), 2. desire for harming others (byāpāda), 3. sloth and (torpor) (thīnamiddha), 4. worry and flurry (uddhacca-kukucca). and 5. doubt (vicikicchā). So long they are at work, there is no possibility of getting concentration and as such their suppression is needed. It is possible by the appearance of five constituents of (jhāna) concentration. They are the—1. initial application of mind on the object (vitakka), 2. sustained application of mind on the object (vicāra), 3. thrill of pleasant sensation (pīti), 4. composure (sukha), and 5. one-pointedness (ekaggatā). With the appearance of these five constituents of concentration, the five hindrances are suppressed and the concentration starts developing.

Here it should be understood that all the hindrances are not suppresscd by all constituents of concentration. Suppression is individual but its expression is collective. The desire for sensual pleasure (kāma-chanda) is suppressed by one-pointedness (ekaggatā), the desire to harm others (byāpāda) by the thrill of pleasant sensation (pīti), sloth and torpor (thīna-middha) by initial application of mind on the object (vitakka), worry and flurry (uddhacca-kukucca), by composure (sukha) and doubt (vicikicchā) by sustained application of mind on the object (vicāra).[1] In this way with the

---

१. एकस्मिं विसये येव, समाधानेन चेतसो ।
समाधि कामच्छन्दस्स, पटिपक्खो ति वुच्चति ॥
पामोज्जभावतो चेव, सीतलत्तसभावतो ।
ब्यापादस्स ततो पीति, पटिपक्खा ति भासिता ॥
सविप्फारिकभावेन, नेक्खम्मादिप्पवत्तितो ।
वितक्को थीन-मिद्धस्स, पटिपक्खो ति वण्णितो ॥
अवूपसन्त-भावस्स, सयञ्चेवातिसन्ततो ।
सुखं उद्धच्च-कुक्कुच्च-द्वयस्स पटिपक्खकं ॥
मतिया अनुरूपत्ता, अनुमज्जनलक्खणो ।
विचारो विचिकिच्छाय, पटिपक्खो ति दीपितो ॥

अ. पू. १४१

suppression of five hindrances and appearance of five constituents of jhāṇa, there begins the one-pointedness on the object with form (Rūpālambana). It is remarked that :—

पञ्चङ्ग-विप्पयुत्तं तं, झानं पञ्चङ्ग-संयुतं ।
सिवं तिविध-कल्याणं, दसलक्खण-संयुतं ॥

There are five stages of *Rūpa-samādhi* according to the Abhidhammic tradition. They are called—*Paṭhama-jhāna*, *Dutiya-ihāna*, *Tatiya-jhāna*, *Catuttha-jhāna*, *Pañcama-jhāna*. In the first stage of *jhāna* (paṭhama-jhāna), all the five constituents of concentration are at work. One-pointedness is attained with their collective effort. The mind is trained in this situation to get concentration on the object before it. In the second stage, the first jhāna-factor *vitakka* becomes absent as there remains no need of application of mind on the object. It is applied in its natural way due to training. There remain only four constituents and with their help the one-pointedness is achieved on the object. The second jhāna-factor *vicāra* becomes absent in the third stage of *Rūpa-jhāna*. It is attained with the help of three constituents. In the fourth stage of *Rūpa-jhāna*, the third jhāna-factor *pīti* does not function. It is attained with two jhāna-factors only. Further, the jhāna-factor *sukha* is replaced by *upekkhā* in the fifth stage of *Rūpa-jhāna*. It is attained with the help of two jhāna-factors—*upekkhā* and *ekaggatā*. According to the degree of proficiency achieved in the process of practice, the jhāna-factors disappear in ascending order. With the attainment of the five stages of *Rūpa-jhāna*, the mind becomes pure, free from defilements, mild, pliable, concentrated and subtle. Having such mental atmosphere, the Yogāvacara finds himself elevated and emboldened for further achievements. He then exerts for *Arūpa-Samādhi.*

The Suttantic tradition maintains only four stages of *Rūpa-jhāna*. The only difference is marked here with reference to the second stage of *Rūpa-jhāna* where the *vitakka* and *vicāra*, the two jhāna-factors become absent.

Chapter fifteen is the descriptive account of the *Arūpa-samādhi.* It proceeds with presenting the account of nature, object, way of practice, the stages of *jhāna* and the benefits of the *Arūpa-samādhi.* Here the word *arūpa* refers to an object which has neither form nor colour. The formless object is meant by it. The one-pointedness obtained on such object is called *Arūpa-samādhi.* It is said that the *Rūpa-samādhi* is gross and full of obstacles. Marking the various types of impediments, the Yogāvacara proceeds further for the attainment of a higher state, full of calm and tranquility. This higher state of concentration is the *Arūpa-samādhi.* It appears from the text that :—

रूपे आदीनवं दिस्वा, रूपे निब्बिन्न-मानसो ।
तस्सातिवक्कमनत्थाय, अरूपं पटिपज्जति ॥

There are four stages of *Arūpa-samādhi.* The two constituents of coneentration, 'indifference' and 'one-pointedness' remain with all the four stages. The object of *jhāna* differs in each stage. It is said that while practicing the *Rūpa-jhāna*, the yogāvacara has before him an object with form. He developes it in the way that it pervades all through. Where ever he sees, he finds the object. So that he may not develop attachment with it, he, with his jhānic power, removes the object from sight. After its removal, he finds before him the 'space' pervading all through. He understands the infinity of space and takes it as an object. He draws his mind from different directions and fixes it on that. After continuous efforts his mind gets concentration on it. This state of concentration is called the *Ākāsānañcāyatana-citta.* It is the first stage of *Arūpa-samādhi.*

Then he starts examining the nature of infinite space. He understands that it is nothing but the projection of mind. It is mind which is appearing as infinite. Thinking so, he takes up the infinite mind as the object of his concentration. He makes right efforts with devotion for it. There comes a moment, when he gets concentration on the object. It is called *Viññāṇancāyatana-citta*, the second stage of *Arūpa-samādhi.*

Just after mastering the second stage of *Arūpa-jhāna*, the yogāvacara starts making efforts to go higher. He analyses the intrinsic nature of the object "Infinite Consciousness" with deeper ecstatic search and finds no substance in it. It appears before him as a complex of so many psychic factors reducing itself nothing as a Consciousness, infinite in nature, and projecting as an independent entity. Its nature as 'nothingness' becomes obvious. He then, takes it as an object of his concentration, and exerts for having one-pointedness on it. His mind gradually becomes serene and there comes a moment where there is the emergence and survival of perfect concentration on it. This perfection of concentration is the attainment of the third stage of *Arūpa-jhāna*, technically called *Ākincaññā-yatana-citta*.[1]

The gradual achievement of subtlity in jhānic persuit, becomes a force within to raise enquisitiveness for still higher attainment. He, though, having satisfaction within, finds himself in possession of a sublime urge to relish the still higher stage. He goes on meditating on the 'Nothingness of Consciousness' and finds within him a perfect reign of serenity more subtle and sublime in nature. The consciousness then is immensely subtle, losing the discriminating faculty as subject and object. It remains concentrated within. It has its object, the nature of such consciousness as "Neither consciousness nor not-consciousness.' The nature of such consciousness is also like this. It is consciousness, because it exists as the most subtle one (na-asaññā).

---

१. कसिणुग्घाटिमाकासं, फरित्वान समन्ततो ।
विञ्ञाणस्स पवत्तस्स, नत्थिभावे अभावतो ॥
ततियारुप्पविञ्ञाणं, तं पनप्पेति योगिनो ।
अप्पणायं नयो पेत्थ, होति वुत्त-नयो व सो ॥
सन्निपातं यथा कोचि, दिस्वा संघस्स कत्थचि ।
गते संघे तु तं ठानं, सुञ्ञमेवानुपस्सति ॥
अ० १५१

It is 'not-consciousness' because it does not function as an object-thinking-unit (*neva-saññā*). It is for this reason this state is called—'Neither consciousness, nor not-consciousness' (neva-saññā na-asaññā[1]). It is the subtlest and the highest stage in the jhānic persuit just like the summit of a palace. It should be understood with the classical similes of oil in the bowl and the water in the muddy path.

The simile of oil in the bowl speaks about a traditional practice of the monastic llfe and thereby explains the nature of that consciousness. Generally, the monks after alms round, clean the bowl and polish it with oil and keep in the place meant for it. A novice once did so in his monastery. The monk, after some time, asked him to bring the bowl to use it for collecting food. The novice replied that there was oil in it. The monk, thereupon, asked him to bring the oil to massage his ailing feet. The novice replied that there was no oil. The monk enquired about his contradictory statement. The answer of the novice was that there was oil so much as to pollute the food but not that much to take and use for massaging the ailing feet.

The simile of water in the muddy path is also illustrated in the traditional frame-work. A novice, in course of going for alms round with his old teacher, got a muddy spot and requested his teacher to put off the shoes as there was water in the way. The teacher thereupon asked him to bring water to quench his thirst. Then he replied that there was no water. On enquiry, he explained the fact that there was water so much as to pollute his feet but there was no water to

---

१. सन्ततो तं करोन्तो हि, मनसा सुखुमं परं।
असञ्ञं अप्पणापत्तं, पापुणाति महग्गतं।
नेवसञ्ञी च नासञ्ञी, याय सञ्ञाय होति सो॥

अ० १५२

be used for drinking purpose. Similarly, the nature of consciousness as '*is*' and '*is not*' may be understood. In the background, the author concludes that :—

"पत्त-मक्खन-तेलेन, मग्गस्मि उदकेन इव।
सोधेतब्बो अयं अत्थो, चतुत्थारूप्पबोधने॥"

अ. १५२

At this stage, with a view to bring clarity in understanding the *Samādhi*, a turning back with referenee to the objects and the constituents of jhāna, seems desirable. In the *Rūpa-Samādhi*, a visible object, having shape and colour, remains the same throughout the process of attainment of five stages of *jhāna*. Only thc constituents of *jhāna* disappear in ascending order. In the *Arūpa-Samādhi*, the objects in all the four stages are different. The two constituents of *jhāna*, namely; *upekkhā* and *ekaggatā* remain continuous with all the stages of *Arūpa-Samādhi*. Its all stages are equal to the fifth stage of *Rūpa-Samādhi*. It is said :—

आरम्मणातिक्कमतो, चतस्सो पि भवन्तिमा।
अङ्गातिक्कममेतासं, न इच्छन्ति विभाविनो ति॥

अ. पृ० १५३

The sixteenth chapter presents the description of Intuitional knowledge (Abhiññā) gained in the process of attainment of different stages of *Rūpa-Samādhi*, and *Arūpa-Samādhi*. The consciousness becomes immensely pure and is in possesssion of eight ecstatic qualities.[1] It becomes controlled (danta), one-pointed (samāhita),

१. दन्ते समाहिते सुद्धे, परियोदाते अनङ्गणे।
अनुपक्किलेसे मुदुभूते, कम्मनीये ठिते-चले॥

अ० पृ० १५४

pure (parisuddha), free from pollutions (pariyodāta), mild (mudu), one-pointed (ṭhita) and pliable (kammañña). Intuitional knowledge is achieved with such consiousness.

The 'Intuitional knowledge' is of five types, namely; divine eye (dibba-cakkhu), divine ear (dibba-sota), practice of miracles (iddhi), knowing the consciousness (citta-vijānana), and the knowledge of the previous births (pubbenivāsa-ñāṇa).[1]

With the possession of the divine eye, the yogāvacara may see the things of far and near without any obstruction. He may also see the beings going to different states of existence due to the resultant force of their moral and immoral deeds. Thus 'the possession of the divine eye' and 'the knowledge of dying and coming into existence of different beings' are stated to be the one. Here in the process of diverting his eyes for seeing all such visible things, the spatio-temporal barrier is removed for him.

With one's divine ear, he may hear the sound—both human and divine, with minute details. It does not mean that he hears all the various types of sound at the same moment. He makes resolution about the area and types of sound and directs his mind accordingly. As per his wish and recollection, the desired sound or types of sound are heard by him.

The third *Abhiññā* is the practice of miraculous acts. He becomes many from one and one from many. He walks on water just like on earth. He deeps down into to the earth just like water. He moves in the air just like the birds. He touches the powerful

---

१. दिब्बानि चक्खु-सोतानि, इद्धि चित्त-विजाननं ।
पुब्बे निवास-ञाणं ति, पञ्चाभिञ्ञा इमा सियुं ॥
अ० पृ० १५४

moon and sun with his hands. He makes his body so light and performs various, types of wonderful performances with it.

The knowledge of consciousness (cetopariya-ñāṇa) is the fourth *abhiññā* in the process. He directs his mind and becomes able to know the various types of consciousness, beginning from the consciousness of sensual sphere (kāmāvacara) to the supra-mundane sphere (lokuttara). The details of the nature of consciousness as associated with attachment (sarāga-citta) or free from attachment (vīta-rāga-citta), consciousness with antipathy (sadosa-citta) or consciousness free from antipathy (vīta-dosa-citta), consciousness with ignorance (samoha-citta) or consciousness free from ignorance (vīta-moha-citta) are crystal clear to him. He also knows the types of consciousness arising and ceasing in others. The author, in the end, remarks :—

कामावचरचित्तं च, रूपारूपेसु मानसं ।
सब्बमेव विजानाति, सरागादिप्पभेदकं ॥

अ० पु० १५६

The fifth *Abhiññā* is the knowledge of the previous births. He makes resolution and directs his mind to know the states of previous existence. As he knows the details of the present state of existence, similarly he knows the previous ones. The span of life, food taken, pleasure and pain experienced, form and colour possessed etc. are known to him with minute details.

It may be seen here that the five types of *Abhiññā* are the five ways of functioning of the consciousness. In process of its functioning, it has some objects. This issue of identifying the object of each *Abhiññā* has been taken up by the author in the seventeenth chapter. Its two more forms as *Anāgata-saññāṇa* (directing of mind for knowing the future), and *yathākammūpagamaṃ* (entering into the state of

existence according to the deeds) have been added here making its total number as seven.[1]

Further, the description of *Paññā* (Right understanding) starts from the eighteenth chapter, and continues upto the twenty second chapter. The eighteenth chapter is devoted to highlight the meanings, characteristics, varieties, method of practice etc., with minute details under the general heading *Diṭṭhivisuddhi-niddesa* (description of the purity of vision). Five questions have been raised here to make the concept clear. They are (1) what is *Paññā* ?, (2) what is its meaning ?, (3) what are its characteristics etc., (4) what are its varieties ? and (5) how it is practised ?

As regards the first question, *Paññā* has been described as *Vipassanā-Paññā* (Insight) associated with moral consciousness. The three terms *Saññā*, *Viññāṇa*, and *Paññā* signify the sense of knowing but differ in their niceties of senses. *Saññā* knows only the apparent form of the object as red, blue, white etc. *Viññāṇa* knows the apparent form as well as the characteristics of the object as imperma-nent, subject to suffering and substanceless. *Paññā* knows the object as above and further makes one to exert for the attainment of the *path* (magga) and the *fruit* (phala). In short, it helps in penetrating the nature of reality and unearthing the fact to curtail the attach-ment. It may be regarded as its characteristics. Its function is to destroy the—darkness of ignorance. It manifests in developing the psychic situation of total absence of ignorance. Its immediate cause, as stands, is the perfect one-pointedness (samādhi).[1]

---

१. सा सञ्जानमत्ता व, सञ्ञा नीलादितो पन ।
लक्खणपटिवेधं तु, कातुं सक्कोति चेव सा ॥
विञ्ञाणं पन जानाति, नील-पीतादि गोचरं ।
सक्कोति पि अनिच्चादि, लक्खणं पटिविज्झितुं ॥

Cont.

Just after presenting the definition of *Paññā*, the author has analysed it in its several types as one type of Right Understanding (ekadhā Paññā) upto five types. It is of one type because of its nature of penetrating into the nature of reality. It is of two types as *Lokiya* (mundane) and *Lokuttara* (Supra-mundane). When it is associated with mundane path, it is called mundane and supra-mundane because of its association with supra-mundane path. Its three varieties are the *cintā-mayā-paññā*, *suta-māyā-paññā*, and *bhāvanā-mayā-paññā*. When the Right understanding arises by pondering over the nature of things, it is named as *cintā-mayā-paññā*. When one hears, the discourses of some saints, or of elevated persons and thereby removes the coverings of ignorance, there is the dawn of a type of Right understanding known as *suta-mayā-paññā*. The *bhāvanā-mayā-paññā* appears in the background of the two in putting it into practice and visualizing the Truth face to face.[1]

उस्सक्केत्वा न सक्कोति, मग्गं पापेतुमेव तं ।
पञ्ञा वुत्तनयं कातुं, सक्कोति तिविधं पि च ॥
इमेसं पन तिण्णं पि, विसेसो समुदीरितो ।
सब्बेसं पन धम्मानं, सभावपटिवेधनं ॥
लक्खणं पन पञ्ञाय, लक्खणञ्ञूहि दीपितं ।
सम्मोहनन्धकारस्स, विद्धंसनरसा मता ॥
असम्मोहपच्चुपट्ठाना, समाधासन्न-कारणा ।
एवमेत्य च विञ्ञेय्या, पञ्ञायं लक्खणादितो ॥
अ० पृ० १६७-६८

१. तत्थत्तानो व चिन्ताय, निप्फन्नत्ता हि तस्स सा ।
होति चिन्तामया पञ्ञा, भूरिपञ्ञेन देसिता ।
परतो पन सुत्वान, लद्धा पञ्ञा अयं इध ।
सुतेनेव च निप्फन्ना, पञ्ञा सुतमया मता ॥
यथा वापि तथा चेत्थ, भावनाय वसेन तु ।
निप्फन्ना अप्पणाप्पत्ता, पञ्ञा सा भावनामया ॥
अ० पृ० १६८

Similarly, its four types have been explained from the angles of four *Paṭisambhidā* and the five types with the sets of five principles of understanding.

Right understanding reaches its fruition in thorough comprehension of the nature of reality, both through the process of theoretical acquisition and its practical application in having the crystal clear realization and visiualization of the *bhūmi* (ground), *mūla* (root) and *sarīra* (body) of *Paññā*. The *Dhammas* like *Khandha, Āyatana, Dhātu,* etc., are the *bhūmi*, the *sila-visuddhi* and *citta-visuddhi* are the *mūla* and the other five *visuddhis* are its *sarira.* With the thorough comprehension of the three, one should make efforts for proper development of Right understanding. The author suggests that :—

ताय पञ्ञाय युत्तेन, भीतेन जननादितो ।
भावेतब्बा भवाभावं, पत्थयन्तेन भिक्खुना ।।

अ० पृ० १६८

Here one should understand that by presenting a picture of Wisdom-Tree, the author has made a commendable psychological effort of generating inquisitiveness for having recapitulation of the topics already explained and discussed. He simply deals with the five aggregates[1] and makes silent indication of having thorough

---

१. रूपं च वेदना सञ्ञा, संखारा चेव सब्बसा ।
विञ्ञाणं चेति पञ्चेते, सम्मासम्बुद्ध-देसिता ।।
चत्तारो च महाभूता, उपादा चतुवीसति ।
अट्ठवीसतिधा चेतं, रूपं रूपं ति गण्हति ।।
इतरेसु पि यं किञ्च, तं वेदयित-लक्खणं ।
सब्बं तमेकतो कत्वा, वेदनाक्खन्धता कता ।।
चित्तजं पन यं किञ्चि, तं संजानन-लक्खणं ।
सब्बं तमेकतो कत्वा, सञ्ञाक्खन्धो ति वुच्चति ।।
यं किञ्चि चित्तसंभूतं, अभिसंखार-लक्खणं ।
सब्बं तमेकतो कत्वा, संखारक्खन्धता कता ।।
तत्थ चित्तं ति यं किञ्चि, तं विजानन-लक्खणं ।
सब्बं तमेकतो कत्वा, विञ्ञाणक्खन्धता कता ।।

अ० पृ० १६९-७०

preparation of the *bhūmi* and *mūla* in the light of previous adumberation for realization of the *sarira* expressing itself in the form of five-fold purifications (visuddhi). They are the *Diṭṭhi-visuddhi*, *Kankhā-vitaraṇa-visudahi*, *Maggāmagga-ñāṇa-dassana-visuddhi*, *Paṭipadāñāṇa-dassana-visuddhi* and *Ñāṇa-dassana-visuddhi*. He deals here only with the *Diṭṭhi-visuddhi* in this chapter.

Diṭṭhi means wrong view, false view, erroneous view or even the contradictory view. *Visuddhi* means purification. Thus *Diṭṭhi-visuddhi* means purification of wrong views. What is that? The *Diṭṭhi* generates the darkness of ignorance and covers the nature of reality. Under its blinding influence, the man is bewildered and fails to view the things as they really are. He takes the impermanent things as permanent, happiness for suffering and soul for soullessness. Doing so, he develops attachment towards worldlings and invites suffering. *Visuddhi* removes the viels of ignorance, makes his vision right to view the things properly. Technically, *Diṭṭhi-Visuddhi* has its direct concern in removing the ignorance with respect to *Nāma-rūpa* and generates the clear vision to understand it properly. It analyses the concept with the application of the four-fold formula or exhibiting the characteristics (lakkhaṇa), function (rasa), manifestation (paccupaṭṭhāna) and immediate cause (padaṭṭhāna).

Nāma and *Rūpa* form the personality of a man.[1] He is rather the amulgum of *Nāma* and *Rūpa*. *Nāma* stands for his psychic aggregates and the *Rūpa* for the material aggregates. They are united

---

१. चत्तारोरूपिनो खन्धा, नामं ति परिगण्हति ।
रूपक्खन्धो भवे रूपं, नामक्खन्धा अरूपिनो ।।
फालेन्तो विय तालस्स, कन्दं तु यमकं द्विधा ।
ववत्थपेन्ति नामं च, रूपं चाति द्विधा पन ।।
अ० पृ० १७०

together just like the two stones of a palm fruit and remain united depending upon each other. Besides them, there is nothing like 'soul' or a being existing permanently and independently.[1] Both of them are impermanent and subject to decay and death. What we call a 'Man', is a mere expression, a conventional name given for some practical purposes. *Nāma-rūpa* only exist and receive various names according to the occasions and functions.[2] There is nothing which functions within them or maintains them. As a doll is soulless and functions in different ways with the association of the strings, similarly, there is no soul or any permanent essence within a man which functions or generates activities. There are only *Nāma* and *Rūpa* which function harmoniously depending upon each other.[3] *Nāma* depends on *Rūpa* and the *Rūpa* on the *Nāma* and their functions go on just like the boat and the boat man or the lame and the blind. In this way understanding the man, as an amulgum of *Nāma* and *Rūpa*, devoid of any permanent essence is called *Diṭṭhi-visuddhi*. The author concludes as :—

---

१. नामतो रूपतो अञ्ञो, सत्तो वा पुग्गलो पि वा ।
अत्ता वा कोचि नत्थी ति, निट्ठं गच्छति सब्बथा ॥

२. यथा पि अङ्गसंभारा, होति सद्दो रथो इति ।
एवं खन्धेसु सन्तेसु, होति सत्तो ति सम्मुति ॥

३. यथा पि दारु-यन्तं हि, निज्जिवं च निरीहकं।
दारु-रज्जु-समायोगे, तं गच्छति पि तिट्ठति ॥
तथेदं नामरूपं पि, निज्जिवं च निरीहकं ।
अञ्ञमञ्ञा-समायोगे, तं गच्छति पि तिट्ठति ॥
"नामं च रूपं इधत्थि सच्चतो,
न हेत्थ सत्तो मनुजो च विज्जति ।
सुञ्ञं इदं यन्तमिवाभिसंखतं,
दुक्खस्स पुञ्जो तिणकट्ठसादिसो"ति ॥
अ० पृ० १७०-७१

सत्त-सञ्ञं विनोदेत्वा, दुक्खतो जाति आदितो ।
यथावदस्सनं एतं, दिट्ठिसुद्धी ति वुच्चति ॥

अ० पृ० १७२

The second type of purification is the *Kaṅkhā-vitaraṇa-visuddhi* which has been described and discussed in the nineteenth chapter. *Kankhā* means doubt. *Vitaraṇa* means removing. *Visuddhi* as usual stands for purification. Thus the purification related to removal of doubt is the *Kankhā-Vitaraṇa-visuddhi.* Besides, it has the technical sense. It is the thorough grasp of the states of mind and matter in their causal relation. Actually speaking, mind is conscious, and the matter is un-conscious, still they function harmoniously. How it is possible ? It happens so due to some relations of cause and condition (hetupaccaya). *Hetu* has been stated as one-which gives birth (janaka) and the *Paccaya* as one which nourishes (anupālaka). For instance, the seed (bīja) is the *hetu* for the sprout (aṅkura). The earth, moisture etc. are the *paccaya*. What we say a man, is the composition of *Nāma-Kāya* and *Rūpa-Kāya.* Ignorance (avijjā), Desire (tanhā), Clinging (upādāna) and Action (kamma) are the four *hetus* (causes) and the one Nourishment (āhāra) is the *paccaya* (condition) of the *Rūpa-Kāya.* Again depending on the eye (cakkhu) and the visible object (rūpa), there arises eye-consciousness (cakkhu-viññāṇa). In this way, ths causal relation of *Nāma-Kāya* should be understood. This process continues to come from the past to present and goes so to the future. In short, the action (kamma) moral or immoral done in any point of time, yeilds its resultant. It again serves as the seed of action which also after materialization, produces resultant (vipāka). In this process of *kamma* (action) and *vipāka* (resultant), the *Nāma-kāya* and the *Rūpa-kāya* continues to flow in three dimensions of time. There is no agent or doer or a permanent soul as the first cause. There exist only the pure states

(dhammas) devoid of any such permanent essence.[1] Removing, in this way, the illusion of the existence of a permanent essence is the *Kaṅkhā-vitaraṇa-visuddhī*. The text explains it as :—

"एको कम्म-विपाकानं, वसेन पि व पण्डितो ।
एतस्स नामरूपस्स, पच्चयं परिगण्हति ॥"

Further, in chapter twenty, the third purification forms the subject matter. It is the "Purification of discerning what is path and what is not path". The man after attainment of the third purification, clearly understands the nature of *Nāma* and *Rūpa* as impermanent, being in a state of continuous change; as Suffering, being full of fear; and as Substanceless, being devoid of a permanent soul. They arise and cease to exist in every moment. What-else arises, it must cease to exist. He contemplates over their nature and doing so understands them as they really are. Their substanceless as the trunk of banana, dream, fire-wheel, and illusion, becomes crystal clear

---

१. कम्मस्स कारको नत्थि, विपाकस्स च वेदको ।
सुद्धधम्मा पवत्तन्ति, एवेतं सम्मदस्सनं ॥
एवं कम्मे विपाके च, वत्तमाने सहेतुके ।
बीजरुक्खादिकानं व, पुब्बा-कोटि न जायति ॥
न हेत्थ देवो न ब्रह्मा, संसारस्सत्थि कारको ।
सुद्ध-धम्मा पवत्तन्ति, हेतुसंभार-पच्चया ॥
यथा न सुरिये अग्गि, न मणिम्हि न गोमये ।
न तेसं बहिसो अत्थि, सम्भोरहि च जायति ॥
फलेन सुञ्ञं तं कम्मं, फलं कम्मे न विज्जति ।
कम्मं च खो उपादाय, ततो निब्बत्तते फलं ॥

अ० पृ० १७६

together with their fifty characteristics.[1] In the background, there is the dawn of knowledge known as *Vipassanā.* It is the Insight, young in nature (taruṇa-vipassanā).

At this stage, he gets ten types of super-normal situations, namely : a flood of light (obhāsa), a thrill of pleasant sensation (pīti), composure (passaddhi), a strong faith (saddhā), a strong energy (viriya), ease (sukha), deep insight (ñāṇa), mindfulness of the insight (sati), equanimity (upekkhā) and a mild desire for retaining this state (nīkanti). The situation is so charming that one may take it as a state of achievement and start relishing it. But it is really not so. One should be alert and must not misled by these ten things taking to be the useful ones. They are the obstacles in the path of Nibbāṇa.[2] Being fully aware of their nature, one should wisely

---

१. एवं पच्चयतो पेत्थ, खणतो उदयब्बयं ।
पस्सतो सब्ब-धम्मा च, पाकटा होन्ति तस्स ते ॥
कदली-सुपिनालात-चक्क-मायूपमा इमे ।
असारा पन निस्सारा, हुत्वा खायन्ति योगिनो ॥
एवमेत्तावता तेन उदयब्बयदस्सनं ।
लक्खणानि च पञ्ञास, पटिविज्झ ठितं पन ॥
ञाणं अधिगतं होति, तरुणं पठमं पन ।
यस्स चाधिगमा योगी, होतारद्धविपस्सको ॥

अ० पृ० १७६

२. ओभासो पीति पस्सद्धि, ञाणं सद्धा, सति सुखं ।
उपेक्खा विरियं चेव, निकन्ती ति दसेविमे ॥
एत्थोभासादयो धम्मा, उपक्लेसस्स वत्थुतो ।
उपक्लेसा ति निद्दिट्ठा, उपक्लेसो निकन्ति तु ॥
सद्धोभासादयो धम्मे, न मग्गो ति विचारयं
मग्गो विपस्सना-ञाणं, इच्छेवं पन पण्डितो ॥

अ० पृ० १८१

discriminate "what is true 'path' and what is not". It is called the purification by discriminating "what is the true 'Path' and what is not".

The fourth type of purification has been described in the twenty first chapter of the text. It is the Purification of knowledge by realising the true path (paṭipadā-ñāṇa-dassana-visuddhi). Here one should understand the difference between the terms *magga* and *paṭipadā*. In generic sense the two are synonyms, but in technical sense, there is difference between the two. The *magga* is a path. It denotes the sense of one's setting in on it, knowing thoroughly, its constituents and continuing efforts. The *paṭipadā* also means path but it is that path where the fruit of the Dhammic way-faring is gradually relished and the truth is realised. In highly technical sense, it is the path of nine types of knowledge. Thus the purification of knowledge by realising the true path includes nine types of knowledge, beginning from *udaya-vyaya-ñāṇa* to *anuloma-ñāṇa*. They are the knowledge of 1. arising and ceasing of the composite things (udayavyaya-ñāṇa), 2. every thing after arising proceeds towards destruction (bhaṅga-ñāṇa), 3. the things of the world are not to be taken as the objects of pleasure but that of fear (bhaya-ñāṇa), 4. the world is full of evils (ādīnava-ñāṇa), 5. it is disgusting in nature (nibbidā-ñāṇa), 6, it is to be renounced (muñcitu-kamyatā-ñāṇa), 7. it is full of experiences of varied nature (paṭisankhāna-ñāṇa), 8. developing the attitude of equanimity (sankhāra-pekkhā-ñāṇa), and 9. leading towards Nibbāna (anuloma-ñāṇa). These nine types of knowledge makes him awakened, alert and aware of his reaching near to the goal of life.[1]

---

१. उदयब्बये च भङ्गे च, भये आदीनवे तथा ।
निब्बिदानुपस्सना-ञाणं, ञाणं मुञ्चितु-कम्यता ।।
पटिसंखा च संखारे, उपेक्खा-ञाणमट्ठमं ।
इमानि अट्ठ ञाणानि, नवमं सच्चानुलोमिकं ।।

अ० पृ० १८२

The twenty second chapter proceeds with an analytic description of the fifth type of purification known as 'Purification of knowledge and Insight' (ñāṇa-dassana-visuddhi). It is the highest and the last form of purification in the process of the practice of Insight (vipassanā). Reaching this stage, he finds himself in a stage of spiritual elevation of giving up the mundane-sphere (lokiya-bhūmi) and entering into the supra-mundane sphere (lokuttara-bhūmi). Here there is a change in the lineage of the man (gotrabhū). The career as a 'worldly man' (puthu-jana) ends and that of a 'noble man' (ariya) begins. He is no longer then in the lineage of the 'worldly man' but he is the one, stepped in the lineage of the *Ariya-Puggala.* He has then the arising of a *gotrabhū*-consciousness.[1]

What is this *Gotrabhū*? The text describes *gotra* as Nibbāna[2]. It means that Nibbāna, then, becomes the object of his consciousness. Prior to this, he had various objects of mundane sphere. Here, he has Nibbāna as the object. He is, then, in the lineage of such persons who have Nibbāna as their objects. It is having the supra-mundane object and also entering into the supra-mundane sphere. The yogāvacara finds himself in the state of *gotrabhū.* Thus, in the technical sense, the term *gotrabhū* means entrance of the yogāvacara in supra-mundane sphere where the beings have Nibbāna as their objects. He is included in their lineage.

There is a process of going from the mundane sphere to the supra-mundane sphere. The pre-condition for it is the attainment of the fifth stage of *Rūpa-jhāna.* It is attained either after the completion of the practice of the five stages of *Rūpa-jhāna* or also

१. इतो परं तु भिक्खुस्स, होति गोत्रभू-मानसं ।
आवज्जनिय-ठानता, मग्गचित्तस्स तं पन ॥
अ० पृ० १८५

२. पुथुज्जनियगोत्तं वा, अभिभुय्य पवत्तितो ।
गोत्तं वुच्चति निब्बानं, ततो भवति गोत्रभू ॥
अ० पृ० १८५

of the four stages of *Arūpa-jhāna* after that. Then there arises a strong urge to go higher. With this, the four very strong moments, in the *javana-citta*, arise to take one to supra-mundane sphere. They are the *parikamma* (mental preparation), *upacāra* (approximation) *anuloma* (leading towards it) and the *gotrabhū* (the change of lineage). It is in the moment of *gotrabhū*, his career as *Puthu-jana*, (the worldly being) comes to an end and that of an *Ariya* (noble one) egins. In this moment Nibbāna becomes the object of his consciousness and he is set in the path leading to it. He then gets a Path-consciousness (magga-citta) with further achievement of two or three Fruit consciousness (phala-citta). They arise and sink down. Here the four noble truths are perfectly realised with details. He understands that the first noble truth (dukkha-ariya-sacca) has been realised, the second noble truth (dukkha-samudaya-ariya-sacca) has been dropped, the third noble truth (dukkha-nirodha-ariya-sacca) has been achieved and the fourth noble truth (dukkha-nirodha-gāminī-paṭipadā) has properly been followed. He also understands that the polluting factors have been destroyed.[1] In this background of psychic awakening, he reflects over the path (magga), fruit (phala),

---

१. एत्तावता पनेसो हि, सोतापन्नो ति वुच्चति ।
फलस्स परियोसाने, भवङ्गोतरणं सिया ॥

× × ×

ब्यापाद-काम-रागानं, तनुभावं तु साधयं ।
सकदागामिमग्गोयं, जायते दुतियो पन ॥

× × ×

ब्यापाद-काम-रागानं, मूलघातं तु साधयं ।
तस्सानागामि-मग्गोयं, जायते ततियो पन ॥
तस्सारहत्तमग्गोयं, जायते तु ततोपरं ।
रूपरागादि-दोसानं, विद्धंसन-करो पन ॥

अ० पृ० १८७-१९०

Nibbāna and also sometimes over the pollutions already destroyed. He has thus a clear vision of the obstaclcs; which have been destroyed and that of Nibbāna, which is to be achieved. Such spiritual achievement is the Purification of knowledge and Insight.

In this context, it seems desirable to say few words about the eight types of *Ariya-puggala* (noble men) in the supra-mundane sphere. They are the eight types of saints established in eight stages of saint-hood. They are 1. *Sotāpanna* (stream-winner) in the path-stage, 2. *Sakadāgāmī* (Once returner) in the path-stage, 3. *Anāgāmi* (never-returner) in the path-stage, 4. *Arahata* (the imancipated being) in the path-stage, 5. *Sotāpanna* in the fruit-stage, 6. *Sakadāgāmi* in the fruit-stage, 7. *Anāgāmi* in the fruit-stage and 8. *Arahata* in the fruit-stage. These stages are determined on the basis of destruction of the fetters (saṃyojanas), the last residuals of the pollution to bind one to the process of repeated existence.

Entering in the Supra-mundane sphere, one finds the residuals of these fetters, existing in him, in very subtle form. Their destruction is essential for finally breaking the process of repeated existence. The Yogāvacara understands their potentiality and exerts for their destruction.

The first three fetters are the *Sakkāya-diṭṭhi* (belief in the existence of a permanent soul), *Vicikicchā* (doubt), and *Sīlabbatta-parāmāsa* (belief in getting purification by observing simply the rites and rituals). The yogāvacara destroys these three fetters and becomes *Sotāpanna*. Here also, there are two moments—the moment of destroying the fetters and the moment of the knowing of their destruction. The former is the *Sotāpatti-magga*-stage and the latter, the *Sotāpatti-phala*-stage. A *Sotāpanna* is the man set in on the path leading to Nibbāna. He has not yet realised Nibbāna but he has its vision. It is just like setting in of a person, desirous of meeting the king, on the royal path, leading to the palace. Though he has not met the king but he may have a vision of the king seeing him

walking on the terrace. The *Sotāpanna* is, thus, on the path of Nibbāna and he is sure to attain it in this very life or within a maximum time-limit of seven births.

The second two fetters are the *kāma-rāga* (desire for sensuous pleasure) and the *paṭigha* (desire to harm others). They are very strong in nature and hence not destroyable in one attempt. He, therefore, exerts for making them weak. After due efforts, he becomes successful in doing so, and reaches the stage of *Sakadāgāmī* (once-returner). There is the moment when he weakens them and also the moment when he realises that they have become weak. Accordingly, they are known as *Sakadāgāmi-magga*-stage and *Sakadāgāmī-phala*-stage. It is said that he realises Nibbāna in this very life or in the life to come in the human world. The maximum time-limit, in his case, is one birth more only.

The third effort of the yogāvacara is to destroy the weakened fetters. He exerts properly in this direction and becomes able to destroy them for ever. He is then the *Anāgāmi* or the 'Never-returner'. In his case also, there are two moments,—in one moment, he destroys them and in the other, he knows that they have been destroyed. Accordingly, he is known as the saint in *Anāgāmi-magga*-stage and *Anāgāmi-phala*-stage. He, generally, realises Nibbāna in this life and in case of non-attainment, he does not come again to this human world. He is born in the divine kingdom *Suddhāvāsa* and attains Nibbāna therefrom. He is *Anāgāmi* in this sense of not coming here again for any spiritual way-faring.

The last five fetters are the *Rūpa-rāga* (desire for existence in the Rūpa-divine kingdom), *Arūpa-rāga* (desire for becoming in Arūpa-divine kingdom), *Māna* (conceit), *Uddhacca* (distraction of mind) and *Avijjā* (ignorance). Finding them as such, the yogāvacara makes his last efforts for their final destruction. In making right persuit in this direction, there comes a moment when he becomes able to uproot them finally and becomes totally free from all pollutions.

He is then a 'Free Man', 'Emancipated One', technically called an *Arahata*. He is the pure and pious being who has become able to throw away the burden of all accumulations and break the process of repeated existence for ever. It is the highest achievement of the spiritual endeavour in the life of a man. He is then the Saint, the *Arahat*.

Here also there are two moments in the process of achievement. There is the moment when he destroys the fetters, and there is the other one when he realises that they have been destroyed. Accordingly, there are two stages of path (magga) and fruit (phala) like *Arahata-magga*-stage and *Arahata-phala*-stage. Reaching the *Arahata-phala*-stage, he becomes *Arahata*. He has before him the perfect realisation and face to face visualization of the truth that—"the process of becoming is over, the virtuous life (brahmacariya) has successfully been led, the sacred duties as human being have been performed, the burden of accumulations of moral and immoral resultant impressions have been thrown away, the goal of life has been achieved and he has not to come again in the process of existence". The text presents the description as :—

एत्तावता पनेसो पि, अरहा नाम अट्ठमो ।
अरियो पुग्गलो होति, महाखीणासवो अयं ॥
अनुप्पत्तसदत्थो च, खीण-संयोजनो इसि ।
सदेवकस्स लोकस्स, दक्खिणेय्यो अनुत्तरो ॥

अ० पू० १६०

Just after giving description of the five types of purification, four types of supra-mundane path (magga), and four types of fruit (phala) in previous chapters, the author proceeds further, in the twentythird chapter, with a beautiful discourse on the polluting factors and the factors which destroys them. He enumerates first the various types of factors which pollute the consciousness and thereafter, the *dhammas*, specially, the Four paths, which destroys them.

Here by the term 'path', the Supra-mundane 'path-consciousness' should be understood. It may also be named as 'path-knowledge.' The consciousness, which is pure in its nature, is defiled by the polluting factors and becomes the cause of suffering. Therefore, for bringing the state of bliss, the clear identification and destruction of the polluting factors is a desideratum. It is in this sense, they are called – 'destroyable' (pahānakaro).

According to the tradition, they are eighteen in number as major heads. The other minor polluting forces are included therein. They are the—1. *Samyojana* (fetter), 2. *Kilesa* (defiling factors), 3. *Micchattāni* (wrong thinking), 4. *Loka-Dhamma* (worldly happenings), 5. *Macchariya* (miserness), 6. *Vipallāsa* (viewing the things in opposite way), 7. *Gantha* (tie). 8. *Agati* (improper way of way-faring), 9. *Āsava* (intoxicants), 10. *Ogha* (flood), 11. *Yoga* (bondage), 12. *Nivaraṇa* (hindrance), 13. *Parāmāsa* (wrong view), 14. *Upādāna* (grasping), 15. *Anusaya* (latent factor), 16. *Mala* (dirt), 17. *Akusala-kamma-patha* (immoral action) and 18. *Akusala-cittuppāda* (arising of immoral consciousness). A brief description of each of them is appended herewith :–

1. S*aṃyojana* :—It means fetters, chains, binding forces etc. which keep the beings tied with the process of repeated existence. They are ten in number as :—

(1) *Sakkāya-diṭṭhi* :—a wrong view related to the belief of existence of a permanent soul. It leads one to think that there is a permanent essence in each of the five aggregates.

(2) *Vicikicchā* :—It means doubt. In technical sense, it is doubt in the Buddha, Dhamma, Saṃgha, past existence, future existence, both the past and future forms of existence and the law of dependent origination.

(3) *Silabbata-parāmāsa* :—It refers to a wrong belief of getting purification and freedom by observing some rites and rituals.

(4) *Kāma-rāga* :—It is the name of a strong desire for sensual pleasure. The *Kāma* stands for five *Kāma-rāga* or the five types of pleasure connected with the objects or five senses.

(5) *Paṭigha* :—It means ill will, hatred, antipathy or the desire to harm others. The desire of killing, injuring, destroying or doing any type of harm to any kind of living being is inspired by it.

These five fetters are technically named as lower 'fetters' (adho-bhāgiya-saṃyojana).

(6) *Rūpa-rāga* :—Here the word *Rūpa* stands for sixteen types of divine kingdoms of *Rūpa-Brahmā*. *Rāga* is the name of delightful urge. Technically, it means the desire to be in the *Rūpa*-divine kingdom to enjoy the heavenly pleasure.

(7) *Arūpa-rāga* :—Arūpa means the four types of divine kingdoms of *Arūpa-Brahmā*. A desire to be born therein and enjoy the heavenly pleasure is the *Arūpa-rāga*.

(8) *Māna* :—It means conceit. It manifests in several ways as "I am superior,' 'I am equal', 'I am inferior' etc.

(9) *Uddhacca* :—Distraction of mind, roaming here and there by it, bewilderment etc. are its expressions. It takes the mind away from the desired object and does not allow it to remain and concentrate on it.

(10) *Avijjā* :—It is the another name of darkness of ignorance. Technically, it is the ignorance of the four noble truths, past existence, present existence, both the past and present existence and the law of dependent origination.

These five fetters are called 'upper fetters' (uddhambhāgiya-saṃyojana).

Both the five types of lower fetters and the five types of higher fetters are destroyed by the four supra-mundane paths individually and not collectively. The first three *Sakkāya-diṭṭhi*, *Vicikicchā* and

Sīlabbata-parāmāsa as well as the lower-state-existence-conductor (apāyagamaniyā) fetters are destroyed by the first path i.e., the *Sotāpatti-magga*. The *Kāma-rāga* and *Paṭigha*, of gross nature, are destroyed by the second path in the *Sakadāgāmi-magga*. The same *kāma-rāga* and *Paṭigha*, in their subtle form, are destroyed by the third path i.e. the *anāgāmi-magga*. The remaining five *Rūpa-rāga* etc. are destroyed by the fourth path or the *arahata-magga*. In this way the ten fetters are destroyed by the four paths.

2. *Kilesa* :—It means the defiling factors, which make the consciousness dark. They are ten in number as :—1. Greed (lobha), 2. Hate (dosa), 3. Dullness (moha), 4. Conceit (māna), 5. False view (diṭṭhi), 6. Perplexity (vicikicchā), 7. Sloth (thīna), 8. Distraction (uddhacca), 9. Impudence (ahirikaṃ) and 10. Recklessness (anotappa).

All the ten defiling factors are destroyed by the four paths individually. The 'false view' and 'perplexity' are destroyed by the first path. The third path destroys the 'hate'. The remaining seven are destroyed by the fourth path.

3. *Micchattāni* :—It refers to such immoral factors which lead one to wrong thinking and acting accordingly. They are also ten in number as. 1. Wrong view (micchā-diṭṭhi), 2. Wrong determination (micchā-saṁkappa), 3. Wrong speech (micchā-vācā). 4. Wrong action (micchā-kammanta), 5. Wrong livelihood (micchā-ājīva) 6. Wrong effort (micchā-vāyāma), 7. Wrong mindfulness (micchā-sati), 8. Wrong concentration (micchā-samādhi), 9. Wrong knowledge (micchā-ñāṇa) and 10. Wrong emancipation (micchā-vimutti).

These ten *micchattāni* are also destroyed by the four supra-mundane paths. Wrong view, false speech, wrong action and wrong way of earning livelihood are destroyed by the first path. Wrong determination, back-biting, harsh speech are destroyed by the third path. The fourth path destroys the useless talk, wrong effort,

wrong mindfulness, wrong concentration, wrong emancipation and wrong understanding.

4. *Loka-dhamma* :—Some basic worldly happenings, generally taking place in day to day life, may be termed as *Loka-dhamma*. They are eight in number as 1. Gain (lābha), 2. Loss (alābha), 3. Defame (ayasa), 4. Fame (yasa), 5. Criticism (nindā), 6. Praise (pasansā), 7. Pleasure (sukha) and 8. Pain (dukkha). These are the eight *dhammas* which take place in the life of the man in general. One cannot avoid them. They are inspired by the definite psychic state as dominating factor. 'Defame', Criticism', 'Loss' and 'Pain' may have 'Hate' (Paṭigha) as root. Delight (anunaya) may be the basic force among 'Gain', 'Fame', 'Praise' and 'Pleasure'. Some are of opinion that '*anunaya*' remains only in 'Fame' and 'Praise.' The underlying 'hate' existing with the four *loka-dhammas* is destroyed by the first path. The 'delight' existing with other set of four *loka-dhammas* cease to exist finally at the stage of the fourth path.

5. *Macchariyāni* :—It means miserness. Due to it, one does not like to part with the things already in possession or are to be in possession in future. It generates clinging towards them. They are five in number, namely; 1. Miserness connected with dwelling places (āvāsa-maccariya), 2. Miserness connected with family tradition (kula-macchariya), 3. Miserness with gains (lābha-macchariya), 4. Miserness related to Dhamma (dhamma-macchariya), and 5. Miserness connected with beautiful appearance (vaṇṇa-macchariya). All the five types of miserness are destroyed by the first path only.

6. *Vipallāsa* :—It is viewing the things in quite opposite way. It is due to the influence, one accepts the things true though they are not so. The nature of things as stated by the Buddha is impermanent (anicca), subject to suffering (dukkha) and substanceless (anatta). *Vipallāsa* puts the covering on right understanding. One takes the

things as permanent (nicca), full of happiness (sukha) and associated with soul (ātma). The things which are immoral (asubha) are taken as moral (subha). There are three *vipallāsas* as *Saññā-vipallāsa* (opposite view related to knowing), *Citta-vipallāsa* (opposite view related to consciousness) and *Diṭṭhi-vipallāsa* (opposite view related to false view).

Here 'viewing the impermanent things as permanent, soulless things as having soul' are called '*Saññā-citta-diṭṭhi-vipallāsa.*' Viewing 'suffering as happiness,' 'the immoral states as moral states', are called '*Saññā-citta-vipallāsa*'. They all are destroyed by the third path. Viewing 'suffering as happiness' is '*Saññā-citta-vipallāsa.*' It is destroyed by the fourth path.

7. *Gantha* :—It means tie. It makes one fastediously tied with certain idea. It is of four kinds as 1. covetousness (abhijjhā-kāya-gantha), 2. ill-will (byāpāda), 3. belief in getting purification by observing some rites and rituals (sīlabbata-parāmāsa) and 4. the dogmatic belief that 'what I say is true alone' (idam saccābhinivesa). Here the third and the fourth ties are destroyed by the third path; the second by the third path; the first one by the fourth path.

8. *Agāti* :—Literally, it means improper way of making way-faring. Technically, it denotes the sense of acting wrongly under the fear of some immoral forces. They are the 1. Fear generated by strong urge to do something immoral (chanda-bhaya), 2. Fear generated by ill-will (dosa-bhaya) and 3. fear generated by ignorance (moha-bhaya). These three immoral forces excercise their dominence and under their influence, the man starts acting wrongly.

9. *Āsava* :—Literally it means intoxicants. It refers to such immoral states, which function as intoxicants. Such states are four in number, namely; desire for sensual pleasure (kāma), 2. desire for maintaining the existence (bhava), 3. false view (diṭṭhi), and 4. ignorance (avijjā). These four immoral states destroy the rational attitude of mind and make it bewildered. Out of them, the third

intoxicant is destroyed by the first path, the first one by the third path, and the remaining two by the the fourth path.

10. *Ogha* :—It is the name of flood. When the immoral states become very powerful and overpower the consciousness, they, because of their such functioning, are called the 'flood' (ogha). The four *dhammas* which function as intoxicants, also function as flood. Thus there are four types of flood, namely; 1. desire for sensual pleasure, 2. desire for maintaining the existence, 3. false view and 4. ignorance. They are destroyed by the paths as done in case of *Āsava*.

10. *Yoga* :—It means bondage. Its function is to keep the beings away from relishing the flavour of Nibbāna. The four immoral states like—1. desire for sensual pleasure, 2. desire for maintaining the existence, 3. false view and 4. ignorance when function as bondage, they are called *yoga*. Their destruction is done by the paths in above manner.

12. *Nīvaraṇa* :—It is the name of hindrance. It hinders the mind and does not allow to develop concentration. They are five in number as 1. sensual passion (kāma-chanda), 2. Ill-will (byāpāda), 3. Sloth and torpor (thīna-middha), 4. Worry and distraction (uddhacca-kukucca) and 5. perplexity (vicikicchā). Here the perplexity is destroyed by the first path. Sensual passion, ill-will and distraction are destroyed by the third knowledge (tatiya-ñāṇa). The sloth and torpor, as well as the worry are destroyed by the fourth path-knowledge.

13. *Parāmāsa* :—It means wrong view. The text describes it as another name of *micchā-diṭṭhi* (wrong view) and does not enumerate its varieties. The Dhammasaṅgaṇi explains it as contagion speculative opinion. The man under its influence falls out of the right attitude towards the *dhamma*, losing the sense of viewing them as impermanent etc. He lays himself open to the infectious touch of speculative views as the world is eternal, the world is non-eternal, the world is subject to destruction, the world is not subject to destruction, the soul and the body are identical, the soul and the body are different etc.

These contagion wrong views are destroyed by the first path-knowledge.

14. *Upādāna* :—Desire in generic sense is called *Taṇhā* where as the same in its strong form is *Upādāna*. It is grasping. It has its four varieties like—1. sense-desire (kāma-upādāna), 2. false view (diṭṭhi-upādāna), 3. rites and ritualism (sīlabbata-upādāna), and 4. belief in the concept of soul (attavāda-upādāna). Here the first one is destroyed by the knowledge of the fourth path and the remaining three by the knowledge of the first path.

15. *Anusaya* :—The latent-basis or the sleeping immoral states are called *anusaya*. They are seven in number as 1. sensual passion (kāma-rāga-anusaya), 2. love for life (bhava-rāga-anusaya), 3. aversion (paṭigha-anusaya), 4. conceit (māna-anusaya), 5. false view (diṭṭhi-anusaya), 6. perplexity (vicikicchā-anusaya) and ignorance (avijjā-anusaya). The seven latent factors are destroyed by the knowledge of the path separately. The false view and perplexity are destroyed by the knowledge of the first path. The sensual passion and ill-will are destroyed by the knowledge of the third path. The conceit, love for life and ignorance cease to exist by the force of the knowledge of the fourth path.

16. *Mala* :—It means dirt. It refers to three immoral psychic states which make the consciousness defiled (black). Due to their active role, the consciousness loses its natural luminous character and becomes enveloped with the layers of pollutions. They are the—1. Greed (lobha), 2. Hate (dosa), and 3. Ignorance (moha). Here the 'hate' is destroyed by the knowledge of third path and the remaining by the fourth path.

17. *Akusala-kamma-patha* :—It means immoral action. An action is called immoral (akusala) because of its being generated by immoral consciousness rooted in immoral roots. They are ten in number as three physical, four vocal and three mental. The three

physical actions are killing (pāṇātipāta), stealing (adinnādāna) and indulging in sexual misdeeds (kāmesu-micchācāra). The four vocal actions are the telling lie (musā-vāda), using harsh speech (pharusā-vācā), slandering (pisuṇā-vācā) and indulging in useless talks (samphappalāpa). The three mental actions are the developing coveteousness (abhijjhā), desiring to harm others (byāpāda) and nourishing wrong views (micchādiṭṭhi).

The action, according to the tradition is the name of volition (cetanā). It is mental only. It is named as physical action or vocal action because of its appearance through the body-door or speech-door. Thus *Ceatna* is *Kamma*, said the Buddha.

(a) Killing is, thus, the volition of depriving one of his life (vadhaka-cetanā), becoming fully conscious of his being a living one possessing life. This life, in technical sense, is the '*jīvitindriya*'. The killing in this way is the arising of volition of destroying the *jīvitindriya* finding manifestation through any one of the three doors. It is a complex of five units like—a being, its being in possession of life, killing consciousness; effort to kill and the death. There is six-fold application for materialisation of such act of killing. They are the—by one's own hand, by ordering some one to kill, by throwing some weapons, by some permanent device, by some intellectual skill, and by occult power.

(b) Stealing, in the same way, is the name of a volition to take the thing which belongs to some one else and not willingly given by him. It is also a complex of five units, namely; a thing belonging to other, being conscious of its possession of others, stealing consciousness, effort and stealing thereby. Its materialization is possible in either of the six ways as stated in case of killing.

(c) Indulging in sexual misdeed is the most condemnable low act. It is a voltion of the transgression of the norm of not visiting the woman, who are forbidden (*agamantyaṭṭhāna*). They are the women, protected by the father or mother or parents, or brother or the persons of the same lineage etc. It is a complex of four units,

namely; the forbidden women, arising of a consciousness sexual misdeed, effort for such sexual misdeed, its materialization. The only method of its materialization is one's own hand.

(d) Telling lie is the volition of telling untrue as true, either through physical or vocal expressions. The term *musā* means untrue, which does not happen; *vāda* means telling as true. It is done for disturbing the purpose of others. It is also an act of four units, namely; an untrue thing, arising of a consciousness of disturbing the purpose of others, efforts for that and knowing the purpose of others which is disturbed.

(e) Harsh speech means arising of a hatred-inspired and cruelity-based peircing volition and appearing either through the body-door or speech-door. It is the harsh speech because of the presence of ill-will as its root, associated with a strong volition to harm others. In absence of ill-will, it cannot be the harsh speech in true sense of the terms, though it may appear like that. The parents, the teachers etc. use harsh words to their children and students. Such harsh speech of the parents and teachers cannot be so as there is the absence of volition to harm them. Therefore, it is named—'*mammacchedaka-ekanta-pharusa-cetanā*.

(f) Slandring means grinding and destroying the established affectionate place of one and placing his own there. It is a volition to generate one's own dearly feeling in the heart of others and disturbing the other's already established. There are four units in it too. They are the desire to create schism among others, wish to become dear in the place, efforts for that, and knowing that the purpose has been served.

(g) Indulging in useless talk means arising of an immoral volition either through the body-door or speech-door for making such expressions which are in no way meaningful. The stories related to kings, ministers, chiefs, etc. or similar useless tales are included here.

(h) Covetousness is an immoral volition leaning towards the things of others to have them. It arises as—"Let the things of others should be mine". It has two units like—'the things of others' and 'leaning towards them for acquisition.'

(i) Ill-will refers to an immoral volition to harm others. It functions in three temporal dimensions of the past, present and future. One proceeds to harbour the desire to harm others placing them in the past, present and future in nine ways as—"He has harmed me in the past' or he is harming me in the present' or', 'he will harm me in the future'; "He has harmed my near and dear one's in the past', or, 'he is harming them in the present' or 'he will harm them in the future', 'He has benefitted my enemies in the past', 'he is benefitting them in the present' and he will benefit them in the future". Thinking in this way, one develops ill-will to crush the happiness and benefits of others. It has two units in its composition, namely; 'the others' and 'the volition to harm them'.

(j) Wrong view means viewing the things in a wrong way. It mars the rational way of accepting the things as they really are. It takes them just in opposite way. Under its influence, one starts thinking that "there is no fruit of giving alms', 'following the moral precepts,' 'speaking truth' etc. It is, because of its such functioning, defined as—*Viparita-dassana-lakkhaṇā*. Its two constituents are the "taking the thing in the way as it is not really so'—and 'starting functioning as thought upon about that."

These are the ten immoral actions, technically called *akusala-kamma-patha*. They are destroyed by the knowledge of path individually. The killing, stealing, indulging in sex, telling lie, and wrong view are the five actions which are destroyed by the knowledge of the first path. The slandering, harsh speech and ill-will are destroyed by the knowledge of the third path. The useless talk and covetousness get their extinction by the knowledge of the fourth path.

18. *Akusala-cittūpāda* :—Greed (lobha), Hate (dosa) and Ignorance (moha) are the three immoral roots. They function as the roots of a consciousness and convert it to their own nature. It means a consciousness associated with immoral roots is an immoral consciousness. All the three roots do not function together. Greed (lobha), Ignorance (moha), Hate (dosa) and Ignorance (moha) are the associates. They function together. Ignorance functions alone.

When the 'Greed' and 'Ignorance' function together, ignorance generates darkness and covers the nature of reality. It serves as a ground. Greed functions with dominance under such background. With their association, there is the arising of consciousness on any of the six objects. Such consciousness receives its name on the basis of the dominant root as *Lobha-mūlaka-citta* or the consciousness rooted in greed. There are eight types of such consciousness.

The two roots—'Hate' and 'Ignorance' also function together. There is the arising of consciousness with their association. Here also the 'ignorance' covers the nature of reality and destroys the rational attitude. 'Hate' functions with dominance in such back-ground. The consciousness, which arises with the association of these roots is called *Paṭigha-citta* or *Dosa-mūlaka-citta*. It receives its name after the root *Dosa*. There are two types of such consciousness.

Ignorance functions alone. The other two immoral factors perplexity and distraction become its associates. The consciousness which arises with ignorance is called *Momūha-citta* or *Moha-mūlaka-citta*. There are two types of such consciousness.

Thus the eight types of *Lobha-mūlaka-citta*, the two types of *Paṭigha-citta* and the two types of *Moha-mūlaka-citta* make the total number as twelve. Thus there are twelve types of immoral consciousness. They generate immoral actions which in their process of arising and ceasing, and produce similar resultants. They become the cause of our perpetual suffering. As such, putting a check on the arising of

such types of consciousness is essential. It is said that the arising of of the four types of immoral consciousness associated with 'wrong view' and the one associated with perplexity is stopped by the knowledge of the first path. The knowledge of the third path destroys the functioning of the two types of immoral consciousness associated with hate (paṭigha). The remaining five types of immoral consciousness stop their functioning with the dawn of the knowledge of the fourth path.

It is in this way, the polluting factors and their destruction should be understood with reference to the knowledge of the four supra-mundane paths.

A descriptive analysis of *Nāma* and *Rūpa* with their various forms of manifestations has been given in fore-going chapters. Here, in the twentyfourth chapter, the author has started a new trend of analysis of the relation of three *dhammas*. It is seen that the N*āma* (citta and cetasika) by its nature is conscious. *Rūpa* is described as devoid of consciousness and psychic factors (acittaṃ, acetasikaṃ). It can not catch the objects (anārammaṇa). The former thinks and understands the objects and also proceeds for actions accordingly. The latter does not do. They are treated as the *ahammas* of opposite nature (vippayutta dhamma).

In this background of their nature, there arise a number of questions. It is said that a man is a complex whole of these two *dhammas*. They exist together like two stones of a palm fruit. They depend upon one another for maintaining the existence. Moreover, there remains harmonious functioning and mutual understanding in them. A volition, to do this or that, arises at the surface of mind, and there starts movement in the body. A determination takes place to go and, without delay, there is movement in the legs. A *dāna-citta* creates a stir in the mind and the hands are stretched for giving something. There is anxiety in mind, and

the body is immediately depressed. Arising of the thrill of pleasant sensation, makes the body mild, light, pliable and joyful. Any event of emotional height makes the hairs erected. The waves of love, devotion, anger, hatred etc. have the markable impact on each atom of the body. All these experiences make one to infer that there is congenial reception of mental transmission by the body.

The *Rūpa* also affects the mind. The effect of weather as cold, hot, temperate, etc. on the body is instantaneously experienced by the mind. Any cut on it, makes the mind wounded. A shoothing touch of an agreeable object by the body, makes it serene. This happy reception by mind is obviously understood by all.

But when this is reality? How the two *dhammas* - *Nāma* and *Rūpa* are regarded as opposite in their nature—one conscious and the other unconscious? How does the unconscious *Rūpa* understand the wishes of mind? How do the waves of emotions create similar stir in the structure of *Rūpa*? How are the various types of physical movements receive inspiration from mind in their materialization? The answer to these questions is very difficult. In many of the systems of Philosophy in the east and west, such questions have attracted the attention of scholars, and inspired them to deep down into the nature of reality to find out a suitable answer. No doubt, the attempts have been made to explain the mutual relation of mind and matter (nāma-rūpa), but in-spite of their best efforts, it is still a mystery. Here coming to the early Buddhist traditions, and specially the domain of Abhidhammic thinking, there may be two possibilities before us. The first one is that the *Rūpa* has also some conscious unit in it. The second one is that there is some other factors due to which such communications is possible. As regards the former, there is no direct evidence in the scriptural texts to bear the fact. As regards the second, there is the introduction of a theory of *Relation*, technically called *Paccaya*. It is through the *Paccaya*, the Abhidhammic thinkers have come forward in explaining the harmonious functions of the *Nāma* and *Rūpa* with minute details.

What is this *Paccaya*? It is rendered as condition, cause, dependence, relation etc. Here by the word *Paccaya*, relation should by understood. 'Relation' also does not denote the generic sense. It may be the equivalent term of 'energy'. It is verified in our day to day life. A teacher is related to his student by the relation of 'teachership'. Being related in this way, strong sense of duty, saturated with affection, comes into being. He teaches him, inspires him and guards him against all evil thoughts. In case of any danger he stands as protection. It may be seen, in this case, that prior to development of such relation, he was not behaving in this way with reference to that student. He has started behaving like that only after such relation. Thus 'relation' is another name of springing up of an energy. However, the *Paccaya* is generally rendered as 'Relation.'

A relation has four constituents. The one is that which is related. The other is that to which one is related. The third one is the relation. The fourth one refers to those who do not come under such relation.

The first one is, technically, called as *Paccaya-dhamma*, the second one as *Paccayuppanna-dhamma*, the third one as *Paccaya* and the fourth one as *Paccanika-dhamma*. For example 'A' is a teacher. 'B' is a student. 'A' is related to 'B' by the relation known as 'teachership'. There may be other persons who are not related so. Here 'A' is the *Paccaya-dhamma*. B is the *Paccayuppanna-dhamma*. Relation between the two is the *Paccaya* and the persons other than 'B' are the *Paccanīka-dhamma*. With the help of these terms, hereafter, the brief description of the *Paccaya* is being given.

There are altogether twentyfour *Paccayas*. They are the—

1. *Hetu-Paccaya*,
2. *Ārammaṇa-Paccaya*
3. *Adhipati-Paccaya*
4. *Anantara-Paccaya*,
5. *Samanantara-Paccaya*
6. *Sahajāta-Paccaya*
7. *Aññamañña-Paccaya*
8. *Nissaya-Paccaya*

9. *Upanissaya-Paccaya*
10. *Purejāta-Paccaya*
11. *Pacchājāta-Paccaya*
12. *Āsevana-Paccaya*
13. *Kamma-Paccaya*
14. *Vipāka-Paccaya*
15. *Āhāra-Paccaya*
16. *Indriya-Paccaya*
17. *Jhāna-Paccaya*
18. *Magga-Paccaya*
19. *Sampayutta-Paccaya*
20. *Vippayutta-Paccaya*
21. *Atthi-Paccayu*
22. *Vigata-Paccaya*
23. *Natthi-Paccaya* and
24. *Avigata-Paccaya.*

1. *Hetu-Paccaya* (Relation of Hetu):—The term *hetu* means root. There are altogether six roots, three immoral (akusala), and three moral (kusala). Lobha (greed), Dosa (hate) and Moha (dullness) are the three immoral roots. Alobha (sacrifice), Adosa (friendliness) and Amoha (right understanding) are three moral roots. In the *Hetu-Paccaya,* the *Paccaya-dhamma* is one of the six roots. There arises a consciousness being associated with root and it also generates material qualities (rūpa). The consciousness, arising in this way, and the material qualities generated thereby are the *Paccayuppanna-dhamma.* The relation between the two is the *Hetu-paccaya.* The rest are *Paccanika-dhamma.* For instance due to *Lobha* (greed), there arises a Lobha-mūlaka-citta. It inspires one to lean towards the belongings of others and that brings changes in his material body. It is the generation of material qualities.

Here, *Lobha* is the *Paccaya-dhamma.* The consciousness, arising in this way and the material changes, generated thereby are the *Paccayuppanna-dhamma.* The relation between the two is the *Hetu-Paccaya.*

Again, Alobha is a root. There arises a consciousness to give something to a needy person (dāna-citta). Due to that there prevails smile on his face and the hands are stretched for offering something. Here *alobha* is the *Paccaya-dhamma.* The consciousness to offer something (dāna-citta), the appearance of smile and stretching of hands (rūpa) are the *Paccayuppanna-dhamma.* The relation is the *Hetu-Paccaya.* Thus, *Hetu-Paccaya* is the name of

a relation which exists between the root as *Paccaya-dhamma* and the consciousness associated with that and the material qualities generated thereby as *Paccayuppanna-dhamma.*[1]

2. *Ālambana-Paccaya* (the object-subject relation):—

Ālambana means object. It is really the object of consciousness. There are altogether six types of objects, namely; visible object (rūpālambana), audible object (saddālambana), odorous object (gandhālambana), sapid object (rasālambana), tangible object (phoṭṭhabbālambana) and ideational object (dhammālambana). These objects become the object of cognition in various courses of cognition.

In *Ālambana-Paccaya,* any one of the six objects is the *Paccaya-dhamma.* The *Paccayuppanna-dhamma* is a consciousness together with the psychic factors, which arise with that. Here, it should be understood that the consciousness, psychic factors, all material qualities, concepts and Nibbāna may be the *Paccaya-dhamma.* Thus *Ālambana-Paccaya* is a type of relation in which the *Paccaya-dhamma* may be an object and the *Paccayuppanna-dhamma,* a consciousness associated with psychic factors. For instance, a devotee sees an image of the Buddha. Immediately, there arises the salutin consciousness (vandana-citta). Here the image of the Buddha is the *Paccaya-dhamma* and the saluting consciousness is the *Paccayuppanna-dhamma.* The relation between the two is the *Ālambana-Paccaya.* Again one thinks about the concept of friend

---

१. हेतु हेतुसम्पयुत्तकानं च धम्मानं, तं समुट्ठानानं च रूपानं हेतुपच्चयेन पच्चयो ।
प० १

तत्थ हेतुपच्चयो ति लोभो दोसो मोहो, अलोभो अदोसो अमोहो ति इमे छ धम्मा हेतुपच्चयो ।
अ० प० १६८

liness. Here, friendliness is the *Paccaya-dhamma*. The consciousness, which ponders over it, is the *Paccayuppanna-dhamma*. The relation is the *Ālambana-Paccaya*. Marking any material or immaterial object, when there arises a consciousness, the object and the consciousness are related by the relation *Ālambana-Paccaya*.[1] A visible object and the eye-consciousness, an audible object and the ear consciousness, an odorous object and the nose-consciousness, the sapid object and the tongue-consciousness, tangible object and the body-consciousness, an ideational object and the mind-consciousness are related by this relation. Among, Nibbāna alone is the supra-mundane object and the rest are the mundane objects.

3. *Adhipati-Paccaya* (Relation of dominence):—

Adhipati means lord, dominating one, which exercises dominent influence. In this relation, the *Paccaya-dhamma* is a dominating object. It may be the most lovable one or most regardable one. The *Paccayuppanna-dhamma* is a consciousness which arises on it being dominated thereby.[2] Thus the *Adhipati-Paccaya* is a type of relation in which the *Paccaya-dhamma* is dominating object and the *Paccayuppanna-dhamma* is a consciousness, which arises under such dominence. It is of two kinds—*Ārammaṇādhipati-Paccaya* and *Sahajātādhipati-Paccaya*.

In *Ārammaṇādhipati-Paccaya*, a most lovable or regardable object becomes the *Paccaya-dhamma*. The *Paccayuppanna-dhamma* remains to be a consciousness. The two types of *Paṭigha-citta*, the two types of *Momūha-citta*, *Dukkha-sahagata-kāya-viññāṇa* and

---

१. यं यं धम्मं आरब्भ ये ये धम्मा उप्पज्जन्ति, चित्तचेतसिक-धम्मा, ते ते धम्मा तेसं तेसं धम्मानं आलम्बन-पच्चयेन पच्चयो ।
अ० पृ० १६८

२. यं यं धम्मं गरुं कत्वा ये ये धम्मा उप्पज्जन्ति चित्त-चेतसिक-धम्मा, ते ते धम्मा, तेसं तेसं धम्मानं अधिपति पच्चयेन पच्चयो ।
अ० पृ० १६८

the psychic factors, associated with them do not come under this relation. The *Sutasoma-jātaka* states that prince Porisada had a very strong taste for human flesh. He was not free in getting it in his palace. Due to its dominance, he left the palace and took up the life of a wanderer in the forest. Here the savour of human flesh is the *Paccaya-dhamma* and the consciousness rooted in greed for it is the *Paccayuppanna-dhamma*. Again Sutasoma had the highest regard for 'Truth.' He gave up his royal life and took up the life of a wanderer in search of the Truth. He gave up his life even to Porisāda. Here, Truth, as a dominating factor is the *Paccaya-dhamma* and the consciousness of giving up of the royal life is the *Paccayuppanna-dhamma*.

Sahajātādhipati-Paccaya is the other variety. *Sahajāta* means 'born together'. There are some factors which are born together with the consciousness and being so exercise dominence over it. Such factors are four in number, namely; *chanda*, *citta*, *viriya* and *vimamsā*. The *chanda* here is a strong desire to do something. *Citta* refers to a very strong volition. *Viriya* is the energy of the psychic supporting force. *Vimansā* is the name of strong will to penetrate into the nature of something to know the truth. They individually or in association, arise with the consciousness and being so, exercise dominating influence over the consciousness, psychic factors and the material qualities produced by that. Here the factors like *chanda* etc. serve as *Paccaya-dhamma* and the consciousness together with its psychic factors and generated material qualities serve as the *Paccayuppanna-dhamma*.[1]

4. *Anantara-Paccaya* (The Preceding succeeding Relation):—

Ana is a prefix used in the sense of negation. *Antarā* stands for gap. Literally, it means no gap. Technically, it is a state of arising

---

१. तत्थ सहजाताधिपति छन्द-चित्त-विरियवीमंसानं वसेन चतुब्बिधो । आरम्मणाधिपति पन दोमनस्स-विचिकिच्छा-उद्धच्च-सहगतेन किरियाब्याकताकुसल विपाके च अनिट्ठसम्मतं च रूपं ठपेत्वा अवसेसं ।

अ० पू० १६८

and ceasing of the *dhammas* without any gap. The tradition explains the nature of *dhammas* as arising and ceasing to exist just like the ripples of a river. They are in the state of perpetual flux. Here one *dhamma* arises, ceases to exist and gives occassion for the arising of others. Thus, the continuity amidst fluxionality is maintained.

In the various courses of cognition, the arising and ceasing of these *dhammas* are very clearly marked. In the course of cognition at eye-door (cakkhudvāra-vīthi), there arises *Pañca dvārāvajjana-citta* and ceases to exist. Depending upon that and giving no gap, there is the arising of *Cakkhu-viññāṇa*, *Sampaṭicchana-citta*, *Santīraṇa-citta* etc. in a preceding and succeeding way. There is neither the instruction by the former, nor by the latter to arise in this way. It happens so by some law of *dhamma* and that is the *Anantara-Paccaya.*

In *Anantara-Paccaya*, the *Paccaya-dhamma* is a preceding consciousness together with its psychic factors and the *Paccayuppanna-dhamma* is the succeeding consciousness with its associated psychic factors. For instance; the *Pañcadvārāvajjana-citta* is the *Paccaya-dhamma*, being the preceding consciousness and the *cakkhu-viññāṇa* is the *Paccayuppanna-dhamma*, as the succeeding consciousness. Similarly, such relation between the *cakkhu-viññāṇa* and *sampaṭicchana-citta* and also with other may be understood. Thus the *Anantara-Paccaya* is a type of relation in which the *Paccaya-dhamma* is a preceding consciousness with its psychic factors and the *Paccayuppanna-dhamma* is a succeeding consciousness with the psychic factors, associated with that.[1]

This process of preceding and succeeding of *dhammas* continues to exist through out the life of a man. It stops at the moment of realization of Anupādisesa-Nibbāna.

---

१. अनन्तर-पच्चयो ति अनन्तरनिरुद्धा चित्त-चेतसिका धम्मा ।

अ० पृ० १६८

5, *Samanantara-Paccaya* (The immediate preceding and succeeding Relation): —

According to the text, *Samanantara-Paccaya* is the same as that of *Anantara-Paccaya.* It only explains the mode of preceding and succeeding which is immediate and quick. In this relation the *Paccaya-dhamma* precedes and the *Paccayuppanna-dhamma* succeeds in a very subtle way, no chance of appearance of any spacio dimension. The illustration of arising of *Santirana-citta* and *Otthapana-citta* may be understood. The more exact example may be the arising of seven *javana-cittas* in a very quick of succession of the two *tadārammaṇa-cittas* appearing in the same way.

6. *Sahajāta-Paccaya* (The relation of arising together or co-existence):—

Sahajāta means born together. It is seen in a particular unit of time, two *dhammas* are born together. They also pass away together. When a type of consciousness arises, a number of psychic factors also arise with that. There is no gap of space or time in their arising. The four basic material qualities (mahābhūtas) are also born together. There is no former or latter with reference to appearance of the Earth (paṭhavī), Water (āpo), Fire (Tejo) and Air (vāyo). They appear simultaneously. It is also said that at the moment of *Paṭisandhi*, the *Viññāṇa* (birth consciousness) and the *Hadaya-vatthu* (the seat of consciousness) are born together.

In our day to day life, it is seen that when a lamp is lighted, the flame and light are born together. In all the above situations, the *Paccaya-dhamma* and the *Paccayuppanna-dhamma* are born together as well as have their co-existence. Thus the *Sahajāta-Paccaya* is a type of relation in which the *Paccaya-dhamma* and

the *Paccayuppanna-dhammas* are born together and have co-existence.[1]

7. *Aññamañña-Paccaya* (Relation of mutual dependence):—

Aññamañña means mutual dependence. One depends on the other and the other on the former for maintaining their existence. The *Paccaya-dhamma* exists depending on the *Paccayuppanna-dhamma* and so does the *Paccayuppanna-dhamma*, depending on the former. For illustration this relation, a beautiful example has been given in the commentary of the *Paṭṭhāna*. Sometimes, three sticks are set upright in the way in which they lean against each other at their upper ends. They remain in this situation as long as the three sticks lean in this way. The existence of one, in this position, depends upon the other. They all maintain this position depending on one another. If one of them falls, all fall at the same time. This example shows the nature of mutual dependence though in a very gross form.

In Abhidhammic tradition, the consciousness and psychic factors have their existence depending on one another. The four material qualities have also their mutual dependence in their existence. In the *kāmaloka*, and specially in the human world, the *paṭisandhi*-consciousness (viññāṇa) and the seat of consciousness (hadaya-vatthu) have their existence on mutual dependence. In the background, it may be said that the *Aññamañña-Paccaya* is a type of relation in which the *Paccaya-dhamma* depends upon the *Paccayuppanna-dhamma* and the *Paccayuppanna-dhamma* on the the *Paccaya-dhamma* for maintaing their existence.

8. *Nissaya-Paccaya* (The relation of the support and supported):—

---

१. सहजात-पच्चयो ति-चित्त-चेतसिका,
महाभूता चेव हदयवत्थु च।
अ० पृ० १६६

The term *Nissaya* means support, base or ground. It is the base of one which remains on it. For example, a tree stands on the earth. Here the earth serves as a base for existence of the tree. Doing so, the earth is the support and the tree is the supported one. In the Abhidhammic terminology the consciousness and the psychic factors, the four material qualities, the birth-consciousness (Paṭisandhi-viññāṇa) and the seat of consciousness exist as support and supported. Further, the six sense-organs, namely, eye, ear, nose, tongue, body and mind are the supports of the six types of consciousness, as eye-consciousness, ear-consciousness, nose-consciousness, tongue-consciousness, body-consciousness and mind-consciousness respectively. Thus the *Nissaya-Paccaya* is a type of relation in which the *Paccaya-dhamma* stands as the support for the *Paccayuppanna-dhamma.*

9. *Upanissaya-Paccaya* (The relation of sufficing condition) :—

Here the term *Upanissaya* signifies the sense of sufficing condition. It stands a *Paccaya-dhamma*. Becoming so, it generates a situation for arising of the *Paccayuppanna-dhamma*. Thus, the *Upanissaya-Paccaya* is a type of relation in which the *Paccaya-dhamma* serves as the sufficing condition for the arising of the *Paccayuppanna-dhamma*. In course of cognition at five doors of senses, it is seen that a series of consciousness arise one after another. The former serves as a sufficing condition for the arising of the latter. In the course of cognition, for instance, the *Sampaṭicchana-citta* arises and serves as a sufficing condition for the arising of the *Santīraṇa-citta*, being former as the *Paccaya-dhamma* and the lattar as the *Paccayuppanna-dhamma*.

It is of three kinds, namely; 1. *Ārammaṇa-Upanissaya-Paccaya*, (2) *Anantarūpanissaya-Paccaya* and (3) *Pakatūpanissaya-Paccaya*. Here, the first one is the same as *Ārammaṇādhipati-Paccaya* and the second one is like the *Anantara-Paccaya*. *Pakatūpanissaya* means natural sufficing condition. All the moral and immoral types of consciousness together with their psychic factors, all the material qualities, concepts etc. of the past are the natural sufficing

condition of coming into being of the various types of consciousness, the associated psychic factors, material qualities, concepts etc. of the present. Thc previous moral and immoral deeds are the sufficing condition of the pleasure, pain, and the various types of virtues and vices of the beings in the present.[1]

It may also be said in this context that a man gets pleasure, pain, pleasant weather, food, dwelling places, people, faith, moral principles virtue, knowledge, sacrifice, attachment, antipathy, ignorance etc. in a natural process of life. They become as the sufficing condition of development of similar states in future in him. They, being the natural phenomena, function as the *Paccaya-dhamma* for the arising of the similar phenomena as the *Paccayuppanna-dhamma*.

10. *Purejāta-Paccaya* (The relation of pre-existence):—

Pure means prior, pre, before, first etc., *Jāta* means born. *Pure-jāta*, thus, denotes the sense of pre-birth. The *Purejāta-Paccaya* is, thus, a type of relation in which the *Paccaya-dhamma* is born prior to the birth of the *Paccayuppanna-dhamma*. It is said that depending on the eye and the visible object, there arises eye-consciousness. In this example, eye is born prior to the birth of the eye-consciousness and as such they are related by this *Paccaya*. Similarly, ear and ear-consciousness, nose and nose consciousness, tongue and tongue-consciousness, body and body-consciousness, seat of consciousness (hadaya-vatthu) and the mind-consciousness are related by this relation. In all illustrations, the former ones are born prior to the latter ones. The *hadaya-vatthu* and the material qualities, born later on, come under this relation.

11. *Pacchājāta-Paccaya* (Relation of post-existence) :—

Pacchā means later, after, in the next unit of time. *Jāta* means

---

१. पकतूपनिस्सयो पन कायिक-सुख, दुक्ख-उतु-भोजन-सेनासन-पुग्गल-सद्धा, सील, गुण, सुत-चाग-पञ्ञा-राग-दोस-मोहादयो च ।

अ० पृ० १६६

born. *Paccha-jāta*, thus, is that which is born later. In the *Pacchā-jāta-Paccaya*, the *Paccaya-dhamma* is born later than the *Paccayu-ppanna-dhamma*. Being born so, they are related by this relation. The body of a being is born first. There after, there is the arising of consciousness and psychic factors. These consciousness and psychic factors are posterior in arising, in respect to the body, which is born prior to there. Here the consciousness and the psychic factors are the *Paccaya-dhamma* and, the body is the *Paccayuppanna-dhamma*. The relation between the two is the *Pacchājāta-Paccaya*. Bhikkhu J. Kashyap, in his Abhidhamma philosophy (p. 229), has tried to explain it with a practical example. He states that—"the *Paccaya-dhamma* assists in the arising of the *Paccayuppanna-dhamma*, being posterior to it; just as the rain-water that falls every subsequent year assists in the growth of such vegetation has grown up in previous years".

The examples of the *Purejāta-Paccaya* may also be set here only by shifting the angle of examination. In the example of eye and eye-consciousness, the eye-consciousness is born later than the eye. The eye is born first and then there is the arising of eye-consciousness. The eye-consciousness, being born later, is the *Paccaya-dhamma* in this case and the eye, which is born first, is the *Paccayuppanna-dhamma*. It is from this angle, the relation is the *Pacchājāta-Paccaya*.

12. *Āsevana-Paccaya* (The relation of repetition) :—

The term *āsevana* stands for succession, repetition, occuring again and again. A student reads a lesson of a text. It makes the first reading. It is not very clear. He repeats it again and again. The more he repeats, the more clear understanding, he gets. It is, thus, a relation in which the constant repetition of the *Paccaya-dhamma* adds and strengthens the proficiency of the *Paccayuppanna-dhamma*. In this example, the understanding of the first reading of the text is the *Paccaya-dhamma* and the same of the later readings are the *Paccayuppanna-dhamma*. In Abhidhammic tradition, there are forty seven types of mundane active consciousness (javana-citta).

They are the twelve types of *Kāmāvacara* immoral-consciouscess, eight types of *Kāmāvacara*-moral consciousness, nine types of *mahaggata* consciousness and eighteen types of inoperative consciousness (kiriyā-citta). There are thought moments in each case. Here each thought-moment adds strength and proficiency of the succeeding thought moments which are in the process of conscious continuum. The previous thought moment serves as the *Paccaya-dhamma* and the later ones as the *Paccayuppanna-dhamma*. The relation is that of *Āsevana-Paccaya*. Thus the previous moral consciousness with their psychic factors are related to the later moral consciousness by this relation. Similar may be the case of previous and later immoral consciousness. The resultant consciousness (vipāka-citta) and the inoperative consciousness can also be illustrated in the same way under this relation.[1]

13. *Kamma-paccaya* (the relations of *Kamma* and Resultant):—

In generic term, *Kamma* means action, deed, act, etc. In technical sense, it is the name of voltion (cetanā). It is a mental act and finds its names on the basis of its manifestation. Sometimes, it appears through physique-door and sometimes through speech-door. Accordingly, it receives its name as *Kāya-kamma* and *Vaci-kamma*. When it remains functioning as mind-door, it is called *Mano-Kamma*. But in the law of *Kamma*-phenomenology, consciousness (volition) alone is regarded as *Kamma*. It is mainly of three classes as moral (kusala-citta), immoral (akusala-citta) and non-moral (abyākata-citta). Among them, there are twenty nine types of mundane active

---

१. पुरिमा पुरिमा कुसला धम्मा पच्छिमानं पच्छिमानं कुसलानं धम्मानं आसेवन पच्चयेन पच्चयो। प० १

× × ×

आसेवन पच्चयो ति ठपेत्वा आवज्जनद्वयं लोकिय-कुसलाकुसल-क्रियाब्याकता धम्मा च।

अ० पृ० १६६

consciousness (kāmāvacara-immoral-12, kāmāvacara-moral-8, rūpāvacara-moral-8, arūpāvacara-moral-4), which yield resultants and make their accumulation. Whenever an action takes place, it produces its resultant. One goes on doing various types of moral and immoral actions and accumulates their resultants.

Here, it may be seen that an action is done and its resultant is accumulated. He alone receives the fruit of action, who does it. It is never seen that one does the action and the other receives its reusultant. Moreover, it is also seen that a moral act produces moral resultant and the immoral act produces immoral resultant. The fruits of the actions are experienced in the present life, or in the immediately succeeding life or after so many births. Now, here there is a question that how is the regulation of *Kamma* and its resultant maintained ? How the account of various types of moral and immoral actions and their resultants is maintained ? How does a man experience the fruit of actions after so many existences, without any transgression of the sincere maintenence of the records of the deeds and fruits ? The answer to all these questions is one and that is the *Kamma-paccaya*. It maintains the sequence between the *Kamma* and resultant as well as the sincerity in keeping its stream free from any pollution. Thus the *Kamma-paccaya* is a type of relation in which the *Paccaya-dhamma* is an action and the *Paccayuppanna-dhamma* is its resultant.

It is also seen in supra-mundane sphere. The four path-consciousness (magga-citta) produce similar fruit consciousness (phala-citta). The path-consciousness are the moral consciousness and the fruit consciousness are the resultant consciousness. The former is the *Paccaya-dhamma* and the latter is the *paccayuppanna-dhamma*.

The only difference between the mundane and supra-mundane consciousness that the former accumulates the resultants of moral and immoral deeds and binds one to the process of repeated existence (ācaya-gāmī-dhamma) and the latter eliminates such accumulations and puts a final check on further doing so. Thus it may be summerised

that in this relation the *Paccaya-dhamma* is a *Kamma* (volition) which functions as guiding and regulating the *Paccayuppanna-dhamma* which may, generally, be the resultant consciousness along with its psychic factors and the material qualities generated thereby.[1]

14. *Vipāka-paccaya* (Relation of Resultant):—

In the operational process of *kamma* and *vipāka*, there are the varieties of actions and also the verieties of resultants.[2] At one particular moment, one does moral deeds and he gets moral resultant. On another moment, he does immoral deed, and there is also the accumulation of immoral resultant. In this process, a number of resultants are accumulated in mind and on the favourable moment becomes the seed for the generation of a similar new action. So long their sprouting up in the form of an action does not take place, these resultants of diverse nature remain in the mind. In our practical experience, we mark that lodging of beings of diverse nature, like snake, mongoose, elephant, tiger, sparrow, eagle, etc. is not possible because they will give rise to a chaotic situation. But the resultants of various moral and immoral deeds live together with complete harmony. How it is possible? It is possible due to the *Vipāka-Paccaya*. Thus, the *Vipāka-Paccaya* is a type of relation in which the *Paccaya-dhamma* is a resultant consciousness together with its psychic factors and the *Paccayuppanna-dhamma* is also a resultant consciousness with its psychic factors. There are altogether thirty six types of resultant consciousness, namely; *kāmāvacara*-23, *rūpāvacara*-5, *arūpāvacara*-4, and *lokuttara*-4. This relation exists between them. In this relation the *Paccaya-dhammas* are the thirty six types of resulant consciousness and the associated psychic factors and the *Paccayuppanna-dhammas* are also the same.

---

१. × ×सासव-कुसलाकुसल-चेतना व । अनासव-कुसल-चेतना अनन्तर-मेव अत्तनो विपाकस्स पच्चयो होति ।

अ० पृ० १६६

२. विपाक-पच्चयो ति विपाक-चित्तचेतसिका ।

अ० पृ० १६६

15. *Āhāra-Paccaya* (Relation between food and its effect) :—

The word *āhara* stands for nourishment. There are altogether four types of *āhāra* (food), namely; 1. the material food which one eats morsel by morsel (kabaliṅkāra-āhāra), 2. contact (phassa-āhāra), 3. mind-volition (mano-sañcetanā-āhāra), and 4. consciousness (viññāṇa-āhāra). They nourish the mental and material dhammas in many ways.

The *Āhāra-Paccaya* signifies a type of relation in which any one of the four types of food (āhāra) functions as *Paccaya-dhamma* and the *dhammas* nourished by them are the *Paccayuppanna-dhamma*. For example, we eat bread, rice, butter etc. and the body is nourished thereby and it becomes strong. Here the bread, rice etc. are the material food which act as the *Paccaya-dhamma* and the body is the *Paccayuppanna-dhamma*, which is nourished by that. Similarly, the mental foods nourish the mental aggregates under this relation. This relation is actively marked in developing, flourishing, enduring long and peacefully surviving-process of mental and material bodies.[1]

16. *Indriya-Paccaya* (The relation of Faculties) :—

Indriya means faculties, means, dominating factors etc. There are twenty two faculties in number. Out of them, fifteen are mental faculties and the rest are material. The mental faculties are the 1. Psychic life (jīvitindriya) 2. Consciousness (manindriya), 3. Pleasure (sukhindriya), 4. Pain (dukkhindriya), 5. Delight, (somanassindriya), 6. Antipathy (domanassindriya), 7. Indifference (upekkhindriya), 8. Faith (saddhindriya), 9. Energy (viriyindriya), 10. Mindfulness (satindriya), 11. Concentration (samādhindriya), 12. Reason (Paññindriya), 13. the feeling that shall realise what is not yet realised

---

१. आहारपच्चयो ति कबलिङ्कार-फस्स-चेतना-विञ्ञाणाहार-वसेन चतुब्बिधो।

अ० पृ० १६६

(aññāta-aññissāmīti-indriya), 14. Partial realisation (aññindriya) and 15. The final realisation (aññatāvī-indriya).

The seven material faculties are the 1. Eye (cakkhu-indriya), 2. Ear (sota-indriya), 3. Nose (ghāna-indriya), 6. Female sex (itthi-indriya) and 7. Male sex (purisa-indriya).

These are the twenty two faculties (indriya). In the *Indriya-Paccaya*, any one of them remains as the *Paccaya-dhamma* and the consciousness which arises with reference to that faculty together with the psychic factors, and generated material qualities are the *Paccayuppanna-dhamma*. For example; *Saddhindriya* (faith-faculty) is a faculty. Due to it, there arises a reverence-consciousness and due to that one salutes one with joint palms. Here, *Saddhindriya* is a *Paccaya-dhamma*; the reverence-consciousness and the salutation by joint palms are the *Paccayuppanna-dhamma*.

Again Eye (cakkhu) is a faculty. Due to it there arises an eye-consciousness. Here the eye is the *Paccaya-dhamma* and the eye-consciousness is the *Paccayuppanna-dhamma*. The relation between the two is the *Indriya-Paccaya*.

17. *Jhāna-Paccaya* (The relation of jhāna) :—

The term *jhāna* refers to the sense of one-pointedness. It may be understood in generic as well as in specific sense. In generic sense, it stands for one-pointedness in wider sense concentration; including moral and immoral. In specific sense, it refers only to *Rūpa-Jhāna* and *Arūpa-Jhāna*. In generic sense, there are seven constituents of concentration (jhānaṅga). They are the *Vitakka* (initial application of mind on the object), *Vicāra* (sustained application of mind on the object), *Pīti* (a thrill of pleasant sensation), *Somanassa* (mental pleasure), *Domanassa* (mental pain), *Upekkhā* (indifference) and *Ekaggatā* (one-pointedness). With the help of these constituents one gets concentration in general, may be with moral consciousness or immoral consciousness.

In specific sense, there are five constituents only. They are the *Vitakka*, *Vicāra*, *Pīti*, *Sukha*, and *Ekaggatā*. With the help of these

constituents, one gets *Rūpa-samādhi.* Here, the consciousness is always moral.

The *Jhāna-Paccaya*, is a relation in which the *Paccaya-dhamma* is one of the constituents of *jhāna* and the *Paccayuppanna-dhamma* is a consciousness and the psychic factors which arise with that. For instance, the first *Rūpa-Jhāna* arises with the help of five constituents, namely; *Vitakka, Vicāra, Piti, Sukha* and *Ekaggatā.* The five constituents in this case are the *Paccaya-dhamma* and the first *Rūpa-Jhāna*-consciousness is the *Paccayuppanna-dhamma.* Similarly, *Upekkhā* and *Ekaggatā* serve as *Paccaya-dhamma* in arising of the first *Arūpa-Jhāna*-consciousness as the *Paccayuppanna-dhammā.*

In generic sense, it may be said that a hunter remains one-pointed on a deer. There is the arising of a killing-consciousness in him. Here, *Vitakka, Vicāra, Piti, Domānassa* and Ekaggatā are the jhāna-constituents, acting as *Paccaya-dhamma* for arising of the killing-consciousness (vadhaka-citta) as the *Paccayuppanna-dhamma.* In all these examples, the constituents of Jhāna are the *Paccaya-dhamma* and the *Jhāna*-consciousness, associated psychic factors and the material qualities generated by that are the *Paccayuppanna-dhamma.*

18. *Magga-Paccaya* (The relation of Path) :—

Magga means Path. In generic sense, it is the name of a path leading one from one place to another. In specific sense, it is the path leading to Nibbāna. According to the text, there are nine constituents of the path in generic way. The are the 1. Right view (sammā-diṭṭhi), 2. Right determination (sammā-saṃkappa), 3. Right effort (sammā-vāyāma), 4. Right mindfulness (sammā-sati) 5. Right concentration (smmā-samādhi), 6. Right speech (sammā-vācā), 7. Right action (Sammā-kammanta), 8. Right livelihood (sammā-ājīva), and 9. Wrong view (micchā-diṭṭhi).

Out of them, the first eight constituents are the factors of eight fold noble path which lead to Nibbānā. The ninth one is the the wrong factor of the path. Thus the *Magga-Paccaya* is a type of

relation in which any one of the nine constituents, is the *Paccaya-dhamma* and the consciousness associated psychic factors, and the generated material qualities are the *Paccayuppanna-dhamma.* For instance, due to Right view (sammā-diṭṭhi) there arises the consciousness associated with wisdom (ñāṇa-sampayutta) together with its psychic factors and the generated material qualities. Here Right view is the *Paccaya-dhamma,* the consciousness with wisdom, associated psychic factors, and the generated material qualities are the *paccayuppanna-dhamma.*

19. *Sampayutta-Paccaya* (Relation of Association) :—

Sampayutta means closely associated. This relation exists between such *dhammas* which are very closely associated with each other. The consciousness and the psychic factors are associated in this way. Actually speaking, they cannot be separated on practical level. They are separated at intellectual level for the sake of understanding. They arise together, remain together and cease to exist in the same way. Thus the *Sampayutta-Paccaya* is a type of relation in which the *Paccaya-dhamma* and the *Paccayuppanna-dhamma* exist being very closely associated with each other. For instance the *citta* and the *cetasika.*

20. *Vippayutta-Paccaya* (The relation of Dissociation) :—

The term *Vippayutta* means dissociation. It is seen that there are some *dhammas* which are quite dissociated with each other. The *Nāma* (four mental aggregates) and the *Rūpa* (material qualities) are the *dhammas* of this type. They are not associated with each other. This type of *Vippayutta-Paccaya* exists between such *dhammas*. Thus the *Vippayutta-Paccaya* is a type of relation in which the *Paccaya-dhamma* is such which is not associated with the *Paccayuppanna-dhamma* by nature. The *Nāma* and the *Rūpa* are the *dhammas* of such nature.

21. *Atthi-Paccaya* (The relation of existence) :—

Atthi indicates the sense of existence. It speaks of a situation in which the presence of one, depends upon the existence of the other. In this relation, when the *Paccaya-dhamma* exists, the *Paccayupanna-dhamma* also exists. The existence of the two is simultaneous. Where, there is the presence of consciousness, there is necessarily the presence of the psychic factors. Where there is the eye-consciousness (cakkhu-viññāṇa), there is the marking concious-ness (sampaṭicchana-citta).

22. *Natthi-Paccaya* (The relation of non-existence):—

Natthi means non-existence, absence etc. It exists between such *dhammas* in which the presence of one is necessarily the absence of other. When the *Paccaya-dhamma* becomes absent, there is the precence of *Paccayuppanna-dhamma*. Thus, it is a type of relation in which the absence of the *Paccaya-dhamma* is necessarily a condition of the *Paccayuppanna-dhamma*. It means the former must be absent when the latter exists. For instance, when the eye-consciousness (cakkhu-viññāṇa) ceases to exist, then there is the arising of the marking-consciousness (sampaṭicchana-citta) or when there is the absence of marking-consciousness (sampaṭicchana-citta), there is the arising of investigating--consciousness (santīraṇa-citta) and so on.

23. *Vigata-Paccaya* (The relation of non-existence):—

It is the same as *Natthi-Paccaya.*

24. *Avigata-Paccaya* (The relation of existence) :—

It is the same as *Atthi-Paccaya.*[1]

These are the twentyfour types of relations, through which the mutual communication and practical operation etc. of mind (nāma) and matter (rūpa) are explained by the *Abhidhammikas.*

---

१. नत्थि-पच्चयो ति अनन्तरपच्चयो व तथा विगतपच्चयो च।
अविगतपच्चयो ति अत्थिपच्चयो व।

अ० पृ० २००

4. NOTES ON SOME TECHNICAL TERMS

An attempt has been made so far to write a simple introduction to all the chapters of the text. A glimse of the contents, discussed therein, may be had thereby. One may get an access to the treasure of Abhidhammic lore through it. But in proceeding so, sometimes, one faces difficulties in having a smooth understanding of the subject because of abundant appearance of some technical terms, unfamiliar in their nature. Their non-appreciation, in course of serious study, disturbs the flow of reception and, in this way, mars the charm of relishing the flavour of sublime Abhidhammic ideas. Therefore, with a view to minimise such empediments of understanding, an attempt is being made to present some short notes on some of such terms.

1. *Citta-bhūmi* :—It means the levels of consciousness. The term 'level' has been used here in a specific sense. It is said that the consciousness is pure and luminous in its nature. It is polluted due to in-coming defiling factors. Due to their repeated influence, it loses its natural character and becomes enveloped with the layers of pollutions. Because of having such type of consciousness, man is also polluted and starts floating in the stream of repeated existence experiencing various types of suffering in every moment. Such man, either, hearing the discourse of the Buddha, or of his disciples, realizes the truth, related to his rare nature of life, preciousness of its moments, nature of assigned duties and the goal to be realised. He then makes the right resolution and puts himself on the path of purification prescribed by the Buddha. He gradually steps-in in its three steps of *Śīla*, *Samādhi* and *Prajñā* and removes accordingly the layers ef pollutions. In this process there is a stage when he is completely surrounded with these pollutions. There are other stages when the pollutions are removed in relative degrees, There is

also a stage, when there is no pollutions at all, and in this background, the consciousness is seen in four levels.

(*a*) *Kāmāvacara-citta-bhūmi*

There is one level of consciousness, when it is under the blinding influence of defiling forces and creates attachments with them. There remains the dominence of desire on it at this stage. Such level of consciousness is called *Kāmāvacara-citta-bhūmi*. The types of consciousness which fall under this *citta-bhūmi* are called *Kāmāvacara-citta*.

(*b*) *Rūpāvacara-citta-bhūmi*

The man exerting for purification makes continuous efforts for removal of the layers of pollutions. His first effort is to curtail the wandering of consciousness. He puts a restraint over its flickering movement, draws it from different directions and tries to fix it on one gross object, having form and colour. In this process, there comes a stage when the movement of the consciousness is curtailed to some degree. It has then a level of developing one-pointedness on an object with shape and colour (Rūpa-ālambana). This level of consciousness is called *Rūpāvacara-citta-bhūmi*. The consciousness belonging to this *citta-bhūmi* are called *Rūpāvacara-citta*.

(*c*) *Arūpāvacara-citta-bhūmi*

It is true that the consciousness is trained to some degree at previous stage but still the layers of pollutions are there on it. It is not very subtle. It the background, the man makes further efforts to minimize the wandering of consciousness by fixing it on an object which has neither shape nor colour. He takes a formless object and developes concentration on it. In the process, there comes a movement, when there is one-pointedness on such object. With this, there emerges a level of consciousness. It is called *Arūpāvacara-citta-bhūmi*. The types of consciousness which fall under this *citta-bhūmi* are called *Arūpāvacara-citta*.

(*d*) *Lokuttara-citta-bhūmi*

Reaching this stage, there is remarkable change in the consciousness. It becomes subtle, pure, one-pointed and pliable. It is sharply leaned towards reaching its naturally pure and luminous nature. But going deep in its nature, he finds that a limited number of pollutions are still existing in the inner core of consciousness. They are very weak and made functionless but there remains chance of their flarring up again having the favourable moments. They are ten fetters, technically called *Saṃyojana*. They function as chains in furthering the process of repeated existence. Therefore, he makes final efforts to uproot them. They are the last residuals of pollutions, and with their up-rooting the man becomes free from the wheel of becoming. In this process of exerting for their destruction, there emerges a level of consciousness, which is called *Lokuttara-citta-bhūmi*. The types of consciousness which fall under this *Bhūmi* are called *Lokuttara-citta*.

Thus in the process of gradual purification, there are four levels of consciousness (citta-bhūmi), namely; *Kāmāvacara-citta-bhūmi*, *Rūpāvacara-citta-bhūmi*, *Arūpāvacara-citta-bhūmi* and *Lokuttara-citta-bhūmi*.

2. *Kāmāvacara-citta* :—The term *kāma*, literally means desire. Technically, it is the name of desire of enjoying the pleasure connected with the six types of objects by the six senses. In short, it refers to the sensual desire. *Avacara* means mover, wanderer, roamer etc. Thus, the type of consciousness that moves in the world of desire is the *Kāmāvacara-citta*. It is fickle, restless and unsteady. It does not remain on one object but goes on moving from one object to another just like a monkey. The more it moves, the more it creates the attachment. The more there is the number of attachment, the greater becomes the amount of suffering. It does not have an end in this state of existence only but continues to flow

from one state of existence to another. Because of such nature of roaming on various objects, generating and accumulating the amount of suffering, such type of consciousness is called *Kāmāvacara-citta.*

The *kāmāvacara-cittas* are fiftyfour in number. They are classified and studied in various ways. In short, it may be seen as below :—

1.1.	Akusala-citta (immoral consciousness)	12
2.	Ahetuka-citta (consciousness without roots)	18
3.	Sobhana-citta (moral, resultant and in-operative consciousness)	24
	Total number of consciousness	54

2.1.	Akusala-citta (immoral consciousness)	12
2.	Kusala-citta (moral consciousness)	8
3.	Vipāka-citta (resultant consciousness)	23
4.	Kiriyā-citta (in-operative consciousness)	11
	Total number of consciousness	54

The main standpoints of their examinations are the *vedanā* (feeling), *Diṭṭhi* (false view), *Ñāṇa* (right understanding), *Saṅkhāra* (suggestion), *Mūla* (roots) and other immoral and moral factors associated with them.

It is a fact that the *kāmāvacara-citta* is moral as well as immoral. A determination of going higher may be made by a moral type of consciousness but no concentration on any prescribed object is possible by it. Therefore, it has been advised to put a restraint on it for bringing peace of mind.

3. *Rūpāvacara-citta* :—Here, *Rūpa* means an object having form and colour. It may be red, blue, white, black, yellow or of any colour and circular, rectangular, square or of any shape. It is generally gross in nature. *Avacara*, though, means mover, it presents here the sense of that which stays. Thus, a type of consciousness which remains concentrated on an object possessing form and colour is technically called *Rūpāvacara-citta*.

It is a *Jhānic-citta*, gross in nature but having the power of developing concentration on the form. Here, the five hindrances (Nīvaraṇa) are suppressed and the five constituents of jhāna start functioning. With them, the five stages of *Rūpa-jhāna* are obtained. It is relatively subtler than the *Kāmāvacara-citta* and having minimisation in its flickering nature.

It is understood that the *Kāma-chanda*, *Byāpāda*, *Thīna-middha*, *Uddhacca-kukucca* and *Vicikicchā* are the five hindrances, which make the consciousness roaming here and there. No concentration of mind is possible so long they are at work. Their antidotes are the five *Jhāna*-factors, namely; *Vitakka*, *Vicāra*, *Piti*, *Sukha* and *Ekaggatā*. For supressing the hindrances, the yogāvacara develops a mental situation for arising of *Jhāna* factors. When, they arise and become matured, the hindrances are suppressed and the five stages of *Rūpa-jhāna* are attained on it. Thus it should be understood that the *Rūpāvacara-Citta* is the *jhānic citta* which is developed through practice. They are altogether fifteen in number, classified as Kusala (moral), Vipāka (resultant) and Kiriyā (inoperative) which may be seen as—

1. Rūpāvacara-kusala-citta	5
2. Rūpāvacara-vipāka-citta	5
3. Rūpāvacara-kiriyā-citta	5
Total number of consiousness	15

2.	1. Rūpāvacara-paṭhama-jhāna-citta	3
	2. Rūpāvacara-dutiya-jhāna-citta	3
	3. Rūpāvacara-tatiya-jhāna-citta	3
	4. Rūpāvacara-catuttha-jhāna-citta	3
	5. Rūpāvacara-pañcama-jhāna-citta	3
	Total number of consciousness	15

With the attainment of the five stages of *Rūpa-jhāna*, the mind becomes pure, calm, free from pollution, pliable and concentrated. The Yogāvacara may proceed for *Vipassanā* (insight) after it or for the attainment of the more subtle stages of *Arūpa-jhāna.*

4. *Arūpāvacara-citta* :—The word *arūpa* means formless. Actually, it refers to an object which is without form or colour. It is called *arūpa-ālambana.* The consciousness which gets concentration on formless object is called *Arūpāvacara-citta.* It is the name of *jhānic-citta*, which is attained through the practice. It is higher and more subtle than that of *Rūpāvacara-citta.* Its level is equal to the level of the fifth stage of *Rūpa-jhāna-citta* and therefore, all the *Arūpāvacara-cittas* are the consciousness of the fifth stage (pañcama-jhāna-citta. The two *jhāna*-factors—*Upekkhā* and *Ekaggatā* remain with each of them. They are classified as *Kusala* (moral), *Vipāka* (resultant) and *Kiriyā* (inoperative). The four moral conciousness are the four stages of *Arūpa-Jhāna* attained on four different formless objects, namely; *Ananta-ākāsa* (infinite space), *Ananta-viññāṇa* (infinite consciousness), *Ākiñcañña* (nothingness), and the *Nevasaññā-na-asaññā* (the state of a consciousness of neither being a consciousness nor not being consciousness) respectively. With their attainment, the mind becomes extremely subtle, pliable, pure and concentrated. The Yogāvacara proceeds for the practice of *Vipassanā* with such higher Jhanic attachment to relish the bliss of Nibbāna.

The *Arūpāvacara-cittas* are twelve in number, put in three divisions as *kusala* (moral), *ipāka* (resultant) and *vkiriyā* (inoperative). They are as below :—

1.	1. Arūpāvacara-kusala-citta	4
	2. Arūpāvacara-vipāka-citta	4
	3. Arūpāvacara-kiriyā-citta	4
	Total nnmber of consciousness	12

5. *Lokuttara-citta* :—*Loka* means mundane, belonging to the world, the process of repeated existence. *Uttara* means above. Thus, the consciousness which is above the *Loka* is the *Lokuttara.* Here, it should be understood that the *Kāmāvacara-citta, Rūpāvacara-citta, Arūpāvacara-citta* are the mundane (lokiya) consciousness. They are named so because the process of repeated existence continues to exist through them. Each of them yeilds resultant and that becomes seed of further action. They, in this way, accumulate the resultants of moral and immoral actions and maintain the unbroken chain of coming into existence, becoming old, dying and go on maintaining the process. The *Lokuttara-citta* eliminates such accumulations and does not make additions of any further more. It stops the process of coming into existence and dying for ever. It is for this reason, it receives its name as *Lokuttara* (above the process of repeated existence.

The last residuals of pollutions are called *Saṃyojana* (fetters). Of course, they are very weak and reduced to no function, yet they are potential enough to rise up in favourable situation. They are ten in number, which are destroyed in four stages of supra-mundane consciousness. Accordingly, there are four path consciousness (magga-citta) and four fruit consciousness (phala-citta). The four *magga-cittas* are called *kusala-citta* (moral consciousness) and the four *phala-cittas* (fruit consciousness) are called *vipāka-citta* (resultant consciousness). In the moments of path consciousness, the fetters are destroyed and in those of the fruit consciousness, their destruction is realised. In this way there are altogether eight types of supra-mundane consciousness, classified as *kusala-citta* (moral consciousness) and *Vipāka-ciita* (resultant consciousness), They may be seen as :—

1.	1. Lokuttara-kusala-citta	4
	2. Lokuttara-vipāka-citta	4
	Total number of consciousness	8

There is also another way of analysing the supra-mundane consciousness. The number of the consciousness, in that way, becomes forty. It is said that the yogāvacara being mindful of the merit of the concentration (jhāna), sometimes practices five stages of *Rūpa-jhāna* in each stage of the *Lokuttara-citta.* In this way, each of the eight types of *Lokuttara-citta* has five stages of *Rūpa-jhāna.* This makes the total number of the supra mundane consciousness as forty; twenty types of moral consciousness and the twenty types of resultant consciousness. In this background, it is enumerated as :—

1.	1. Lokuttara-kusala-citta	20
	2. Lokuttara-vipāka-citta	20
	Total numberof consciousness	40

Through these Supra-Mundane Consciousness, the last residuals of pollutions are destroyed for ever and the man becomes free, imancipated, far far away from the cycle of repeated existence.

6. *Kusala-citta* (moral consciousness) :—The term *kusala* is interpreted in many ways in early Buddhist tradition. Buddhaghosa expresses its four senses as 'healthiness', 'faultlessness' 'wise', and 'producing good resultant'. All signify and communicate proper senses in their respective contexts. Here, it is used in ethico-philosophical sense. In the background, it may be said that a consciousness associated with moral roots (kusala-hetus) is a moral consciousness.

What it is ? *Alobha* (sacrifice), *Adosa* (friendliness) and *Amoha* (right understanding) are the three moral roots. A type of consciousness; sometimes, finds association with all the three moral roots and sometimes with two roots only. One moral root alone is not seen functioning with any one of the moral consciousness. Thus, a

consciousness associated with moral roots, either with the three or with the two is a moral consciousness. The action generated by such consciousness is also a moral action.

Further, it is also called *kusala* because of destroying the immoral states lying on the surface of the inner core of the mind. It cuts them sharply from the root as well as body. It has the only function of destroying the immoral states in all possible ways.

The types of moral consciousness are available in all the four spheres of consciousness (citta-bhūmi) in their different levels. They are twenty one or thirty seven in number in two ways of calculation which may be seen as below :—

1.	1.	Kāmāvacara-kusala-citta	8
	2.	Rūpāvacara-kusala-citta	5
	3.	Arūpāvacara-kusala-citta	4
	4.	Lokuttara-kusala-citta	4
		Total numberof consciousness	21
2.	1.	Kāmāvacara-kusala-citta	8
	2.	Rūpāvacara-kusala-citta	5
	3.	Arūpāvacara-kusala-citta	4
	4.	Lokuttara-kusala-citta	20
		Total number of consciousness	37

The text enumerates them as :—

"कामे अट्ठेव रूपे च, पञ्चचत्तारूपिसु ।
चत्तारोनुत्तरानेवं, कुसलानेकवीसति ।।

अ. पृ. ६

7. *Akusala-citta* (immoral consciousness) :—That, whieh is not *kusala* is the *Akusala*. A consciousness is immoral (akusala) because of its association with immoral roots. There are three immoral roots, namely; greed (lobha), ill will (dosa) and ignorance (moha).

Therc are also some other immoral states which are their associates. A consciousness associated with any one of the immoral roots is immoral. The three immoral roots do not find association with all the immoral consciousness. 'Greed' (lobha) and 'ill will' (dosa) can not live together. They are of opposite nature. Then 'greed' (lobha) and 'ignorance' (moha); 'ill will' (dosa) and 'ignorance' (moha) function together. 'Ignorance' functions alone. When a consciousness is associated with greed and ignorance, it is called *Lobha-mūlaka-ciita* or the consciousness associated with greed. When it arises with ill will and ignorance, it is called *Dosa-mūlaka-citta* or the consciousness associated with ill will. *Paṭigha-citta* is its other name. Sometimes, it functions with one root ignorance only and as such is named as *Momūha-citta* or the consciousness associated with ignorance. Its other name is the *moha-mūlaka-citta.* Thus, the *Lobha-mūlaka-citta*, *Dosa-mūlaka-citta* and the *Moha-mūlaka-citta* are the three classes of immoral consciousness. They are altogether twelve in number as enumerated below :—

1. Lobha-mūlaka-citta	8
2. Dosa-mūlaka-citta	2
3. Moha-mūlaka-citta	2
Total number of consciousness	12

8. *Vipāka-citta* (Resultant Consciousness). The meaning of the word *Vipāka* is fruition, resultant, fruit, impression etc. The consciousness which functions as the fruit of some consciousness, is called *Vipāka-citta.* It is seen that a tree comes into existense and bears fruit, similarly a consciousness arises and yields its resultant. The fruit of a consciousness is its *vipāka* or the resultant. A moral consciousness gives moral resultant and an immoral consciousness yields immoral resultant. It is never seen that an immoral consciousness has moral resultant and the moral consciousness has the immoral one. The law of arising of a consciousness and producing its resultant is seen in all the spheres of consciousness (citta-bhūmi). There are altogether thirty six or fifty two types of

resultant consciousness in number. They may be seen below according to the four spheres of consciousness :—

1.	1. Kāmāvacara-Vipāka-cltta	23
	2. Rūpāvacara-Vipāka-citta	5
	3. Arūpāvacara-Vipāka-citta	4
	4. Lokuttara-Vipāka-citta	4
	Total number of consciousness	36
2.	1. Kāmāvacara-Vipāka-citta	23
	2. Rūpāvacara-Vipāka-citta	5
	3. Arūpāvacara-Vipāka-citta	4
	4. Lokuttara-Vipāka-citta	20
	Total number of consciousness	52
3.	1. Akusala-vipāka-citta	7
	2. Kusala-Vipāka-citta	29
	Total number of consciousness	36
4.	1. Akusala-Vipāka-citta	7
	2. Kusala-Vipāka-citta	45
	Total number of consciousness	52
5.	1. Ahetuka-Vipāka-citta	15
	2. Sahetuka-Vipāka-citta	21
	Total number of consciousness	36
6.	1. Ahetuka-Vipāka-citta	15
	2. Sahetuka-Vipāka-citta	37
	Total number of consciousness	52

9. *Kiriyā-citta* (Inoperative consciousness) :—The meaning of the word *kiriyā* is action. The consciousness which functions as mere

action and does not produce any resultant is called *kiriyā-citta* or a consciousness giving no resultant is a *kiriyā-citta*. It is a technical name mainly given to the consciousness of an *Arahata*. An *Arahata* achieves this state of Arahatahood after total negation of desire. Because of the nature of desirelessness of a consciousness, it does not yeild any resultant. Therefore, all the types of conscionsness of an *Arahata* of the three *citta-bhūmis* are called *kiriyā-citta*. Besides, there are two types of consciousness which do not belong to an *Arahata*, still they are called *kiriyā-citta*. They are of very short duration and as such, do not produce any resultant. Thus the *kiriyā-citta* in three spheres of consciousness may be seen as below :—

1.	1. Kāmāvacara-kiriyā-citta	11
	2. Rūpāvacara-kiriyā-citta	5
	3. Arūpāvacara-kiriyā-citta	4
	Total number of consciousness	20
2,	1. Ahetuka-kiriyā-citta	3
	2. Sahetuka-kiriyā-citta	17
	Total number of consciousness	20
3.	1. Puthu-jana-kiriyā-citta	2
	2. Arahata-kiriyā-citta	18
	Total number of conciousness	20

It should be understood here that there is no *kiriyā-citta* in the *Lokuttara-citta-bhūmi*. It is due to the fact that the yogāvacara is in the process of becoming an *Arahata* and such consciousness arises only after his achieving that state. Since he is in the way of achieving that state, therefore, there remains no possibility of arising such consciousness.

Here, it should be understood that both the *Vipāka-citta* and *Kiriya-citta* have a common name as *Abyākata*-citta.

10. *Ahetuka-citta* (conciousness not associated with roots) :— Lobha (greed), Dosa (ill will), Moha (ignorance) are the three immoral roots. Alobha (sacrifice), Adosa (friendliness) and Amoha (right understanding) are the three moral roots. A consciousness not associated with any one of the moral and immoral roots is called *Ahetuka-citta.*

Normally, a consciousness is not understood to be functioning without a root (hetu). How there shall be the functioning without a desire ? But it is experienced in our day to day life that there is the functioning of such types of consciousness. It is true that there is no *hetu* with them too. They function due to the force of moral and immoral deeds of the previous moments of this life or of the past existences. Due to the force of immoral deeds, they arise on disagreeable objects and the force of moral deeds helps them to arise on the agreeable objects.

There is also another reason for not functioning of roots with such types of consciousness. It is a psychological fact that the liking or disliking of an object starts from the moment of understanding the object. How can be liking or disliking of an object which is not known ? The understanding of an object is possible in the *Otthapana*-stage. It is in this stage, the nature of an object is determined and the direct attitude of the mind of utilizing or rejecting of the object starts. Here all the *Ahetuka-cittas* arise prior to the arising of the *Otthapanna-citta*, and therefore, there is no determination of the object by the consciousness. Because of this reason, there is no functioning of roots with these consciousness. *Ahetuka-cittas* are eighteen in number, they are divided under three divisions, as given below :—

1.	1. Ahetuka-kusala-Vipāka-citta	8
	2. Ahetuka-akusala-Vipāka-citta	7
	3. Ahetuka-kiriyā-citta	3
	Total number of consciousness	18

They are studied from the standpoints of *Vedanā* (feeling) and the objects on which they arise.

11. *Sahetuka-citta.* (Consciousness associated with roots) :—

Hetu means root. It is six in number; three moral roots and three immoral roots. The consciousness associated with these roots is the *Sahetuka-citta.* It may be associated, sometimes, with one root and therefore, is known as *Eka-hetuka-citta.* It is called *Du-hetuka-citta* when it is in association with two roots. When the three roots find association with a consciousness, it is named as *Tihetuka-citta.* There is no possibility of the association of moral and immoral roots with a consciousness in the same moment. The *Sahetuka-cittas* are seventy one or one hundred and three in number in two ways of calculation and they are available in all the four spheres of consciousness. Their display may be seen as below :—

		I	II
1.	1. Kāmāvacara-Sahetuka-citta	36	36
	2. Rūpāvācara-Sahetuka-citta	15	15
	3. Arūpāvacara-Sahetuka-citta	12	12
	4. Lokuttara-Sahetuka-citta	8	40
	Total number of consciousness	71	103
2.	1. Eka-hetuka-citta	2	2
	2. Du-hetuka-citta	22	22
	3. Ti-hetuka-citta	47	79
	Tolal number of consciousness	71	103

12. *Sobhana-citta* :—The literal meaning of the word *Sobhana* is beautiful, good, charming, pleasing, agreeable etc. In technical sence, it is used to denote the moral consciousness, resultant consciousness and inoperative consciousness. Leaving the twelve types of immoral consciousness (akusala-citta) and the (ahetuka-citta), the remaining types of consciousness, of all the four spheres, are called *Sobhana-citta.* They are as below :—

1. *Kāmāvacara-cittabhūmi* :—

	(a)	(b)
(a) Moral consciousness (kusala-citta)	8	8
(b) Resultant consciousness (vipāka-citta)	8	8
(c) Inoperative consciousness (kiriyā-citta)	8	8
Total number of consciousness	24	24

2. *Rūpāvacara-citta-bhūmi*

(a) Moral consciousness (kusala-citta)	5	5
(b) Resultant consciousness (vipāka-citta)	5	5
(c) Inoperative consciousness (kiriyā-citta)	5	5
Total number of consciousness	15	15

3. *Arūpāvacara-citta-bhūmi*

(a) Moral consciousness (kusala-citta)	4	4
(b) Resultant consciousness (vipāka-citta)	4	4
(c) Inoperative consciousness (kiriyā-citta)	4	4
Total number of consciousness	12	12

4. *Lokuttara-citta-bhūmi*

(a) Moral consciousness (kusala-citta)	4	20
(b) Resultant consciousness (vipāka-citta)	4	20
Total number of consciousness	8	40
Grand total of the consciousness of all the four spheres	89	121

13. *Vedanā-sampayutta-citta*

Vedanā means feeling. When an object comes in the range of senses, there is a touch of the object. Immediately after that there arises the feeling towards the object. It is taken as agreeable

or disagreeable or indifferent. Accordingly, there are three basic types of feeling, namely; pleasant feeling (sukhā-vedanā), unpleasant feeling (dukkhā-vedanā) and indifferent feeling (upekkhā-vedanā). The pleasant feeling is both physical (sukhā-vedāna) and mental (somanassa-vedanā). The unpleasant feeling is also physical (dukkhā-vedanā) and mental (domanassa-vedanā). Indifferent feeling is basically mental. However the *Suttantika*-tradition speakes of its being physical too.

It is seen that a feeling has its association with all the types of consciousness of the four spheres. Their presence has a psychological base according to the nature of consciousness. It may be seen as below :—

1.	Consciousness associated with physical unpleasant feeling (Dukkhā-vedanā)	1
2.	Consciousness associated with physical pleasant feeling (sukhā-vedanā)	1
3.	Consciousness associated with mental unpleasant feeling (Domanassa-vedanā)	2
4.	Consciousness associated with mental pleasant feeling (Somanassa-vedanā)	62
5.	Consciousness associated with indifferent feeling (upekkhā-vedanā)	55
	Total number of consciousness	121

14. *Asaṁkhārika-citta* (the types of consciousness which arise spontaneously) : —

In kāmāvacara-level of consciousness, there are a number of consciousness which arises on an object spontaneously. They do not receive inspiration suggestion from others for their arising. They arise of their own accord. Such types of consciousness are called *Asaṁkhārika-citta*. They are altogether eighteen in number which may be seen as below :—

1.1.	kāmāvacara-akusala-citta	6
2.	kāmāvacara-sobhana-citta	
	a. kusala-citta	4
	b. Vipāka-citta	4
	c. kiriyā-citta	4
	Total number of consciousness	18

15. *Sasamkhārika-citta* (the types of consciousness which arise on the suggestion of others):—

There are a number of consciousness which arise on the suggestion of others. It is natural that the flow of consciousness continues to exist, on an ocject. In the meanwhile another object appears but the mind does not respond to it. It may be possible that one reminds of the appearance of that object. Receiving suggestion, in this way, there is the arising of a type of consciousness on that object. Such type of consciousness is the *Sasamkhārika-citta.* For instance; a monk comes for begging alms. The householder salutes him with joint palms. His youngest son or daughter is seen engaged in playing. The father then suggests the boy to salute the monk who is at door. Receiving inspiration, in this way, there appears a saluting consciousness in the boy and he does so with joint palms like his father. Here, the consciousness of the boy arises on the suggestion of his father and therefore, it is called *Sasamkhārika-citta.* There are altogether eighteen types of consciousness which arise like this. They may be seen as under :—

1.1.	kāmāvacara-akusala-citta	6
2.	kāmāvacara-sobhana-citta	
	a. kusala-citta	4
	b. vipāka-citta	4
	c. kiriyā-citta	4
	Total number of consciousness	18

Such types of consciousness are available in *kāmāvacara-citta-bhūmi* only.

16. *Citta-vīthi* (Course of cognition)

The word *Citta-Vīthi* has two component parts, *Citta* and *Vīthi*. *Citta* refers to the consciousness. *Vīthi* is derived from the root vi+i, to go. It means a path, avenue, road, process, course etc. Here it indicates a process or a course. The entire word *Citta-Vīthi*, thus literally means "the course of consciousness." In its technical sense, it is the name of a process of knowing of an object by the consciousness. In short, it is called the course of cognition.

A man has six sense-organs to receive information of the objects—external and internal. They are the eye (cakkhu), ear (sota), nose (ghāṇa), tongue (jivhā), body (kāya) and mind (mana). There are six corresponding objects of these sense-organs. They are the visible object (rūpa), audible object (sadda), odorous object (gandha), sapid object (rasa), tangible object (phoṭabba) and ideational object (dhamma). Each sense-organ has a definite object to cognise and fixed area of operation. For instance, the eye receives information of the visible object, the ear of the audible object and so on. As a general rule, there is no transgression of it from the either side.[1]

Here the first five sense-organs are called the *Pañca-dvāra* or the five doors of senses. The sixth one is the *Mano-dvāra* or the mind-door. The objects too are divided into two groups as external (bahiddhā) and internal (ajjhattika). The first five as cited above are external objects and the sixth one is the internal. The infomations about the external objects are received through the five doors of senses and those of internal ones by mind-door. Thus every type of information is received through these senses and the prosess of understanding goes on in the practical world.

---

1. Abhi, S. 4. 90-93

How it is done ? It is done through the process known as *Citta-vīthi*. It is broadly of two types, namely, *Pañca-dvāra-vīthi* and *Mano-dvāra-vīthi*. The *Pañca-dvāra-vīthi* is thus a course of cognition which takes place at five doors of senses. Accordingly it is diveded into five types as (1) the course of cognition at eye-door (Cakkhu-dvāra-vīthi), (2) the course of cognition at ear-door (Sota-dvāra-vīthi), (3) the course of cognition at nose-door (Ghāna-dvāra-vīthi) (4) the course of cognition at tongue-door (Jīvhā-dvāra-vīthi) and (5) the course of cognition at body-door (Kāya-dvāra-vīthi). For functioning of each type of course of cognition, there is a process which is named after a particular door as above. Sometimes, it is named after a consciousness connected with a particular door. Its five kinds are accordingly stated as (1) the course of eye-consciousness-cognition (cakkhu-viññāṇa-vīthi) (2) the course of ear-consciousness-cognition (sota-viññāṇa-vīthi), (3)the course of nose-consciousness-cognition (ghāṇa-viññāṇa-vīthi), (4) the course of tongue-consciousness-cognition (jīvhā-viññāṇa-vīthi) and (5) the course of body-consciousness-cognition (kāya-viññāṇa-vīthi). These five types of *vīthis* cognise five types of external objects. The *Manodvāra-vīthi* is generally of one type so far as the door of its appearance is concerned. The internal or the ideational objects are cognised by it. Thus it is said :—

"Cakkhu-sota-ghāna-jīvhā-kāya-dvārā ca pañcadhā,
Manodvāraṁ bhavaṅgaṁ ti cha dvārā cittavīthiyā.
Rūpa-sadda-gandha-rasa-phoṭabbā pañcagocarā,
Dhammārammaṇa-paññatti cha dvārārammaṇakkamā.
Rūpaārammaṇe cakkhuppasādādimhi ghaṭṭite,
Majjhe bhavaṅgaṁ chinditvā, vīthi nāma pavattati.
P. V. 86, 87, 94.

Really speaking, a man thinks about an object in every moment of his practical life and in this way the process of knowing goes on. It is so subtle that does not mark the

minute changes taking place in a very short unit of time. For instance, a flower appears before the eye of a man and in no time he says that it is a flower. If this event is examined, it is seen that before making such a statement, the mind has to undergo changes for as many as seventeen times and in this way seventeen small units of time pass away. Each small unit of time is called one thought-moment (Citta-khaṇa) having three successive states like (1) arising (Uppāda), (2) staying (Ṭhiti) and (3) cessation (Bhaṅga). The rapidity of the succession of such thought-moments is so minute that it is hardly conceivable by the ken of human understanding. The tradition says that in a twinkling of an eye or in a flash of lightening, billions of thought-moments arise and pass away. The Abhidhamma-Philosophy tries to go deeper in the subtility of mind and explains the minute changes in details. How ? It may be seen as below :—

PAÑCA-DVĀRA-VĪTHI

Out of the five types of courses of congition at five doors of senses, the *cakkhu-dvāra-vīthi* is illustrated here. It is a course of cognition which takes place at eye-door on a visible object. Suppose a flower appears in the range of eye. Following it, the functioning of eye together with mind starts to know the object. It takes place at eye-door and runs through the ten stages of subtle experience. It continues for seventeen thought-moments as a full course of cognition and the object is perfectly cognised. The stages and the experiences at each stage may be understood as under—

1. Bhavaṅga—U.T.B, T.M.I.
   (Passive state of mind)
2. Bhavaṅga-calana—U.T.B., T.M.I.
   (Vibrated passive state of mind)
3. Bhavaṅga-viccheda—U.T.B., T.M.I.
   (Breaking of passive state of mind)

4. Pañcadvāravājjana—U.T.B., T.M.I.
(Turning to impressin of the mind)
5. Cakku-viññāṇa—U.T.B., T.M.I.
(Eye-consciousness)
6. Sampaṭicchana-citta—U.T.B., T.M.I.
(Recipient consciousness)
7. Santīraṇa-citta—U.T.B., T.M.I.
(Investigating consciousness)
8. Votthapana-citta—U.T.B., T.M.I.
(Determining consciousness)
9. Javana-citta—U.T.B., T.M. 7
(Actively involved consciousness)
10. Tadālambana-citta—U.T.B., T.M. 2
(Registering consciousness)

1. *Bhavaṅga* :—It is a multisignificant term in Buddhist tradition expressing itself in various ways in different contexts. Here it is used to indicate a state of mind. Thus it is the name of a passive state of mind going on smoothly in its own course quite undisturbed by any type of object. It runs remaining quite unaware of the fact of appearance of the object. It exists immediately before the arising of an object. It is also called *Atita-Bhavaṅga* as one thought moment of the life of the process relapses before the object enters into the range of a sense-organ. It remains for one thought-moment.

2. *Bhavaṅga-calana* :—When an object enters into the range of a sense-organ, it creates a simple vibration in the above smooth flow of mind. It is just like falling of a pebble on the calm surface of water of a tank. This stir shakes the passive state and expresses itself as a mild psychological disturbance. It continues to exist for one thought-moment.

3. *Bhavaṅga-viccheda* :—Immediately after the *Bhavaṅga-calana*, the smooth flow of mind is arrested. It does not continue any more as a passive state but becomes disturbed and checked for a

new turn. Here there is a subtle trend of change. It lasts for one thought-moment.

4. *Pañcadvārāvajjana* :—The word *Pañcadvāra* refers to the five senses. *Āvajjana* means alertness or awareness. Thus awareness at five doors of senses is the *Pañcadvārāvajjana*. The five senses become automatically alert to know what has come. It is a simple turning to impression. It is just like the alertness of the soldiers, camping in the battle field, on hearing the danger signal. It continues to exist for one thought-moment,

5. *Cakkhu-viññāṇa* :—It means the eye-consciousness. Since the object is a visible one, the eye makes simple contact with the object and there arises a mere sensation. It is the first effort of the eye towards understadding the object. It remains for one thought-moment.

6. *Sampaṭicchana* :—It means marking or receiving. Immediately after the eye-consciousness, the mind marks the object as something existing in the world of reality. It is simply marking of the object and not understanding of its details. 'There is something', is understood but 'what it is, is not known. It may be simple receiving without having any type of acquaintance. The duration of this state is also of one thought-moment.

7. *Santiraṇa* :—It means examining again and again or making investigation. The object thus appeared generates an inquisitiveness about itself. The mind turns towards it with attention and makes efforts to determine its nature on the basis of past experience. There starts the process of mental recollection of the previously cognised objects and comparing the same with the new ones. A number of cognised objects are placed on the surface of mind and they are rejected on the basis of details preserved in it. This investigating process remains for one thought-moment.

8. *Oṭṭhapana* :—It denotes the sense of determination. The efforts of investigation of previous moment results in ascertaining the characteristic of the object. The comparision of the details enables the mind to locate it as one independent unit of thing and

help in determining it as such and such. There is no further investigation but arising of a definite attitude about an object as such. one thought-moment continues to exist like this.

9. *Javana* :—The literal meaning of the term jāvana is going quickly. Its technical sense is the direct attitude. Here there is the direct attitude of mind towards utilization or rejection of the object. In case the object thus determined is an agreeable one, the mind utilizes it and if it is otherwise, it rejects it. It lasts for seven thought-moments.

10. *Tadālambana* :—It literally means the functioning 'on that object.' Its technical sense is registering with details, the experiences of the object. The form, colour, taste, odour etc. of the object are recorded and preserved in mind. It lasts for two thought-moments.

In this way the seventeen thought-moments pass away and the object is cognised. It is the cognition of the visible object through the course of cognition at eye-door. It may be seen that the similar process of cognition may take place in cases of cognising the objects at other four sense-doors except some change at the fifth stage as *Sota-Viññāṇa*, *Ghāna-viññāṇa*, *Jivhāviññāṇa* and *Kāya-viññāṇa* respectively. The names of the courses of cognition are changed according to the appearance of the objects as *sota-dvāra-vīthi*, *ghāna-dvāravīthi* etc. The stages as well as the duration of time remain the same.

Thus, it can be seen that the full course of cognition has ten stages, begining from the *Bhavaṅga* to the *Tadālambana*. The first three stages, namely, *Bhavaṅga*, *Bhavaṅga-calana*, *Bhavaṅga-viccheda* are the preliminaries. Further, there are seven types of consciousness which happen to be in this process. Since the *Javana* is repeated for seven times and the *Tadālambana* twice, there is arising of consciousness (cittupāda) for fourteen times. The three preliminaries involve three thought-moments, and the fourteen times arising of consciousness fourteen thought-moments, go to make all

together seventeen thought-moments to complete the full course of cognitions.[1]

This process of cognising the object has been highlighted with a simile of a man sleeping under a mango tree. There is a man lying in deep slumber at the foot of a mango tree with his face covered with a napkin. Due to deep sleep, he is not aware of the situation in which he is. Suddenly, a mango fruit drops down and rolls by his side. His sleep is disturbed and he starts striving to find out the fact that has disturbed him. Opening the eye, he sees a mango fruit by his side. He picks it up, smells and examines it. Further ascertaining that it is ripe and good, he eats it.

Here the deep sleep is compared to the passive state of mind, having its own smooth course, technically called *Bhavaṅga*. Getting up and trying to find out what has disturbed him is like that hazy state of mind when there is the striving to make out whether the object has come through the eye, or ear or nose or tongue or body. It is like turning to the object technically called Pañcadvārāvajjana. Further, seeing the mango fruit is like *chakkhu-viññāṇa*, a mere sensation free from any reflection over it. Picking it up is just like *sampaṭicchana*. Smelling, examining and reflecting over it for understanding is like *Santīraṇa*. Determining finally that it is a mango, quite ripe and good, is *Oṭṭhapana*. Starting eating the fruit is like *Javana*. It is a lively state of mind functioning properly to adjust the object according to its own suitability. Finally, relishing the mango and preserving the colour, shape, kind and flavour etc. is like *Tadālambana*. Eating the mango and sleeping down again is just like *Bhavaṅgapāta* or the cessation of the *vīthi*.[2]

VARIATION IN UNDERSTANDING

It is marked that a man in his practical life, comes in contact with thousands of objects. He sees, hears, smells, tastes or touches

1. Abhi. S. 4, 97.
2. Vibhā. T. 4, 93.

to things and there appears a number of courses of cognition with reference to these objects. In course of reading a book, a student passes through each letter. He cognises each letter and records the experiences as they pass. He thus understands the meaning of the word. Further cognising the meaning of the words, he understands the meaning of the sentences. In doing so, sometimes, he finds that the meaning of a sentence is very clear but sometimes, remains only fair. It is also seen that the understanding is hazy and very hazy on other occasions. There is the course of cognition in each case but there is also variation in understanding. What may be its reason ? The answer to this is that such variation is due to variation in survival of the course of cognition.

When an object enters in the range of sense-organ only one thought-moment after its rise and there begins a course of cognition on it. It survives up to the *Tadālambana*-stage and completes itself in further sixteen thought-moments making seventeen in all. The life-moment of the object also expires at this stage. It is a full course of cognition technically known as *Tadālambana-vāra*. The object is also fully cognised. It is called 'very distinct object' or '*Ati-mahanta-ālambana*.

Sometimes, the object appears in the range of a sense organ a bit late after it has taken its existence. It happens so because the impression of the object is not very clear. As such it does not survive up to the *Tadālambana* stage. It dies out in the middle of the course of cognition immediately after the end of *Javana*-consciousness. It is a fact that there is the direct attitude of mind with the object at *Javana*-stage and the latter is fully utilized by it, but the details of experiences are not recorded. It is for this reason the cognition of the object is not very clear. It is called 'distinct object' or '*Mahanta-ālambana*'. The course of cognition is named as *Javana-vāra*.

It is also marked that the impression of the object received is sometimes weaker. It enters into the range of a sense-organ still late after it has come into existence and a course of cognition starts. It does not survive even up to the *Javana*-stage. It dies out only after the *Votthapana*, thought-moment repeats itself for twice or thrice. In this way, there is the survival of the *vithi* up to the *Votthapana*-stage. The nature of the object is no doubt determined but neither it is utilized nor the experiences are recorded. In the circumstance, the cognition of the object is feeble. Such an object is called '*Paritta-ālambana*' or slight object. The course of cognition is called *Votthāpana-vāra.*

At times, the impression of the object is very weak. It appears in the range of a sense-organ very late and the course of cognition starts. It does not survive up to the *Votthapana*-stage due to its feeble nature. It simply creats a vibration in the *Bhavaṅga* and dies out without giving rise to any thought-moment. In the circumstance, the object is not at all cognised. There lies a very faint line of impression. The object, therefore, is called 'very slight' or *Atiparitta-ālambana*. The course of cognition is named as *Mogha-vāra.*[1]

In this way, the cognition of the object as very distinct, distinct, slight and very sligt, depends on the variation in survival of the course of cognition.

CIOGNITION AND IMPERMANCE

According to Buddhist tradition, every thing is impermanent. The nature of reality is just like a stream in which there is renewal at every moment. There is arising and sinking down again and again maintaining of the flow of reality. In short, every thing is in a state of continuous flux. It this back-ground there arises a question. When both the mind and matter (objects) are under perpetual flux, how it is possible for the mind to catch the object, or when the objects are so fleeting how is a course of cognition possible on such objects which requires at least seventeen thought-moments to

1. Abhi. S. 4, 97

complete itself? The Abhidhamma explains it by pointing out the difference between the speed of mind and matter. It is said that the speed of matter is seventeen time less than that of the mind. The duration of life of an unit of matter is seventeen thought-moments. A unit of matter appears as an object in the range of a sense organ and the course of cognition starts. By the time the mind undergoes changes for seventeen times through different stages, the object remains in the same stage. At the end of seventeen thought-moments, the full course of cognition is complete and the duration of life of the matter also expires. Because of such difference in the speed of the two, there is the possibility of taking place of a course of cognition and thereby understanding of an object.[1]

CITTA-VĪTHI AND VĪTHI-CITTA

A *citta-vīthi* is a course of cognition in which a number of consciousness appear. The appearance of such consciousness differ with reference to *vīthis* at five doors of senses as well as at mind-door. In a *vīthi* at five doors of senses, there is the arising of seven types of consciousness with a set of three preliminaries in the beginning. The Bhavaṅga, Bhavaṅga-calana and Bhavaṅga-viccheda are the three preliminaries. The *Pañcadvārāvajjana-citta, Cakkhu-viññāṇa, Sampaṭicchana-citta, Santīraṇa-citta. Voṭṭhapana-citta; Javana-citta,* and *Tadālambana-citta* are the seven types of consciousness which arise in a course of cognition at eye-door. There appear *Sota-viññāṇa, Ghāṇa-viññāṇa Jivhā-viññāṇa* and *Kāya-viññāṇa* at fifth stage at *Sota-dvāravīthi, Ghānadvāra-vīthi, Jīhvā-dvāra-vīthi* and *Kāya-dvāra-vīthi* respectively.

---

1. Uppādaṭṭhitibhaṅgavasena khaṇattayaṁ eka-cittakhaṇaṁ nāma. Tāni pana sattarasa citta-khaṇāni rūpadhammānaṁ āyu. Abhi. S. 4, 88.

The *Javana-citta* in each case repeats itself for seven times and the *Tadālambana-citta* twice. Therefore, there are fourteen times arising of consciousness (Cittuppāda). Thus the seven *cittas* and the fourteen *cittuppādas* form the basic appearance of consciousness at the course of cognition at five doors of senses. In detail, there is the possibility of arising of fiftyfour types of *kāmāvacara* consciousness with above *Vīthis*. They are the—(1) *Akusala-citta* 12, (2) *Ahetuka-citta* 18, (3) *Sobhana-citta* 24.

MANODVĀRA-VĪTHI

As it has been pointed out that there is the *Manodvāra-vīthi*, the name of a course of cognition that takes place at mind-door, The various types of ideational objects are understood by it. Broadly speaking, the ideational objects are six in number as sensitive material qualities (Pasāda-rūpa), subtle material qualities (Sukhuma-rūpa), consciousness (Citta), psychic factors (Cetasika), freedom (Nibbāna) and concepts (Paññatti). Further, they vary according to the spheres of consciousness and are named as *Kāmāvacara-ālambana*, *Mahaggata-ālambana* and *Lokuttara-ālambana*. The *Kāmāvacara-ālambana* may be a memory, or reflection, or dream, or introspection. The *Mahaggata-ālambana* are the after-images of the *Kammaṭṭhānas* or the concepts of the formless. *Nibbāna* alone is the *Lokuttara-ālambana*. Such objects may belong to any one of the three dimensions of time or beyond the time concept.

When any one of the ideational objects enters into the range of mind, there starts the course of cognition at mind-door. Here it should be understood that only known objects appear at the mind-door. One cannot harbour in his mind any such object which is not known. Therefore, the stages prior to determination do not occur in this course of cognition. Thus on appearance of the object, there occur four stages like—

(1) Bhavaṅga-calana,
(2) Manodvārāvajjana.
(3) Javana, and
(4) Tadālambana.

The *Manodvārāvajjana* is the other name of *Voṭṭhapana* at five doors of senses. It is at this stage the object in determined. On appearance of an object, the smooth flow of the mind is vibrated and there-after there arise *Manodvārāvajjana*, *Javana* and *Tadālambana cittas* successively. The *Bhavaṅga-calana* lasts for one thought-moment, *Manodvārāvajjana* for one thought-moment, *Javana* for seven thought-moment and *Tadālambana* for two thought-moments. The full course of cognition takes eleven thought-moments to complete itself. The *Bhavaṅga-calana* is the preliminary. The *Manodvārāvajjanacitta*, *Javanacitta* and *Tadālambanacitta* are the three types of consciousness which arise in this course of cognition. Since the *Javana-citta* repeats itself for seven times, and the *Tadālambana-citta* twice, therefore, there are ten times arising of consciousness (Cittuppādas). After the *Tadālambana-citta* there is the end (*Bhavaṅgapāta*) of the *Vīthi*. With this the object is fully known.[1]

In this way, as a general rule, there is the appearance of the three types of consciousness (Cittas) and ten arisings (Cittuppādas). In detail, there is the possibility of arising of forty one types of consciousness in it. They are the—

1. Kāmāvacara-javana-citta-29 (Akusala-citta-12, Kusala-citta-8, Kiriyā-citta-8, Hasituppād-citta-1)
2. Tadārammana-citta-11 (Santīrana-citta-3, Kāmāvacara-sahetuka-Vipāka-citta-8),
3. Manodvārāvajjana-citta-1

There is also variation in understanding of the object at mind-door. When the course of cognition survives upto *Tadālambana*-stage, there is the full course of cognition and thereby there is the perfect understanding of the object. Sometimes, it survives only upto *Javana*-stage and there is no arising of the *Tadālambana-citta*. In such case, the course of cognition is not complete and the understanding of the object is not clear. This sort of variation is due to the type of objects appearing in the course of cognition.

---

1. Vīthi-cittāni tīneva, cittuppādā daseritā,
   Vitthārena panetthekacattālīsa vibhāvaye.
   Abhi. S. 4, 98,

How ? Broadly speaking only two forms of ideational objects appear at mind-door. They are the 'clear' (Vibhūta) and obscure (avibhūta). If a clear ideational object enters into the range of mind, the cognition, starts to know it. It begins with the *Bhavaṅga-calana* and continues upto the *Tadālambana*-stage, completing the full course of cognition. In the circumstance, there is the clear understanding of the object. On the other hand, when an obscure ideational object is received through mind-door, the course of cognition survives only up to *Javana*-stage. There is no arising of the *Tadālambana-citta*. In this case the understanding remains comparatively hazy.

17. *RŪPA*—The word Rūpa is generally translated as matter. In technical sense, it refers to some quality which is in a state of change. A piece of stone is brown, heavy, triangular, rough etc. Apart from these qualities, like—brownness, heaviness, triangularness, roughness etc., there is nothing like stone. One connot find in the world of reality that there is something like substance and there exists quality in it. In real sense, there is only quality and not the substance. Thus the concept of Rūpa, in early Buddhist tradition, is qualitative. As such, its correct rendering is the material qualities and not the matter.

The Rūpa is of two types, namely; 1. *Bhūta-Rūpa* and 2. *Upādā-Rūpa*. The Bhūta-Rūpa is the basic material qualities which has its four varities. The Upādā-Rūpa is generated by the four basic ones and therefore, it is called generated material qualities. There are its twentyfour varieties. Thus the four basic material qualities and the twentyfour generated material qualities go to form the twenty eight types of Rūpa in all. They may briefly be stated as under,

1. *Bhūta-Rūpa* :—It means basic material qualities which are four in number. They are the Earth (pathavi), water (āpo), Fire (tejo) and Air (vāyo). The earth is roughness. Water is the name of cohesiveness or the quality of binding the things together. Fire refers to heat and the Air is the motion or the quality of holding the things in a particular position.

2. *Pasāda-Rūpa* :—It is the name of sensitive material qualities which are five in number. Eye (cakkhu), Ear (sota), Nose (ghāṇa), Tongue (jivhā), and Body (kāya) are its five varities. Here the eye is the quality to see, the ear to hear, the nose to smell, the tongue

to taste and the body to touch. They stand as five qualities having one particular type of function to be perfarmed by each.

3. *Gocara-Rūpa* :—It refers to the sensible material qualities which appear as the objects of senses. They are four in number, namely; visible object (rūpa), Audible object (sadda), odorous object (gandha) and Sapid object (rasa).

4. *Bhāva-Rūpa* :—It means sex material qualities. They are two in number, namely; Faminity (itthindriya) and Masuculinity (purisindriya). The natural behaviour, voice, activities and particular type of physical development of female and male are determined by them.

5. *Hadaya-Rūpa* :—It may be the 'heart-base-material quality' which is of one type, namely; *Hadaya-vatthu*. It is the smallest form of material quality. It serves as the base for functioning of consciousness.

6. *Jivita-Rūpa* :—It is the life-force of material qualities, one in number. It preserves the life of various material things.

7. *Āhāra-Rūpa* :—It is nutrition material quality, one in number. It is the *Kabaḷikāra-āhāra*, or the food that one takes morsel by morsel.

8. *Pariccheda-Rūpa* :—It is the name of relative limitation, which refers to space, vacuum etc. It is one in number as *Ākāsa-Dhātu*.

9. *Viññatti-Rūpa* :—It stands for intimation, expression or the peculiarities attached to the activities, both physical and vocal. It is of two types, namely; *kāya-viññatti* (expression related to body) and *vaci-viññatti* (expression related to speech).

10. *Vikāra-Rūpa* :—It refers to the states of the conditions of material qualities. It is of three types, namely; *Rūpassa-Lahutā* (lightness of material qualities), *Rūpassa-mudutā* (mildness of material qualities), and *Rūpassa-kammaññatā* (adaptability of material qualities).

11. *Lakkhaṇa-Rūpa* :—It denotes the characteristics of material qualities; four in number, as *Upacaya* (arising), *Santati* (continuity) *Jaratā* (decay) and *Aniccatā* (destruction).

In this way, there are altogether twentyeight types of material qualities.

विसय-उद्देसो

विसया	पिट्ठङ्का

INTRODUCTION १-१३२

विसय-सूची १३३

पठमो परिच्छेदो

(१) गन्थारम्भकथा ३
(२) चित्तनिद्देसो ४
(३) कुसलचित्तकथा ४
(४) कामावचर-कुसलचित्त-कथा ५
(५) रूपावचर-कुसलचित्त-कथा ८
(६) अरूपावचर-कुसलचित्त-कथा ८
(७) लोकुत्तर-कुसलचित्त-कथा ९
(८) कुसलचित्त-समोधानं ९
(९) कामावचर-अकुसलचित्त-कथा ९
(१०) अकुसलचित्त-समोधानं ११
(११) कामावचर-विपाकचित्त-कथा ११
(१२) रूपावचर-विपाकचित्त-कथा १५
(१३) अरूपावचर-विपाकचित्त-कथा १५
(१४) लोकुत्तर-विपाकचित्त-कथा १६
(१५) अकुसल-विपाकचित्त-कथा १७

(१६) विपाकचित्त-समोधानं १७
(१७) क्रियाचित्त-कथा १८
(१८) कामावचर-क्रियाचित्त-कथा १८
(१९) रूपावचर-क्रियाचित्त-कथा १९
(२०) अरूपावचर-क्रियाचित्त-कथा २०
(२१) क्रियाचित्त-समोधानं २१
(२२) सब्बचित्त-समोधानं २१

दुतियो परिच्छेदो

(१) चेतसिकनिद्देसो २२
(२) चेतसिक-लक्खणादि-कथा २४
(३) कामावचर-कुसलचित्त-सम्पयुत्त-चेतसिका ३०
(४) रूपावचर-कुसलचित्त-सम्पयुत्त-चेतसिका ३१
(५) अरूपावचर-कुसलचित्त-सम्पयुत्त-चेतसिका ३१
(६) लोकुत्तर-कुसलचित्त-सम्पयुत्त-चेतसिका ३१
(७) अकुसल-चेतसिका ३१
(८) अकुसलचित्त-सम्पयुत्त-चेतसिका ३३
(९) अब्याकत-चित्त-सम्पयुत्त-चेतसिका ३६
(१०) अहेतुक-चित्त-सम्पयुत्त-चेतसिका ३६
(११) रूपारूप-विपाकचित्त-सम्पयुत्त-चेतसिका ३७
(१२) लोकुत्तर-विपाकचित्त-सम्पयुत्त-चेतसिका ३७
(१३) अकुसल-विपाकचित्त-सम्पयुत्त-चेतसिका ३७
(१४) क्रियाचित्त-सम्पयुत्त-चेतसिका ३८

ततियो परिच्छेदो

(१) चेतसिक-विभाग-निद्देसो ३९
(२) चेतसिक-सम्पयोग-कथा ३९
(३) अविनिब्भोगादि-सम्पयोगो ३९

(४) सद्धादि-सम्पयोगो ४०
(५) अहिरिकादि-सम्पयोगो ४१
(६) झानङ्ग-वसेन सम्पयोगो ४१
(७) इन्द्रिय-वसेन सम्पयोगो ४२
(८) मग्गङ्ग-वसेन सम्पयोगो ४२
(९) बल-वसेन सम्पयोगो ४२

चतुत्थो परिच्छेदो

(१) एकविधादि-नय-निद्देसो ४४
(२) वत्थु-नय-निद्देसो ४४
(३) आरम्मण-नय-निद्देसो ४५
(४) हेतु-नय-निद्देसो ४५
(५) रूपिरियापथादि-नय-निद्देसो ४५
(६) ठान-नय-निद्देसो ४६
(७) किच्च-नय-निद्देसो ४७
(८) आरम्मण-नय निद्देसो ४७
(९) विविध-नय-निद्देसो ४८

पञ्चमो परिच्छेदो

१. चित्तुप्पत्ति-निद्देसो ५०
(१) भूमि-पुग्गल-कथा ५०
(२) भूमिवसेन-चित्तुप्पत्ति-कथा ५१
(३) पुग्गल-वसेन चित्तुप्पत्ति ५४

छट्ठो परिच्छेदो

१. आरम्मण-विभागो ६४
(१) आरम्मण-समुट्ठान-कथा ६४
(२) भूमिवसेन आरम्मण-कथा ६५

(३) परित्ततिकादि-वसेन आरम्मण-कथा ६५
(४) अतीतारम्मणतिकादि-वसेन आरम्मण-कथा ६७
(५) लोकुत्तरचित्त-वसेन आरम्मण-कथा ६७
(६) कुसल-चित्तादि-वसेन आरम्मण-कथा ६८
(७) आरम्मणक्कम-कथा ६८

सत्तमो परिच्छेदो

१. विपाकचित्तप्पवत्ति-निद्देसो ७२
(१) विपाकचित्त-पभव-कथा ७२
(२) पटिसन्धि-वसेन विपाक-कथा ७५
(३) इट्ठमज्झत्तादि-वसेन आरम्मण-कथा ७८
(४) कम्म-विपाक-नियाम-कथा ८०

अट्ठमो परिच्छेदो

१. पकिण्णक-निद्देसो ८२
(१) मक्कटोपम-चित्त-कथा ८२
(२) चित्तवीथि-कथा ८२
(३) चुति-पटिसन्धि-नियाम-कथा ८५

नवमो परिच्छेदो

१. पुञ्ञ-विपाक-पच्चय निद्देसो ९०
(१) विपाकवसेन पटिसन्धि-कथा ९०
(२) योनिवसेन पटिसन्धि-कथा ९१
(३) तदारम्मण-जवन-पटिसन्धि-कथा ९२
(४) ओपम्म-निदस्सन-कथा ९४

दसमो परिच्छेदो

१. रूपविभागो ९६

(१) रूपप्पकार-कथा ९६
(२) रूप-लक्खण-कथा ९७
(३) रूप-समुट्ठान-कथा १०७
(४) निप्फन्नादि-भेद-कथा ११०
(५) रूप-उप्पत्ति-कथा ११४

एकादसमो परिच्छेदो

१. निब्बान-निद्देसो ११७

(१) निब्बान-विनिच्छय-कथा ११७

द्वादसमो परिच्छेदो

१. पञ्ञत्ति-निद्देसो १२२

(१) पञ्ञति-पभेद-कथा १२२

तेरसमो परिच्छेदो

१. कारक-पटिवेधो १२५

(१) कारक-उपपरिक्खा १२५

चुद्दसमो परिच्छेदो

१. रूपावचर-समाधि-भावना-निद्देसो १३०

(१) सील-परिपूरण-कथा १३०
(२) समाधि-भावना-कथा १३१
(३) कसिण-भावना-विधि १३५
(४) रूप-ज्ञान-कथा १४१

पञ्चदसमो परिच्छेदो

१. अरूपावचर-समाधि-भावना-निद्देसो १४८

(१) अरूप-झान-पवत्ति-कथा १४८
(२) अरूप-झान-पभेद-कथा १४९

सोलसमो परिच्छेदो

१. अभिञ्ञा-निद्देसो १५४

(१) अभिञ्ञा-पवत्ति-कथा १५४
(२) इद्धिविध-ञाण-कथा १५४
(३) दिब्बसोत-ञाण-कथा १५५
(४) चेतोपरिय-ञाण-कथा १५६
(५) पुब्बेनिवास-ञाण-कथा १५७
(६) दिब्बचक्खु-ञाण-कथा १५७

सत्तरसमो परिच्छेदो

१. अभिञ्ञारम्मण-निद्देसो १६०

(१) अभिञ्ञा-आरम्मण-पवत्ति-कथा १६०
(२) इद्धिविध-ञाणारम्मण-कथा १६०
(३) दिब्बसोत-ञाणारम्मण-कथा १६१
(४) चेतोपरिय-ञाणारम्मण-कथा १६१
(५) पुब्बेनिवास-ञाणारम्मण-कथा १६३
(६) दिब्बचक्खु-ञाणारम्मण-कथा १६४
(७) यथाकम्मुपग-ञाणारम्मण-कथा १६५

अट्ठारसमो परिच्छेदो

१. दिट्ठिविसुद्धि-निद्देसो १६७

(१) पञ्ञा-कथा १६७
(२) पञ्ञा-पकार-कथा १६७

(३) भावना-नय-कथा १६६
(४) पञ्चक्खन्ध-कथा १६६
(५) नाम-रूप-समास-कथा १७०

एकूनवीसतिमो परिच्छेदो

१. कंखा-वितरण-विसुद्धि-निद्देसो १७३
(१) पच्चय-परिग्गह-कथा १७३
(२) कम्म-कथा १७४

वीसतिमो परिच्छेदो

१. मग्गामग्गञाणदस्सनविसुद्धि-निद्देसो १७८

एकवीसतिमो परिच्छेदो

१. पटिपदाञाणदस्सनविसुद्धि-निद्देसो १८२

द्वावीसतिमो परिच्छेदो

१. ञाणदस्सनविसुद्धि-निद्देसो १८५
(१) गोत्रभू-ञाण-कथा १८५
(२) पठम-मग्गञाण-कथा १८७
(३) दुतिय-मग्गञाण-कथा १८८
(४) ततिय-मग्गञाण-कथा १८९
(५) चतुत्थ-मग्गञाण-कथा १९०

तेवीसतिमो परिच्छेदो

१. किलेस-पहान-कथा १९१
(१) मग्गञाणवसेन पहान-कथा १९१
(२) परिञ्ञादि-कथा १९५

चतुवीसतिमो परिच्छेदो

१. पच्चय-निद्देसो १९८

(१) पच्चय-कथा १९८
(२) नाम-रूप-पच्चयता-कथा २००
(३) पच्चयानं रूपारूप-निदस्सन-कथा २०१
(४) कालवसेन पच्चय-कथा २०२
(५) निगमन-कथा २०२

अनुक्कमणिका

(१) गाथा-पठम-पाद-अनुक्कमिका २०५
(२) विसेस-सद्द-अनुक्कमणिका २२७

रूपारूप-विभागो

पणाम-गाथा

१. रूप-विभागो ३०१

(१) रूप-कथा ३०१
(२) रूप-पभेदा ३०१
(३) रूप-समुट्ठानं ३०१
(४) रूप-पवत्ति ३०२

अरूप-विभागो

१. चित्त-विभागो ३०३

(१) चित्त-कथा ३०३
(२) कुसल-चित्त-कथा ३०४
(क) कामावचर-कुसल-चित्तं ३०४
(ख) रूपावचर-कुसल-चित्तं ३०४
(ग) अरूपावचर-कुसल-चित्तं ३०५
(घ) लोकुत्तर-कुसल-चित्तं ३०५

३. अकुसल-चित्त-कथा ३०२

(क) लोभ-सहगत-चित्तं ३०६

(ख) पटिघ-चित्तं ३०७

(ग) मोमूह-चित्तं ३०७

३. विपाक-चित्त-कथा ३०७

(क) अहेतुक-कुसल-विपाक-चित्तं ३०७

(ख) सहेतुक-कुसल-विपाक-चित्तं ३०९

(ग) रूपावचर-विपाकचित्तं ३१०

(घ) अरूपावचर-विपाक-चित्तं ३१०

(ङ) लोकुत्तर-विपाक-चित्तं ३११

(च) अहेतुक-अकुसल-विपाक-चित्तं ३११

४. क्रिया-चित्त-कथा ३१२

(क) अहेतुक-क्रिया-चित्तं ३१३

(ख) कामावचर-सहेतुक-क्रिया-चित्तं ३१३

(ग) रूपावचर-क्रिया-चित्तं ३१४

(घ) अरूपावचर-क्रिया-चित्तं ३१५

२. चेतसिक-विभागो

१. चेतसिक-कथा ३१५

(क) सब्ब-चित्त-साधारण-चेतसिका ३१५

(ख) कुसल-चेतसिका ३१६

(ग) पकिण्णक-चेतसिका ३१६

(घ) अकुसल-चेतसिका ३१७

२. चेतसिक-सम्पयोग-कथा

३. निब्बान-कथा

निगमन-गाथा ३१९

पच्छिमं विञ्ञापनं ३१९

संकेत-सूची

B.	Burmese version
B.M.	Buddhadatta's Manual
H.P.L.	History of Pali Literature —B. C. Law
R.	Roman Version
S.	Singhalese version
अ०	अभिधम्मावतारो
अ० सा०	अट्ठसालिनी
अ० सं०	अभिधम्मत्थसङ्गहो
खु० पा०	खुद्दकपाठो
ध० सं०	धम्मसंगणि
थे० गा०	थेरगाथा
दी० नि०	दीघनिकायो
प०	पट्ठानं
म० वं०	महावंसो
रू० वि०	रूपारूपविभागो
स० सं०	सद्धम्मसंगहो

अंक-सुद्धिपण्णं

पिट्ठे	तन्तियं	असुद्ध-अंका	सुद्ध-अंका
२४	१७	३	२
८३	१०	१८७	४८७
८५	२३	४१६	५१६
८८	१२	५४३	५४६
९६	८	६२२	६२४
१०७	१६	३	४

(१) सुद्धिपण्णं

पिट्ठे	तंतियं	असुद्धपाठो	सुद्धपाठो
३	११	भिक्खनं	भिक्खूनं
४	१७	कुच्छिातानं	कुच्छितानं
६	५	वंए	एवं
१५	४	ावपाक-	विपाक-
१५	२१	विपाक चित्तानि	विपाक-चित्तानि
२३	१८	करूणा	करुणा
२६	१७	उस्सहन लक्खणं	उस्सहन-लक्खणं
२८	१	काय, चित्तानं	काय-चित्तानं
२८	१३	०भाव वूपसम०	० भाव-वूपसम०
३१	८	पीति वज्जा	पीति-वज्जा
३२	२	एकूनवासति	एकूनवीसति
३३	७	असूयन०	उसूयन
३२	११	तदिना	तादिना
३३	१६	मिद्ध	मिद्धं
३६	३	-सम्पयुत-	-सम्पयुत्त-
५१	१	-चित्तप्पति-	चित्तुप्पत्ति-
५२	५	सुद्धावसिक-	सुद्धावासिक-
५४	७	नरकादिस्वपायेस	नरकादिस्वपायेसु
६१	७	तयोपा का	तयो पाका
६४		छठो	छट्ठो
६४	१४	गन्धारम्मण सम्मतो	गन्धारम्मण-सम्मतो
६५	३	तेज़ वायवो	तेज-वायवो
६५	६	तोनि	तीणि
७०	२४	इधक०	इधेक०
७२	३	अनन्त ञाणेन	अनन्त-ञाणेन
७२	२३	संचारं	संखारं
७३	१०	जीवनं	जवनं
७३	२४	आगन्तुक	आगन्तुकं

७९	१०	तदारम्मण मानसं	तदारम्मण-मानसं
८३	१५	रुक्खगे	रुक्खग्गे
८४	१	भवङ्ग	भवङ्गं
८४	१६	पच्चये हि	पच्चयेहि
८६	१७	कामावचर धम्मा	कामावचर-धम्मा
८६	२२	तदारम्मण चित्तानि	तदारम्मण-चित्तानि
८७	१९	किच्च साधनतो	किच्च-साधनतो
८८	२३	विपाक हेतू	विपाक-हेतू
९२	७	चित्तट्ठिती स्वेव	चित्तट्ठितीस्वेव
१०४	१	कायविञ्जति	कायविञ्ञत्ति
१२०	१६	पञ्ञत्ति मत्तं	पञ्ञत्तिमत्तं
१३५	९	मनोरम	मनोरमं
१३६	१	चतुरङ्ग् ले	चतुरङ्ग ले
१३७	२	नसिन्नेन	निसिन्नेन
१३८	२	भावना मयं	भावना-मयं
१३९	१७	लीनतुद्धतभावे हि	लीनतुद्धतभावेहि
१४३	७	पट्मे	पठमे
१४४	१	ट्टा	हेट्ठा
१४४	१२	निकन्ति	निकन्तिं
१४६	१३	एकङ्ग विप्पहीनं	एकङ्ग-विप्पहीनं
१५३	१३	मयारूप	मया रूप-
१५४	१८	ठिते चले	ठितेचले
१५६	१२	चुतिक्खण	चुतिक्खणं
१६०	१८	पादकज्झान०	पादकज्झानं
१६२	११	सन्तति कोविदा	सन्तति-कोविदा
१६२	२१	जवनावञ्जनानं	जवनावज्जनानं
१६७	१४	सक्कोि	सक्कोति
१८२	८	उतेक्खा०	उपेक्खा०
१८५	३	गोत्रभू मानसं	गोत्रभू-मानसं
१८६	७	मुद्धं	सुद्धं
१८८	१९	सकिदेव	सकिंदेव
१९९	९	वत्थारम्मण वसेन	वत्थारम्मण-वसेन
२०३	९	वापि	वापि

अभिधम्मावतारो

विञ्ञापनं

अभिधम्मोदधि-गंभीरं, अप्पमेय्यं अनुत्तरं ।
नाना-रतन-सम्पन्नं, ञाण-वीचि-समाकुलं ॥

मतिमन्दो पथिकोहं, ठितो तीरे पकम्पितो ।
तरितुं ताव इच्छामि, ससको इव दुब्बलो ॥

तत्थ हि रंसि एका च, भणाति मुदु गीरणे ।
स्वाक्खातो सोगतो धम्मो, यत्थ नत्थि भयट्ठिति ॥

बुद्धो हि सरणं एकं, धम्मो नावा मनोरमा ।
संघो सुनाविको चेव, तिण्णं एत्थ समागमो ॥

वन्दित्वा रतनं तिण्णं, हासयित्वान मानसं ।
अभिधम्मावतारस्स, करिस्सं सुविसोधनं ॥

——:o:——

नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स

अभिधम्मावतारो

—:०:—

पठमो परिच्छेदो

(१) गन्थारम्भकथा

S. 1. B. 1. R. 1. अनन्त-करुणा-पञ्ञं, तथागतं अनुत्तरं ।
वन्दित्वा सिरसा बुद्धं, धम्मं साधुगणं पि च ॥१॥

पण्डुकम्बलनामाय, सिलायतुलविक्कमो ।
निसिन्नो देवराजस्स, विमले सीतले तले ॥२॥

यं देवदेवो देवानं, देव-देवेहि पूजितो ।
देसेसि देवलोकस्मिं, धम्मं देवपुरक्खतो ॥३॥

तत्थाहं पाटवत्थाय, भिक्खूनं पिटकुत्तमे ।
अभिधम्मावतारं तु, मधुरं मतिवड्ढनं ॥४॥

ताळं मोहकवाटस्स, विघाटनमनुत्तरं ।
भिक्खूनं पविसन्तानं, अभिधम्म-महापुरं ॥५॥

सुदुत्तरं तरन्तानं, अभिधम्म-महोदधिं ।
सुदुत्तरं तरन्तानं, तरं व मकराकरं ॥६॥

आभिधम्मिक-भिक्खूनं, हत्थसारमनुत्तरं ।
पवक्खामि समासेन, तं सुणाथ समाहिता ॥७॥

(२) चित्तनिद्देसो

B.2. चित्तं चेतसिकं रूपं, निब्बानं ति निरूत्तरो ।
चतुधा देसयी धम्मे, चतुसच्चप्पकासनो ॥८॥

१. तत्थ चित्तं ति विसय-विजाननं चित्तं । तस्स पन को वचनत्थो ? वुच्चते—सब्बसंगाहकवसेन पन चिन्तेती ति चित्तं, अत्तनो[1] सन्तानं[1] वा चिनोती ति पि चित्तं ।

R.2. विचित्तकरणा चित्तं, अत्तनो चित्तताय वा ।
पञ्ञत्तियं पि विञ्ञाणे, विचित्ते चित्तकम्मके ।
चित्तसम्मुति दट्ठब्बा, विञ्ञाणे इध विञ्ञुना ॥९॥

S.2. २. तं पन सारम्मणतो एकविधं, सविपाकाविपाकतो दुविधं । तत्थ सविपाकं नाम कुसलाकुसलं, अविपाकं अब्याकतं । कुसलाकुसलाब्याकत-जातिभेदतो तिविधं ।

(३) कुसलचित्त-कथा

तत्थ "कुसलं"ति पनेतस्स को वचनत्थो ?

कुच्छितानं सलनतो, कुसानं लवनेन वा ।
कुसेन लातब्बत्ता वा, कुसलं ति पवुच्चति ॥१०॥

छेके कुसलसद्दोयं, आरोग्ये अनवज्जके ।
दिट्ठो इट्ठविपाके च,[2] अनवज्जादिके इध ॥११॥

३. तस्मा अनवज्ज-इट्ठविपाक-लक्खणं कुसलं, अकुसल-

१-१. अत्तसन्तानं—म. ।
२. पि—सी० ।

विद्धंसनरसं, वोदानपच्चुपट्ठानं; सावज्ज-पटिपक्खत्ता[1] अनवज्जमेव-लक्खणं[2] वा कुसलं, वोदान-भावरसं, इट्ठविपाकपच्चुपट्ठानं, योनिसोमनसिकारपदट्ठानं। सावज्जानिट्ठविपाकलक्खणं अकुसलं, तदुभयविपरीतलक्खणं अब्याकतं, अविपाकारहं वा।

B.3. तत्थ कुसलचित्तं एकवीसति विधं होति। तदिदं भूमितो चतुब्बिधं होति—कामावचरं, रूपावचरं, अरूपावचरं लोकुत्तरं चेति।

(४) कामावचर-कुसलचित्त-कथा

४. तत्थ कामावचरं कुसलं चित्तं भूमितो एकविधं; सवत्थुकावत्थुक-भेदतो दुविधं, हीन-मज्झिम-पणीत-भेदतो तिविधं; [3]सोमनस्स-उपेक्खा-ञाण-संखार-सम्पयोग-विप्पयोग-भेदतो[3] अट्ठविधं होति। सेय्यथीदं—"सोमनस्ससहगतं ञाणसम्पयुत्तं असङ्खारिकमेकं, ससङ्खारिकमेकं; सोमनस्ससहगतं ञाणविप्पयुत्तं असङ्खारिकमेकं, ससङ्खारिकमेकं; उपेक्खासहगतं ञाणसम्पयुत्तं असङ्खारिकमेकं, ससङ्खारिकमेकं; उपेक्खासहगतं ञाणविप्पयुत्तं असङ्खारिकमेकं, ससङ्खारिकमेकं"ति। इदं अट्ठविधं पि कामावचर-कुसलचित्तं नाम।

उद्दानतो दुवे कामा, क्लेस-वत्थुवसा पन।
किलेसो छन्दरागो व, वत्थु तेभूमवट्टकं ॥१२॥

किलेसकामो कामेति, वत्थु कामीयती ति च।
R.3. **सिज्झति दुविधो पेस, कामो वोकारकद्वये ॥१३॥**

---

१. वज्जपटिपक्खत्ता—म०।
२. अनवज्ज-लक्खणं—म०।
३-३. सोमनस्सुपेक्खा-ञाणप्पयोगभेदतो—म०।

यस्मिं पन पदेसे सो, कामो यं दुविधो पि च।
सम्पत्तीनं वसेनाव, चरतीति हि[1] सो पन ॥१४॥

S.3. पदेसो चतुपायानं, छन्नं देवानमेव च।
मनुस्सानं वसेनेव, एकादसविधो पन ॥१५॥

कामोवचरतीतेत्थ, कामावचरसञ्ञितो।
अस्साभिलक्खितत्ता हि, ससत्थावचरो विय ॥१६॥

स्वायं रूपभवो रूपं, एवं कामो ति सञ्ञितो।
उत्तरस्स पदस्सेव, लोपं कत्वा उदीरितो ॥१७॥

B.4. तस्मिं कामे इदं चित्तं, सदा अवचरती ति च।
कामावचरमिच्चेवं, कथितं कामघातिना ॥१८॥

पटिसन्धि भवे कामे, अवचारयती ति वा।
कामावचरमिच्चेवं, परियापन्नं ति तत्र वा ॥१९॥

इदं अट्ठविधं चित्तं, कामावचर-सञ्ञितं।
दस पुञ्ञक्रियावत्थु, वसेनेव पवत्तति ॥२०॥

दानं सीलं भावना पत्तिदानं,
वेय्यावच्चं देसना चानुमोदो।
दिट्ठुज्जुत्तं संसुती चापचायो,
ञेय्यो एवं पुञ्ञवत्थुप्पभेदो ॥२१॥

गच्छन्ति संगहं दाने, पत्तिदानानुमोदना।
तथा सीलमये पुञ्ञे, वेय्यावच्चापचायना ॥२२॥

देसना सवणं दिट्ठि, उजुका भावनामये।
पुन तीणेव सम्भोन्ति, दस पुञ्ञक्रिया पि च ॥२३॥

---

१. च—म, टी०।

सब्बानुस्सति पुञ्ञं च, पसंसा सरणत्तयं।
यं ति दिट्ठुज्जुकम्मस्मिं, संगहं नत्थि संसयो ॥२४॥

पुरिमा मुञ्चना चेव, परा तिस्सो पि चेतना।
होन्ति[1] दानमये पुञ्ञे, एवं सेसेसु दीपये ॥२५॥

५. इदानि[2] पन अट्ठ-विधस्सा पि कामावचरकुसलचित्तस्स अयं उप्पत्तिक्कमो वेदितब्बो। यदा हि पन[3] यो देय्यधम्म-पटिग्गाहकादि-सम्पत्तिं अञ्ञं वा सोमनस्सहेतुं आगम्म हट्ठपहट्ठो "अत्थि
S. 4. दिन्नं"ति आदिनयप्पवत्तं सम्मादिट्ठिं पुरक्खित्वा परेहि अनुस्साहितो दानादीनि पुञ्ञानि करोति, तदा अस्स सोमनस्स-सहगतं ञाण-सम्पयुत्तं असङ्खारिकं पठमं महाकुसलचित्तं उप्पज्जति। यदा पन
R.4 वुत्तनयेनेव हट्ठपहट्ठो सम्मादिट्ठिं पुरक्खित्वा[4] परेहि उस्साहितो
B.5 करोति, तदा अस्स तदेव चित्तं ससङ्खारिकं होति। इमस्मिं पनत्थे संखारो ति अत्तनो वा परस्स वा पवत्तस्स पुब्बपयोगस्साधिवचनं। यदा पन ञातिजनस्स पटिपत्ति-दस्सनेन जातपरिचया बालदारका[5] भिक्खू दिस्वा सोमनस्सजाता सहसा यं किञ्चि हत्थगतं ददन्ति वा वन्दन्ति वा तदा तेसं ततियं चित्तं उप्पज्जति। यदा पन ते—"देथ, वन्दथ, अय्ये"ति[6] एवं ञातिजनेन उस्साहिता हुत्वा हत्थगतं ददन्ति वा, वन्दन्ति वा, तदा तेसं चतुत्थचित्तं उप्पज्जति। यदा पन देय्यधम्म-पटिग्गाहकादीनं असम्पत्तिं वा अञ्ञेसं वा सोमनस्सहेतूनं अभावं आगम्म चतुसु[7] विकप्पेसु पि सोमनस्स-रहिता होन्ति, तदा सेसानि चत्तारि उपेक्खासहगतानि उप्पज्जन्ति। एवं सोमनस्स-उपेक्खा-ञाण-सङ्खार-भेदतो अट्ठविधं कामावचर-कुसलचित्तं वेदितब्बं।

दसपुञ्ञक्रियादीनं, वसेन च बहूनि पि।
एतानि पन चित्तानि, भवन्ती ति पकासये ॥ २६ ॥

---

१. होति-म।
२. अस्स—म. पोत्थके अधिको पाठो।
३. म.पोत्थके नत्थि।
४. पुरक्खत्वा—म०।
५. बालका—म०।
६. वदन्ति—म० पोत्थके अधिको पाठो।
७. चतूसु – म०।

सत्तरस-सहस्सानि, द्वे सतानि असीति च।
कामावचर-पुञ्ञानि, भवन्ती ति विनिद्दिसे ॥ २७ ॥

६. तं पन यथानुरूपं कामावचरसुगतियं भवभोगसम्पत्तिं अभिनिप्फादेति।

(५) रूपावचर-कुसलचित्त-कथा

७. इतरेसु पन रूपावचर-कुसलचित्तं सवत्थुकतो एकविधं, द्वीसु भवेसु उप्पज्जनतो दुविधं, हीन-मज्झिम-पणीतभेदतो तिविधं, पटिपदादिभेदतो चतुब्बिधं, झानङ्गभेदतो[1] पञ्च विधं। सेय्यथीदं— "कामछन्द-ब्यापाद-थीनमिद्ध-उद्धच्चकुक्कुच्च-विचिकिच्छा-
B. 6. विप्पहीनं, वितक्क-विचार-पीति-सुख-चित्तेकग्गता-सम्पयुत्तं पठमं।
वितक्क-विप्पहीनं, विचार-पीति-सुख-चित्तेकग्गता-सम्पयुत्तं दुतियं।
वितक्क-विचार-विप्पहीनं, पीति-सुख-चित्तेकग्गता-सम्पयुत्तं ततियं।
S. 5. वितक्क-विचार-पीति-विप्पहीनं, सुख-चित्तेकग्गता-सम्पयुत्तं चतुत्थं।
वितक्क-विचार-पीति-सुख-विप्पहीनं, उपेक्खा-चित्तेकग्गता-सम्पयुत्तं
R. 5. पञ्चमं ति। इदं पञ्चविधं रूपावचरकुसलचित्तं नाम। तं पन यथा सम्भवं पठवीकसिणादिसु आरम्मणेसु पवत्तिवसेन अनेकविधं होति। सब्बं पनेतं रूपावचरभावना-पुञ्ञवसप्पवत्तं यथानुरूपं रूपावचरूपपत्तिनिप्फादकं होति। एवं तावरूपावचरकुसलं वेदितब्बं।

(६) अरूपावचर-कुसलचित्त-कथा

८. सेसेसु पन द्वीसु अरूपावचर-कुसल-चित्तं ताव उपेक्खा-वेदना-योग-भेदतो एक विधं, सवत्थुकावत्थुकभेदतो दुविधं, हीन-मज्झिम-पणीत-भेदतो तिविधं, आरम्मणभेदतो चतुब्बिधं, कसिणुग्घाटिमाकासं, तत्थ पवत्त-विञ्ञाणं, तस्स अपगमो, आकिञ्चञ्ञायतनं ति इदमस्स चतुब्बिधमारम्मणं; यथा पटिपाटिया एतस्सारम्मणस्स भेदतो चतुब्बिधं होति। सेय्यथीदं—सब्बसो रूप-सञ्ञानं समतिक्कमा पटिघसञ्ञानं अत्थगमा नानत्तसञ्ञानं अमनसि-

---

१. झानङ्गयोग० म०।

कारा आकासानञ्चायतन-सञ्ञा-सहगतं, विञ्ञाणञ्चायतन-सञ्ञा-सहगतं, आकिञ्चञ्ञायतन-सञ्ञा-सहगतं, नेवसञ्ञा-नासञ्ञायतन-सञ्ञा-सहगतं ति इदं चतुब्बिधं अरूपावचरकुसलचित्तं नाम। सब्बं पनेतं अरूपावचरभावनापुञ्ञवसप्पवत्तं यथानुरूपं अरूपुप्पत्तिनिप्फादकं होति। वंए ताव[1] अरूपावचरकुसलचित्तं वेदितब्बं।

(७) लोकुत्तर-कुसलचित्त-कथा

९. इतरं पन लोकुत्तर-कुसलचित्तं निब्बानारम्मणतो एकविधं, नियतानियत-वत्थुकभेदतो दुविधं, तीहि विमोक्खमुखेहि पत्तब्बतो
B. 7. तिविधं, चतुमग्ग-योगभेदतो चतुब्बिधं। सेय्यथीदं—सक्कायदिट्ठि-विचिकिच्छा- सीलब्बतपरामास - सञ्ञोजनपहानकरं - सोतापत्ति-मग्गचित्तं, रागदोसमोहानं तनुत्तकरं सकदागामिमग्गचित्तं, काम-रागब्यापादानं निरवसेसप्पहानकरं अनागामिमग्गचित्तं, रूपराग-अरूपराग-मान-उद्धच्च-अविज्जापहानकरं अरहत्तमग्गचित्तं ति इदं चतुब्बिधं लोकुत्तरकुसलचित्तं नाम। एकेकं पनेत्थ झानङ्ग-योग-भेदतो पञ्चविधं होति; तस्मा बीसति विधं होति। सब्बं पनेतं लोकुत्तरभावनापुञ्ञवसप्पवत्तमग्गानुरूपफलप्पवत्तिया चत्तारो अरियपुग्गले अभिनिप्फादेति। एवं लोकुत्तरकुसलचित्तं[2] वेदितब्बं।

(८) कुसलचित्त-समोधानं

R. 6. **कामे अट्ठे व रूपे च, [3]पञ्चचत्तारूपिसु।**
चत्तारोनुत्तरानेवं, कुसलानेकवीसति ॥ २८ ॥

S. 6. **कुसलाकुसलापगतेन सता, कुसले कुसलेन च यं कुसलं।**
चतुभूमिगतं मुनिना वसिना, लपितं लपितं सकलं पि मया ॥२९॥

(९) कामावचर-अकुसलचित्त-कथा

१०. अकुसलं पन भूमितो एकविधं, कामावचरमेव, नियता-नियतवत्थुवसेन च, एकहेतुक-दुहेतुकवसेन च, पटिसन्धि-जनकाजनक-

---

१. म०. पोत्थके नत्थि।

२. लोकुत्तरकुसलं—म०।

३. चत्तारि—म०।

वसेन च दुविधं । तीहि वेदनाहि योगतो च, लोभमूलं दोसमूलं मोहमूलं ति मूलतो पि[1] तिविधं होति । तत्थ लोभमूलं पन सोमनस्स-उपेक्खा-दिट्ठि-पयोगभेदतो अट्ठविधं होति । सेय्यथीदं—"सोमनस्ससहगतं दिट्ठिगतसम्पयुत्तं असङ्खारिकमेकं, ससङ्खारिकमेकं; सोमनस्ससहगतं दिट्ठिगतविप्पयुत्तं असङ्खारिकमेकं, ससङ्खारिकमेकं; उपेक्खासहगतं दिट्ठिगतसम्पयुत्तं असङ्खारिकमेकं, ससङ्खारिकमेकं; उपेक्खासहगतं दिट्ठिगतविप्पयुत्तं असङ्खारिकमेकं, ससङ्खारिकमेकं" ति ।

B. 8. ११. यदा हि "नत्थि कामेसु आदीनवो"ति आदिना नयेन मिच्छादिट्ठिं पुरक्खित्वा[2] केवलं हट्ठ-तुट्ठो कामे वा परिभुञ्जति, दिट्ठमङ्गलादीनि वा सारतो पच्चेति, सभावतिक्खेनेव अनुस्साहितेन चित्तेन, तदा[3] पठमं अकुसलचित्तं उप्पज्जति । यदा पन मन्देन समुस्साहितेन, तदा दुतियं । यदा मिच्छादिट्ठिं अपुरक्खित्वा[4] केवलं हट्ठतुट्ठो मेथुनधम्मं वा परिभुञ्जति, परसम्पत्तिं वा अभिज्झायति, परस्स भण्डं वा हरति, सभावतिक्खेन[5] अनुस्साहितेन चित्तेन, तदा ततियं । यदा पन[6] मन्देन समुस्साहितेन, तदा चतुत्थं उप्पज्जति । यदा पन कामानं वा असम्पत्तिं आगम्म अञ्ञेसं वा सोमनस्सहेतूनं अभावेन चतुसु विकप्पेसु सोमनस्सरहिता होन्ति, तदा सेसानि चत्तारि उपेक्खा सहगतानि उपज्जन्ती ति । एवं सोमनस्स-उपेक्खा-दिट्ठियोगभेदतो[7] अट्ठविधं लोभमूलं वेदितब्बं ।

१२. दोसमूलं पन एकन्तसवत्थुकतो एकविधं । असङ्खार-ससङ्खार-भेदतो दुविधं; दोमनस्ससहगतं पटिघसम्पयुत्तं असङ्खारं

१. च—म० ।

२. पुरक्खत्वा—म० ।

३. तदास्स—म० ।

४. अपुरक्खत्वा—म० ।

५. ० एव—म० पोत्थके अधिको पाठो ।

६. म० पोत्थके नत्थि ।

७. दिट्ठिप्पयोग-भेदतो—म० ।

ससङ्खारं ति। अस्स पन पाणातिपातादत्तासु[1] तिक्ख-मन्दप्पवत्ति-कालेे उप्पत्ति वेदितब्बा।

S. 7. १३. मोहमूलं पि विचिकिच्छा-उद्धच्चयोगतो दुविधं होति—
R. 7. उपेक्खासहगतं विचिकिच्छासम्पयुत्तं; उपेक्खासहगतं उद्धच्चसम्पयुत्तं ति। तस्स असन्निट्ठान-विक्खेपकालेसु पवत्ति वेदितब्बा ति। एवं ताव द्वादसविधं अकुसलचित्तं वेदितब्बं ति। सब्बं पनेतं यथानुरूपं अपायेसु उप्पत्तिया सुगतियं पि दुक्खविसेसस्स अभिनिप्फादकं होति।

(१०) अकुसलचित्त-समोधानं

लोभमूलवसेनट्ठ, दोसमूलवसा दुवे।
मोहमूलवसेन द्वे, एवं द्वादसधा सियुं॥ ३०॥

B.9. **पापापापेस्वपापेन, यं वुत्तं पापमानसं।**
पापापापपहीनेन, तं मया समुदाहटं॥ ३१॥

१४. इतरं पन अब्याकतं अविपाकारहतो एकविधं होति, जातिभेदतो दुविधं—विपाकचित्तं, क्रियाचित्तं ति।

(११) कामावचर-विपाकचित्त-कथा

१५. तत्थ विपाकचित्तं भूमिभेदतो चतुब्बिधं—कामावचरं, रूपावचरं, अरूपावचरं, लोकुत्तरं ति। तत्थ कामावचरं दुविधं—कुसलविपाकं, अकुसलविपाकं ति। कुसलविपाकं दुविधं—सहेतुकं, अहेतुकं चाति[2]। तत्थ सहेतुकविपाकचित्तं सककुसलं विय सोमनस्स-उपेक्खा-ञाण-सम्पयोगभेदतो[3] अट्ठविधं। सेय्यथीदं—"सोमनस्ससहगतं ञाणसम्पयुत्तं असङ्खारं, ससङ्खारं; सोमनस्ससहगतं ञाणविप्पयुत्तं असङ्खारं, ससङ्खारं; उपेक्खासहगतं ञाणसम्पयुत्तं असङ्खारं, ससङ्खारं; उपेक्खासहगतं ञाणविप्पयुत्तं असङ्खारं,

---

१. पाणातिपातादीसु—रो०।
२, ० चेति—म०।
३. ० ञाणप्पयोगभेदतो—म०।

ससङ्खारं ति। इदं अट्ठविधं सहेतुक-विपाकचित्तं[1] नाम। यथा पनस्स कुसलं दानादिवसेन छसु आरम्मणेसु पवत्तति, न इदं तथा। इदं हि पटिसन्धि-भवङ्ग-चुति-तदारम्मण-वसेन परित्तधम्म-परियापन्नेसु येव छसु आरम्मणेसु पवत्तति। सम्पयुत्त-धम्मानं च विसेसे असति पि आदासतलादीसु मुखनिमित्तं विय निरुस्साहं विपाकं, मुखं विय सउस्साहं कुसलं ति वेदितब्बं। इमेसं पन विपच्चनट्ठानं वेदितब्बं। इमानि हि पटिसन्धि-भवङ्ग-चुति-तदालम्बणानि हुत्वा विपच्चन्ति।

कामावचर-देवानं, मनुस्सानं इमे पन।
दुहेतुक-तिहेतूनं, भवन्ति पटिसन्धियो॥ ३२॥

ततो पवत्तियं हुत्वा, भवङ्गं यावतायुकं।
S. 8. बलवारम्मणे हुत्वा, तदारम्मणमेव च॥ ३३॥

B. 10. तथा[2] मरणकालस्मिं, चुति हुत्वा पवत्तरे।
R. 8. एवं चतुसु ठानेसु, विपच्चन्ती ति निद्दिसे॥ ३४॥

समूमिकुसलेहेव, महापाका समा विना।
कम्मद्वारं च कम्मं च, पुञ्ञानं क्रियवत्थुकं॥ ३५॥

अविञ्ञत्तिजनत्ता हि, अविपाकसभावतो।
अप्पवत्तनतो चेवं, पाका पुञ्ञेहि नो समा॥ ३६॥

परित्तारम्मणत्ता हि, तेसं एकन्ततो पन।
करुणा मुदिता तेसु, न जायन्ति कदाचि पि॥ ३७॥

तथा विरतियो तिस्सो, न पनेतेसु जायरे।
पञ्च सिक्खापदा वुत्ता, कुसला ति हि सत्थुना॥ ३८॥

तथाधिपतिनो पेत्थ, न सन्ती ति विनिद्दिसे।
छन्दादीनि धुरं कत्वा, अनुप्पज्जनतो पन॥ ३९॥

असङ्खार-ससङ्खार, विधानं पन पुञ्ञतो।
ञेय्यं पच्चयतो चेव, विपाकेसु च विञ्ञुना॥ ४०॥

---

१. ० चित्तं—म० पोत्थके नत्थि।

२. ततो—म०।

हीनादीनं विपाकत्ता, पुञ्ञानं पुञ्ञवादिना।
हीनादयो भवन्ती ति, विपाका परिदीपिता ॥ ४१ ॥

इदं अट्ठविधं चित्तं, एकन्तेन सवत्थुकं।
जायते कामलोकस्मि, न पनञ्ञत्थ जायते ॥ ४२ ॥

एवं ताव सहेतुकविपाकचित्तं वेदितब्बं।

१६. अहेतुक-विपाकचित्तं पन लोभादिहेतुविरहितं[1] उपेक्खा-सहगतं चक्खुविञ्ञाणं, उपेक्खासहगतं सोतविञ्ञाणं, उपेक्खा-सहगतं घाणविञ्ञाणं, उपेक्खासहगतं जिव्हाविञ्ञाणं, सुखसहगतं
B.11. कायविञ्ञाणं, उपेक्खासहगतं अहेतुक-मनोधातु-सम्पटिच्छनं, सोमनस्ससहगतं अहेतुक-मनोविञ्ञाणधातु-सन्तीरणं, उपेक्खा-सहगतं अहेतुक-मनोविञ्ञाणधातु-सन्तीरणं ति इदं पन अट्ठविधं अहेतुकविपाकचित्तं नाम।

१७. इदं पन अट्ठविधं नियत-वत्थुकतो एकविधं, नियता-नियतारम्मणतो दुविधं। तत्थ विञ्ञाणपञ्चकं नियतारम्मणं, सेसत्तयं अनियतारम्मणं। सुख-सोमनस्स-उपेक्खावेदना-योगतो तिविधं। तत्थ सुखसहगतं कायविञ्ञाणं; द्विट्ठानिकं सन्तीरणं सोमनस्स-उपेक्खायुत्तं; सेसं उपेक्खायुत्तं ति।

१८. दिट्ठारम्मण-सुतारम्मण-मुतारम्मण- दिट्ठसुतमुतारम्मण,
S. 9. दिट्ठसुतमुतविञ्ञातारम्मणवसेन पञ्चविधं। तत्थ दिट्ठारम्मणं
R. 9. चक्खुविञ्ञाणं, सुतारम्मणं सोतविञ्ञाणं, मुतारम्मणं घाण-जिव्हा-काय-विञ्ञाणत्तयं; दिट्ठसुतमुतारम्मणं मनोधातुसम्पटिच्छनं, दिट्ठ-सुतमुतविञ्ञातारम्मणं सेस-मनोविञ्ञाणधातु-द्वयं ति।

१९. वत्थुतो छब्बिधं। कथं? चक्खुविञ्ञाणस्स चक्खुमेव वत्थु तथा सोत-घाण-जिव्हा-काय-विञ्ञाणानं सोत-घाण-जीह्वा-काय-वत्थूनि।[2] अवसेसत्तयस्स हदयवत्थुमेवा ति।

२०. आरम्मणतो सत्तविधं होति। कथं? रूपारम्मणं[3],

१. अलोभादिहेतुविरहितं--म०।

२. ० वत्थु—म०।

३. रूपारम्मणमेव—म०।

चक्खुविञ्ञाणं तथा सद्द-गन्ध-रस-फोट्ठब्बारम्मणानि पटिपाटिया सोत-घाण-जीह्वा-कायविञ्ञाणानि । रूपादि-पञ्चालम्बना मनोधातु, सेसमनोविञ्ञाणधातु-द्वयं सब्बारम्मणं ति[1] ।

२१. तं सब्बं पन अहेतुकविपाकचित्तं किच्चतो अट्ठविधं होति । कथं ? दस्सनकिच्चं चक्खुविञ्ञाणं, सवण-घायन-सायन-फुसन-सम्पटिच्छन-सन्तीरण-तदालम्बन-किच्चानि अवसेसानि ।

B.12. २२. तत्थ चक्खुतो पवत्तं विञ्ञाणं चक्खुम्हि सन्निस्सितं विञ्ञाणं ति वा चक्खुविञ्ञाणं तथा सोतविञ्ञाणादीनि । तत्थ चक्खुसन्निस्सितं रूपविजाननलक्खणं चक्खुविञ्ञाणं, रूपमत्तारम्मण-रसं, रूपाभिमुखभाव-पच्चुपट्ठानं, रूपारम्मणाय क्रियामनोधातुया अपगम-पदट्ठानं तथा सोत-घान-जीह्वा-कायविञ्ञाणानि सोतादि-सन्निस्सितानि सद्दादि-विजाननलक्खणानि, सद्दादि-मत्तारम्मण-रसानि, सद्दादीसु अभिमुखभावपच्चुपट्ठानानि, सद्दादि-आरम्मणानं क्रियामनोधातूनं अपगम-पदट्ठानानि । मनोधातु-सम्पटिच्छनं[2] चक्खुविञ्ञाणादीनं अनन्तरा रूपादिविजाननलक्खणं, रूपादिसम्पटिच्छनरसं, तथाभावपच्चुपट्ठानं, चक्खुविञ्ञाणादीनं अपगमपदट्ठानं ।

२३. सेसा पन द्वे अहेतुकमनोविञ्ञाणधातुयो छळारम्मण-विजाननलक्खणा, सन्तीरणादिरसा, तथाभावपच्चुपट्ठाना, हदय-वत्थुपदट्ठाना ति वेदितब्बा । तत्थ पठमा एकन्तमिट्ठारम्मणे पवत्ति-
S.10. सम्भवतो[3] सोमनस्सयुत्ता व हुत्वा पञ्चद्वारे सन्तीरणकिच्चं साधय-माना पञ्चसु द्वारेसु ठत्वा विपच्चति । छसु पन द्वारेसु बलवा-
R.10. रम्मणे तदालम्बणं हुत्वा विपच्चति । दुतिया पन इट्ठमज्झत्तारम्मणे पवत्तिसम्भवतो उपेक्खासहगता हुत्वा सन्तीरण-तदालम्बण-पटिसन्धि-भवङ्ग-चुतिवसेन पवत्तनतो पञ्चसु ठानेसु विपच्चति । कथं ? मनुस्सलोके ताव जच्चन्ध-जच्चबधिर-जच्चजळ-जच्चुम्मत्तक-पण्डक-उभतोब्यञ्जनक-नपुंसकादीनं पटिसन्धिगहणकाले पटिसन्धि हुत्वा विपच्चति । पटिसन्धिया वीतिवत्ताय पवत्तियं यावतायुकं

१. छळारम्मणं ति—म० ।

२. ० पन—म० पोत्थके अधिको पाठो ।

३. ० सब्भावतो—म० ।

भवङ्गं हुत्वा विपच्चति। इट्ठमज्झत्ते पञ्चारम्मणवीथिया सन्तीरणं हुत्वा, बलवारम्मणे छद्वारे तदारम्मणं हुत्वा, मरणकाले चुति हुत्वा ति, इमेसु पन पञ्चसु ठानेसु विपच्चती ति। एवं ताव अहेतुक विपाक-चित्तानि वेदितब्बानि।

B.13. **कामावचर-पुञ्ञस्स, विपाका होन्ति सोळस।**
तं तिहेतुक-पुञ्ञस्स, वसेन परिदीपये।। ४३।

(१२) रूपावचर-विपाकचित्त-कथा

२४. इदानि रूपावचर-विपाकचित्तानि वुच्चन्ति। तानि नियतवत्थुकतो एकविधानि, झानङ्ग-योग-भेदतो पञ्चविधानि। कथं? वितक्क-विचार-पीति-सुख-चित्तेकग्गता-सम्पयुत्तं पठमं। विचार-पीति-सुख-चित्तेकग्गता-सम्पयुत्तं दुतियं। पीति-सुख-चित्तेकग्गता-सम्पयुत्तं ततियं। सुख-चित्तेकग्गता-सम्पयुत्तं चतुत्थं। उपेक्खा-चित्तेकग्गता-सम्पयुत्तं पञ्चमं ति। इमानि पञ्चपि रूपावचर-विपाकचित्तानि उप्पत्तियं पटिसन्धि-भवङ्ग-चुति-वसेन पवत्तन्ति।

(१३) अरूपावचर-विपाकचित्त-कथा

२५. इदानि अरूपावचर-विपाकचित्तानि वुच्चन्ति। तानि सककुसलानि विय आरम्मणभेदतो चतुब्बिधानि होन्ति। कथं? आकासानञ्चायतन-सञ्ञा-सहगतं, विञ्ञाणञ्चायतन-सञ्ञा-सहगतं, आकिञ्चञ्ञायतन-सञ्ञा-सहगतं, नेवसञ्ञा-नासञ्ञायतनसञ्ञा-सहगतं ति इमानि चत्तारि अरूपावचरविपाक चित्तानि।

कुसलानुगतं कत्वा, भाजितं किं महग्गतं?।
कामावचरपुञ्ञं व, नासमानफलं यतो।। ४४।।

अत्तनो कुसलेहेव, समानं सब्बथा इवं।
गजादीनं यथा छाया, गजादि सदिसा तथा।। ४५।।

S. 11 **कामावचरपुञ्ञं व, नापरापरियवेदनं।**
झाना अपरिहीनस्स, सत्तस्स भवगामिनो।। ४६।।

R. 11 **कुसलानन्तरं येव, फलं उप्पज्जती ति च।**
ञापनत्थं पनेतस्स, कुसलानुगतं कतं।। ४७।।

पटिपदावक्कमा[1] चेव, हीनादीनञ्च भेदतो ।
झानङ्गहानितो[2] चेत्थ, वेदितब्बा[3] विभाविना ॥४८॥

B.14. अभावोधिपतीनञ्च, अयमेव विसेसता[4] ।
सेसं सब्बञ्च सेसेन, कुसलेन समं मतं ॥ ४९ ॥

एवं रूपावचर-अरूपावचर-विपाकचित्तानि[5] वेदितब्बानि[6] ।

(१४) लोकुत्तर-विपाकचित्त-कथा

२६. इदानि लोकुत्तर-विपाकचित्तानि होन्ति । तानि चतुमग्ग-सम्पयुत्तचित्त-फलत्ता चतुब्बिधानि होन्ति । कथं ? सोतापत्ति-मग्ग-फलचित्तं, सकदागामि-मग्ग-फलचित्तं, अनागामि-मग्ग-फलचित्तं, अरहत्त-मग्ग-फलचित्तं ति । एवं पनेत्थ एकेकं झानङ्ग-योगभेदतो पञ्चविधं, पुन[7]फल-समापत्ति मग्गतो नवविधं[7] । एवं लोकुत्तर-कुसलविपाकचित्तानि वेदितब्बानि ।

सुञ्ञतं अनिमित्तं च[8], तथाप्पणिहितं ति पि ।
एतानि तीणि नामानि, मग्गस्सानन्तरे फले ॥ ५० ॥

लब्भन्ति परभागस्मि, वलञ्जनफलेसु न ।
विपस्सनावसेनेव तानि, नामानि लब्भरे ॥ ५१ ॥

होन्ति साधिपतीनेव, लोकुत्तरफलानि तु ।
विपाकेधिपती नत्थि, ठपेत्वा तु अनासवे ॥ ५२ ॥

---

१. ० क्कमो—म० ।
२. झानागमनतो—म० ।
३. वेदितब्बो—म० ।
४. विसेसको—म० ।
५. ० चित्तानि—म० पोत्थके नत्थि ।
६. वेदितब्बा—म० ।
७-७. पुन मग्गवीथिफलसमापत्तिवसेन पवत्तितो दुविधं म० ।
८. ति—म० ।

अत्तनो मग्गभावेन, मग्गो मग्गो ति वुच्चति ।
फलं मग्गमुपादाय, मग्गो नामा ति वुच्चतो ति[1] ॥५३॥

एवं लोकुत्तरविपाका वेदितब्बा ।

(१५) अकुसल-विपाकचित्त-कथा

२७. इदानि सत्त अकुसलविपाकानि वुच्चन्ति । अकुसलविपाकं
उपेक्खासहगतं चक्खुविञ्ञाणं, उपेक्खासहगतं सोतविञ्ञाणं,
उपेक्खासहगतं घाणविञ्ञाणं, उपेक्खासहगतं जीह्वाविञ्ञाणं, दुक्ख-
S.12 सहगतं कायविञ्ञाणं, उपेक्खासहगतं अहेतुकमनोधातु-समपटिच्छनं,
उपेक्खासहगतं अहेतुकमनोविञ्ञाणधातु-सन्तीरणं ति इमानि
B.15 सत्त अकुसलविपाकचित्तानि । एत्थ पन उपेक्खासहगताहेतुकमनो-
विञ्ञाणधातु एकादसविधेना पि अकुसलचित्तेन कम्मे आयूहिते
कम्म-कम्मनिमित्त-गतिनिमित्तेसु अञ्ञतरं आरम्मणं कत्वा चतुसु
R.12 अपायेसु पटिसन्धि हुत्वा विपच्चति । पटिसन्धिया वीतिवत्ताय दुतिय-
चित्तवारं, ततो पट्ठाय यावतायुकं भवङ्गं हुत्वा, अनिट्ठमज्झत्तारम्म-
णाय पञ्चविञ्ञाणवीथिया सन्तीरणं हुत्वा, बलवारम्मणे छसु
द्वारेसु तदारम्मणं हुत्वा, मरणकाले चुति हुत्वा विपच्चति । एवं
पञ्चसु ठानेसु विपच्चति । केवलं हि तानि कुसलविपाकाहेतुक-
चित्तानि कुसलकम्म-पच्चयानि, इमानि अकुसलकम्म-पच्चयानि ।
अयं इमेसं तेसं च विसेसो ।

अनिट्ठानिट्ठमज्झत्त-गोचरे वत्तरे इमे ।
सुखावित्तय-युत्ता ते, दुक्खुपेक्खा-युत्ता इमे ॥ ५४ ॥

(१६) विपाक-चित्त-समोधानं

२८. एवं कामावचर-कुसलविपाकं सहेतुकं अट्ठविधं, अहेतुकं अट्ठविधं, ञानङ्गयोगभेदतो रूपावचरविपाकं पञ्चविधं, आरम्मण-भेदतो अरूपावचरविपाकं चतुब्बिधं । मग्गसम्पयुत्तचित्तफल-भेदतो लोकुत्तरविपाकं चतुब्बिधं । चक्खुविञ्ञाणादि भेदतो अकुसलविपाकं सत्तविधं ति छतिंस-विध-विपाकचित्तं वेदितब्बं ।

---

१. म० पोत्थके नत्थि ।

एवं छत्तिसधा पाकं, पाकसासन-पूजितो।
सविपाकाविपाकेसु, कुसलो सुगतो ब्रवी[1] ॥ ५५ ॥

(१७) क्रियाचित्त-कथा

२९. क्रियाब्याकतचित्तं पन अविपाकतो एकविधं, परित्त-महग्गततो दुविधं, कामावचर-रूपावचर-अरूपावचर-भूमि-भेदतो तिविधं।

(१८) कामावचर-क्रियाचित्त-कथा

३०. तत्थ कामावचरं दुविधं—सहेतुकं, अहेतुकं ति। तत्थ सहेतुकं एकविधं अरहतो एव उप्पज्जनतो, सोमनस्स-उपेक्खा-ञाणसम्पयोग-भेदतो कामावचरकुसलं विय अट्ठविधं होति। सेय्यथीदं—सोमनस्स-
B.16 सहगतं ञाणसम्पयुत्तं असङ्खारिकं, ससङ्खारिकं; सोमनस्ससहगतं ञाणविप्पयुत्तं असङ्खारिकं, ससङ्खारिकं; उपेक्खासहगतं ञाणसम्पयुत्तं असङ्खारिकं, ससङ्खारिकं, उपेक्खासहगतं ञाणविप्पयुत्तं असङ्खारिकं, ससङ्खारिकं ति। इमानि अट्ठ सहेतुकक्रियाचित्तानि। एतानि पन यथानुरूपं दानादिवसेन खीणासवानं येव पवत्तन्ति।
S.13 एवं सहेतुकक्रियाचित्तानि वेदितब्बानि।

३१. अहेतुकक्रियाचित्तं पन[2] तिविधं। किरियाहेतुकमनोधातु-उपेक्खासहगत-आवज्जनचित्तं, किरियाहेतुकमनोविञ्ञाणधातु-
R.13 सोमनस्ससहगतं-हसितुप्पादचित्तं, किरियाहेतुकमनोविञ्ञाणधातु-उपेक्खासहगतं-वोत्थपनचित्तं ति। तत्थ किरियाहेतुकमनोधातु-उपेक्खासहगतं[3] हदयवत्थुं निस्साय चक्खुद्वारे इट्ठ-इट्ठमज्झत-अनिट्ठ-अनिट्ठमज्झत्तेसु रूपारम्मणेसु येन केनचि पसादे घट्टिते तं तं आरम्मणं गहेत्वा आवज्जनवसेन चक्खुविञ्ञाणस्स पुरेचारी हुत्वा भवङ्गं आवट्टयमानं[4] उप्पज्जति। सोतद्वारादीसु पि एसेव नयो। इतरा पन द्वे अहेतुकमनोविञ्ञाणधातुयो असाधारणा साधारणा ति दुविधा होन्ति। तत्थ असाधारणा पन किरियाहेतुकमनोविञ्ञाण-

१. ब्रवि—म०।
२. रो० पोत्थके नत्थि।
३. ० सहगता—म०।
४. आवत्तयमानं— सी०

धातु सोमनस्ससहगता खीणासवस्सेव छसु द्वारेसु[1] अनुळारेसु आरम्मणेसु हसितुप्पादकिच्चा नियतवत्थुका उप्पज्जति । साधारणा पन अहेतुकमनोविञ्ञाणधातु उपेक्खासहगता छळारम्मणविजानन-लक्खणा, तथाभावपच्चुपट्ठाना । सा तीसु भवेसु सब्बेसं सचित्तक-सत्तानं साधारणा, न कस्सचि[2] सचित्तकस्स न उप्पज्जति नाम । उप्पज्जमाना पनायं पञ्चद्वार-मनोद्वारेसु वोट्ठपनावज्जनकिच्चा उप्पज्जति । छ असाधारणञाणानि पि एताय गहितारम्मणं एव
B. 17 गण्हन्ति । सब्बारम्मण-गहण-समत्थताय सब्बञ्ञुतञाणगतिका ति वेदितब्बा । इमानि तीणि अहेतुक-क्रियाचित्तानि ।

३२. इध ठत्वा हसनचित्तानि परिग्गण्हितब्बानि । तेरस हसनचित्तानि । कुसलतो चतूहि सोमनस्ससहगतेहि, अकुसलतो चतूही ति इमेहि अट्ठहि चित्तेहि पुथुज्जना हसन्ति । सेखा पन कुस-लतो चतूहि, अकुसलतो द्वीहि दिट्ठिगतविप्पयुत्तसोमनस्स सहगतेही-ति छहि हसन्ति। खीणासवा क्रियतो पञ्चहि सोमनस्ससहगतेहि हसन्ती ति ।

सोमनस्सयुतानट्ठ, कुसलाकुसलानि च ।
क्रियतो पन पञ्चेव, हासचित्तानि तेरस ॥ ५६ ॥

पुथुज्जना हसन्तेत्थ, चित्तेहि पन अट्ठहि ।
छहि सेक्खा[3] असेक्खा च, हसन्ति पन पञ्चहि ॥ ५७ ॥

(१६) रूपावचर-क्रिया-चित्तकथा

३३. इदानि रूपावचरक्रियाचित्तानि होन्ति । वितक्क-विचार-पीति-सुख-चित्तेकग्गतासम्पयुत्तं पठमं, विचार-पीति-सुख-
S. 14 चित्तेकग्गतासम्पयुत्तं दुतियं, पीति-सुख-चित्तेकग्गतासम्पयुत्तं ततियं, सुख-चित्तेकग्गतासम्पयुत्तं चतुत्थं, उपेक्खा-चित्तेकग्गता-सम्पयुत्तं पञ्चमं ति । इमानि पञ्च रूपावचरक्रियाचित्तानि ।

१. ०छसु—म० पोत्थके अधिको पाठो ।
२. ० पन—म० पोत्थके अधिको पाठो ।
३. सेखा असेखा—म० ।

(२०) अरूपावचर-क्रियाचित्त-कथा

R. 14. ३४. इदानि अरूपावचरक्रियाचित्तानि वुच्चन्ति। आकासानञ्चायतन-सञ्ञा-सहगतं, विञ्ञाणञ्चायतन-सञ्ञा-सहगतं, आकिञ्चञ्ञायतन-सञ्ञा-सहगतं, नेवसञ्ञानासञ्ञायतन-सञ्ञा-सहगतं ति; इमानि चत्तारि अरूपावचरक्रियाचित्तानि। इमानि पन रूपारूपक्रियाचित्तानि सक-सक-भूमिकुसलसदिसानि। केवलं पन एतानि क्रियाचित्तानि खीणासवानं येव उप्पज्जन्ति। कुसलानि पन सेक्खा पुथुज्जनानं उप्पज्जन्ति। इमानि च खीणासवानं भावनाकारवसप्पवत्तानि। तानि पन सेख-पुथुज्जनानं भावनापुञ्ञवसप्पवत्तानि। अयमेव इमेसं तेसं च विसेसो।

B. 18 या पुथुज्जनकालस्मिं, अभिनिब्बत्तिता पन।
रूपारूप-समापत्ति, सा खीणासव-भिक्खुनो॥ ५८॥

याव खीणासवो भिक्खु, न समापज्जते पन।
तावता कुसला एव, समापन्ना सचे क्रिया॥ ५९॥

(२१) क्रियाचित्त-समोधानं

३५. एवं सोमनस्सादिभेदतो कामावचरसहेतुकक्रियाचित्तं अट्ठविधं, मनोधातु-मनोविञ्ञाणधातुद्वयभेदतो अहेतुकं तिविधं, झानङ्गयोगभेदतो रूपावचरं पञ्चविधं, आरम्मणभेदतो अरूपावचरं चतुब्बिधं। एवं भूमिवसेन वीसतिविधं क्रियाचित्तं वेदितब्बं ति।

एकादसविधं कामे, रूपे पञ्च अरूपिसु।
चत्तारि ति च सब्बानि, क्रियाचित्तानि वीसति॥ ६०॥

लोकुत्तरक्रियाचित्तं, पन कस्मा न विज्जति?।
एकचित्तक्खणत्ता हि, मग्गस्सा ति न विज्जति॥ ६१॥

क्रियाक्रियापत्ति-विभाग-देसको,
क्रियाक्रियानं चित्तमवोच यं जिनो।
हिताहितानं सक्रिया-क्रिया-रतो,
क्रिया-क्रियं तं तु मया समीरितं॥ ६२॥

(२२) सब्बचित्त-समोधानं

३६. एत्तावता एकवीसतिविधं कुसलं, द्वादसविधं अकुसलं, छत्तिंसविधं विपाकं, वीसतिविधं क्रियाचित्तं ति, आदिम्हि निक्खित्तं चित्तं एकूननवुतिप्पभेदेन विधिना पकासितं होति।

R. 15 **एकवीसति पुञ्ञानि, द्वादसाकुसलानि च।**
R. 15 **छत्तिसेव विपाकानि, क्रियाचित्तानि वीसति ॥ ६३ ॥**

एकूननवुति-सब्बे, चित्तुप्पादा महेसिना।
अट्ठलोकुत्तरे कत्वा, निद्दिट्ठाहि समासतो ॥ ६४ ॥

B. 19 **पिटके अभिधम्मस्मिं, ये भिक्खू पाटवत्थिनो।**
तेहयं[1] उग्गहेतब्बो, चिन्तेतब्बो पुनप्पुनं ॥ ६५ ॥

अभिधम्मावतारेन, अभिधम्ममहोदधिं।
ये तरन्ति इमं लोकं, परञ्चेव[2] तरन्ति ते ति ॥ ६६ ॥

इति अभिधम्मावतारे चित्तनिद्देसो नाम पठमो परिच्छेदो।

---

१. तेहायं—म०

२. पारं चेव—रो०

दुतियो परिच्छेदो

(१) चेतसिकनिद्देसो

R. 16. चित्तानन्तरं उद्दिट्ठा, ये च चेतसिका मया।
S. 16. तेसं दानि करिस्सामि, विभाजनं इतो परं ॥६७॥

१. तत्थ चित्तसम्पयुत्ता, चित्ते भवा वा चेतसिका । ते पि चित्तं विय सारम्मणतो एकविधा, सविपाकाविपाकतो दुविधा, कुसलाकुसलब्याकतभेदतो तिविधा, कामावचरादिभेदतो चतुब्बिधा । तत्थ कामावचरचित्तसम्पयुत्ता कामावचरा । तेसु कामावचर-पठममहाकुसलचित्त-सम्पयुत्ता ताव नियता सरूपेन आगता एकूनतिंस धम्मा होन्ति । सेय्यथीदं,—फस्सो, सोमनस्सवेदना,[1] सञ्ञा, चेतना, वितक्को, विचारो, पीति, चित्तेकग्गता, सद्धा, सति, विरियं, पञ्ञा, जीवितिन्द्रियं, अलोभो, अदोसो, हिरि, ओतप्पं, कायपस्सद्धि, चित्तपस्सद्धि, कायलहुता, चित्तलहुता, कायमुदुता, चित्तमुदुता, कायकम्मञ्ञता, चित्तकम्मञ्ञता, कायपागुञ्ञता, चित्तपागुञ्ञता, कायुज्जुकता, चित्तुज्जुकता ति । पुन छन्दो, अधिमोक्खो, तत्रमज्झत्तता, मनसिकारो ति चत्तारो
B.20. नियता येवापनका होन्ति । इमेहि चतूहि तेत्तिंस होन्ति ।

२. पुन करुणा, मुदिता, कायदुच्चरितविरति, वचीदुच्चरितविरति, मिच्छाजीवविरति चेति इमे अनियता पञ्च । इमे पन कदाचि उप्पज्जन्ति । इमेसु पन करुणा, मुदिता वसेन

---

१. वेदना—म० ।

भावनाकाले करुणापुब्बभागे[1] वा मुदितापुब्बभागे,[2] वा एका उप्पज्जति,[3] न पनेकतो उप्पज्जन्ति । यदा पन इमिना चित्तेन मिच्छाकम्मन्तादीहि विरमति, तदा सम्माकम्मन्तादीनि परिपूरेन्ति । एका विरति उप्पज्जति । करुणा मुदिताहि सह अञ्ञमञ्ञं[4] न च[4] उप्पज्जन्ति। तस्मा एतेसु एकेन सह चतुत्तिंसेव धम्मा होन्ति ।

R. 17. **आदिना पुञ्ञचित्तेन, तेत्तिंस नियता मता।**
करुणा मुदितेकेन, चतुत्तिंस भवन्ति ते ॥६८॥

कस्मा पनेत्थ मेत्ता च, उपेक्खा च न उद्धटा ? ।
येवापनकधम्मेसु, धम्मराजेन सत्थुना ॥६९॥

अब्यापादेन मेत्ता पि, तत्रमज्झत्तताय च ।
उपेक्खा गहिता यस्मा, तस्मा न गहिता उभो ॥७०॥

कस्मा येवापना धम्मा, बुद्धेनादिच्चबन्धुना ।
सरूपेनेव सब्बे ते, पाळियं न च उद्धटा ? ॥७१॥

यस्मा अनियता केचि, यस्मा रासी[5] भजन्ति न ।
यस्मा च दुब्बला केचि, तस्मा वुत्ता न पाळिया[6] ॥७२॥

छन्दाधिमोक्ख-मुदिता-मनसीकरा[7] च,[7]
मज्झत्तता च करुणा विरतित्तयं च ।

---

१. ० भागो—म० ।

२. ० भागो—म० ।

३. उप्पज्जन्ति—म० ।

४-४. अञ्ञमञ्ञेन च न-म० ।

५. रासिं०—म० ।

६. पालियं—म० ।

७-७. ० मनसि च कारो—म० ।

पुञ्ञेसु तेन नियतानियता च सब्बे,
येवापना मुनिवरेन नवेव[1] वुत्ता ॥७३॥

कस्मा पनेत्थ फस्सो व,[2] पठमं समुदीरितो ? ।
पठमाभिनिपातत्ता, चित्तस्सारम्मणे किर ॥७४॥

B.21. फुसित्वा पन फस्सेन, वेदनाय च वेदये ।
S.17. सञ्जानाति च सञ्ञाय, चेतनाय च चेतये ॥७५॥

बलवप्पच्चयत्ता च, सहजातानमेव हि ।
फस्सो व पठमं वुत्तो, तस्मा इध महेसिना ॥७६॥

अकारणमिदं सब्बं, चित्तानं तं-सहेव[3] च ।
एकुप्पादादिभावेन, चित्तजानं पवत्तितो ॥७७॥

अयं तु पठमुप्पन्नो, अयं पच्छा ति नत्थिदं ।
बलवप्पच्चयत्तेपि, कारणं न च दिस्सति ॥७८॥

देसनाक्कमतो चेव, पठमं समुदीरितो ।
इच्चेवं पन विञ्ञेय्यं, विञ्ञुना न विसेसतो ॥७९॥

न च परियेसितब्बोयं, तस्मा पुब्बापरक्कमो ।
वचनत्थलक्खणादीहि, धम्मा एव विजानिया[4] ॥८०॥

(३) चेतसिक-लक्खणादि-कथा

३. यस्मा पन इमे धम्मा वचनत्थ-लक्खणादीहि वुच्चमाना पाकटा होन्ति सुविञ्ञेय्या च,[5] तस्मा तेसं वचनत्थलक्खणादीनि

---

१. न चेव—म० ।
२. वे—म० रो० ।
३. तु सहेव च—म० रो० ।
४. विजानता—म० ।
५. व—म० ।

पवक्खाम[1] । सेय्यथीदं—

४. फुसती ति फस्सो । स्वायं फुसनलक्खणो, सङ्घट्टनरसो, सन्निपातपच्चुपट्ठानो, फलत्तेन[2] वेदनापच्चुपट्ठानो वा, आपाथगतविसयपदट्ठानो । अयं हि अरूपधम्मो पि समानो आरम्मणेसु
R. 18. फुसनाकारनेव पवत्तति । सो द्विन्नं मेण्डानं सन्निपातो विय दट्ठब्बो ।

५. सुन्दरं मनो ति सुमनो । सुमनस्स भावो सोमनस्सं । सोमनस्समेव वेदना सोमनस्सवेदना । सा वेदयितलक्खणा, इट्ठारम्मणानुभवनरसा[3] राजा विय सुभोजनरसं, चेतसिकअस्सादपच्चुपट्ठाना, पसद्धिपदट्ठाना ।

B 22. ६. नीलादिभेदं आरम्भणं सञ्जानाती ति सञ्ञा । सा सञ्जाननलक्खणा, पच्छाभिञ्ञाणकरणरसा[4] वड्ढकिस्स अभिञ्ञाणकरणमिव, यथागहितनिमित्तवसेन अभिनिवेसकरणपच्चुपट्ठाना, यथोपट्ठित-विसयपदट्ठाना ।

७. चेतयती ति चेतना । सद्धिं अत्तना सम्पयुत्तधम्मे आरम्मणे अभिसन्दहती ति अत्थो । सा चेतयितलक्खणा, आयूहनरसा, संविदहनपच्चुपट्ठाना, सकिच्च[5]-परकिच्चसाधका जेट्ठसिस्स-महावड्ढकी आदयो विय ।

८. वितक्केती ति वितक्को, वितक्कनं वा वितक्को । स्वायं आरम्मणे चित्तस्स अभिनिरोपनलक्खणो, आहननपरियाहननरसो, आरम्मणे चित्तस्स आनयनपच्चुपट्ठानो ।

S. 18. ९. आरम्मणे तेन चित्तं विचरती ति विचारो, विचरणं वा विचारो, अनुसञ्चरनं ति वुत्तं होति । स्वायं आरम्मणानुमज्जन-

---

१. पवक्खामि—म० ।

२. फलट्ठेन—म० ।

३. इट्ठाकारानुभवनरसा—म० ।

४. पच्चाभिञ्ञान० म० ।

५. सककिच्च—म० ।

लक्खणो, तत्थ सहजातानुयोजनरसो, चित्तस्स अनुप्पबन्धनपच्चुपट्ठानो।

१०. पीणयती ति पीति। सा सम्पियायनलक्खणा, कायचित्तपीणनरसा, फरणरसा वा; ओदग्गपच्चुपट्ठाना।

११. चित्तस्स एकग्गभावो चित्तेकग्गता। समाधिस्सेतं नामं। सो अविसंहारलक्खणो,[1] अविक्खेपलक्खणो वा; सहजातानं सम्पिण्डनरसो नहानियचुण्णानं उदकं विय, उपसमपच्चुपट्ठानो, विसेसतो सुखपदट्ठानो।

१२. सद्दहन्ति एताय सयं वा सद्दहती ति[2] सद्धा[2]। सद्दहनमत्तमेव वा एसा ति सद्धा। सा पनेसा सद्दहनलक्खणा, पसादनरसा, उदकप्पसादकमणि विय, अकालुसियपच्चुपट्ठाना, सद्धेय्यवत्थुपदट्ठाना।

B. 23. १३. सरन्ति एताय, सयं वा सरति, सरणमत्तमेव वा एसा ति सति। सा अपिलापनलक्खणा, असम्मोहन-रसा, आरक्खपच्चुपट्ठाना, थीरसञ्ञापदट्ठाना।

R. 19. १४. वीरभावो विरियं, वीरानं वा कम्मं[3]। तं पनेतं उस्सहन लक्खणं, सहजातानं उपत्थम्भनरसं, असंसीदनभावपच्चुपट्ठानं, संवेगपदट्ठानं।

१५. पजानाती ति पञ्ञा। सा पनेसा विजाननलक्खणा, विसयोभासनरसा, पदीपो विय; असम्मोहपच्चुपट्ठाना, अरञ्ञगतसुदेसको विय।

१६. जीवन्ति तेन तं-सम्पयुत्त-धम्मा ति जीवितं। तं पनेअत्तना

---

१. अविसारलक्खणो—म०।

२-२. इति सद्धा—म० पोत्थके नत्थि।

३. ० विरियं—म० पोत्थके अधिको पाठो।

अविनिभुत्तानं धम्मानं अनुपालनलक्खणं, तेसं पवत्तनरसं, तेसं येव ठपनपच्चुपट्ठानं, यापयितब्बधम्मपदट्ठानं। सन्ते पि च तेसं अनुपालन-लक्खणादिम्हि विधाने अत्थिक्खणे येव तं ते धम्मे अनुपालेति; उदकं विय उप्पलादीनि। यथा सकं पच्चयुप्पन्ने पि च धम्मे अनुपालेति, धाती विय कुमारं। सयं पवत्तित-धम्मसम्बन्धेनेव पवत्तति नियामको विय। न भङ्गतो उद्धं पवत्तयति, अत्तनो च पवत्तयितब्बानञ्च अभावा। न भङ्गक्खणे ठपेति सयं भिज्जमानत्ता; खीयमानो विय वट्टिस्नेहो[1] दीपसिखं ति।

S. 19. १७. न लुब्भन्ति तेन, सयं वा न लुब्भति अलुब्भनमत्तमेव वा तं ति अलोभो। सो आरम्मणे चित्तस्स अलग्गभावलक्खणो, कमल-दले जलविन्दु विय; अपरिग्गहरसो, मुत्तभिक्खु विय; अनल्लीन-भावपच्चुपट्ठानो, असुचिम्हि पतितपुरिसो विय।

१८. न दुस्सन्ति तेन, सयं वा न दुस्सति, अदुस्सनमत्तमेव वा तं ति अदोसो। सो अचण्डिक्कलक्खणो, अविरोध-लक्खणो वा,
B. 24. अनुकूलमित्तो विय; आघातविनयनरसो, परिळाहविनयनरसो वा, चन्दनं विय; सोम्मभावपच्चुपट्ठानो पुण्णचन्दो विय।

१९. कायदुच्चरितादीहि हिरीयती ति हिरी। लज्जाय एतं अधिवचनं।

तेहि येव ओतप्पती ति ओतप्पं। पापतो उब्बेगस्सेतं अधि-वचनं। तत्थ पापतो जिगुच्छनलक्खणा हिरि, उत्तास-लक्खणं ओतप्पं। उभो पि पापानं अकरणरसा, पापतो संकोचनपच्चुपट्ठाना, अत्तगारव-परगारवपदट्ठाना। इमे धम्मा लोकपाला ति वेदितब्बा[2]।

२०. कायस्स पस्सम्भनं कायपस्सद्धि। चित्तस्स पस्सम्भनं चित्तपस्सद्धि। कायो ति चेत्थ वेदनादयो तयो खन्धा। उभो पि पनेता एकतो हुत्वा कायचित्त-दरथ-उपसम-लक्खणा, काय-

---

१. ० व—म० पोत्थके अधिको पाठो।

२. दट्ठब्बा—म०।

R. 20. चित्त-दरथ-निम्मद्दनरसा, काय, चित्तानं अपरिप्फन्दन-सीतिभावपच्चुपट्ठाना, कायचित्तपदट्ठाना [1]। कायचित्तानं अवूपसमकर[2]-उद्धच्चादिकिलेस-पटिपक्खभूता ति[2] वेदितब्बा।

२१. कायलहुभावो कायलहुता। चित्तलहुभावो चित्तलहुता। कायचित्तानं गरुभाव-वुपसमलक्खणा, कायचित्तगरुभाव-निम्मद्दनरसा, कायचित्तानं अदन्धतापच्चुपट्ठाना, कायचित्तपदट्ठाना। कायचित्तानं गरुभावकर-थीनमिद्धादिकिलेस-पटिपक्खभूता ति वेदितब्बा।

२२. कायमुदुभावो कायमुदुता। चित्तमुदुभावो चित्तमुदुता। कायचित्तानं थद्धभाव-वुपसमलक्खणा, कायचित्तानं थद्धभावनिम्मद्दनरसा, अप्पटिघातपच्चुपट्ठाना, कायचित्तपदट्ठाना। कायचित्तानं थद्धभावकर-दिट्ठि-मानादिकिलेस-पटिपक्खभूता ति वेदितब्बा।

S. 20. २३. कायकम्मञ्ञभावो कायकम्मञ्ञता। चित्तकम्मञ्ञभावो
चित्तकम्मञ्ञता। कायचित्तानं अकम्मञ्ञभाव वूपसमलक्खणा,
कायचित्तानं अकम्मञ्ञभावनिम्मद्दनरसा, कायचित्तानं
B.25. आरम्मणकरणसम्पत्तिपच्चुपट्ठाना, कायचित्तपदट्ठाना[3]। काय-
चित्तानं अकम्मञ्ञभावकर-अवसेसनीवरणादि-किलेसपटिपक्खभूता
ति वेदितब्बा।

२४. कायपागुञ्ञभावो कायपागुञ्ञता। चित्तपागुञ्ञभावो चित्तपागुञ्ञता। कायचित्तानं अगेलञ्ञभावलक्खणा, कायचित्तगेलञ्ञनिम्मद्दनरसा, निरादीनवपच्चुपट्ठाना, कायचित्तपदट्ठाना। कायचित्तानं गेलञ्ञभावकर-असद्धादि-किलेसपटिपक्खभूता ति दट्ठब्बा।

२५. कायस्स उजुकभावो कायुज्जुकता। चित्तस्स उजुकभावो चित्तुज्जुकता। कायचित्तानं अकुटिलभावलक्खणा, अज्जवलक्खणा[4]

---

१. सी० रो० पोत्थकेसु नत्थि।
२. अवूपसमता०—म०।
३. पदट्ठानं—म०।
४. कायचित्तानं म० पोत्थके अधिको पाठो।

वा; कायचित्तानं कुटिलभावनिम्मदनरसा, अजिम्हतापच्चुपट्ठाना, कायचित्तपदट्ठाना। कायचित्तानं कुटिलभावकर-मायासाठेय्यादि[1]-पटिपक्खभूता ति दट्ठब्बा।

२६. छन्दो ति कत्तुकम्यताय एतं अधिवचनं। तस्मा सो कम्यतालक्खणो[2] छन्दो, आरम्मणपरियेसनरसो, आरम्मणेन अत्थिकतापच्चुपट्ठानो, तदेवस्सपदट्ठानं।

R. 21. २७. अधिमुच्चनं अधिमोक्खो। सो सन्निट्ठानलक्खणो, असंसप्पनरसो, निच्छयपच्चुपट्ठानो, सन्निट्ठेय्य-धम्मपदट्ठानो। आरम्मणे निच्चलभावेन इन्दखीलो विय दट्ठब्बो।

२८. तेसु तेसु धम्मेसु मज्झत्तभावो तत्रमज्झत्तता। सा चित्त-चेतसिकानं समवाहितलक्खणा, ऊनाधिकता-निवारणरसा, पक्ख-पात-उपच्छेदनरसा वा, मज्झत्तभावपच्चुपट्ठाना।

२९. किरियाकारो, मनस्मिं कारो मनसिकारो। पुरिममनतो विसदिसं मनं करोती ति च मनसिकारो। स्वायं आरम्मण-पटि-
B. 26. पादको वीथि-पटिपादको जवन-पटिपादको ति तिप्पकारो। तत्थ आरम्मणपटिपादको मनस्मिं कारो मनसिकारो। सो सारण-लक्खणो, सम्पयुत्तानं आरम्मणे संयोजनरसो, आरम्मणाभिमुखभाव-
S. 21. पच्चुपट्ठानो, आरम्मणपदट्ठानो। सङ्खारक्खन्धपरियापन्नो आरम्मण-पटिपादकत्तेन सम्पयुत्तानं सारथी विय दट्ठब्बो। वीथिपटिपादको ति पञ्चद्वारावज्जनस्सेतं अधिवचनं। जवनपटिपादको ति मनोद्वाराव-ज्जनस्सेतं अधिवचनं। न ते इध अधिप्पेता।

३०. करुणा ति परदुक्खे सति साधूनं हदयकम्पनं करोती ति करुणा। किणाति विनासेति वा परस्स दुक्खं ति करुणा। सा पर-दुक्खापनयनाकारप्पवत्तिलक्खणा, परदुक्खासहनरसा, अविहिंसा-पच्चुपट्ठाना, दुक्खाभिभूतानं अनाथभावदस्सनपदट्ठाना।

---

१. ० किलेस—म० पोत्थके अधिको पाठो।

२. कत्तु० म०।

३१. मोदन्ति ताय, सयं वा मोदती ति मुदिता। सा पमोदन-लक्खणा, अनिस्सायनरसा, अरतिविघातपच्चुपट्ठाना, सत्तानं-सम्पत्तिदस्सनपदट्ठाना। केचि पन मेत्तुपेक्खायो पि अनियते इच्छन्ति, तं न गहेतब्बं। अत्थतो[1] अदोसो एव मेत्ता, तत्रमज्झत्तुपेक्खा एव उपेक्खा ति।

३२. कायदुच्चरिततो विरति कायदुच्चरित-विरति। एसेव नयो सेसेसूपि द्वीसु लक्खणादितो पन एता तिस्सो पि विरतियो कायदुच्चरितादिवत्थूनं अवीतिक्कमलक्खणा, कायदुच्चरितादि-वत्थुतो संकोचनरसा, अकिरियपच्चुपट्ठाना, सद्धाहिरोतप्पा-अपिच्छ-तादि-गुणपदट्ठाना। केचि पन इमेसु[2] एकेकं नियतं विरतिं इच्छन्ति।

(३) कामावचर-कुसलचित्त-सम्पयुत्त-चेतसिका

३३. एवं कामावचर-पठम-महाकुसलचित्तेन इमे तेतिंस वा चतुत्तिंस वा धम्मा सम्पयोगं गच्छन्ती ति वेदितब्बा।

B. 27. ३४. यथा च पठमेन एवं दुतियचित्तेना पि ससङ्खारभावमत्तमेव
R. 22. हि एत्थ विसेसो। पुन ततियेन ञाणविप्पयोगतो ठपेत्वा अमोहं अवसेसा द्वत्तिंस वा तेत्तिंस वा वेदितब्बा।

३५. तथा चतुत्थेना पि ससङ्खारभावमत्तमेव विसेसो। पठमे वुत्तेसु पन ठपेत्वा पीतिं अवसेसा पञ्चमेन सम्पयोगं गच्छन्ति। सोमनस्सट्ठाने च तत्थ उपेक्खा वेदना पविट्ठा। सा पन इट्ठानिट्ठ-विपरीतानुभवनलक्खणा, पक्खपात-उपच्छेदनरसा। यथा च पञ्चमेन एवं छट्ठेनापि ससङ्खारभावमत्तमेव[3] विसेसो। सत्तमेन ठपेत्वा पञ्ञं अवसेसा एकत्तिंस वा द्वत्तिंस वा धम्मा होन्ति। तथा अट्ठमेना पि ससङ्खारमत्तमेव विसेसो। एवं ताव कामावचरकुसलचेतसिका वेदितब्बा।

---

१. अत्थतो हि—म०।

२. इमासु—म० रो०।

३. ससंखारमत्तमेव होति—म०।

S. 22. **उपेक्खा-युत्त-चित्तेसु, न दुक्ख-सुख-पीतियो।**
जायन्तेव[1] विसुं पञ्च, करूणा मुदितादयो ॥८१॥

(४) रूपावचर-कुसलचित्त-सम्पयुत्त-चेतसिका

३६. अवसेसेसु पन रूपावचरचित्तसम्पयुत्ता रूपावचरा। तत्थ पठमचित्तसम्पयुत्ता ताव कामावचरपठमचित्ते वुत्तेसु ठपेत्वा विरतित्तयं अवसेसा वेदितब्बा। विरतियो पन कामावचरकुसललोकुत्तरे येव[2] उप्पज्जन्ति, न अञ्ञेसु। दुतियेन वितक्कवज्जा द्वत्तिंस वा तेत्तिंस वा, ततियेन विचारवज्जा एकत्तिंस वा द्वत्तिंस वा, चतुत्थेन ततो पीति वज्जा तिंस[3] होन्ति। पञ्चमेन ततो करुणामुदितावज्जा तिंस होन्ति। सोमनस्सट्ठाने उपेक्खा पविट्ठा। एवं रूपावचरकुसलचेतसिका वेदितब्बा।

(५) अरूपावचर-कुसलचित्त-सम्पयुत्त-चेतसिका

३७. अरूपावचरचित्तसम्पयुत्ता अरूपावचरा। ते पन रूपावचरपञ्चमे वुत्तनयेन वेदितब्बा। अरूपावचरभावो वेत्थ[4] विसेसो।

(६) लोकुत्तर-कुसलचित्त-सम्पयुत्त-चेतसिका

B.28. ३८. लोकुत्तरचित्तसम्पयुत्ता लोकुत्तरा। ते पन पठमज्झानिके मग्गचित्ते पठमरूपावचरचित्ते वुत्तनयेन। दुत्तियज्झानिकादिभेदे पि मग्गचित्ते दुतियरूपावचरचित्तादिसु वुत्तनयेन वेदितब्बो। करुणामुदितानं अभावो च नियतविरतिभावो[5] लोकुत्तरभावो चेत्थ विसेसो। एवं ताव कुसलचित्तसम्पयुत्ता चेतसिका वेदितब्बा।

(७) अकुसल-चेतसिका

३९. अकुसला पन चेतसिका भूमितो[6] एकविधा, कामावचरा

---

१. जायन्ते पि—रो०।
२. ० लोकुत्तरेस्वेव—म० रो०।
३. ० एकतिंस वा—म० रो०।
४. चेत्थ—रो०।
५. ० च—म०।
६. भूमिसो—रो०।

येव। तेसु लोभमूल-पठम-अकुसलचित्तसम्पयुत्ता ताव नियता सरूपेना-
R.23. गता पण्णरस येवापनका, नियता चत्तारो ति एकूनवीसति होन्ति।
अनियता छ येवापनका ति सब्ब पञ्चवीसति होन्ति। सेय्यथीदं—
फस्सो, सोमनस्सवेदना, सञ्ञा, चेतना, वितक्को, विचारो, पीति,
चित्तस्सेकग्गता, विरियं, जीवितिन्द्रियं, अहिरिकं, अनोत्तप्पं, लोभो,
मोहो, मिच्छादिट्ठी, ति इमे सरूपेनागता पण्णरस। छन्दो, अधि-
मोक्खो, उद्धच्चं, मनसिकरो ति इमे चत्तारो नियता येवापनका।
इमे पन पटिपाटिया दससु चित्तेसु नियता होन्ति। मानो, इस्सा,
मच्छरियं, कुक्कुच्चं, थीनं, मिद्धं ति इमे छ अनियता येवापनका।

एवं येवापना सब्बे, नियतानियता दस।
निद्दिट्ठा पापचित्तेसु, हतपापेन तदिना ॥८२॥

४०. तत्थ फस्सो ति अकुसलचित्तसहजातो फस्सो। एस नयो
सेसेसु पि। न हिरीयती ति अहिरिको, अहिरिकस्स भावो अहिरिकं।
S. 23. कायदुच्चरितादीहि ओतप्पती ति ओत्तप्पं। न ओतप्पं अनोत्तप्पं।
तत्थ कायदुच्चरितादीहि अजिगुच्छनलक्खणं, अलज्जनलक्खणं वा;
अहिरिकं, अनोत्तप्पं तेहेव असारज्जनलक्खणं अनुत्तासलक्खणं वा।

B. 29. ४१. लुब्भन्ति तेन सयं वा लुब्भति लुब्भनमत्तमेवं वा तं ति
लोभो। सो आरम्मणग्गहणलक्खणो मक्कटालेपो विय, अभिसङ्ग-
रसो; कपाले खित्तमंसपेसी विय, अपरिच्चागपच्चुपट्ठानो, तेलञ्जन-
रागो विय; दससु[1] संयोजनीयेसु धम्मेसु अस्साददस्सनपच्चुपट्ठानो।

४२. मुय्हन्ति तेन, सयं वा मुय्हति, मुय्हनमत्तमेव वा तं ति
मोहो। सो चित्तस्स अन्धभावलक्खणो, अञ्ञाणलक्खणो वा;
असम्पटिवेधरसो। आरम्मण-सभावच्छादनरसो वा, अन्धकारपच्चु-
पट्ठानो, अयोनिसोमनसिकारपदट्ठानो।

४३. मिच्छापस्सन्ति, ताय सयं वा—मिच्छापस्सति, मिच्छा-
दस्सनमत्तमेव वा एसा ति मिच्छादिट्ठि। सा अयोनिसो-अभिनिवेस-
लक्खणा, परामासरसा, मिच्छाभिनिवेसपच्चुपट्ठाना। अरियानं
अदस्सन-कामतादिपदट्ठाना।

---

१. म० पोत्थके नत्थि।

४४. उद्धतभावो उद्धच्चं । तं अवुपसमलक्खणं, वाताभिघातचलजलं विय; अनवट्ठानरसं, वाताभिहतधजपताका[१] विय; भन्तत्तपच्चुपट्ठानं, पासाणाभिधातसमुद्धुतभसमं[२] विय, अयोनिसोमनसिकारपदट्ठानं ।

R. 24. ४५. मञ्ञती ति मानो । सो उन्नतिलक्खणो, सम्पग्गहनरसो, केतुकम्यतापच्चुपट्ठानो, दिट्ठिविप्पयुत्तलोभपदट्ठानो ।

४६. इस्सती ति इस्सा । सा परसम्पत्तीनं असूयनलक्खणा, तत्थेव अनभिरतिरसा, ततो विमुखभावपच्चुपट्ठाना, परसम्पत्तिपदट्ठाना ।

४७. मच्छरस्स भावो मच्छरियं । तं अत्तनो सम्पत्तीनं निगूहनलक्खणं, तासं येव परेहि साधारणभावअक्खमनरसं, संकोचनपच्चुपट्ठानं, अत्तसम्पत्तिपदट्ठानं ।

B. 30. ४८. कुच्छितं कतं कुकतं । तस्स भावो कुक्कुच्चं । तं पच्छानुतापलक्खणं, कताकतानुसोचनरसं, विपटिसारपच्चुपट्ठानं, कताकतपदट्ठानं ।

S. 24. ४९. थीननता थीनं, मिद्धनता मिद्धं । अनुस्साह-संहननता[३] सत्तिविघातो चाति अत्थो । थीनं च मिद्धं च थीनमिद्धं । तत्थ थीनं अनुस्साहनलक्खणं, विरियविनोदनरसं, संसीदनभावपच्चुपट्ठानं ।

मिद्धं अकम्मञ्ञतालक्खणं, ओनहनरसं, लीनतापच्चुपट्ठानं, उभयम्पि अयोनिसोमनसिकारपदट्ठानं । सेसा कुसलेसु[४] वुत्तनयेन वेदितब्बा ।

(८) अकुसलचित्त-सम्पयुत्त-चेतसिका

५०. एत्थ पन वितक्क-विरिय-समाधीनं मिच्छासङ्कप्प-मिच्छा-

---

१. वाताभिघातचल०—म० ।

२. ० समुद्धत०—म० ।

३. अनुस्साहसंसीदनता असत्तिविघातो—म०; ० असत्ति० रो० ।

४. कुसले—म० ।

वायाम-मिच्छासमाधयो विसेसका। इति इमे एकूनवीसति चेतसिका
पठम-अकुसलचित्तेन सम्पयोगं गच्छन्ती ति वेदितब्बा। यथा च पठमेन
एवं दुतियेना पि। ससङ्खारभावो च एत्थ थीनमिद्धस्स नियतभावो[1]
च विसेसो। ततियेन पठमे वुत्तेसु ठपेत्वा दिट्ठिं सेसा अट्ठारस
वेदितब्बा। मानो पन[2] अनियतो होति। दिट्ठिया च[3] न उप्पज्जती
ति। चतुत्थेन दुतिये वुत्तेसु ठपेत्वा दिट्ठिं अवसेसा वेदितब्बा।
एत्थ पि च मानो अनियतो होति। पञ्चमेन पठमे वुत्तेसु ठपेत्वा
पीतिं अवसेसा सम्पयोगं गच्छन्ती ति। सोमनस्सट्ठाने पनेत्थ उपेक्खा
पविट्ठा। छट्ठेना पि पञ्चमे वुत्त-सदिसा एव। ससङ्खारता थीन-
मिद्धस्स नियतभावो[4] च विसेसो। सत्तमेन पञ्चमे वुत्तेसु ठपेत्वा
दिट्ठिं अवसेसा व वेदितब्बा। मानो पनेत्थ अनियतो। अट्ठमेन छट्ठे
R. 25. वुत्तेसु ठपेत्वा दिट्ठिं अवसेसा वेदितब्बा। एत्था पि च[5] मानो अनि-
यतो होति। एवं लोभमूलचेतसिका वेदितब्बा।

५१. दोमनस्ससहगतेसु पटिघसम्पयुत्तेसु दोसमूलेसु द्वीसु
पठमेन असङ्खारिकेन सम्पयुत्ता नियतासरूपेनागता तेरस।
सेय्यथीदं—फस्सो, दोमनस्सवेदना, सञ्ञा, चेतना, चित्तेकग्गता,
B. 31. वितक्को, विचारो, विरियं, जीवितं, अहिरिकं, अनोतप्पं, दोसो,
मोहो, चेति, इमे तेरस धम्मा छन्दादीहि चतूहि नियत-येवापनकेहि
सत्तरस होन्ति। इस्सा-मच्छरिय-कुक्कुच्चेसु अनियतेसु तीसु एकेन
सह अट्ठारस होन्ति। एते पि तयो न एकतो उप्पज्जन्ति।

५२. तत्थ दुट्ठु मनो ति दुमनो। दुमनस्स भावो दोमनस्सं।
S. 25. दोमनस्सवेदनायेतं अधिवचनं। तेन सहगतं दोमनस्ससहगतं।

---

१. अनियतभावो— रो०; नियताभावो— रो०।

२. पनेत्थ— म०।

३. म० पोत्थके नत्थि; च सह— रो०।

४. अनियतभावो— रो०।

५. म० पोत्थके नत्थि।

तं अनिट्ठानुभवनलक्खणं, अनिट्ठाकारसम्भोगरसं, चेतसिकाबाधपच्चुपट्ठानं, एकन्तेनेव हदयवत्थुपदट्ठानं।

५३. दुस्सन्ति तेन सयं वा दुस्सति, दुस्सनमत्तमेव वा तं ति दोसो। सो चण्डिक्कलक्खणो, पहटासिविसो विय; विसप्पनरसो, विसनिपातो विय; अत्तनो निस्सयदहनरसो वा, दावग्गि विय दुस्सनपच्चुपट्ठानो, लद्धोकासो विय सपत्तो; आघातवत्थुपदट्ठानो।

५४. अवसेसा हेट्ठा वुत्तप्पकारा व। इति इमे सत्तरस वा अट्ठारस वा नवमेन सम्पयोगं गच्छन्ती ति वेदितब्बा। यथा च नवमेन, एवं दसमेना पि। ससङ्खारता पनेत्थ थीनमिद्धसम्भवो च विसेसो।

५५. द्वीसु पन मोहमूलेसु विचिकिच्छासम्पयुत्तेन एकादसमेन सम्पयुत्ता ताव फस्सो, उपेक्खा-वेदना, सञ्ञा, चेतना, वितक्को, विचारो, विरियं, जीवितं, चित्तट्ठिति, अहिरिकं, अनोतप्पं, मोहो, विचिकिच्छा ति सरूपेनागता तेरस; उद्धच्चं, मनसिकारो ति द्वे येवापनका नियता; तेहि सद्धिं पण्णरस होन्ति।

B. 32. ५६. पवत्तिट्ठितिमत्ता एकग्गता। विगता चिकिच्छा ति विचिकिच्छा। सभावं विचिनन्तो एताय किच्छति, किलमती ति विचिकिच्छा। सा संसयलक्खणा, कम्पनरसा, अनिच्छयपच्चुपट्ठाना, अयोनिसो मनसिकारपदट्ठाना। सेसा वुत्तनया एव।

५७. द्वादसमेन उद्धच्चसम्पयुत्तेन सम्पयुत्ता सरूपेनागता
R. 26. विचिकिच्छासहगते वुत्तेसु विचिकिच्छा-रहिता[१] द्वादस[२], उद्धच्चं सरूपेनागतं, तस्मा तेरसेव होन्ति। विचिकिच्छाय अभावेन पनेत्थ अधिमोक्खो उप्पज्जति। तेन सद्धिं चुद्दस होन्ति। अधिमोक्खसम्भवतो बलवसमाधि होति। अधिमोक्ख-मनसिकारा द्वे येवापनका।

---

१. ० हीना—म०।

२. म० पोत्थके नत्थि।

तेहि सह पण्णरस येव होन्ति। एवं ताव अकुसलचेतसिका वेदितब्बा।

(९) अब्याकत-चित्त-सम्पयुत्त-चेतसिका

५८. इदानि अब्याकता वुच्चन्ति। अब्याकता पन दुविधा-विपाकक्रिया भेदतो। तत्थ विपाका कुसला विय भूमिवसेन चतुब्बिधा—कामावचरं, रूपावचरं, अरूपावचरं, लोकुत्तरं चेति।
S. 26. तत्थ कामावचरविपाका सहेतुक-अहेतुकवसेन दुविधा। तत्थ सहेतुक-विपाकसम्पयुत्ता सहेतुका। ते सहेतुक-कामावचर-कुसल-सम्पयुत्त-सदिसा। या पन करुणा मुदिता अनियता, ता सत्तारम्मणत्ता, विपाकेसु नुप्पज्जन्ति, कामावचरविपाकानं एकन्तपरित्तारम्मणत्ता। विरतियो पनेत्थ एकन्तकुसलत्ता न लब्भन्ती ति। विभङ्गे पञ्च-सिक्खापदा कुसला येवा ति हि वुत्ता। एवं कामावचरसहेतुक-विपाक-चेतसिका वेदितब्बा।

तेत्तिसादि-द्वये धम्मा, बत्तिस वा ततो परे।
बत्तिस पञ्चमे छट्ठे, एकतिस ततो परे ॥८३॥

(१०) अहेतुक-चित्त-सम्पयुत्त-चेतसिका

B. 33. ५९. अहेतुकचित्तसम्पयुत्ता पन अहेतुका। तेसु चक्खुविञ्ञाण-सम्पयुत्ता ताव फस्सो, उपेक्खावेदना, सञ्ञा, चेतना, जीवितं, चित्तट्ठिती ति सरूपेन आगता छ, मनसिकारेन च सत्त होन्ति। सोत-घाण-जिव्हा-काय-विञ्ञाणसम्पयुत्ता पि सत्त सत्तेव चेतसिका। तत्थ कायविञ्ञाणसम्पयुत्तेसु पन उपेक्खाट्ठाने सुखवेदना पविट्ठा। सा कायिकसातलक्खणा, पीणनरसा। सेसा वुत्तनया एव।

इट्ठारम्मण-योगस्मिं, चक्खुविञ्ञाणकादिसु।
सति कस्मा उपेक्खाव, वुत्ता चतुसु सत्थुना ? ॥८४॥

उपादाय च रूपेन, उपादारूपके पन।
सङ्घट्टना निघंसस्स, दुब्बलत्ता ति दीपये ॥८५॥

पसादं पनतिवकम्म, कूटं व पिचुपिण्डकं ।
भूतरूपेन भूतानं, घट्टनाय सुखादिकं ।।८६।।

R. 27. ६०. तस्मा कायविञ्ञाणं सुखादिसम्पयुत्तं ति वेदितब्बं। मनोधातुना सम्पयुत्ता सरूपेनागता चक्खुविञ्ञाणेन सद्धि वुत्ता छ, वितक्क-विचारेहि सह अट्ठ, अधिमोक्ख-मनसिकारेहि द्वीहि येवा-पनकेहि दस धम्मा होन्ति; तथा मनोविञ्ञाणाधातुना उपेक्खा-सहगतेन; सोमनस्ससहगतेन पीति अधिका, वेदनापरिवत्तनं च नानत्तं; तस्मा[1] एकादस धम्मा होन्ति। एवं अहेतुका पि कामावचरविपाक-चेतसिका वेदितब्बा।

(११) रूपारूप-विपाक-चित्त-सम्पयुत्त-चेतसिका

६१. रूपावचरविपाकचित्तसम्पयुत्ता पन रूपावचरा, अरूपा-वचरविपाकचित्तसम्पयुत्ता अरूपावचरा। ते सब्बे पि अत्तनो अत्तनो कुसलचित्तसम्पयुत्तचेतसिकसदिसा येवा ति।

(१२) लोकुत्तर-विपाक-चित्त-सम्पयुत्त-चेतसिका

S. 27. ६२. लोकुत्तरविपाकचित्तसम्पयुत्ता लोकुत्तरा। ते सब्बे
B.34. तेसं[2] लोकुत्तरविपाकचित्तानं सदिस-कुसलचित्तसम्पयुत्तेहि चेतसिकेहि सदिसा।

एवं रूपावचर-अरूपावचर-लोकुत्तर-विपाक-चेतसिका वेदितब्बा।

(१३) अकुसलविपाक-चित्त-सम्पयुत्त-चेतसिका

६३. अकुसलविपाकचित्तसम्पयुत्ता पन अकुसलविपाक-चेत-सिका नाम। ते पन कुसलविपाक-अहेतुकचित्तेसु चक्खुविञ्ञाणादीसु वुत्त-चेतसिकसदिसा। एत्थ पन कायविञ्ञाणे दुक्खावेदना पविट्ठा। सा कायिकाबाधलक्खणा। सेसा वुत्तनया येवा ति।

एवं छत्तिंस विपाकचित्तसम्पयुत्ता चेतसिका वेदितब्बा।

---

१. ० चेत्थ—रो०; ० वेत्थ—म०
२. ० येव—म०।

(१४) क्रियाचित्त-सम्पयुत्त-चेतसिका

६४. किरियाब्याकता चेतसिका भूमितो तिविधा होन्ति—कामावचरा, रूपावचरा, अरूपावचरा ति । तत्थ कामावचरा सहेतुक-अहेतुकतो दुविधा होन्ति । तेसु सहेतुक-किरियाचित्त-सम्पयुत्ता सहेतुका । ते पन अट्ठकामावचरकुसलचित्तसम्पयुत्तेहि समाना; ठपेत्वा विरतित्तयं; अनियत-येवापनकेसु करूणा मुदिता येव उप्पज्जन्ति । अहेतुककिरियाचित्तसम्पयुत्ता अहेतुका । ते कुसलविपाक-अहेतुकमनोधातु-मनोविञ्ञाणधातु-चित्तसम्पयुत्तेहि समाना । मनोविञ्ञाणधातुद्वये[1] विरियिन्द्रियं अधिकं । विरियिन्द्रिय-सम्भवतो पनेत्थ बलप्पत्तो समाधि होति ।

६५. हसितुप्पादचित्तेन सम्पयुत्ता द्वादस-धम्मा होन्ति; पीतिया सह । अयमेत्थ विसेसो ।

६६. रूपावचर-किरियाचित्तसम्पयुत्ता[2] पन रूपावचरा । अरूपावचरकिरियाचित्तसम्पयुत्ता अरूपावचरा । ते सब्बे पि सकभूमिकुसलचित्तसम्पयुत्तेहि समाना ति । एवं वीसतिकिरिया-चित्तसम्पयुत्ता चेतसिका वेदितब्बा ।

R. 28. ६७. एत्तावता कुसल-अकुसल-विपाक-किरिया-भेद-भिन्नेन
B.35. एकूननवुतिया चित्तेन सम्पयुत्ता चेतसिका निद्दिट्ठा होन्ति ।

कुसलाकुसलेहि विपाक-क्रिया-,
हदये हि युता पन चेतसिका ।
सकला पि च साधु मया कथिता,
सुगतेन महामुनिना कथिता ॥८७॥
अधिगच्छति यो इमं अनुनं,
परमं तस्स समन्ततो मति ।
अभिधम्मनये दुरासदे,
अतिगम्भीरतरे[3] विजम्भते ति ॥८८॥

इति अभिधम्मावतारे चेतसिकनिद्देसो नाम दुतियो परिच्छेदो ।

---

१. ० पन—म० ।

२. ० किरिय० म० पोत्थके सब्बत्थ ।

३. ० ठाने—म० ।

ततियो परिच्छेदो

(१) चेतसिक-विभाग-निद्देसो

R. 29. सब्बे चेतसिका वुत्ता, बुद्धेनादिच्चबन्धुना।
S. 28. नामसामञ्ञतो येव, द्वे पञ्ञास भवन्ति ते ॥८६॥

१. सेय्यथीदं—फस्सो, वेदना, सञ्ञा, चेतना, वितक्को, विचारो, पीति, चित्तेकग्गता, विरियं, जीवितं, छन्दो, अधिमोक्खो, मनसिकारो, तत्रमज्झत्तता, सद्धा, सति, हिरि, ओतप्पं, अलोभो, अदोसो, अमोहो, कायपस्सद्धि-आदीनि छ युगलानि, तिस्सो विरतियो, करुणा, मुदिता, लोभो, दोसो, मोहो, उद्धच्चं, मानो, दिट्ठि, इस्सा, मच्छरियं, कुक्कुच्चं, थीनं, मिद्धं, विचिकिच्छा, अहिरिकं, अनोतप्पं चा ति।

(२) चेतसिक-सम्पयोग-कथा

B. 36. चतुपञ्ञासधा कामे, रूपे पञ्चदसेरिता।
ते होन्ति द्वादसारूप्पे, चत्ताळीस अनासवा ॥९०॥
एकवीससतं सब्बे, चित्तुप्पादा समासतो।
एतेसु तेसमुप्पत्तिं, उद्धरित्वा[1] पनेककं ॥९१॥
फस्सादीनं तु धम्मानं, पवक्खामि इतो परं।
पाटवत्थाय भिक्खूनं, चित्तचेतसिकेस्वहं ॥९२॥

(३) अविनिब्भोगादि-सम्पयोगो

एकग्गता मनक्कारो, जीवितं फस्स पञ्चकं।
अट्ठ ते अविनिब्भोगा, एकुप्पादा सहक्खया ॥९३॥

---

१. उद्धारेत्वा—रो०।

फस्सो च वेदना सञ्ञा, चेतना जीवितिन्द्रियं ।
एकग्गता मनक्कारो, सब्बसाधारणा इमे ॥९४॥

वितक्को पञ्चपञ्ञास, चित्तेसु समुदीरितो ।
चारो छसट्ठि-चित्तेसु, जायते नत्थि संसयो ॥९५॥

एकपञ्ञास-चित्तेसु, पीति तेसट्ठिका[1] सुखं ।
उपेक्खा पञ्चपञ्ञास-चित्ते दुक्खं तु तीसु हि ॥९६॥

होति द्वासट्ठि चित्तेसु, सोमनस्सिन्द्रियं पन ।
R. 30. दुक्खिन्द्रियं पनेकस्मिं, तथेकस्मिं[2] सुखिन्द्रियं ॥९७॥

पञ्चुत्तरसते चित्ते, विरियं आह नायको ।
चतुत्तरसते, चित्ते, समाधिन्द्रियमब्रवी ॥९८॥

सब्बाहेतुकचित्तानि, ठपेत्वा चेकहेतुकं[3] ।
एकुत्तरसते चित्ते, छन्दसुप्पत्ति निद्दिसे[4] ॥९९॥

S. 29. ठपेत्वा दस विञ्ञाणे, विचिकिच्छायुतम्पि च ।
दसुत्तरसते चित्ते, अधिमोक्खो उदीरितो ॥१००॥

(४) सद्धादि-सम्पयोगो

B. 37. सद्धा सति हिरोतप्पं, अलोभादोसमज्झता ।
छळेव युगला चेति, धम्मा एकूनवीसति ॥१०१॥

एकनवुतिया चित्ते, जायन्ति नियता इमे ।
अहेतुकेसु चित्तेसु, अपुञ्ञेसु न जायरे ॥१०२॥

एकूनासीतिया चित्ते, पञ्ञा जायति सब्बदा ।
अट्ठवीसतिया चित्ते, करुणा मुदिता सियुं ॥१०३॥

---

१. तेसट्ठिया—म० रो० ।
२. तथेकम्हि—म० ।
३. चेकहेतुके—म० ।
४. उद्दिसे—म० ।

कामावचरपुञ्ञेसु, सब्बलोकुत्तरेसु च।
चत्ताळीस विधे चित्ते, साट्ठके विरतित्तयं ॥१०४॥

सद्धा सति हिरोतप्पा,[1] अलोभादित्तयम्पि च।
युगलानि छ मज्झत्तं, करुणा मुदिता पि च ॥१०५॥

तथा विरतियो तिस्सो, सब्बे ते पञ्चवीसति।
कुसलाब्याकता चाति, कुसलेन पकासिता ॥१०६॥

(५) अहिरिकादि-सम्पयोगो

अहिरीकमनोतप्पं, मोहो उद्धच्चमेव च।
द्वादसापुञ्ञचित्तेसु, नियता येव जायरे ॥१०७॥

लोभो दोसो च मोहो च, मानो दिट्ठि च संसयो।
मिद्धमुद्धच्च-कुक्कुच्चं, थीनं मच्छरियं पि च ॥१०८॥

अहिरीकं अनोतप्पं, इस्सा च दोमनस्सकं।
एते अकुसला वुत्ता, एकन्तेन महेसिना ॥१०९॥

लोभो अट्ठसु निद्दिट्ठो, वुत्ता चतुसु दिट्ठिसु।
मानो दिट्ठि वियुत्तेसु, दोसो द्वीस्वेव जायते ॥११०॥

इस्सा-मच्छेर-कुक्कुच्चा, द्वीसु जायन्ति नो सह।
विचिकिच्छा पनेकस्मिं, थीनमिद्धं तु पञ्चसु ॥१११॥

B. 38. फस्सो च वेदना सञ्ञा, चेतना जीवितं मनो।
वितक्को च विचारो च, पीति विरियं समाधि च ॥११२॥

छन्दो चेवाधिमोक्खो च, मनसिकारो च चुद्दस।
कुसलाकुसला चेव, होन्ति अब्याकता पि च ॥११३॥

(६) झानङ्ग-वसेन सम्पयोगो

एकूनतिंस-चित्तेसु, झानं पञ्चङ्गिकं मतं।
चतुझानङ्गयुत्तानि, सत्ततिंसा ति निद्दिसे ॥११४॥

---

१. हिरोट्टप्पं—म०, हिरोतप्पं—रो.।

S. 30. एकादस-विधं चित्तं, तिवङ्गिकमुदीरितं ।
चतुत्तिसविधं चित्तं, दुवङ्गिकमुदीरितं ॥११५॥

(७) इन्द्रिय-वसेन सम्पयोगो

R. 31. सभावेनावितक्केसु, झानङ्गानि न उद्धरे ।
सब्बाहेतुकचित्तेसु, मग्गङ्गानि न चुद्धरे ॥११६॥

तीणि सोळस चित्तेसु, इन्द्रियानि वदे बुधो ।
एकस्मिं पन चत्तारि, पञ्च तेरससुद्धरे ॥११७॥

सत्त द्वादस चित्तेसु, इन्द्रियानि जिनो ब्रवी ।
एकेनूनेसु अट्ठेव, चत्ताळीसमनेसु हि[1] ॥११८॥

चत्ताळीसाय चित्तेसु, नवकं नायको ब्रवी ।
एवमिन्द्रिययोगो पि, वेदितब्बो विभाविना ॥११९॥

(८) मग्गङ्ग-वसेन सम्पयोगो

अमग्गङ्गानि नामेत्थ, अट्ठारस अहेतुका ।
झानङ्गानि न विज्जन्ति, विञ्ञाणेसु द्विपञ्चसु ॥१२०॥

एकचित्तं दुमग्गङ्गं ति, मग्गङ्गा ति सत्तसु ।
चत्ताळिसाय चित्तेसु, मग्गो सो चतुरङ्गिको ॥१२१॥

पञ्चदससु चित्तेसु, मग्गो पञ्चङ्गिको मतो ।
वुत्तो द्वत्तिसचित्तेसु, मग्गो सत्तङ्गिको पि च ॥१२२॥

B. 39. मग्गो अट्ठसु चित्तेसु, मतो अट्ठङ्गिको ति हि ।
एवं तु सब्बचित्तेसु, मग्गङ्गानि समुद्धरे ॥१२३॥

(९) बल-वसेन सम्पयोगो

बलानि द्वे द्वि-चित्तेसु, एकस्मिं तीणि दीपये ।
एकादससु चत्तारि, छ द्वादससु दीपये[2] ॥१२४॥

---

१. च—म. ।

२. निद्दिसे—म. ।

एकूनासीतिया सत्त, सोळसेवाबलानि तु।
चित्तमेवेत्थ[1] विञ्ञेय्यं, सबलं अबलं पि च ॥१२५॥

झानङ्ग-मग्गङ्ग-बलिन्द्रियानि,
चित्तेसु जायन्ति हि येसु यानि।
मया समासेन समुद्धरित्वा,
वुत्तानि सब्बानि पि तानि तेसु ति[2] ॥१२६॥

इति अभिधम्मावतारे चेतसिकविभाग-निद्देसो नाम ततियो परिच्छेदो।

१. चित्तमेवं तु—म
२. म. पोत्थके नत्थि।

चतुत्थो परिच्छेदो

(१) एकविधादि-नय-निद्देसो

R. 32. इतो परं पवक्खामि, नयमेकविधादिकं ।
S. 31. आभिधम्मिक-भिक्खूनं, बुद्धिया पन बुद्धिया[1] ॥१२७॥

सब्बमेकविधं चित्तं, विजाननसभावतो ।
दुविधं च भवे चित्तं, अहेतुकसहेतुको[2] ॥१२८॥

पुञ्ञापुञ्ञविपाका हि, कामे दस च पञ्च च ।
क्रिया तिस्सो ति सब्बे पि, अट्ठारस अहेतुका ॥१२९॥

एकसत्तति सेसा हि,[3] चित्तुप्पादा महेसिना ।
सहेतुका ति निद्दिट्ठा, तादिना हेतुवादिना ॥१३०॥

(२) वत्थु-नय-निद्देसो

B. 40. सवत्थुकावत्थुकतो, ततोभयवसेन[4] च ।
सब्बं दुतप्पकारं तु, तिविधं होति मानसं ॥१३१॥

सब्बो कामविपाको च, रूपे पञ्चदसा पि च ।
आदिमग्गो सितुप्पादो, मनोधातुक्रिया पि च ॥१३२॥

दोमनस्स-द्वयञ्चा पि, तेचत्ताळीस मानसा ।
नुप्पज्जन्ति विना वत्थुं, एकन्तेन सवत्थुका ॥१३३॥

---

१. वुद्धिया—म. रो. ।

२. ० सहेतुता—म. रो. ।

३. सेसानि—म० ।

४. तथोभय.—म. ।

अरूपावचरपाका च, एकन्तेन अवत्थुका।
द्वाचत्ताळीस सेसानि, चित्तानुभयथा सियुं ॥१३४॥

(३) आरम्मण-नय-निद्देसो

एकेकारम्मणं चित्तं, पञ्चारम्मणमेव च।
छळारम्मणकं चेति, एवं पि तिविधं सिया ॥१३५॥
विञ्ञाणानि च द्वे-पञ्च, अट्ठ लोकुत्तरानि पि[1]।
सब्बं महग्गतं चेव, ठपेत्वा भिञ्ञमानसं ॥१३६॥
तेचत्ताळीस-विञ्ञेय्या, एकेकारम्मणा पन।
मनोधातुत्तयं तत्थ, पञ्चारम्मणमीरितं ॥१३७॥
तेचत्ताळीस सेसानि, छळारम्मणिका मता।
तथा च तिविधं चित्तं, कुसलाकुसलादितो ॥१३८॥

(४) हेतु-नय-निद्देसो

अहेतुमेकहेतुं च, द्विहेतुं च तिहेतुकं।
एवं चतुब्बिधं चित्तं, विञ्ञातब्बं विभाविना ॥१३९॥
S. 32. हेट्ठा मया पि निद्दिट्ठा, अट्ठारस अहेतुका।
विचिकिच्छुद्धच्च-युत्तं, एक-हेतुं उदीरितं ॥१४०॥
R. 33. कामे द्वादसधा पुञ्ञं, विपाका क्रियतो पन।
दसधा कुसला चापि,[2] वावीसति दुहेतुका ॥१४१॥
B. 41. कामे द्वादसधा पुञ्ञ-विपाक-क्रियतो पन।
सब्बं महग्गतं चेव, अप्पमाणं तिहेतुकं ॥१४२॥

(५) रूपिरियापथादि-नय-निद्देसो

रूपिरियापथ-विञ्ञत्ति, जनकाजनकादितो।
एवं चापि हि तं चित्तं, होति सब्बं चतुब्बिधं ॥१४३॥
द्वादसाकुसला तत्थ, कुसला कामधातुया।
तथा दस क्रिया कामे, अभिञ्ञा-मानस-द्वयं ॥१४४॥

---

१. च.—म.।
२. चाति—म.।

समुट्ठापेन्ति रूपानि, कप्पेन्ति इरियापथं ।
जनयन्ति च विञ्ञत्ती, इमे द्वतिंस मानसा ॥१४५॥

कुसला च क्रिया चेव, ते महग्गत-मानसा ।
अट्ठानासव-चित्तानि, छब्बीसति च मानसा ॥१४६॥

समुट्ठापेन्ति रूपानि, कप्पेन्ति इरियापथं ।
चोपनं न च पापेन्ति, द्वि-किच्च-नियता इमे ॥१४७॥

ठपेत्वा दस विञ्ञाणे, विपाका द्वीसु भूमिसु ।
क्रिया चेव मनोधातु, इमानेकूनवीसति ॥१४८॥

समुट्ठापेन्ति रूपानि, न करोन्तितर-द्वयं ।
पुन द्वेपञ्च-विञ्ञाणा, विपाका च अरूपिसु ॥१४९॥

सब्बेसं सन्धि चित्तञ्च, चुतिचित्तं च अरहतो ।
न करोन्ति ति-किच्चानि, इमे सोळस मानसा ॥१५०॥

(६) ठान-नय-निद्देसो

एक-द्वि-ति-चतुट्ठान-पञ्चट्ठानानभेदतो ।
पञ्चधा चित्तमक्खासि, पञ्चनिम्मल-लोचनो ॥१५१॥

कुसलाकुसला सब्बे, चित्तुप्पादा महाक्रिया ।
महग्गतक्रिया चेव, चत्तारो फलमानसा ॥१५२॥

B. 42. सब्बे व पञ्च-पञ्ञास, निप्पपञ्चेन सत्थुना ।
जवनट्ठानतो येव, एकट्ठाने नियामिता ॥१५३॥

पुन द्वे-पञ्चविञ्ञाणा, दस्सने सवणे तथा ।
घायने सायनट्ठाने, फुसने पटिपाटिया ॥१५४॥

मनोधातुत्तिकं ठाने, आवज्जने पटिच्छने ।
अट्ठसट्ठि भवन्तेते, एकट्ठानिकतं गता ॥१५५॥

S. 33. पुन द्विट्ठानिकं नाम, चित्तद्वयं उदीरितं ।
सोमनस्सयुतं पञ्च-द्वारे सन्तीरणं सिया ॥१५६॥

तदारम्मणं च छद्वारे, बलवारम्मणे सति।
तथा वोट्ठपनं होति, पञ्चद्वारे[1] तु वोट्ठपं ॥१५७॥

मनोद्वारे तु सब्बेसं, होति आवज्जनं पन।
इदं द्विट्ठानिकं नाम, होति चित्त-द्वयं पन ॥१५८॥

पटिसन्धिया भवङ्गस्स, चुतिया ठानतो पन।
महग्गतविपाका ते, नव तिट्ठानिका मता ॥१५९॥

R. 34. अट्ठकामसमहापाका, पटिसन्धि-भवङ्गतो।
तदालम्बणतो चेव, चुतिट्ठानवसेन च ॥१६०॥

चतुट्ठानिक-चित्तानि, अट्ठ-होन्ती ति निद्दिसे।
कुसलाकुसलपाकं तु, उपेक्खासहगतद्वयं ॥१६१॥

सन्तीरणं भवे पञ्च-द्वारे छ-द्वारिकेसु च।
तदालम्बणतं याति. बलवारम्मणे सति ॥१६२॥

पटिसन्धि भवङ्गानं, चुतिट्ठानवसेन च।
पञ्चट्ठानिकचित्तं ति, इदं द्वयमुदीरितं ॥१६३॥

(७) किच्च-नय-निद्देसो

B. 43. पञ्चकिच्चं द्वयं वुत्तं, चतुकिच्चं पनट्ठकं।
तिकिच्चं नवकं द्वे तु, द्वि किच्चा सेसमेककं ॥१६४॥

भवङ्गावज्जनं चेव, दस्सनं सम्पटिच्छनं।
सन्तीरणं वोत्थपनं, जवनं भवति सत्तमं ॥१६५॥

छब्बिधं होति तं छन्नं, विञ्ञाणानं पभेदतो।
सत्तधा सत्तविञ्ञाण-धातूनं तु पभेदतो ॥१६६॥

(८) आरम्मण-नय-निद्देसो

एकेकारम्मणं छक्कं, पञ्चारम्मण-भेदतो।
छळारम्मणतो चेव, होति अट्ठविधं मनो ॥१६७॥

---

१. द्वारेसु—म.।

तत्थ द्वेपञ्चविञ्ञाणा, होन्ति एकेक-गोचरा ।
रूपारम्मणिका द्वे तु, द्वे द्वे सद्दादि-गोचरा ॥१६८॥

सब्बं महग्गतं चित्तं, पञ्चाभिञ्ञा-विवज्जितं ।
सब्बं लोकुत्तरं चेति, एकेकारम्मणं भवे ॥१६९॥

एकेकारम्मणं छक्कं, इति ञेय्यं विभाविना ।
पञ्चारम्मणिकं नाम, मनोधातुत्तयं भवे ॥१७०॥

S. 34. कामावचरचित्तानि, चत्ताळीसं तथेककं ।
अभिञ्ञानि च सब्बानि, छळारम्मणिकानि तु[1] ॥१७१॥

(९) विविध-नय-निद्देसो

चित्तं नवविधं होति, सत्त विञ्ञाणधातुसु ।
पच्छिमं च तिधा, कत्वा कुसलाकुसलादितो ॥१७२॥

पुञ्ञापुञ्ञवसेनेव, विपाकक्रियभेदतो ।
छसत्तति विधो भेदो, मनोविञ्ञाणधातुया ॥१७३॥

मनोधातुं द्विधा कत्वा, विपाक-क्रिय-भेदतो ।
नवधा पुब्बवुत्तेहि, दसधा होति मानसं ॥१७४॥

B. 44. धातु-द्वयं द्विधा कत्वा, पच्छिमं पुन पण्डितो ।
एकादस-विधं चित्तं, होती ति परिदीपये ॥१७५॥

मनोविञ्ञाणधातुम्पि, कुसलाकुसलादितो ।
चतुधा विभजित्वान, वदे द्वादसधा ठितं ॥१७६॥

R. 35. भवे चुद्दसधा चित्तं, चुद्दसट्ठान-भेदतो ।
पटिसन्धिया भवङ्गस्स, चुतियावज्जनस्स च ॥१७७॥

पञ्चन्नं दस्सनादीनं, सम्पटिच्छनचेतसो ।
सन्तीरणस्स वोत्थब्बं[2]-जवनानं वसेन च ॥१७८॥

---

१. ति—म. ।
२. वोट्ठब्ब—रो. ।

तदारम्मण-चित्तस्स, तथेव ठान-भेदतो ।
एवं चुद्दसधा चित्तं, होती ति परिदीपये ॥१७६॥

भूमि-पुग्गल-नानत्त-वसेन च पवत्तितो ।
बहुधा पन[1] तं[1] चित्तं, होती ति च विभावये ॥१८०॥

एक-विधादिनये पनिमस्मिं,
यो कुसलो मतिमा इध भिक्खु ।
तस्सभिधम्मगता पन अत्था,
हत्थगतामलका विय होन्ती ति ॥१८१॥

इति अभिधम्मावतारे एकविधादिनिद्देसो नाम चतुत्थो परिच्छेदो ।

१-१. पनिदं — म. ।

पञ्चमो परिच्छेदो

१ चित्तुप्पत्तिनिद्देसो

(१) भूमि-पुग्गल-कथा

S. 35. इतो परं पवक्खामि, बुद्धिबुद्धिकरं नयं।
R. 36. चित्तानं भूमिसुप्पत्तिं, पुग्गलानं वसेन च ॥१८२॥
B. 45.

देवा चेव मनुस्सा च, तिस्सो चापायभूमियो।
गतियो पञ्च निद्दिट्ठा, सत्थुना तु तयो भवा[1] ॥१८३॥

भूमियो तत्थ तिसेव, तासु तिसेव पुग्गला।
भूमिस्वेतासु उप्पन्ना, सब्बेव[2] पन पुग्गला ॥१८४॥

पटिसन्धिक - चित्तानं, वसेनेकूनवीसति।
पटिसन्धि च नामेसा, दुविधा समुदीरिता ॥१८५॥

अचित्तका सचित्ता च, असञ्ञीनमचित्तका।
सेसा सचित्तका ञेय्या, सा पनेकूनवीसति ॥१८६॥

पटिसन्धिवसेनेवं, होन्ति वीसति पुग्गला।
इध चित्ताधिकारत्ता, अचित्ता न च उद्धटा ॥१८७॥

अहेतु-द्वि-तिहेतू ति, पुग्गला तिविधा सियुं।
अरिया पन अट्ठा ति, सब्बे एकादसेरिता ॥१८८॥

---

१. म. पोत्थके नत्थि।

२. सब्बे च—म.।

(२) भूमिवसेन-चित्तप्पत्ति-कथा

एतेसं पन सब्बेसं, पुग्गलानं पभेदतो ।
चित्तानं भूमिसुप्पत्तिं, भणतो मे निबोधथ ॥१८६॥

तिस भूमिसु चित्तानि,[1] कति जायन्ति मे वद ? ।
चुद्दसेव तु चित्तानि, होन्ति सब्बासु भूमिसु ॥१६०॥

सदा वीसति चित्तानि, कामे येव भवे सियुं ।
पञ्च रूपभवे येव, चत्तारो च अरूपिसु ॥१६१॥[2]

कामरूपभवेस्वेव, अट्ठारस भवन्ति हि ।
द्वे चत्ताळीस चित्तानि, होन्ति तीसु भवेसु हि ॥१६२॥[3]

टीकायं अधिका गाथा

"कामे अट्ठमहापाका, दोमनस्स द्वयम्पी च ।
तथा घाणादि विञ्ञाणत्तयं पाका अपुञ्ञजा"[2] ॥
"पुञ्ञ-रूपाणि पञ्चेव, पुञ्ञजं सम्पटिच्छनं ।
चक्खु-सोत-द्वयं पुञ्ञं, पाकसन्तीरणद्वयं ॥
पुञ्ञपाकं सितुप्पाद-मनोधातु क्रिया पि च ।
अट्ठारसा पि मग्गेन, पञ्चरूपक्रिया पि च ।
कामरूप भवेस्वेव, एतानि हि सदा सियुं[3] ॥
"पटिघद्वयवज्जानि, अपञ्ञानि दसेव च ।
महापुञ्ञानि अट्ठेव, वोत्थपनट्ठ क्रियानि च ॥
कणिट्ठमग्गवज्जानि, अट्ठलोकुत्तरानि च ।
पुञ्ञा रूप्पानि चत्तारि, गहेत्वा रूपक्रियानि च ।
द्वे चत्ताळीस चित्तानि, होन्ति तीस भवेसुपि"[3] ॥

---

१. चित्तानं—सी ।

S. 36. ठपेत्वा पन सब्बेसं,[१] चतस्सोपायभूमियो।
तेरसेव च चित्तानि, होन्ति छब्बीस भूमिसु ॥१६३॥[२]

B. 46. अपरानि चतस्सो पि, ठपेत्वारुप्पभूमियो।
चित्तानि पन जायन्ति, छ च छब्बीस भूमिसु ॥१६४॥[3]

R. 37. सुद्धावसिक-देवानं, ठपेत्वा पञ्च भूमियो।
पञ्चचित्तानि जायन्ति,[४] पञ्चवीसतिभूमियो ॥१६५॥[५]

अपरानि च द्वे होन्ति, पञ्चवीसति भूमिसु।
ठपेत्वा नेव-सञ्ञं च, चतस्सोपायभूमियो ॥१६६॥[६]

द्वे पि चित्तानि जायन्नि, चतुवीसति भूमिसु।
आकिञ्चं[७] नेव-सञ्ञं च, ठपेत्वा पायभूमियो ॥१६७॥[८]

टीकायं अधिका गाथा

"चतुत्थारूपावचरं, अनागामिफलादयो।
महाक्रिया च जायन्ति, तेरसापायवज्जिते[२] ॥
"मनोधातुक्रियं चेव, पुञ्ञजं सम्पटिच्छनं।
चक्खुसोतद्वयं पुञ्ञ-पाकं सन्तीरणद्वयं।
छेव चित्तानि जायन्ति, तथारूपविवज्जिते[3] ॥
दिट्ठिया सम्पयुत्तानि, विचिकिच्छायुतं तथा।
पञ्च सब्बत्थ जायन्ति, सुद्धावासविवज्जिते[५] ॥
"ठपेत्वा नेवसञ्ञञ्च, चतस्सोपाय-भूमियो।
सेसेसु ततियारूप्पजवनं जायति द्वयं ॥
"चतुत्थ-ततियारूप्पं, हित्वा आपायभूमियो[६]।
सेसासु दुतियारूप्पजवनं जायति द्वयं[८] ॥

---

१. सब्बासं—म.।

४. जायन्ते म.।

७. अकिञ्चञ्ञं—म. आकिञ्ञं—रो.।

अपायभूमियो हित्वा, तिस्सो चारूपभूमियो।
द्वे येव पन चित्तानि, होन्ति तेवीसभूमिसु ॥१९८॥[1]

अरूपे च अपाये च, ठपेत्वा अट्ठभूमियो।
एकादस-विधं चित्तं, होति द्वावीसभूमिसु ॥१९९॥[2]

सुद्धावासे अपाये च, ठपेत्वा नवभूमियो।
एकवीसासु निच्चं पि, चत्तारो व भवन्ति हि ॥२००॥[3]

एकं सत्तरसस्वेव, चित्तं जायति भूमिसु।
S. 37. सुद्धावासे ठपेत्वा तु, अपायारूपभूमियो ॥२०१॥[4]

द्वादसेव तु जायन्ते, एकादससु भूमिसु।
ठपेत्वा पन सब्बापि, भूमियो हि महग्गता ॥२०२॥[5]

कामावचरदेवानं, मनुस्सानं वसेन तु।
अट्ठचित्तानि जायन्ते, सदा सत्तसु भूमिसु ॥२०३॥[6]

टीकायं अधिका गाथा

"आपाय भूमिया हित्वा, तिस्सोचारूपभूमियो।
सेसासु अट्ठमारुप्पजवनं द्वयं जायति"[1] ॥
"सब्बा रूपञ्च विपाकं, ठपेत्वा सेसमानसा।
एकादसेव जायन्ति, अपायारूपवज्जिते"[2] ॥
"सोतापत्तिफलञ्चेव, सकदागामिफलम्पि च।
सकदागामिमग्गो च, ठपेत्वापाय सुद्धके।
अनागामिमग्गो चेव, एकवीसासु होन्ति हि"[3] ॥
"सुद्धावासे अपाये च, ठपेत्वारूप्पभूमियो।
आदिमग्गो एको होति, सत्तरससु भूमिसु"[4] ॥
"दोमनस्सद्वयं पुञ्ञ-पाका सत्त अपुञ्ञजं।
घाणादि त्तयं सेसासु, हित्वा सब्बे महग्गता"[5] ॥
"कामे देवमनुस्सानं, महापाकानि जायरे।
सदा सत्तसु एतानि, हित्वा बावीस भूमियो"[6] ॥

पञ्चमज्झानपाकेको, जायते छसु भूमिसु ।
चत्तारि पन चित्तानि, तीसु तीस्वेव भूमिसु ॥२०४॥

B. 47. चत्तारि पन चित्तानि, होन्ति एकेकभूमिसु ।
अरूपावचरपाकानं, वसेन परिदीपये ॥२०५॥

कुसलाकुसला कामे, तेसं पाका अहेतुका ।
आवज्जनद्वयं चाति, सत्ततिसेव मानसा ॥२०६॥

नरकादिस्वपायेसु, चतुस्वपि च जायरे ।
द्वे पञ्ञासावसेसानि, नुप्पज्जन्ति कदाचि पि ॥२०७॥

कामे देवमनुस्सानं, नवपाका महग्गता ।
नेव जायन्ति जायन्ति, असीति हदया सदा ॥२०८॥

कामे अट्ठ महापाका, दोमनस्स-द्वयं पि च ।
तथा घाणादिविञ्ञाणत्तयं पाका अपुञ्ञजा ॥२०९॥

नत्थि अरूपपाका च, रूपावचरभूमियं ।
इमेहि सह चित्तेहि, तयो मग्गा फलद्वयं ॥२१०॥

S. 38. चत्तारो दिट्ठिसंयुत्ता, विचिकिच्छायुतम्पि च ।
चत्तारो हेट्ठिमा पाका, सुद्धावासेन लब्भरे ॥२११॥

सेसानि एकपञ्ञास, - चित्तानि पन लब्भरे ।
रूपावचरिका सब्बे, विपाका कामधातुया ॥२१२॥

दोमनस्सादिमग्गो च, क्रिया च द्वे अहेतुका ।
तेचत्तालीस चित्तानि, नत्थी आरुप्पभूमियं ॥२१३॥

(३) पुग्गल-वसेन चित्तुप्पत्ति

R. 38. एवं भूमिवसेनेव, चित्तुप्पत्ति विभाविता[१] ।
तथा एकादसन्तं पि, पुग्गलानं वसेन च ॥२१४॥

---

१. विभावये—म. ।

B. 48. कुसलाकुसला कामे, तेसं पाका अहेतुका।
आवज्जनद्वयं चाति, सत्ततिसेव मानसा ॥२१५॥

अहेतुकस्स सत्तस्स, जायन्ते पञ्च भूमिसु।
द्वे पञ्ञासावसेसानि, न जायन्ति कदाचि पि ॥२१६॥

अहेतुकस्स वुत्तेहि, कामपाका दुहेतुका।
दुहेतुकस्स जायन्ते, चत्ताळीस तथेककं ॥२१७॥

सब्बे महग्गता चेव, सब्बे पि च अनासवा।
तिहेतुक-विपाका च, कामे नव क्रिया पि च ॥२१८॥

दुहेतुनो न जायन्ति, चत्ताळीसं तथाट्ठ च।
कामावचरसत्तस्स, तिहेतु-पटिसन्धिनो ॥२१९॥

पुथुज्जनस्स जायन्ते, चतुपञ्ञास मानसा।
दुहेतुकस्स वुत्तानि, चत्ताळीसं तथेककं ॥२२०॥

चत्तारो ञाणसंयुत्ता, विपाका कामधातुया।
रूपारूपेसु पुञ्ञानि, चतुपञ्ञास मानसा ॥२२१॥

पुथुज्जनस्स जायन्ते, पञ्चतिंस न जायरे।
छ देवेसु मनुस्सेसु, सोतापन्नस्स देहिनो ॥२२२॥

पञ्ञासेवस्स चित्तानि, जायन्ती ति विनिद्दिसे।
नवतिंसेव चित्तानि, नुप्पज्जन्ती ति दीपये ॥२२३॥

सोतापन्नस्स वुत्तानि, ठपेत्वा पठमं फलं।
अत्तनो च फलेनस्स, सकदागामिनो सियुं ॥२२४॥

B. 49. सकदागमिस्स वुत्तानि, ठपेत्वा पटिघ-द्वयं।
दुतियं च फलं हित्वा, यानि चितानि तानि हि[1]।
अनागामिस्स सत्तस्स, जायन्ती ति विनिद्दिसे ॥२२५॥

---

१. ति—म.।

S. 39. कति चित्तानि जायन्ति,[1] कामे अरहतो पन ? ।
चत्ताळीसं च चत्तारि, कामे अरहतो सियुं ॥२२६॥

मग्गट्ठानं चतुण्णं पि, पुग्गलानं सकं सकं ।
मग्गचित्तं सिया तेसं, एकचित्तक्खणा हि ते ॥२२७॥

पुथुज्जनस्स तीस्वेव, पठमज्झान-भूमिसु ।
पंचतिंसेव चित्तानि, जायन्ते ति विनिद्दिसे ॥२२८॥

घाणादीसु च विञ्ञाण-त्तयं सत्त अपुञ्ञजा ।
महापाका तथा पाका, उपरिज्झानभूमिका ॥२२९॥

विपाका पि च आरूप्पा, दोमनस्स द्वयं पि च ।
अट्ठारस क्रिया चेव, अट्ठ लोकुत्तरानि च ॥२३०॥

पठमज्झान - निब्बत्त - पुथुज्जन-सरीरिनो ।
एतानि चतुपञ्ञास, चित्तानि न च लब्भरे ॥२३१॥

R. 39. सोतापन्नस्स चित्तानि, तत्थेकतिंस जायरे ।
पुथुज्जनस्स वुत्तेसु, हित्वा वा पुञ्ञपञ्चकं ॥२३२॥

सकदागामिनो तत्थ, ठपेत्वा पठमं फलं ।
एकतिंसेव जायन्ते, पक्खिपित्वा सकं फलं ॥२३३॥

अनागामिस्स तत्थेव, ठपेत्वा दुतियं फलं ।
एकतिंसेव जायन्ते, फलचित्तेन अत्तनो ॥२३४॥

विञ्ञाणं चक्खु-सोतानं, पुञ्ञजं सम्पटिच्छनं ।
सन्तीरण द्वयं चेव, क्रिया चित्तानि वीसति ॥२३५॥

B. 50. अरहत्तफलं पाको, पठमज्झान-सम्भवो ।
सत्तवीसति चित्तानि, अरहन्तस्स जायरे ॥२३६॥

---

१. जायन्ते—म. ।

पुथुजनस्स तीस्वेव, दुतियज्झानभूमिसु।
छत्तिंस दुतियज्झान-ततियज्झान-पाकतो ॥२३७॥

पुथुज्जनस्स वुत्तेसु, हित्वा चा[1] पुञ्ञपञ्चकं।
सोतापन्नस्स बत्तिंस, फलेन सह अत्तनो ॥२३८॥

S. 40 सोतापन्नस्स वुत्तेसु, ठपेत्वा पठमं फलं।
बत्तिंस फलचित्तेन, सकदागामिस्स अत्तनो ॥२३९॥

सकदागामि-वुत्तेसु, ठपेत्वा दुतियं फलं।
अनागामिफलेनस्स, बत्तिंसेव भवन्ति हि ॥२४०॥

अरहन्तस्स तीस्वेव, अट्ठवीसति अत्तनो।
फलेन दुतियज्झान,-ततियज्झानपाकतो ॥२४१॥

परित्तक-सुभादीनं, देवानं तीसु भूमिसु।
पञ्चतिंसेव जायन्ते, चतुत्थज्झानपाकतो ॥२४२॥

सोतापन्नस्स तत्थेकतिंस चित्तानि जायरे।
सकदागामिनो एवं, तथानागामिनो पि च ॥२४३॥

खीणासवस्स तेत्थेव, सत्तवीसति मानसा।
तथा वेहप्फले चापि, सब्बेसं होन्ति मानसा ॥२४४॥

टीकायं अधिका गाथा

'दोमनस्स द्वयं हित्वा, अपुञ्ञानि दसेव च।
कामपुञ्ञानि अट्ठेव, नव पुञ्ञा महग्गता[1] ॥
चक्खुसोतद्वयं पुञ्ञ-पाकं सन्तीरणं द्वयं।
आवज्जनद्वयं चेव, पुञ्ञजं सम्पटिच्छनं ॥
दुतियज्झानपाकेन, ततियज्झानपाकतो।
छत्तिंसेव च चित्तानि, दुतियज्झान-देहिनो''[1] ॥

---

१. वा—म.।

एकूनतिंसेव चित्तानि, सुद्धावासिक-भूमिसु ।
अनागामिकसत्तस्स, होन्ती ति परिदीपये ॥२४५॥

अरहतो पन तत्थेव, मानसा सत्तवीसति ।
एवं रूपिसु चित्तानि, विञ्ञेय्यानि विभाविना ॥२४६॥

B. 51. चतुवीसति चित्तानि, पठमारूप्प-भूमियं ।
पुथुज्जनस्स सत्तस्स, जायन्ती ति विनिद्दिसे ॥२४७॥[1]

सोतापन्नस्स तत्थेव, ठपेत्वा पुञ्ञ-पञ्चकं ।
समवीसति चित्तानि, फलेन सह अत्तनो ॥२४८॥

सकदागामिनो तत्थ, तथानागामिनो पि च ।
जायन्ति वीसचित्तानि, पुब्बपुब्बफलं विना ॥२४९॥

खीणासवस्स तत्थेव, दस पञ्च च मानसा ।
पुथुज्जनस्स सत्तस्स, दुतियारूप्पभूमियं ॥२५०॥[2]

S. 41. होन्ति तेवीस चित्तानि, इति वत्वा विभावये ।
R. 40. तिण्णन्नम्पेत्थ सेसानं, चित्तानेकूनवीसति ॥२५१॥[3]

टीकायं अधिका गाथा

"दोमनस्स-द्वयं हित्वा, अपुञ्ञानि दसेव च ।
कामपुञ्ञानि अट्ठेव, आरूप्प कुसलानि च ।
पठमारूप्पपाको च, क्रिया वोत्थपनम्पि च"[1] ॥
"दोमनस्स द्वयं हित्वा, अपुञ्ञानि दसेव च ।
कामपुञ्ञानि अट्ठेव, पुञ्ञारूपूपरित्तयो ।
ततियारूप्पपाको च, वोट्ठब्बञ्चा पि मानसं"[2] ॥
"दोमनस्स-द्वयं हित्वा, अपुञ्ञानि दसेव च ।
कामपुञ्ञानि अट्ठेव, पुञ्ञारूपूपरित्तयो ।
ततियारूप्पाको च, फोट्ठब्बं चापि मानसं"[3] ॥
"दिट्ठिया विप्पयुत्तानि, उद्धच्च-सहितं तथा ।
कामपुञ्ञानि अट्ठेव, पुञ्ञारूपूपरित्तयो ॥
दुतियारूप्पपाको च, वोट्ठब्बञ्चा पि मानसं ।
सक-सक-फलेनेव, चित्तानेकूनवीसति" ॥[3]

चुद्दसेव च[1] चित्तानि, दुतियारूप्पभूमियं।
क्रियाद्वादस पाकेको, फलं खीणासवस्स तु ॥२५२॥

पुथुज्जनस्स सत्तस्स, ततियारूप्पभूमियं।
बावीसति च चित्तानि, भवन्ती ति पकासये ॥२५३॥[2]

अट्ठारसेव चित्तानि, सोतापन्नस्स जायरे।
सकदागामिनो तानि, ठपेत्वा पठमं फलं ॥२५४॥[3]

सकदागामिवुत्तेसु, ठपेत्वा दुतियं फलं।
अट्ठारसेव चित्तानि, अनागामिस्स जायरे ॥२५५॥

तेरसेव च चित्तानि, ततियारूप्पभूमियं।
खीणासवस्स सत्तस्स, भवन्ती ति विनिद्दिसे ॥२५६॥[4]

टीकायं अधिका गाथा

"दोमनस्स द्वयं हित्वा, अञ्ञानि दस एव तु।
कामपुञ्ञानि अट्ठेव, पुञ्ञारूपूपरी दुवे।
ततियारुप्पपाको च, वोट्ठब्बं चापि मानसं"[2] ॥

"दिट्ठिया विप्पयुत्तानि, उद्धच्च-सहितं तथा।
महापुञ्ञानि अट्ठेव, पुञ्ञारूपूपरी दुवे।
अट्ठारसेव पाकेन, सोतापत्तिफले न च"[3] ॥

"महाक्रियानि अट्ठेव, पुञ्ञारूपूपरि दुवे।
अरहत्तफलं पाको, वोट्ठब्बं चापि मानसं"[4] ॥

---

१. तु—रो.।

एकवीसति चित्तानि, चतुत्थारूप्पभूमियं ।
पुथुज्जनस्स सत्तस्स, जायन्ती ति विनिद्दिसे ॥२५७॥[1]

S. 42. सोतापन्नस्स सत्तस्स, सत्तरस पकासये ।
B. 52. सकदागामिनो तानि, ठपेत्वा पठमं फलं ॥२५८॥[2]

सकदागामि-वुत्तेसु, ठपेत्वा दुतियं फलं ।
होन्ति सत्तरसेवस्स, अनागामिस्स मानसा ॥२५९॥

द्वादसेव तु चित्तानि, चतुत्थारूपभूमियं ।
जायन्ति अरहन्तस्स, इति वत्वा विभावये[3] ॥२६०॥

हेट्ठिमानं अरूपीनं, ब्रह्मानं उपरूपरि ।
अरूपकुसला चेव, उप्पज्जन्ति क्रियापि च ॥२६१॥

उद्धं-उद्धं-अरूपीनं, हेट्ठिमा हेट्ठिमा पन ।
अरूपानेव जायन्ते, दिट्ठादीनवतो किर ॥२६२॥

ठपेत्वा पठमं मग्गं, कुसलानुत्तरा तयो ।
कामावचरपुञ्ञानि, अपुञ्ञानि तथा दस ॥१६३॥

टीकायं अधिका गाथा

"दोमनस्स द्वयं हित्वा, अपुञ्ञानि दसेव च ।
कामे पुञ्ञानि अट्ठेव, वोट्ठब्बञ्चापि मानसं ।
चतुत्थारूप्पपुञ्ञं च, सपाकेनेकवीसति"[1] ॥
"दिट्ठिया विप्पयुत्तानि, उद्धच्चसहितं तथा ।
कामपुञ्ञानि अट्ठेव, सोतापत्तिफलम्पि च ।
चतुत्थारूप्पपुञ्ञं च, सपाको वोत्थपम्पि च"[2] ॥
"महाक्रियानि अट्ठेव; वोट्ठब्बञ्चापि मानसं ।
चतुत्थं च क्रिया रूपं, पाको अरहतो फलं"[3] ॥

चत्तारो रूपपुञ्ञानि,[1] सब्बे पाका अनुत्तरा।
पठमारूप्पपाको च, नव कामक्रिया पि च ॥२६४॥

अरूपा पि क्रिया, सब्बा, तेचत्ताळीस मानसा।
उप्पज्जन्ति पनेतानि, पठमारूप्पभूमियं ॥२६५॥

सब्बो कामविपाको च, सब्बो रूपो महग्गतो।
सितुप्पादो मनोधातु, दोमनस्स-द्वयम्पि च ॥२६६॥

आदिमग्गो तयोपाका, अरूपा च तथूपरि।
छचत्ताळीस नत्थेत्थ, पठमारूप्पभूमियं ॥२६७॥

वुत्तेसु पन चित्तेसु, पठमारूप्प-भूमियं।
ठपेत्वा पठमारूप्प-त्तयं, पाको च अत्तनो ॥२६८॥

B. 53. चत्ताळीसेतानि जायन्ते, दुतियारूप्प-भूमियं।
एवं सेसद्वये ञेय्यं, हित्वा हेट्ठिम-हेट्ठिमं ॥२६९॥

R. 41. अत्तनो अत्तनो पाका, चत्तारो च अनासवा।
विपाका होन्ति सब्बेव, चतुस्वारूप्पभूमिसु ॥२७०॥

S. 43. वोत्थपनेन चित्तेन, कामे अट्ठ महाक्रिया।
चतस्सो पि च आरूप्पा, तेरसेव क्रिया सियुं ॥२७१॥

खीणासवस्स जायन्ता,[2] पठमारूप्पभूमियं।
द्वादसेव क्रिया होन्ति, दुतियारूप्पभूमियं ॥२७२॥

एकादस क्रिया होन्ति, ततियारूप्पभूमियं।
दसेव च क्रिया ञेय्या, चतुत्थारूप्पभूमियं ॥२८३॥

अरहतो पन चित्तानि, होन्ति एकूनवीसति।
अरहत्तं क्रिया सब्बा, ठपेत्वावज्जनं द्वयं ॥२७४॥

चतुन्नञ्च फलट्ठानं, तिहेतुकपुथुज्जने।
तेरसेव च चित्तानि, भवन्ती ति विनिद्दिसे ॥२७५॥

---

१. चत्तारारूप्पपुञ्ञानि—म०।
२. जायन्ते—सी०।

चत्तारो ञाणसंयुत्ता, महापाका तथा नव ।
रूपारूपविपाका च, तेरसेव भवन्ति मे ॥२७६॥

चतुन्नं च फलट्ठानं, दुहेतुकपुथुज्जने ।
ञाण-हीनानि चत्तारि, विपाका एव जायरे ॥२७७॥

पुथुज्जानानं तिण्णम्पि, चतुन्नं अरियदेहिनं ।
सत्तरसेव चित्तानि, सत्तन्नं पि भवन्ति हि ॥२७८॥

विञ्ञाणानि दुवे पञ्च, मनोधातुत्तयम्पी च ।
सन्तीरणानि वोट्ठप्पं, होन्ति सत्तरसेविमे ॥२७९॥

हेट्ठा तिण्णं फलट्ठानं, तिहेतुकपुथुज्जने ।
नवेव कुसला होन्ति, चतुन्नं महग्गता ॥२८०॥

B. 54. तिण्णं पुथुज्जनानं पि[1] तिण्णमरियानमादितो ।
तेरसेव तु चित्तानि, उपज्जन्ती ति निद्दिसे ॥२८१॥

अट्ठेव कामपुञ्ञानि, दिट्ठिहीना अपुञ्ञतो ।
चत्तारो पि च उद्धच्च,-संयुत्तं चा ति तेरस ॥२८२॥

हेट्ठा द्विन्नं फलट्ठानं, तथा सब्बपुथुज्जने ।
दोमनस्सयुतं चित्त-द्वयमेव तु जायते ॥२८३॥

तिण्णं पुथुज्जनानं तु, पञ्चेव पन जायरे ।
चत्तारि दिट्ठियुत्तानि, विचिकिच्छायुतं पि च ॥२८४॥

मग्गट्ठानं चतुन्नं पि,-मग्ग चित्तं सकं सकं ।
एकमेव भवे तेसं, इति वत्वा विभावये ॥२८५॥

मया भवेसु चित्तानं, पुग्गलानं वसेन च ।
भिक्खूनं पाटवत्थाय, चित्तुप्पत्ति पकासिता ॥२८६॥

---

१. च—म. ।

S. 44. एवं सब्बमिदं चित्तं, भूमिपुग्गलभेदतो।
बहुधा पि च होन्ती ति,[1] विञ्ञातब्बं विभाविना ॥२८७॥

R. 42. सवका वुत्तानुसारेन, भेदे[2] ञातुं विभाविना।
गन्थवित्थार-भीतेन, संखित्तं पनिदं मया ॥२८८॥

पुब्बापरं विलोकेत्वा, चिन्तेत्वा च पुनप्पुनं।
अत्थं उपपरिक्खित्वा, गहेतब्बं विभाविना ॥२८९॥

इमं चाभिधम्मावतारं सुसारं,
परं[3] सत्तमोहन्धकारप्पदीपं।
सदा साधु चिन्तेति वाचेति यो तं,
नरं रागदोसा चिरं नोपयन्ती ति ॥२९०॥

इति अभिधम्मावतारे भूमिपुग्गलवसेन चित्तुप्पत्ति-निद्देसो नाम पञ्चमो परिच्छेदो।

१. होती ति—रो.।
२. भेदो—म.
३. परं व—म.।

छठो परिच्छेदो

१. आरम्मण-विभागो

(१) आरम्मण-समुट्ठान-कथा

B. 55. एतेसं पन चित्तानं, आरम्मणमितो परं ।
R. 43. दस्सयिस्सामहं तेन, विना नत्थि हि सम्भवो ।।२९१।।

रूपं सद्दं गन्धं रसं, फोट्ठब्बं धम्ममेव च ।
छधा[1] आरम्मणं आहु, छळारम्मणकोविदा ।।२९२।।

तत्थ भूते उपादाय, वण्णो चतुसमुट्ठितो ।
सनिदस्सन-सप्पटिघो, रूपारम्मणसञ्ञितो ।।२९३।।

दुविधो हि समुद्दिट्ठो, सद्दो चित्तोतुसम्भवो ।
सविञ्ञाणकसद्दो व,[2] होति चित्तसमुट्ठितो ।।२९४।।

अविञ्ञाणक-सद्दो यो, सो होतुतुसमुट्ठितो ।
दुविधो पि अयं सद्दो, सद्दारम्मणतं गतो ।।२९५।।

घरीयती ति गच्छन्तो, गन्धो सूचनतो पि च[3] ।
अयं चतुसमुट्ठानो, गन्धारम्मण सम्मतो ।।२९६।।

---

१. छद्धा—रो० ।
२. च—रो. ।
३. वा—म. ।

रममानो[1] रसन्ती ति, रसो ति परिकित्तितो।
रसो चतुसमुट्ठानो, रसारम्मणनामको ॥२९७॥

S. 45. फुसीयती ति फोट्ठब्बं, पठवी तेज वायवो।
फोट्ठब्बं चतु-सम्भूतं, फोट्ठब्बारम्मणं मतं ॥२९८॥

सब्बं नामं च रूपं च, हित्वा रूपादिपञ्चकं।
लक्खणानि च पञ्ञत्ति, धम्मारम्मणसञ्ञितं ॥२९९॥

(२) भूमि-वसेन आरम्मण-कथा

छारम्मणानि लब्भन्ति, कामावचरभूमियं।
तीणि रूपे पनारूप्पे, धम्मारम्मणमेककं ॥३००॥

B. 56. खण-वत्थुपरित्तत्ता, आपाथं न वजन्ति ये।
ते धम्मारम्मणा होन्ति, येसं रूपादयो किर ॥३०१॥

ते पटिक्खिपितब्बा व, अञ्ञमञ्ञस्स गोचरं।
नेव पच्चनुभोन्तानं, मनो तेसं तु गोचरं ॥३०२॥

R. 44. तं च पच्चनुभोन्ती ति, वुत्तत्ता पन सत्थुना।
रूपादारम्मणानेव, होन्ति रूपादयो पन ॥३०३॥

दिब्बचक्खादिञाणानं, रूपादिनेव गोचरा।
अनापाथगतानेव, तानी ति पि न युज्जति ॥३०४॥

यं रूपारम्मणं होति, तं धम्मारम्मणं कथं ?
एवं सति पनेतेसं, नियमो पि कथं भवे ? ॥३०५॥

(३) परित्ततिकादि-वसेन आरम्मण-कथा

सब्बमारम्मणं एतं, छब्बिधं समुदीरितं।
तं परित्ततिकादिनं, वसेन बहुधा मतं ॥३०६॥

सब्बो कामविपाको च, क्रियाहेतुद्वयं पि च।
पञ्चवीसति एकन्तं, परित्तारम्मणा सियुं ॥३०७॥

---

१. रसमाना—म.।

इट्ठादिभेदो पञ्चेव, रूपसद्दादयो पन।
विञ्ञाणानं द्विपञ्चन्नं, गोचरा पटिपाटिया ॥३०८॥

रूपादिपञ्चकं सब्बं, मनोधातुत्तयस्स तु।
तेरसन्नं पनेतेसं, रूपक्खन्धो व गोचरो ॥३०९॥

नारूपं न च पञ्ञत्ति, नातीतं न च नागतं।
आरम्मणं करोन्ते व,[1] वत्तमानो[2] हि गोचरो ॥३१०॥

तेरसेतानि चित्तानि, जायन्ते कामधातुयं।
चत्तारि रूपावचरे, नेव किञ्चि अरूपिसु ॥३११॥

B. 57. महापाकानमट्ठन्नं, सन्तीरणत्तयस्स पि।
छसु द्वारेसु रूपादि, छ परित्तानि-गोचरा ॥३१२॥

S. 46. रूपादयो परित्ता छ, हसितुप्पाद-गोचरा।
पञ्चद्वारे पच्चुप्पन्ना, मनोद्वारे तिकालिका ॥३१३॥

दुतियारूप्पचित्तं च, चतुत्थारूप्पमानसं।
छब्बिधं नियतं होति, तं महग्गतगोचरं ॥३१४॥

निब्बाणारम्मणत्ता हि, एकन्तेन अनञ्ञतो।
अट्ठानासवचित्तानं, अप्पमाणोव गोचरो ॥३१५॥

चत्तारो ञाण-हीना च, कामावचरपुञ्ञतो।
क्रियतो पि च चत्तारो, द्वादसाकुसलानि च ॥३१६॥

परित्तारम्मणाचेव, ते महग्गत-गोचरा।
पञ्ञत्तारम्मणत्ता हि, न वत्तब्बा पि होन्ती ते ॥३१७॥

चत्तारो ञाणसंयुत्ता, पुञ्ञतो क्रियतो पि च।
तथाभिञ्ञा द्वयञ्चेव, क्रियावोट्ठपनं पि च ॥३१८॥

एकादसन्नमेतेसं, तिविधो होति गोचरो।
पञ्ञत्तारम्मणत्ता हि, न वत्तब्बा पि होन्ति मे ॥३१९॥

---

१. च—म.।

२. वत्तमाने—रो.।

यानि वुत्तावसेसानि, चित्तानि पन तानि हि।
न वत्तब्बारम्मणानी ति, विञ्ञेय्यानि विभाविना ॥३२०॥

(४) अतीतारम्मणतिकादि-वसेन आरम्मण-कथा

R. 45. दुतियारूप्पचित्तं च, चतुत्थारूप्पमानसं।
छब्बिधं पन एकन्त-मतीतारम्मणं सिया ॥३२१॥

विञ्ञाणानं द्विपञ्चन्नं, मनो धातुत्तयस्स च।
पञ्चरूपादयो धम्मा, पच्चुप्पन्ना व गोचरा ॥३२२॥

B. 58. अट्ठकाममहापाका, सन्तीरणत्तयं पि च।
हसितुप्पादचित्तं च,[1] द्वादसेते तु मानसा ॥३२३॥

सियातीतारम्मणा, पच्चुप्पन्नानागत-गोचरा।
कुसलाकुसला कामे, क्रियतो नव मानसा ॥३२४॥

अभिञ्ञा मानसा द्वे पि, सियातीतादि-गोचरा।
सन्ते पञ्ञत्तिकाले पि, नवत्तब्बा भवन्ति मे ॥३२५॥

सेसानि पन सब्बानि, रूपारूपभवेसु पि।
न वत्तब्बानि होन्ते व,[2] अतीतारम्मणादिना ॥३२६॥

कामतो च क्रिया पञ्च, रूपतो पञ्चमी क्रिया।
चित्तानं छन्नमेतेसं, नत्थि किञ्चि अगोचरं ॥३२७॥

(५) लोकुत्तरचित्त-वसेन आरम्मण-कथा

S. 47. निब्बानं च फलं मग्गं, रूपञ्चारूप्पमेव च।
सक्कोन्ति गोचरं कातुं, कति चित्तानि मे वद? ॥३२८॥

चत्तारो ञाणसंयुत्ता, पुञ्ञतो क्रियतो तथा।
अभिञ्ञा हदया द्वे पि, क्रिया वोट्ठपनं पि च ॥३२९॥

---

१. ति—म.।
२. होन्ति च—रो.।

सक्कोन्ति गोचरं कातुं, चित्तानेकादसा पि च।
निब्बानं च फलं मग्गं, रूपञ्चारूपमेव च ॥३३०॥

चित्तेसु पन सब्बेसु, कति चित्तानि मे वद।
अरहत्तफलं मग्गं कातुं, सक्कोन्ति गोचरं ? ॥३३१॥

सब्बेसु पन चित्तेसु, छ च चित्तानि मे सुण।
अरहत्तफलं मग्गं कातुं, सक्कोन्ति गोचरं ॥३३२॥

चत्तारो ञाणसंयुत्ता, क्रियावोत्थपनं[1] पि च।
क्रियाभिञ्ञा मनोधातु, छ च सक्कोन्ति गोचरं ॥३३३॥

B. 59. चत्तारो ञाणसंयुत्ता, भिञ्ञाचित्तं च पुञ्ञतो।
नारहत्तफलं मग्गं, कातुं सक्कोन्ति गोचरं ॥३३४॥

कस्मा अरहतो मग्ग-चित्तं वा फलमानसं।
पुथुज्जना वा सेक्खा वा, न सक्कोन्ति विजानितुं ॥३३५॥

पुथुज्जनो न जानाति, सोतापन्नस्स मानसं।
सोतापन्नो न जानाति, सकदागामिस्स मानसं ॥३३६॥

सकदागामी न जानाति, अनागामिस्स मानसं।
अनागामी न जानाति, अरहन्तस्स मानसं ॥३३७॥

R. 46. हेट्ठिमो हेट्ठिमो नेव, जानाति उपरूपरि।
उपरूपरि च जानाति, हेट्ठिमस्स च मानसं ॥३३८॥

(६) कुसल-चित्तादि-वसेन आरम्मण-कथा

यो धम्मो यस्स धम्मस्स, होति आरम्मणं पन।
तं उद्धरित्वा एकेकं, पवक्खामि इतो परं ॥३३९॥

कुसलारम्मणं कामे, कुसलाकुसलस्स च।
अभिञ्ञा मानसस्सा पि, कुसलस्स क्रियस्स च ॥३४०॥

कामावचरपाकस्स, तथा कामक्रियस्स च।
एतेसं पन रासीनं, छन्नं आरम्मणं सिया ॥३४१॥

---

१. वोट्ठापनं—रो०।

रूपावचरपुञ्ञानि, कामपाकं ततो विना।
पञ्चन्नं पन रासीनं, होन्ति आरम्मणानि हि ॥३४२॥

S. 48. अरूप्पकुसलं चापि, तेभूम-कुसलस्स च।
तेभूमक-क्रियस्सा पि, तथेवा कुसलस्स च[1]॥३४३॥

B. 60. अरूपावचरपाकानं द्विन्नं पन चतुत्थ दु[2]।
इमेसं अट्ठरासीनं, होतारम्मणपच्चयो ॥३४४॥

अपरियापन्नपुञ्ञं पि, कामावचरतो पि च।
रूपतो पञ्चमस्सा पि, कुसलस्स क्रियस्स च ॥३४५॥

चतुन्नं पन रासीनं, होति आरम्मणं सदा।
तथेवाकुसलं कामरूपावचरतो पन ॥३४६॥

कुसलस्स क्रियस्सा पि, तथेवाकुसलस्स च।
कामावचरपाकानं, छन्नं रासीनमीरितं ॥३४७॥

विपाकारम्मणं कामे, कामावचरतो पि च।
रूपावचरतो चेव, कुसलस्स क्रियस्स च ॥३४८॥

कामावचरपाकस्स,[3] तथेवाकुसलस्स च।
छन्नं च पन रासीनं, होतारम्मणपच्चयो ॥३४९॥

विपाकारम्मणं रूपे, कामावचरतो पि च।
रूपावचरतो चेव, कुसलस्स क्रियस्स च ॥३५०॥
कामावचरपाकानं, तथेवाकुसलस्स च।
अपुञ्ञस्सा ति पञ्चन्नं, रासीनं होति गोचरो।
अरूपावचरपाकेसु, अयमेव नयो मतो ॥३५१॥

अपरियापन्नपाका पि, कामतो रूपतो पि च।
कुसलस्स क्रियास्सा पि, होति आरम्मणं पन ॥३५२॥

---

१. पि—म.।
२. द्व—रो०।
३. ०पाकानं—म.।

क्रियाचित्तमिदं कामे, कामावचरतो पि च।
रूपावचरतो चेव, कुसलस्स क्रियस्स च ॥३५३॥

कामावचरपाकस्स, तथेवाकुसलस्स च।
छन्नं रासोनमेतेसं, होतारम्मणपच्चयो ॥३५४॥

B. 61. यं क्रियामानसं रूपे, कामपाकं ततो विना।
पञ्चन्नं पन रासोनं, होति आरम्मणं पन ॥३५५॥

R. 47. क्रियाचित्तं पनारूप्पे, तेसं पञ्चन्नमेव च।
अरूपस्स क्रियस्सा पि, छन्नं होतेव गोचरो ॥३५६॥

रूपं चतुसमुट्ठानं, रूपारम्मण-सञ्जितं।
कामावचरपुञ्ञस्स, तथेवाकुसलस्स च ॥३५७॥

अभिञ्ञा द्वय-चित्तस्स, कामपाकक्रियस्स च।
छन्नं रासीनमेतेसं, होतारम्मण-पच्चयो ॥३५८॥

S. 49. निब्बानारम्मणं काम-रूपावचरतो पन।
कुसलस्सुभयस्सा पि, कामरूपक्रियस्स च ॥३५९॥

अपरियापन्नतो चेव, फलस्स कुसलस्स च।
छन्नं रासीनमेतेसं, होतारम्मण-पच्चयो ॥३६०॥

नानप्पकारकं सब्बं, पञ्ञत्तारम्मणं पन।
तेभूमकस्स पुञ्ञस्स, तथेवाकुसलस्स च ॥३६१॥

रूपारूपविपाकस्स, तेभूमकक्रियस्स च।
नवन्नं पन रासीनं, होतारम्मण-पच्चयो ॥३६२॥

(७) आरम्मणक्कम-कथा

रूपारम्मणिका द्वे तु, द्वे द्वे सद्दादि गोचरा।
पञ्चारम्मणिका नाम, चित्तुप्पादा तयो मता ॥३६३॥

इधेकचत्तालीसेव, छळारम्मणिका मता।
कामावचरचित्तानं, अयमारमण्णक्कमो ॥३६४॥

पञ्चाभिञ्ञं विवज्जित्वा, रूपारूपा अनासवा।
चित्तुप्पादा इमे सब्बे, धम्मारम्मणगोचरा ॥३६५॥

पठमारूप्पकुसलं, दुतियारूप्प-चेतसो।
कुसलस्सं विपाकस्स, क्रियस्सारम्मणं भवे ॥३६६॥

B, 62. पठमारूप्पपाको यं, दुतियारूप्प-चेतसो।
कुसलस्स विपाकस्स, क्रियस्सारम्मणं नहि ॥३६७॥

पठमं तु क्रियाचित्तं, दुतियारूप्प-चेतसो।
न पुञ्ञस्स न पाकस्स, होति आरम्मणं पन ॥३६८॥

पठमं तु क्रियाचित्तं, दुतियारूप्प-चेतसो।
क्रियस्सारम्मणं होति, इति ञेय्यं विभाविना ॥३६९॥

पुथुज्जनस्स सेक्खस्स, अरूपारम्मणं द्विधा।
कुसलं[1] कुसलस्सा पि, विपाकस्स च तं सिया ॥३७०॥

खीणासवस्स भिक्खुस्स, पठमारूप्पमानसं।
आरम्मणं तिधा होति, इति वुत्तं महेसिना ॥३७१॥

क्रियस्सा पि क्रिया होति, कुसलं पि क्रियस्स च।
कुसलं तु विपाकस्स, एवं होति तिधा पन ॥३७२॥

ततियारूप्पचित्तं पि, चतुत्थारूप्प-चेतसो।
एवमेव द्विधा चेव, तिधा चारम्मणं सिया ॥३७३॥

S. 50. यं यं पन इधारब्भ, ये ये जायन्ति गोचरं।
सो सो तेसं च तेसं च, होतारम्मणपच्चयो ॥३७४॥

R. 48. यो पनिमस्स नरो किर पारं,
दुत्तरमुत्तरमुत्तरतीध ? ।
सो अभिधम्ममहण्णवपारं।
दुत्तरमुत्तरमुत्तरतेव ॥३७५॥

इति अभिधम्मावतारे आरम्मणविभागो नाम छट्ठो परिच्छेदो ॥

१. कुसला—रो.।

सत्तमो परिच्छेदो

R. 49. ## १. विपाकचित्तप्पवत्तिनिद्देसो

(१) विपाक-चित्त-पभव-कथा

B. 63. अनन्त ञाणेन निरङ्कुणेन,
गुणेसिना कारुणिकेन तेन ।
वुत्ते विपाके मतिपाटवत्थं,
विपाकचित्तं पभवं सुणाथ ॥३७६॥

एकूनतिंस कम्मानि, पाका द्वत्तिंस दस्सिता ।
तीसु द्वारेसु कम्मानि, विपाका छसु दिस्सरे ॥३७७॥

कुसलं कामलोकस्मिं, पवत्ते पटिसन्धियं ।
तं तं पच्चयमागम्म, ददाति विविधं फलं ॥३७८॥

एकाय चेतनायेका, पटिसन्धि पकासिता ।
नाना कम्मेहि नाना च, भवन्ति पटिसन्धियो ॥३७९॥

तिहेतुकं तु यं कम्मं, च कामावचर-सञ्ञितं ।
तिहेतुकं दुहेतुकं च, विपाकं देत्यहेतुकं ॥३८०॥

दुहेतुकं तु यं कम्मं, तं न देति तिहेतुकं ।
दुहेतुकमहेतुं च, विपाकं देति अत्तनो ॥३८१॥

तिहेतुकेन कम्मेन, पटिसन्धि तिहेतुका ।
दुहेतुका पि होतेव, न च होति अहेतुका ॥३८२॥
दुहेतुकेन कम्मेन, पटिसन्धि दुहेतुका ।
अहेतुका पि होतेव, न च होति तिहेतुका ॥३८३॥

B. 64. ससङ्खारमसङ्खारं[1], ससङ्खारम्पि देति हि ।
ससङ्खारिक-कम्मं तु, ससङ्खार-फलं तथा ॥३८४॥

---

१. असंखारंसंखारं—रो० ।

S. 51. एकाय चेतनायेत्थ, कुसलाय च सोळस।
द्विधा विपाक-चित्तानि, भवन्ती ति पकासये ॥३८५॥

आरम्मणेन होतेव, वेदनापरिवत्तनं।
तदारम्मणचित्तं ऽपि, जवनेन नियामितं ॥३८६॥

कामावचरचित्तेन, कुसलेनादिना पन।
तुल्येन पाकचित्तेन, गहिता पटिसन्धि चे ॥३८७॥

R. 50 बलवारम्मणे इट्ठे, चक्खुस्सापथमागते।
मनोधातु भवङ्गस्मि, ताय आवट्टिते पन ॥३८८॥

वीथि-चित्तेसु जातेसु, चक्खुविञ्ञाणकादिसु।
जायते जीवनं हुत्वा, पठमं काममानसं ॥३८९॥

सत्तक्खत्तुं जवित्वान, पठमे कुसले गते।
तदेवारम्मणं कत्वा, तेनेव सदिसं पुन ॥३९०॥

विपाकं जायते चित्तं, तदारम्मणसञ्ञितं।
सन्धिया तुल्यतो मूल-भवङ्गं ति पवुच्चति[1] ॥३९१॥

तं च सन्तीरणं एत्थ, दस्सनं सम्पटिच्छनं।
गणानुपगचित्तानि, चत्तारो व भवन्ति हि ॥३९२॥

यदा हि दुतियं चित्तं, कुसलं जवनं तदा।
तेन तुल्य-विपाकं तु, तदारम्मणकं सिया ॥३९३॥

सन्धिया असमानत्ता, द्वे नामानिस्स लब्भरे।
आगन्तुक-भवङ्गं ति, तदारम्मणकं ति च ॥३९४॥

B. 65 यदाहि ततियं पुञ्ञं, जवनं होति तेन च।
सदिसं ततियं पाकं, तदारम्मणकं सिया ॥३९५॥

आगन्तुक भवङ्गं ति, इदं पि च पवुच्चति।
इमिना पन सद्धिं छ, पुरिमानि च पञ्च पि ॥३९६॥

---

१. पवुच्चते—म० ।

यदा चतुत्थं कुसलं, जवनं होति तेन च।
तुल्यं चतुत्थपाकं तु, तदारम्मणतं वजे ॥३९७॥

आगन्तुकं भवङ्गं तु, तदारम्मणनामकं।
पुरिमानि छ पाकानि, इमिना होन्ति सत्त तु ॥३९८॥

S. 52. तस्मिं द्वारे यदा इट्ठ-मज्झत्तारम्मणं पन।
आगच्छति तथापाथं[1], तदावुत्तनयेनिध ॥३९९॥

आरम्मणवसेनेव, वेदना परिवत्तति।
उपेक्खासहगतं तस्मा, होति सन्तीरणम्मनो ॥४००॥

उपेक्खा सहगतेस्वेव, जवनेसु चतुस्वपि।
तेहि तुल्यानि चत्तारि, पाकचित्तानि जायरे ॥४०१॥

वेदनाय समानत्ता, अच्चन्तं पुरिमेहि तु।
होन्ति पिट्ठिभवङ्गानि, चत्तारि पि च नामतो ॥४०२॥

पञ्चिमानि विपाकानि, पुरिमेहि च सत्तहि।
सद्धिं द्वादस पाकानि, भवन्ती ति विनिद्दिसे ॥४०३॥

चक्खुद्वारे यथा एवं, सोतादीसु पि निद्दिसे।
द्वादस द्वादस पाका, समसट्ठि भवन्ति ते[2] ॥४०४॥

एकाय चेतनायेव, कम्मे आयूहिते पन।
समसट्ठि विपाकानि, उप्पज्जन्ति न संसयो ॥४०५॥

R. 51. गहिता गहणेनेत्थ, चक्खुद्वारे[3] तु द्वादस।
B. 66. सोतविञ्ञाणकादीनि, चत्तारि ति च सोळस ॥४०६॥

एवमेव ससङ्खार,-तिहेतु-कुसलेन पि।
असङ्खार-ससङ्खार-उपेक्खा-सहगते हि पि ॥४०७॥

कम्मं आयूहिते तेसं, विपाके हि च तीहि पि।
एसेव च नयो तेहि, विञ्ञाय पटिसन्धिया ॥४०८॥

---

१. तदापाथं—म०।

२. मे—म०।

३. ०द्वारेसु—म०।

पठमं इट्ठमज्झत्त-गोचरस्स वसेनिध।
पवत्ति पन दस्सेत्वा, उपेक्खासहगतद्वये ॥४०९॥

दस्सेतब्बाथ पच्छा तु, इट्ठस्मि गोचरे इध।
एकेकस्मि पन द्वारे, द्वादस-द्वादसेव तु ॥४१०॥

गहिता गहणेनेत्थ, पाकचित्तानि सोळस।
पुब्बे वुत्तनये नेव, ञेय्यं सब्बमसेसतो ॥४११॥

(२) पटिसन्धि-वसेन विपाक-कथा.

तिहेतुकेन कम्मेन, पटिसन्धि तिहेतुका।
भवती ति अयं वारो, वुत्तो एत्तावता मया ॥४१२॥

सन्धिमेकं तु कम्मेकं, जनेति न ततो परं।
अनेकानि विपाकानि, सञ्जनेति पवत्तियं ॥४१३॥

S. 53. एकस्मा हि यथा बीजा, जायते एकमङ्कुरं।
सुबहूनि फलानिस्स, होन्ति हेतुपवत्तितो ॥४१४॥

दुहेतुकेन कम्मेन, पटिसन्धि दुहेतुका।
होती ति हि अयं वारो, अनुपुब्बेन आगतो ॥४१५॥

दुहेतुकेन पुञ्ञेन[1], सोमनस्सयुतेनिध।
असङ्खारिक-चित्तेन, कम्मे आयूहिते पन ॥४१६॥

B. 67. तेन तुल्येन पाकेन, गहिता पटिसन्धि चे।
इट्ठे आरम्मणे चक्खु-द्वारे आपाथमागते ॥४१७॥

सोमनस्सयुते ञाण-हीने कुसलमानसे।
सत्तक्खत्तुं जवित्वान, गते तस्मि दुहेतुके ॥४१८॥

तदेवारम्मणं कत्वा, जायते तदनन्तरं।
तं सरिक्खकमेकं तु, असङ्खारिकमानसं ॥४१९॥

तं हि मूल-भवङ्गं ति, तदारम्मणमिच्च पि।
उभयं पि च तस्सेव, नामं ति परिदीपितं ॥४२०॥

---

१. कम्मेन—म०।

दुहेतुकससङ्खारे, अविते पि च तं समं।
होतागन्तुकसंखातं, तदारम्मणमानसं ॥४२१॥

तथेव च दुहेतूनं, इट्ठमज्झत्तगोचरे।
द्विन्नं उपेक्खा युत्तानं, जवनानं अनन्तरं ॥४२२॥

द्वे तादिसानि जायन्ते, तदारम्मणमानसा।
तेसं पिट्ठिभवङ्ग' ति, नामं आगन्तुकं ति च ॥४२३॥

सन्तीरणद्वयं चेव, दस्सनं सम्पटिच्छनं।
इमानि च भवङ्गानि, चक्खुद्वारे पनट्ठहि ॥४२४॥

R. 52. एवमट्ठट्ठकत्वान, द्वारेसु पि च पञ्चसु।
चत्ताळीस विपाकानि, भवन्ति हि पवत्तियं ॥४२५॥

गहिता गहणेनेत्थ, चक्खु-द्वारे पनट्ठ च।
सोतघाणादिना सद्धिं, द्वादसेव भवन्ति हि ॥४२६॥

एकाय चेतनायेवं, कम्मे आयूहिते पन।
द्वादसेव विपाकानि, भवन्ती ति पकासितं ॥४२७॥

B. 68. दुहेतुकत्तयेनापि, सेसेन सविसेन तु।
पाकेनाविन्न-सन्धिस्स, अयमेव नयो मतो ॥४२८॥

दुहेतुकेन कम्मेन, पटिसन्धि दुहेतुका।
होती ति च अयं वारो, वुत्तो एत्तावता मया ॥४२९॥

S. 54. दुहेतुकेन कम्मेन, पटिसन्धि अहेतुका।
होती ति च अयं वारो, अनुपुब्बेन आगतो ॥४३०॥

दुहेतुकेसु चित्तेसु, कुसलेसु चतुस्वपि।
तेसु अञ्ञतरेनेथ, कम्मे आयुहिते पन ॥४३१॥

तस्सेव पाकभूताय, आविन्न-पटिसन्धिनो।
उपेक्खासहिताहेतु, मनोविञ्ञाणधातुया ॥४३२॥

पटिसन्धि न वत्तब्बा, सा कम्मसविसा ति हि।
कम्मं दुहेतुकं होति, पटिसन्धि अहेतुका ॥४३३॥

तस्स बुद्धिमुपेतस्स, इट्ठमज्झत्त-गोचरे।
आपाथमागते चक्खु,-द्वारे तु पन देहिनो ॥४३४॥

दुहेतुनं चतुन्नं पि, पुञ्ञानं यस्स कस्सचि।
जवनस्सावसानस्मिं, अहेतुकमिदं मनो ॥४३५॥

तदारम्मण-भावेन, जायते नत्थि संसयो।
तं तु मूल-भवङ्गं च, तदारम्मणमेव च ॥४३६॥

वीथिचित्तेसु जातेसु, चक्खुविञ्ञाणकादिसु।
उपेक्खासहगतं येव, होति सन्तीरणं पि च ॥४३७॥

तेसु एकं ठपेत्वान, गहितागहणेनिध।
गणनूपगचित्तानि, तीणि येव भवन्ति हि ॥४३८॥

B. 69. इट्ठे आरम्मणे चक्खु,-द्वारे आपाथमागते।
यदा सन्तीरणं चेव, तदारम्मणमानसं ॥४३९॥

सोमनस्सयुतं येव, गहेत्वा तेसु एककं।
पुरिमानि च तीणी ति, चत्तारो व भवन्ति हि ॥४४०॥

एवं चत्तारि चित्तानि, द्वारेसु पि च पञ्चसु।
होन्ति वीसति चित्तानि, विपाकानि पवत्तियं ॥४४१॥

चक्खुद्वारे तु चत्तारि, गहितागहणेनिध।
सोत-घाणादिना सद्धिं, होतेव हेतुकट्ठकं ॥४४२॥

अहेतुपटिसन्धिस्स, न तदारम्मणं भवे।
दुहेतुकं तिहेतुं वा, दुहेतु-पटिसन्धिनो ॥४४३॥

S. 55. जाता सुगतियं येन, पाकेन पटिसन्धि तु।
R. 53. तेन तुल्यं[1] विहीनं[1] वा, तदारम्मणिकं[2] भवे ॥४४४॥

१-१. तुल्यं पि हीनं—म० रो०।
२. तादारम्मणकं—म०।

मनुस्सलोकं सन्धाय, वुत्तं चाहेतुकट्ठकं ।
चतुस्वपि अपायेसु, पवत्ते पन लब्भति ॥४४५॥

(३) इट्ठमज्झत्तादि-वसेन आरम्मण-कथा

थेरो नेरयिकानं तु, धम्मं देसेति वस्सति ।
गन्धं वायुं च मापेति, यदा तेसं तदा पन ॥४४६॥

थेरं दिस्वा च सुत्वा च, धम्मं गन्धं च घायनं ।
पिवतं च जलं वायुं, फुसतं मुदुमेव च ॥४४७॥

चक्खुविञ्ञाणकादीनि, पुञ्ञजानेव पञ्चिमे[1] ।
सन्तीरणद्वयं एका, मनोधातू ति अट्ठकं ॥४४८॥

अयं ताव कथा इट्ठ,-इट्ठमज्झत्तगोचरे ।
कामावचरपुञ्ञानं, जवनानं वसेनिध ॥४४९॥

B. 70. नियमत्थं तु यं वुत्तं, तदारम्मण-चेतसो ।
कुसलं पन सन्धाय, तं वुत्तं ति हि दीपितं ॥४५०॥

इधाकुसल-चित्तेसु, सोमनस्सयुतेसु पि ।
इट्ठे आरम्मणे तेसु, जवितेसु चतुस्वपि[2] ॥४५१॥

सोमनस्स-युताहेतु,-मनोविञ्ञाणधातु हि ।
तदारम्मणभावेन, जायते तदनन्तरं ॥४५२॥

छस्वाकुसलचित्तेसु, उपेक्खाय युतेसु हि ।
गोचरे इट्ठमज्झत्ते, जवितेसु अनन्तरं ॥४५३॥

उपेक्खासहगताहेतु[3],-मनोविञ्ञाणधातु हि ।
तदारम्मणभावेन, जायते पन पुञ्ञजा ॥४५४॥

---

१. पञ्चपि — म. ।
२. चतुसु पि — म० ।
३. उपेक्खासहिताहेतु — म० ।

इट्ठारम्मणयोगस्मि, कङ्खतो उद्धतस्स वा।
सोमनस्सयुतं होति, तदारम्मण-मानसं ॥४५५॥

सोमनस्सयुते चित्ते, जवने जविते पन।
गवेसितब्बा पञ्चेव, तदारम्मणमानसा ॥४५६॥

उपेक्खासहगते[1] चित्ते, जवने जविते पन।
छ च[2] गवेसितब्बा व[3], तदारम्मण-मानसा ॥४५७॥

तिहेतु-सोमनस्सेन, आदिन्नपटिसन्धिनो।
झानतो परिहीनस्स, तं झानं पच्चवेक्खतो ॥४५८॥

S. 56. दोमनस्सयुतं चित्तं, होति विप्पटिसारिनो।
तस्स किं जायते ब्रूहि, तदारम्मण मानसं? ॥४५९॥

पट्ठाने पटिसिद्धा हि, दोमनस्सस्सनन्तरं[4]।
सोमनस्सस्स उप्पत्ति, दोमस्सनस्स चस्स वा ॥४६०॥

B. 71. महग्गतं पनारब्भ, जवने जविते पि च।
तत्थेव पटिसिद्धं तु, तदारम्मण-मानसं ॥४६१॥

R. 54. तस्मा भवङ्गपातो वा, तदारम्मणमेव च[5]।
न होति किन्नु कातब्बं, वद त्वं आभिधम्मिक? ॥४६२॥

उपेक्खासहिताहेतु, मनोविञ्ञाणधातु तु।
पुञ्ञापुञ्ञविपाकाहि, तदारम्मणक[6] सिया ॥४६३॥

---

१. ०सहिते—म०।
२. छञ्चेव—म०।
३. म० पोत्थके नत्थि।
४. दोमनस्स अनन्तरं—म०।
५. वा—म०।
६. तदारम्मणिका—म०।

आवज्जनं किमस्सा ति, नत्थि तं जायते कथं? ।
भवङ्गावज्जनानं किं, मग्गस्सानन्तरस्स च ॥४६४॥

फलस्सा पि[1] निरोधा च, वुट्ठहन्तस्स भिक्खुनो ।
फलचित्तस्स वा तेसं[2], नत्थि आवज्जनं किर ? ॥४६५॥

विना आवज्जनेना पि, होतु[3] जायतु मानसं ।
किमस्सारम्मणं ब्रूहि, यदि जानासि पण्डित? ॥४६६॥

विना आरम्मणेनेवं[4], नहि जायति मानसं ।
रूपादिसु परित्तेसु, यं किञ्चारब्भ जायते ॥४६७॥

(४) कम्म-विपाक-नियाम-कथा

उतु-बीज-नियामो च, कम्म-धम्म-नियामता ।
चित्तस्स च नियामो ति, ञेय्या पञ्च नियामता ॥४६८॥

तत्थ एकप्पहारेन, फल-पुप्फादि-धारणं ।
रुक्खानं पन सब्बेसं, अयं उतु-नियामता ॥४६९॥

तेसं तेसं तु बीजानं, तं तं तुल्यफलुब्भवो ।
मत्थके नाळिकेरस्स, छिद्दत्तं बीजजो अयं ॥४७०॥

तिहेतुकं तिहेतुं च,[5] दुहेतुं च अहेतुकं ।
विपाकं तु यतो देति, अयं कम्मनियामता ॥४७१॥

B. 72. जातियं बोधिसत्तस्स, मेदिनीकम्पनादिकं ।
विसेसत्तं अनेकम्पि, अयं धम्म-नियामता ॥४७२॥

---

१. फलायपि—रो०, फलस्सपि—म० ।

२. एवं—म० ।

३. होति—म० ।

४. आरम्मणेनेव—म०

५. दुहेतुं च—सी० ।

S. 57. गोचरेन पसादस्मिं, घट्टिते तेन[2] तेनिध।
उप्पत्तावज्जनादीनं, अयं चित्तनियामता ॥४७३॥

अन्धज्जनानं हृदयन्धकारं,
विद्धंसनं दीपमिमं जलन्तं।
सिक्खेथ धीरो सततं पयुत्तो,
मोहन्धकारापगमं यदिच्छेति ॥४७४॥

इति अभिधम्मावतारे विपाकचित्तप्पवत्तिनिद्देसो नाम सत्तमो परिच्छेदो।

---

१. पन—म०।

अट्ठमो परिच्छेदो

१. पकिण्णक-निद्देसो

(१) मक्कटोपम-चित्त-कथा

R. 55. इदानि पन सब्बेसं, एतेसं मानसं मया।
पाटवत्थाय भिक्खूनं, कथीयति पकिण्णकं ॥४७५॥

पन्थमक्कटको नाम, दिसासु पन पञ्चसु।
तत्थ सुत्तं पसारेत्वा, जालमज्झे निपज्जति ॥४७६॥

पठमाय दिसायेत्थ, सुत्ते पन ,पसारिते।
पाणकेन पटङ्गेन, घट्टिते मक्खिकाय वा ॥४७७॥

निपन्नट्ठानतो किञ्चि, लभित्वा[1] उण्णनाभितु।
गन्त्वा सुत्तानुसारेन, यूसं पिवति तस्स सा ॥४७८॥

पुनागन्त्वान तत्थेव, निपज्जति यथासुखं।
B. 73. एवमेव करोतेव, दिसासु दुतियादिसु ॥४७९॥

पसादा पञ्च दट्ठब्बा, सुत्ता पञ्चदिसास्विव।
चित्तं च पन दट्ठब्बं, मज्झे मक्कटको विय ॥४८०॥

(२) चित्तवीथि-कथा

पाणकादीहि सुत्तस्स, तस्स संघट्टना विय।
पसादानं तु दट्ठब्बा, घट्टनारम्मणेन सा[2] ॥४८१॥

चलनं विय तम्मज्झे, निपन्नायुण्णनाभिया।
पसादघट्टनं तत्थ, गहेत्वारम्मणं पन ॥४८२॥

---

१. चलित्वा—म० रो०।

२. हि—म०।

मनोधातु क्रियाचित्तं, भवङ्गावज्जनं मतं।
तस्सा सुत्तानुसारं व, वीथिचित्तप्पवत्तनं ॥४८३॥

S. 58. सीसे पनस्स विज्झित्वा, यूसपानं व चेतसो।
आरम्मणेसु दट्ठब्बं, जवनस्स पवत्तनं ॥४८४॥

पुनागन्त्वा यथा सुत्त-जालमज्झे निपज्जनं।
वत्थुं येव च निस्साय, चित्तस्स परिवत्तनं ॥४८५॥

इदं तु पन ओपम्मं, अत्थं दीपेति कं तु[1] हि।
आरम्मणेन पठमं, पसादे घट्टिते पन ॥४८६॥

पसादवत्थुतो चित्ता, वत्थुसन्निसितं मनो।
ततो हि पठमं येव, जायती ति हि दीपितं ॥४८७॥

R. 56. एकेकारम्मणं द्वीसु, द्वीसु द्वारेसु सब्बसो।
आगच्छति पनापाथं,[2] अयमत्थो पि दीपितो ॥४८८॥

रूपं चक्खुप्पसादम्हि, घटित्वा[3] तं खणे पन।
मनोद्वारे तथापाथ-मागच्छति न संसयो ॥४८९॥

खगो यथा हि रुक्खगे, निलीयन्तो व साखिनो।
साखं घट्टेति तस्सीध, छाया फरति भूमियं ॥४९०॥

B. 74. साखाय घट्टनं छाया, फरणम्पि[4] च सब्बसो।
अपुब्बं अचरिमं एकक्खणस्मिं येव जायरे ॥४९१॥

एवमेव च रूपस्स, पसादस्स च घट्टनं।
भवङ्गचलनस्सा पि, पच्चयत्तेन अत्थतो ॥४९२॥

तथेव च मनोद्वारे, आपाथगमनम्पि च।
अपुब्बं अचरिमं, एकक्खणस्मिं येव होति हि[5] ॥४९३॥

---

१. किं तु हि—म०।
२. तेनापाथं—म०।
३. घटेत्वा—रो०।
४. फरणानि—म०।
५. ति—म.।

ततो भवङ्गं छिन्दित्वा, चक्खुद्वारे यथाक्कमं।
आवज्जने समुप्पन्ने, दस्सने सम्पटिच्छने ॥४६४॥

सन्तीरणे समुप्पन्ने, तथा[1] वोत्थपने पि च।
कुसलं जवने[2] चित्तं, 'तथा कुसलमेव च ॥४६५॥

एसो येव नयो सोत-द्वारादीसु पि विञ्ञुना।
अविसेसेन विञ्ञेय्यो, सद्दादीनं तु घट्टने ॥४६६॥

दोवारिकोपमादीनि, एतस्सत्थस्स दीपने।
उद्धरित्वान तानेत्थ, दस्सेतब्बानि विञ्ञुना ॥४६७॥

असम्भेदेन चक्खुस्स, रूपापाथगमेन च।
आलोकनिस्सयेना पि, समनक्कारहेतुना ॥४६८॥

S. 59. पच्चये हि पनेते हि, समेतेहि चतूहि पि।
जायते चक्खुविञ्ञाणं, सम्पयुत्तेहि तं सह ॥४६९॥

असम्भेदन सोतस्स, सद्दापाथगमेन च।
आकासनिस्सयेना पि, समनक्कारहेतुना ॥५००॥

पच्चयेहि पनेतेहि, समेते हि चतूहि पि।
जायते सोतविञ्ञाणं, सम्पयुत्तेहि तं सह ॥५०१॥

B. 75. असम्भेदेन घाणस्स, गन्धापाथगमेन च।
वायोसन्निस्सयेना पि, समनक्कारहेतुना ॥५०२॥

पच्चये हि पनेतेहि, समेतेहि चतूहि पि।
जायते घाण-विञ्ञाणं, सम्पयुत्तेहि तं सह ॥५०३॥

असम्भेदेन जीव्हाय, रसापाथगमेन च।
आपोसन्निस्सयेना पि, समनक्कारहेतुना ॥५०४॥

पच्चयेहि पनेतेहि, समेतेहि चतूहि पि।
होति[3] जीव्हाय विञ्ञाणं, सम्पयुत्तेहि तं सह ॥५०५॥

---

१. जवते—रो०, ; जवनं—म० ।

२. जायन्ते म. ।

३. ततो—म० ।

R. 57. असम्भेदेन कायस्स, फोट्ठब्बापाथ संगमा।[1]
पठवी निस्सयेना पि, समनक्कारहेतुना ॥५०६॥

पच्चयेहि पनेतेहि, समेतेहि चतूहि पि।
जायते कायविञ्ञाणं, सम्पयुत्ते हि तं सह ॥५०७॥

असम्भेदा मनस्सा पि, धम्मापाथगमेन च।
वत्थुसन्निस्सयेना पि, समनक्कारहेतुना ॥५०८॥

पच्चयेहि पनेतेहि, समेतेहि चतूहि पि।
मनोविञ्ञाणमेवं तं,[2] सम्पयुत्तेहि जायते ॥५०९॥

मनो भवङ्ग चित्तं ति, वेदितब्बं विभाविना।
आवज्जनक्रिया चित्तं, मनक्कारो ति सञ्ञितं ॥५१०॥

वत्थु-सन्निस्सयेना ति, नायं सब्बत्थ गच्छति।
भवन्तु पञ्चवोकारं, सन्धाय कथितो पन ॥५११॥

(३) चुति-पटिसन्धि-नियाम-कथा

पटिसन्धान-चित्तानि, सब्बानेकून वीसति।
कामे दस च रूपेसु, पञ्च चत्तार[3] रूपिसु[3] ॥५१२॥

B. 76. कम्मं कम्मनिमित्तं च, तथा गतिनिमित्तकं।
इदं हि तिविधं तेसं, आरम्मणमुदीरितं ॥५१३॥

S. 60. कामावचरसन्धीनं, परित्तारम्मणं मतं।
पच्चुप्पन्नमतीतं वा, होति नत्थि अनागतं ॥५१४॥

अट्ठेव च महापाका, तीणि सन्तीरणानि च।
एकादसविधं चित्तं, तदारम्मणसञ्ञितं ॥५१५॥

एकादसविधे चित्ते, तदारम्मण सञ्ञिते।
दस पुञ्ञविपाकानि, एकं होति अपुञ्ञजं ॥४१६॥

---

१. फोट्ठब्बापाथगमेन च०—रो०।
२. तु०--म०।
३. चत्तारि रूपिसु—म०।

महापाका न जायन्ति,[1] रूपारूपभवद्वये ।
कामरूपभवे येव,[2] होति सन्तीरणत्तयं ॥५१७॥

तदारम्मणचित्तानि, यानि वुत्तानि सत्थुना ।
तेसु चित्तं पनेकम्पि, रूपारूपभवद्वये ॥५१८॥

न तदारम्मणं हुत्वा, पवत्तति कदाचि पि ।
कस्मा न होति चे तत्थ, बीजस्साभावतो पन ? ॥५१९॥

पटिसन्धि-बीजं नत्थेत्थ, कामावचर-सञ्ञितं ।
रूपादिगोचरे तस्स, भवेय्य जनकं तुयं ॥५२०॥

चक्खुविञ्ञाणकादीनं, नत्थितापज्जती ति चे ? ।
इन्द्रियानं पवत्तानुभावतो चित्तसम्भवो ॥५२१॥

एकन्तेन तथा चेतं, तदारम्मण मानसं ।
न पवत्तति सब्बं पि, रूपारूपभवद्वये ॥५२२॥

अकामावचरे धम्मे,[3] तदेतं नानुबन्धति ।
कस्मा अजनकत्ता पि, जनकस्सासमानतो ॥५२३॥

B. 77. जनकं तेन तुल्यं वा, कामावचरसञ्ञितं ।
कुसलाकुसलादिं तु, जवनं अनुबन्धति ॥५२४॥

R. 58. कामावचर धम्मा पि, ये महग्गतगोचरा ।
हुत्वा वत्तन्ति ते चापि, इदं नेवानुबन्धति ॥५२५॥

परित्तारम्मणत्ता च, एकन्तेन पनस्स हि ।
तथा परिचितत्ता च, नानुबन्धति सब्बदा ॥५२६॥

किं तेन युत्तिवादेन, वुत्तमट्ठकथासु हि ।
तदारम्मण चित्तानि, एकादस पि सब्बसो? ॥५२७॥

नामगोत्तं पनारब्भ, जवने जविते पि च ।
तदारम्मणं न गण्हन्ति, रूपारूपभवेसु हि[4] ॥५२८॥

---

१. जायन्ते—म. ।
२. चेव—म० रो० ।
३. धम्मे पि—म० ।
४. वा—म० ।

S. 61. यदा पञ्ञत्तिमारब्भ, जवने जविते पि वा।
तथा विपस्सनायापि, लक्खणारम्मणाय च ॥५२९॥

तदारम्मणा न लब्भन्ति, मिच्छत्तनियतेसु पि।
न लोकुत्तरधम्मे पि, आरब्भ जवने गते ॥५३०॥

तथा महग्गते धम्मे, आरब्भ जविते पन।
पटिसम्भिदञाणानि, आरब्भ जविते पि च ॥५३१॥

मनोद्वारेपि सब्बेसं, जवनानमनन्तरं।
तदारम्मणचित्तानि, भवन्ति अनुपुब्बसो[1] ॥५३२॥

न वज्जति मनोद्वारे, घट्टनारम्मणस्स हि।
कथं भवङ्गतो होति, वुट्ठानं पन चेतसो ? ॥५३३॥

मनोद्वारे पि आपाथं, आगच्छन्तेव गोचरा।
घट्टनाय विना तस्मा, चित्तानं होति सम्भवो ॥५३४॥

B. 78. द्वादसपुञ्ञचित्तानं, विपाका सत्तसत्त[2] हि[2]।
भवन्ति चतुरासीति, पाप-पाका पवत्तियं ॥५३५॥

एकादसविधानं तु, हित्वा उद्धच्च-मानसं।
एकादसविधा चेव, भवन्ति पटिसन्धियो ॥५३६॥

क्रियाचित्तेसु सब्बेसु, जवनं न च होति यं।
तं वेकरणमत्तत्ता, वातपुप्फसमं मतं ॥५३७॥

जवनत्तं तु सम्पत्तं, किच्च साधनतो पन।
छिन्नमूलस्स रूक्खस्स, पुप्फं व अफलं सिया ॥५३८॥

पटिच्च पन एतस्मा, फलमेती ति पच्चयो।
यो धम्मो यस्स धम्मस्स, ठितियुप्पत्तियाथ[3] वा[3] ॥५३९॥

उपकारो हि सो तस्स, पच्चयो ति पवुच्चति।
सम्भवो अभवो[4] हेतु, कारणं पच्चयो मतो ॥५४०॥

---

१. ० पुब्बतो —म० ।
२. सत्तसत्तति—म० ।
३-३. ० पि वा—म० ।
४. पभवो—म० रो० ।

लोभादि पन यो धम्मो, मूलट्ठेनुपकारको।
हेतू ति पन सो धम्मो, विञ्ञातब्बो विभाविना ।।५४१।।

लोभो दोसो च मोहो च, तथालोभादयो तयो।
छळेव हेतुयो होन्ति, जातितो नवधा सियुं ।।५४२।।

धम्मानं कुसलादीनं, कुसलादित्त-साधको।
मूलट्ठो ति वदन्तेवं, एके आचरिया पन ।।५४३।।

R. 59. एवं सन्ते तु हेतूनं, तं समुट्ठानरूपिसु।
हेतुपच्चयता नेव, सम्पज्जति कदाचि पि ।।५४४।।

S. 62. न हि ते पन रूपानं, साधेन्ति कुसलादीनं[1]।
न तेसं पन रूपानं, पच्चया न च होन्ति ते ।।५४५।।

B. 79. तस्मा हि कुसलादीनं, कुसलादित्तसाधको।
मूलट्ठो ति न गनतब्बो, विञ्ञुना समयञ्ञुना ।।५४३।।

सुपतिट्ठित-भावस्स, साधनेनुपकारको।
मूलट्ठो ति च हेतूनं, विञ्ञातब्बो विभाविना ।।५४७।।

कुसलाकुसलाहेतु, क्रिया हेतू च सब्बसो।
धम्मानं सम्पयुत्तानं, तं समुट्ठानरूपिनं ।।५४८।।
हेतुपच्चयतं याता, पञ्चवोकार-भूमियं।
सम्पयुत्तानमेवे ते, चतुवोकारभूमियं ।।५४९।।

कामे विपाकहेतू पि, कामावचरभूमियं।
अत्तना सम्पयुत्तानं, पटिसन्धिक्खणे पन ।।५५०।।
कटत्तारूपजातानं, तथेव च पवत्तियं।
चित्तजानं च रूपानं, हेतुप्पच्चयतं गता ।।५५१।।
रूपे विपाक हेतू च, रूपावचरभूमियं।
यथा[2] वुत्तप्पकारानं, होन्ति ते हेतुपच्चया ।।५५२।।

---

१. कुसलादिकं—म० ; कुसलादितं—रो०।
२. तथा—म०।

हेतुयो पञ्चवोकारे, लोकुत्तरविपाकजा ।
चित्तजानं च रूपानं, सम्पयुत्तानमेव च ॥५५३॥

ते हेतुपच्चया होन्ति, चतुवोकारभूमियं ।
भवन्ति सम्पयुत्तानं, इतरे च सभूमियं ॥५५४॥

हेत्वत्थो हेतुयो चेव, हेतुप्पच्चयसम्भवो ।
एवमेव च विञ्ञेय्यो, संजातसुखहेतुना ॥५५५॥

छन्दो चित्तं च विरियं, वीमंसा चाति सत्थुना ।
लोकाधिपतिना वुत्ता, चतुधाधिपती सियुं ॥५५६॥

B. 80. छन्दं तु जेट्ठकं कत्वा, छन्दं कत्वा धुरं पन ।
चित्तस्सुप्पत्तिकालस्मिं, छन्दाधिपति नामसो ॥५५७॥

एसे व च नयो ञेय्यो, सेसेसु पि च तीसु पि ।
अधिपती ति निद्दिट्ठो, जेट्ठट्ठेनुपकारको ॥५५८॥

सुमतिमति विबोधनं विचित्तं,
कुमति मतिन्धन-पावक-पतनं ।
इममतिमधुरं अवेदि यो यो,
जिनवचनं सकलं अवेदि सो सो ॥५५९॥

इति अभिधम्मावतारे पकिण्णकनिद्देसो नाम अट्ठमो परिच्छेदो ।

नवमो परिच्छेदो

१. पुञ्ञ-विपाक-पच्चय-निद्देसो

(१) विपाकवसेन पटिसन्धि-कथा

R. 60. बत्तिस पाकचित्तानि, लोकिकानेव यानि हि ।
S. 63. एतेसं पाकचित्तानं, पटिसन्धिप्पवत्तिसु ॥५६०॥

पुञ्ञापुञ्ञादिसंखारा, यथा येसं च पच्चया ।
भवादिसु तथा ते पि, विञ्ञातब्बा विभाविना ॥५६१॥

तयो भवा चतस्सो च, योनियो गति पञ्चकं ।
विञ्ञाणट्ठितियो सत्त, सत्तावासा नवेरिता ॥५६२॥

कामे पुञ्ञाभिसंखार-सञ्ञिता अट्ठ चेतना ।
नवन्नं पाकचित्तानं, कामे सुगतियं पन ॥५६३॥

नानाक्खणिक-कम्मूपनिस्सय पच्चयेहि च ।
द्वेधा हि पच्चया तेसं, भवन्ति पटिसन्धियं ॥५६४॥

B. 81. उपेक्खासहगताहेतु,-मनोविञ्ञाणधातुया ।
विना परित्तपाकानं, होन्ति द्वेधा पवत्तियं ॥५६५॥

ता येव चेतना रूप-भवे द्वेधा च पच्चया ।
पञ्चन्नं पाकचित्तानं, भवन्ति हि पवत्तियं ॥५६६॥

अट्ठन्नं तु परित्तानं, कामे दुग्गतियं तथा ।
पवत्ते पच्चया होन्ति, न होन्ति पटिसन्धियं ॥५६७॥

होन्ति वुत्तप्पकारा व, कामे सुगतियं तथा ।
सोळसन्नं विपाकानं पवत्ते पटिसन्धियं ॥५६८॥

रूप-पुञ्ञाभिसंखारा, रूपावचरभूमियं ।
पञ्चन्नं पाकचित्तानं, पच्चया पटिसन्धियं ॥५६९॥

होन्ति मा पुञ्ञसंखारो,[1] कामे दुग्गतियं द्विधा ।
विञ्ञाणस्स पनेकस्स, पच्चया पटिसन्धियं ॥५७०॥

छन्नं पन पवत्ते व, होन्ति नो पटिसन्धियं ।
सत्तन्नं पि भवन्तेव, पवत्ते पटिसन्धियं ॥५७१॥

कामे सुगतियं तेसं, सत्तन्नं पि तथेवं च ।
पवत्ते पच्चया होन्ति, न होन्ति पटिसन्धियं ॥५७२॥

विञ्ञाणानं चतुण्णं पि, तेसं रूपभवे तथा ।
पवत्ते पच्चया होन्ति, न होन्ति पटिसन्धियं ॥५७३॥

R. 61. सो च कामभवे निट्ठ-रूपानमुपलद्धियं ।
निट्ठरूपादयो नाम, ब्रह्मलोके न विज्जरे ॥५७४॥

S. 64. तथेवानेञ्जसंखारो, अरूपावचरभूमियं ।
चतुन्नं पाकचित्तानं, पवत्ते पटिसन्धियं ॥५७५॥

(२) योनिवसेन पटिसन्धि-कथा

B. 82. एवं ताव भवेस्वे ते, पटिसन्धि पवत्तिसु ।
यथा च पच्चया होन्ति, तथा ञेय्यो विजानता[2] ॥५७६॥

एस्वेव च नयो ञेय्या, योनियादिसु तन्निवं ।
आदितो पन पट्ठाय, मुखमत्तं निदस्सनं ॥५७७॥

अविसेसेन पुञ्ञाभि-संखारो द्विभवेसु पि ।
दत्वान पटिसन्धिं तु, सब्बं पाकं जनेति सो ॥५७८॥

तथा चतुसु विञ्ञेय्यो, अण्डजादिसु योनिसु ।
वसा देव मनुस्सानं, गतीसु द्वीसु एव च ॥५७९॥

तथा नानत्तकायादि, विञ्ञाणानं ठितीसु पि ।
तथा वुत्तप्पकारस्मिं, सत्तावासे चतुब्बिधे ॥५८०॥

एवं पुञ्ञाभिसंखारो, भवादिसु [तथारहं ।
एकवीसति पाकानं, पच्चयो होति च द्विधा ॥५८१॥

---

१. ० संखारा—म० रो० ।

२. विभाविना—म० ।

कामे अपुञ्ञ-संखारो, भवे चतुसु योनिसु।
तीसु गतिसु एकिस्स, विञ्ञाणट्ठितियं पि च ॥५८२॥

सत्तावासे पनेकस्मि, होति सो पच्चयो द्विधा।
सत्तन्नं पाकचित्तानं, पवत्ते पटिसन्धियं ॥५८३॥

तथेवानेञ्जसंखारो, एकारूपभवे पुन।
एकिस्सा योनिया चेव, एकिस्सा गतिया पि च ॥५८४॥

तीसु चित्तट्ठिती स्वेव, सत्तावासे चतुब्बिधे।
चतुन्नं पाकचित्तानं, द्वेधा सो होति पच्चयो ॥५८५॥

पटिसन्धि-पवत्तीनं, वसेनेवं भवादिसु।
विजानितब्बा संखारा, तथा[1] येसं च पच्चया ॥५८६॥

B. 83. न रूपारूपधम्मानं, सङ्कन्ति पन विज्जति।
सङ्कन्तिभावे असति, पटिसन्धि कथं सिया ? ॥५८७॥

नत्थि चित्तस्स संकन्ति, अतीतभवतो इध।
ततो हेतुं विना तस्स, पातु भावो न विज्जति ॥५८८॥

सुलद्धपच्चयं रूपा-रूपमत्तं तु जायति।
उप्पज्जमानमेवं तु, लभित्वा पच्चयं पन ॥५८९॥

S. 65. भवन्तरमुपेती ति, समञ्ञाय पवुच्चति।
न च सत्तो न च जीवो, न अत्ता चापि विज्जति ॥५९०॥

तयिदं पाकटं कत्वा, पटिसन्धिक्कमं पन।
दस्सयिस्सामहं साधु, निबोधथ सुबुद्धयं ॥५९१॥

(३) तदारम्मण-जवन-पटिसन्धि-कथा

R. 62. अतीतस्मिं भवे तस्स, आसन्नमरणस्स हि।
हरितं तालपण्णं व, पक्खित्तं आतपे पन ॥५९२॥

सुसमाने सरीरस्मिं, नट्ठे चक्खुन्द्रियादिके।
हदयवत्थुमत्तस्मिं, ठिते कायप्पसादके ॥५९३॥

१. यथा—म० रो०।

वत्थुसन्निसितं चित्तं, होति तस्मिं खणे पि च ।
पुब्बानुसेवितं कम्मं, पुञ्ञं वा पुञ्ञमेव वा ॥५६४॥

कम्मं कम्मनिमित्तं वा, आलम्बित्वा पवत्तति ।
एवं पवत्तमानं तं, विञ्ञाणं लद्धपच्चयं ॥५६५॥

अविज्जाय पटिच्छन्नादीनवे विसये पन ।
तण्हा नामेति संखारा, खिपन्ति सहजा पन ॥५६६॥

नमीयमानं तण्हाय, तं सन्ततिवसा पन ।
ओरिमा पन तीरम्हा, आलम्बित्वान रज्जुकं ॥५६७॥

B. 84. मातिकातिक्कमोवेतं, पुरिमं जहति निस्सयं ।
अपरं कम्मसम्भूतं, लभित्वा वा पि निस्सयं ॥५६८॥

तं पनारम्मणादीहि, पच्चयेहि पवत्तति ।
पुरिमं चवनं एत्थ, पच्छिमं पटिसन्धि तु ॥५६९॥

तदेतं नापि पुरिमा, भवतो हि[1] इधागतं ।
कम्मादिं च विना हेतुं, पातुभूतं न चेव तं ॥६००॥

एत्थं चेतस्स चित्तस्स, पुरिमा भवतो पन ।
इधानागमनेतीत-भवे हेतूहि सम्भवे ॥६०१॥

पटिघोस-दीप-मुद्दादी, भवन्तेत्थ निदस्सना ।
यथा आगन्त्वान अञ्ञत्र, होन्ति सद्दादिहेतुका ॥६०२॥

एवमेव च विञ्ञाणं, वेदितब्बं विभाविना ।
सन्तानबद्धतो नत्थि, एकता न पि[2] नानता ॥६०३॥

सति सन्तानबन्धे तु, एकन्तेनेकतो सिया ।
खीरतो दधि सम्भूतं, न भवेय्य कदाचिपि ॥६०४॥

S. 66. अथा पि पन एकन्त-नानत्ता सा भवेय्य चे ।
खीरसामी नरो नेव, दधिसामी भवेय्य सो ॥६०५॥

---

१. पि—म० ।
२. वा पि—म० ।

तस्मा एत्थ पनेकत्तं, एकत्ता नानता पि वा।
न चेव उपगन्तब्बा, विञ्ञुना समयञ्ञुना ॥६०६॥

न नु एवं असंकन्ति, पातुभावे भवेसति।
ये इमस्मि मनुस्सत्त-भावे खन्धाभि-सम्भवा ॥६०७॥

तेसं इध निरूद्धत्ता, कम्मस्स फलहेतुना।
परत्थागमतो चेव, इध तस्स कतस्स हि ॥६०८॥

B. 85. अञ्ञस्स अञ्ञतो चेव, कम्मतो तं फलं सिया।
तस्मा न सुन्दरं एतं, विधानं सब्बमेव च ॥६०९॥

(४) ओपम्म-निदस्सन-कथा

R. 63. एत्थाह—

सन्ताने यं फलं एतं, नाञ्ञस्स न च अञ्ञतो।
बीजानं अभिसंखारो, एतस्सत्थस्स साधको ॥६१०॥

एकस्मि पन सन्ताने, वत्तमानं फलं पन।
अञ्ञास्सा ति पि वा नेव, अञ्ञतो वा न होति तं ॥६११॥

बीजानं अभिसंखारो, एतस्सत्थस्स साधको।
बीजानं अभिसंखारे, कते तु मधुआदिना ॥६१२॥

तस्स बीजस्स सन्ताने, पठमं लद्धपच्चया[1]।
मधुरं हि फलं तस्स, होति कालन्तरे पन ॥६१३॥

न हि तानि पि बीजानि, अभिसंखरणम्पि वा।
पापुणन्ति फलट्ठानं, एवं ञेय्यमिदं पि च ॥६१४॥

बालकाले पयुत्तेन, विज्जा सिप्पोसधादिना।
दीपेतब्बो अयं बुद्ध-कालस्मि फलदायिना ॥६१५॥

एवं सन्ते पि तं कम्मं, विज्जमानम्पि वा पन।
फलस्स पच्चयो होति, अथवा विज्जमानकं ? ॥६१६॥

---

१. पच्चयो—म०।

विज्जमानं सचे होति, तं पवत्तिक्खणे पन ।
भवितब्बं विपाकेन, सद्धिमेव च हेतुना ॥६१७॥

अथवा विज्जमानं तं, निरुद्धं पच्चयो भवे ।
पवत्तिक्खणतो पुब्बे, पच्छा निच्चफलं सिया ? ॥६१८॥

S. 67. वुच्चते—

B. 86. कतत्ता पच्चयो कम्मं, तस्मा निच्चफलं न च ।
पाटिभोगादिकं कम्मं, वेदितब्बं निदस्सनं ॥६१९॥

कतत्ता येव तं कम्मं, फलस्स पन पच्चयो ।
न चस्स विज्जमानत्तं, अथवा विज्जमानता ॥६२०॥

अभिधम्मावतारोयं, परमत्थप्पकासनो ।
सोतब्बो पन सोतूनं, पीतिबुद्धिविवद्धनो ॥६२१॥

इति अभिधम्मावतारे पुञ्ञविपाकपच्चय निद्देसो नाम नवमो परिच्छेदो ।

दसमो परिच्छेदो

१. रूप-विभागो

(१) रूपप्पकार-कथा

R. 64. वुत्तमादिम्हि यं रूपं, चित्तजानमनन्तरं।
तस्स दानि करिस्सामि, समासेन विभावनं ॥६२२॥

तं रूप्पती ति रूपं ति, तथा रूपयति ति वा।
रूपारूपभवातीतो, सुरूपो रूपमब्रवी ॥६२३॥

तं रूपं दुविधं होति, भूतोपादायभेदतो।
चतुब्बिधा महाभूता, उपादा चतुवीसति ॥६२४॥

पठवीधातु आपो च, तेजो वायो तथेव च।
चत्तारो मे महाभूता, महाभूतेन देसिता ॥६२५॥

महन्ता पातुभूता ति, महाभूतसमा ति वा।
वञ्चकत्ता अभूतेन, महाभूता ति सञ्ञिता ॥६२६॥

B. 87. चक्खु सोतं च घाणं च, जिव्हा कायो च रूपता।
सद्दो गन्धो रसो इत्थि-पुरिसिन्द्रिय-जीवितं ॥६२७॥

वत्थुमाहारतो[1] काय-वचीविञ्ञत्तियो दुवे।
आकासो चेव रूपस्स, लहुतादित्तयम्पि च ॥६२८॥

उपचयो सन्ततिरूपं, जरतानिच्चता पि च।
उपादा ति पवुच्चन्ति, इमानि चतुवीसति ॥६२९॥

महाभूतानि निस्साय, अमुञ्चित्वा पवत्तितो।
उपादारूपमिच्चाह, निरूपादानमानसो ॥६३०॥

---

१. वत्थुमाहारता—म०।

(२) रूप-लक्खण-कथा

S. 68. पठवी पत्थटत्ता च, वायो वायनतो भवे।
तेजो तेजो ति रूपानि, आपो आपेति पालनं[1] ॥६३१॥

तेसं दानि पवक्खामि, रूपानं लक्खणादिकं।
लक्खणादिसु ञातेसु, धम्मा आविभवन्ति हि ॥६३१॥

सामञ्ञं वा सभावो वा, धम्मानं लक्खणं मतं।
किच्चं वा तस्स सम्पत्ति, रसो ति परिदीपितो ॥६३३॥

फलं वा पच्चुपट्ठानं, उपट्ठानं नयो पि वा।
आसन्नकारणं तं तु[2] पदट्ठानं ति सञ्ञितं ॥६३४॥

R. 65. १. तत्थ कक्खळलक्खणा पठवीधातु, पतिट्ठानरसा, सम्पटिच्छनपच्चुपट्ठाना। पग्घरणलक्खणा आपोधातु, उपब्रूहनरसा, संगहपच्चुपट्ठाना। उण्हत्तलक्खणा तेजोधातु, परिपाचनरसा, मद्दवानुप्पदान-पच्चुपट्ठाना। वित्थम्भनलक्खणा वायोधातु, समुदीरणरसा, अभिनिहारपच्चुपट्ठाना। एकेका[3] चेत्थ सेसभूतत्तय-पदट्ठाना ति वेदितब्बा।

२. चक्खती ति चक्खु, रूपं विभावेती ति अत्थो।

B. 88. एत्थ चक्खु द्विधा वुत्ता, पञ्ञा मंसपभेदतो।
तत्थ पञ्ञामयं चक्खु, होति पञ्चविधं पन ॥६३५॥

बुद्ध-धम्म-समन्तेहि ञाण-दिब्बेहि नामतो।
यथानुक्कमतो तेसं, नानत्तं मे निबोधथ ॥६३६॥

आसयानुसये ञाणं, इन्द्रियानं परोवरे।
बुद्धचक्खू ति निद्दिट्ठं, मुनिना लोकचक्खुना ॥६३८॥

हेट्ठा मग्गत्तये ञाणं, धम्मचक्खू ति सञ्ञितं।
ञेय्यं समन्तचक्खू ति, ञाणं सब्बञ्ञुतं पन ॥६३९॥

१. पालना—म० रो०।
२. ० तं—म० पोत्थके अधिको पाठो।
३. एकेकाय—म०।

यं चक्खुं उप्पादो ति, आगतं ञाणचक्खु तं ।
अभिञ्ञाचित्तजा पञ्ञा, दिब्ब-चक्खू ति वुच्चति ॥६३९॥

मंसचक्खू पि दुविधं, ससम्भार-पतिट्ठितो ।
ससम्भारं च नामेत्थ, अक्खिकूपे पतिट्ठितं ॥६४०॥

अक्खिकूपट्ठिना हेट्ठा, उद्धं च भमुकट्ठिना ।
उभतो अक्खिकोटी हि, मत्थलुङ्गेन अन्ततो ॥६४१॥

S. 69. बहिद्धा अक्खिलोमेहि, परिच्छिन्नो च सो पन ।
न्हारूसुत्तेनाबद्धो, मंसपिण्डो पवुच्चति ॥६४२॥

सकलो पि च लोको यं, कमलस्स दलं विय ।
पुथुलं विमलं नीलं, इति गण्हाति लोचनं ॥६४३॥

चक्खुं नाम न तं होति, वत्थु तस्सा ति वुच्चति ।
इदं पन ससम्भार-चक्खू ति परिदीपितं ॥६४४॥

वण्णो गन्धो रसो ओजा, चतस्सो चापि धातुयो ।
भाव-सम्भव-सण्ठान-जीवितानि तथेव च ॥६४५॥

B. 89. काय चक्खुप्पसादा ति, सम्भारा होन्ति चुद्दस ।
तथा वित्थारतो चेति,[1] चतस्सो चापि धातुयो ॥६४६॥

वण्णो गन्धो रसो ओजा, सण्ठानं सम्भवो तथा ।
दसेते चतुसमुट्ठाना, चत्ताळीस भवन्ति ते ॥६४७॥

R. 66. चक्खुकायप्पसादो च, भावो जीवितमेव च ।
चत्ताळीसं च रूपानि, चत्तारि तु भवन्ति हि ॥६४८॥

इमेसं पन रूपानं, वसेन परिपिण्डितं ।
इदं सम्भार-चक्खू ति, पण्डितेहि पकासितं ॥६४९॥

यो पनेत्थ सितो अत्थि, पटिबद्धो परित्तको ।
चतुन्नं पन भूतानं, पसादो कम्मसम्भवो ॥६५०॥

---

१. चेतं—म० ।

इदं पसाद-चक्खू ति, अक्खातं पञ्चचक्खुना ।
तदेतं तस्स मज्झे तु, ससम्भारस्स चक्खुनो ॥६५१॥

सेतेन मण्डलेनस्स, परिक्खित्तस्स सब्बसो ।
कण्हमण्डलमज्झे तु[1] निविट्ठे दिट्ठिमण्डले ॥६५२॥

सन्धारणादि-किच्चाहि, धातीहि व चतूहि पि ।
कतूपकारं हुत्वान, उतुचित्तादिना पन ॥६५३॥

उपत्थम्भियमानं तं, आयुना कतपालनं ।
वण्ण-गन्ध-रसादीहि, रूपेहि परिवारितं ॥६५४॥

चक्खुविञ्ञाणकादीनं, वत्थु द्वारं च साधयं ।
ऊकासिरसमानेन, पमाणेन[2] पतिट्ठितं[2] ॥६५५॥

S. 70. वुत्तं हेतं—

B. 90. येन चक्खुप्पसादेन, रूपानि मनु पस्सति ।
परित्तं सुखुमं एतं, ऊकासिरसमूपमं ति ॥६५६॥

सोतादिसु च एसे व, नयो ञेय्यो विभाविना ।
विसेसमत्तमेवेत्थ, पवक्खामि इतो परं ॥६५७॥

३. सुणाती ति सोतं । तं तनुतम्बलोमाचिते अङ्गुलिवेठक-सण्ठानेपदेसे वुत्तप्पकाराहि धातूहि कतूपकारं उतु-चित्ताहारेहि उपत्थम्भियमानं आयुना परिपालियमानं सोतविञ्ञाणादीनं वत्थुद्वारभावं साधयमानं तिट्ठति । घायती ति घाणं । तं ससम्भारघाणबिलस्स अन्तो अजपदसण्ठाने पदेसे यथावुत्तप्पकारं हुत्वा तिट्ठति । सायती ति जिव्हा । जीवितमव्हायती ति वा जिव्हा । सा ससम्भारजिव्हामज्झस्स उपरि उप्पलदलग्गसण्ठाने पदेसे यथावुत्तप्पकारा हुत्वा तिट्ठति । कुच्छितानं मलानं आयो ति कायो । यावता पन

१. व—म० ।
२-२. पमाणेनेव तिट्ठति—म० ।

इमस्मि काये उपादिन्नकरूपं अत्थी,[१] सब्बत्थ कायप्पसादो कप्पासपटलस्नेहो विय यथावुत्तप्पकारो हुत्वा तिट्ठति ।

४. एत्थ पन तेसं लक्खणादीनि पवक्खामि । दट्ठुकामतानि-
R. 67. दानकम्मसमुट्ठानभूतप्पसादलक्खणं चक्खु, रूपेसु आविञ्जनरसं, चक्खुविञ्ञाणस्स आधारभावपच्चुपट्ठानं; दट्ठुकामतानिदानकम्मज-
B. 91. भूतपदट्ठानं । सोतुकामतानिदानकम्मसमुट्ठानभूतप्पसादलक्खणं सोतं, सद्देसु आविञ्जनरसं, सोतविञ्ञाणस्स आधारभावपच्चुपट्ठानं, सोतुकामतानिदानकम्मजभूतपदट्ठानं । घायितुकामतानिदानकम्म-समुट्ठानभूतप्पसादलक्खणं घाणं, गन्धेसु आविञ्ञनरसं, घाण-विञ्ञाणस्स आधारभावपच्चुपट्ठानं, घायितुकामतानिदान-कम्मजभूतपदट्ठानं । सायितुकामतानिदानकम्मसमुट्ठान भूतप्पसाद-लक्खणा जिव्हा, रसेसु आविञ्जनरसा, जिव्हाविञ्ञाणस्स आधारभावपच्चुपट्ठाना, सायितुकामतानिदानकम्मजभूतपदट्ठाना । फुसितुकामतानिदान-कम्मसमुट्ठान-भूतप्पसाद-लक्खणो कायो, फोट्ठब्बेसु आविञ्जनरसो, कायविञ्ञाणस्स आधारभावपच्चुपट्ठानो, फुसितुकामतानिदानकम्मजभूतपदट्ठानो ।

५. केचि पनाहु—

तेजाधिकानं भूतानं, पसादो पन चक्खु ति ।
आकासा नीलतोयुब्भि, अधिकानं ति सेसका ।।६५८।।

S. 71. **ते पनेवन्तु वत्तब्बा, सुत्तं आहरथा ति हि ।**
सुत्तमेव च ते अद्धा, न दक्खिस्सन्ति किञ्चि पि ।।६५९।।

विसेसे सति भूतानं, पसादो हि कथं भवे ? ।
समानानं तु[२] भूतानं, पसादो परिदीपितो ।।६६०।।

तस्मा निस्सयभूतानं, भूतानं[३] सब्बसो पन ।
पहायेव पनेतेसं, विसेसपरिकप्पनं ।।६६१।।

---

१. ० तत्थ—म० पोत्थके अधिको पाठो ।

२. समानानं हि—म० ।

३. चतुन्नं—म० ।

ञेय्या कम्मविसेसेन, पसादानं विसेसता।
न हि भूतविसेसेन, होति तेसं विसेसता ॥६६२॥

B. 92. एवमेतेसु चक्खुं च, सोतं असम्पत्तगाहकं।
सेसं तु पन घाणादि, तयं सम्पत्तगाहकं ॥६६३॥

६. रूपं ति रूपयती ति[1] रूपं। वण्णविकारमापज्जमानं हृदयङ्गतभावं पकासेती ति अत्थो। तं पन चक्खुपटिहननलक्खणं, चक्खुविञ्ञाणस्स विसयभावरसं, तस्सेव गोचरभावपच्चुपट्ठानं, चतुमहाभूतपदट्ठानं। यथा चेतं तथा सब्बानि पि उपादारूपानि।
R. 68. सद्दो ति सद्दायती ति सद्दो। सो पन सोतपटिहननलक्खणो, सोतविञ्ञाणस्स विसयभावरसो, तस्सेव गोचरभावपच्चुपट्ठानो। गन्धो[2] ति अत्तानं गन्धयति सूचयती ति गन्धो, सो घाणपटिहनन-लक्खणो, घाणविञ्ञाणस्स विसयभावरसो, तस्सेव गोचरभाव-पच्चुपट्ठानो। रसो[2] ति रसं ति तेना ति रसो, जिव्हापटिहनन-लक्खणो, जिव्हाविञ्ञाणस्स विसयभावरसो, तस्सेव गोचर-भावपच्चुपट्ठानो।

७. इत्थिन्द्रियं ति—

कम्मजो इत्थिभावो यं, पटिसन्धि समुट्ठितो।
यं चेतं इत्थिलिङ्गादि, न तं इत्थिन्द्रियं सिया ॥६६४॥

इत्थिन्द्रियं पटिच्चेव, इत्थिलिङ्गादयो पन।
पवत्ते येव जायन्ते, न तानि पटिसन्धियं ॥६६५॥

न च तं[3] चक्खुविञ्ञेय्यं, मनोविञ्ञेय्यमेव तं।
इत्थिलिङ्गादयो चक्खु, विञ्ञेय्या होन्ति वा न वा ॥६६६॥

---

१. रूप्पती ति—रो०।

२-२. The order of 'gandho' has been placed after 'Raso' in the Sinhalese, Roman and Burmese versions of the text. In all other places 'gandho' comes before 'raso'. The senses are everywhere enumerated as eye, ear, nose, tongue and body. In the present edition, the sentences have been arranged accordingly.

३. न सु तं—म०।

एसेव च नयो ञेय्यो, सेसेपि पुरिसिन्द्रियो।
इदं पठमकप्पानं, उभयं पि[1] पवत्तियं ॥६६७॥

B. 93. समुट्ठाती ति विञ्ञेय्यं, परतो पटिसन्धियं।
पवत्ते पि समुट्ठाय, पवत्ते परिवत्तति ॥६६८॥

S. 72. महता पाप-कम्मेन, पुरिसत्तं विनस्सति।
महता कुसलेनेव, जायते पुरिसिन्द्रियं ॥६६९॥

दुब्बलाकुसलेनेव, इत्थिलिङ्गं विनस्सति।
दुब्बलेनेव पुञ्ञेन, इत्थिभावो पि[2] जायते ॥६७०॥

उभतोब्यञ्जनस्सा पि, एकमेवन्द्रियं सिया।
एवं सन्ते अभावो व,[3] दुतियब्यञ्जनस्स तु ॥६७१॥

न चाभावो सिया कस्मा, न तं ब्यञ्जन-कारणं।
तस्स कम्मसहायं हि, रागचित्तं तु कारणं ॥६७२॥

८. उभयस्स पनेतस्स लक्खादीनि वुच्चन्ति[4]। तत्थ इत्थिभावलक्खणं इत्थिन्द्रियं, इत्थी ति पकासनरसं, इत्थिलिङ्ग-निमित्त-कुत्ताकप्पानं कारणभावपच्चुपट्ठानं। पुरिसभावलक्खणं पुरिसिन्द्रियं, पुरिसो ति पकासनरसं, पुरिसलिङ्ग-निमित्त-कुत्ताकप्पानं कारणभावपच्चुपट्ठानं।

९. जीवितं ति—

जीवितिन्द्रिय-निद्देसे, वत्तब्बं यं सिया इध।
अरूप-जीविते वुत्तं, नयेनेव च तं वदे ॥६७३॥

R. 69. १०. लक्खणादीनि पनस्स एवं वेदितब्बानि। सहजरूपपरिपालनलक्खणं जीवितिन्द्रियं, तेसं पवत्तनरसं, तेसमेव ठपनपच्चुपट्ठानं, यापयितब्बभूतपदट्ठानं ति।

---

१. उभयं तु—म०।
२. हि—म०।
३. च०—म०।
४. वुच्चति—म०।

११. वत्थु ति हृदयवत्थु—

यं निस्साय मनोधातु, मनोविञ्ञाण-धातुयो।
वत्तन्ति पञ्चवोकारे, तं वत्थू ति पवुच्चति ॥६७३॥

B. 94. १२. मनोधातु मनोविञ्ञाणधातूनं निस्सयलक्खणं हृदयवत्थु, तासं येव धातूनं आधानरसं, उब्बहनपच्चुपट्ठानं।

१३. आहारता ति कवलीङ्कारो आहारो, ओजट्ठमकरूपं आहरती ति आहारो।

याय ओजाय यापेन्ति, यत्थ यत्थ च पाणिनो।
अयं तु कवलीङ्कारो,[1] आहारो ति पवुच्चति ॥६७५॥

S. 73. अन्नपानादिकं वत्थू, अग्गि हरति कम्मजं।
केवलं न च सक्कोति, पालेतुं जीवितं पन ॥६७६॥

ओजा सक्कोति पालेतुं, हरितुं न च पावकं[2]।
हरितुं पि च पालेतुं, उभो सक्कोन्ति एकतो ॥६७७॥

१४. लक्खणादीनि[3] पनस्स ओजालक्खणो कवलिकारो आहारो, रूपाहरणरसो, उपत्थम्भनपच्चुपट्ठानो, कवलं कत्वा अज्झोहरितब्बवत्थुपदट्ठानो ति वेदितब्बो। कायविञ्ञत्ति-निद्देसे कायेन अत्तनो भावं विञ्ञापेन्तानं कायगहणानुसारेन गहिताय एताय भावो विञ्ञायती ति विञ्ञत्ति। सयं[4] काय-गहणानुसारेन विञ्ञापेती ति विञ्ञत्ति, "कायेन संवरो साधु, साधु वाचाय संवरो" ति आगतो चोपनसंखातो कायो व विञ्ञत्ति कायविञ्ञत्ति। कायविप्फन्दनेन अधिप्पायविञ्ञापनहेतुत्ता सयं च तथा विञ्ञेय्यत्ता कायेन विञ्ञायती ति पि कायविञ्ञत्ति।

तत्थ या सहजातस्स, चित्तजानिलधातुया।
रूपस्स चलनाहेतु, एकाकारविकारतो[5] ॥६७८॥

१. कवळीकारो—म०।
२. पाचकं—म०।
३. लक्खणादितो—म०।
४. सयं वा—म.।
५. ० विकारता—म० रो०।

कायविञ्ञत्ति नामायं, कायद्वारं ति सा मता।
तत्थ वा चेतना सिद्धा, पुञ्ञापुञ्ञवसा पन ॥५८६॥

B. 95. कायकम्मं ति निद्दिट्ठा, सत्थुना सा हितेसिना।
सम्पत्ति पनेतिस्सा, वचीद्वारे पि जायते ॥६८०॥

R. 70. लभित्वा पनुपत्थम्भं, एकावज्जनवीथियं।
हेट्ठा छ हि च चित्तेहि, वायो धातुं समुट्ठितं ॥६८१॥

सत्तमेन तु चित्तेन, वायोधातु समुट्ठिता।
चालेति सहजं रूपं, विञ्ञत्ति सहितत्तनो[1] ॥६८२॥

वचीविञ्ञत्ति-निद्देसे पन—

पच्चयो चित्तजाताय, उपादिन्नकघट्टने।
वचीद्वारं ति निद्दिट्ठा, साव सवयकुलेन्दुना[2] ॥६८४॥

S. 74. सद्दो न चित्तजो अत्थि, विना विञ्ञत्ति-घट्टनं।
धातु-संघट्टनेनेव, सह सद्दो हि जायति ॥६८५॥

सा विञ्ञापनतो चेव, सयं[3] विञ्ञेय्यतो पि च।
विञ्ञत्ती ति सिया तस्सा, सम्भवो कारक-द्वये ॥६८६॥

न विञ्ञत्ति द्वयं अट्ठ, रूपानि विय चित्तजं।
चित्तजानं विकारत्ता, चित्तजं ति पवुच्चति ॥६७७६॥

१५. तत्थ कायविञ्ञत्ति अधिप्पायप्पकासनरसा, कायविप्फन्दनहेतुभावपच्चुपट्ठाना, चित्तसमुट्ठानवायोधातुपदट्ठाना तथा वचीविञ्ञत्ति-अधिप्पायप्पकासनरसा, वचीघोसस्स हेतुभावपच्चुपट्ठाना, चित्तसमुट्ठानपठवीधातु पदट्ठाना।

न कस्सती ति आकासो, रूपानं विवरो पन।
यो रूपानं परिच्छेदो, स्वाकासो ति पवुच्चति ॥६८८॥

---

१. सहितत्तना—म०।

२. सक्यकुलिन्दुना—रो०।

३. अयं—म०।

B. 96. १६. सो रूपपरिच्छेदलक्खणो, रूपपरियन्तपकासनरसो, रूपानं मरियादापच्चुपट्ठानो, असम्फुट्ठभावछिद्द-विवरभाव-पच्चुपट्ठानो वा, परिच्छिन्नरूपं पदट्ठानो।

१७. रूपस्स लहुतादित्तय-निद्देसे—

हेट्ठा वुत्तनयेनेव, रूपस्स लहुतादिसु।
तिस्सो रूप-विकारो ति, विञ्ञातब्बा विभाविना ॥६८९॥

एतासं पन तिस्सनं, कमतो च पवत्तियं।
अरोगी मद्दितचम्मं, धन्ततोण्णं[1] निदस्सनं ॥६९०॥

कम्मं कातुं न सक्कोति, लहुतादित्तयं पन।
आहारादित्तयं येव, तं करोति ततो तिजं ॥६९१॥

R. 71. १८. तत्थ अदन्धतालक्खणा रूपस्स लहुता, रूपानं गरुभाव-विनोदनरसा, लहुपरिवत्तितापच्चुपट्ठाना, लहुरूपपदट्ठाना। अथद्धतालक्खणा रूपस्स मुदुता, रूपानं थद्धभावविनोदनरसा, सब्बक्रियासु अविरोधितापच्चुपट्ठाना, मुदुरूपपदट्ठाना। सरीर-क्रियानुकूलकम्मञ्ञतालक्खणा रूपस्स कम्मञ्ञता, अकम्मञ्ञता-विनोदनरसा, अदुब्बलभावपच्चुपट्ठाना, कम्मञ्ञतारूपपदट्ठाना। एता पन तिस्सो पिन अञ्ञमञ्ञं विजहन्ति।

१९. उपचय-सन्तति निद्देसे—

S. 75. **रूपानमाचयो यो हि, वुत्तो उपचयो ति सो।**
अनुप्पबन्धता तेसं, सन्तती ति पवुच्चति ॥६९२॥

B. 97. **अत्थतो उभयम्पेतं, जातिरूपं ति दीपितं।**
वुत्तमाकारनानत्ता, वेनेय्यानं वसेन वा ॥६९३॥

२०. लक्खणादितो पन आचयलक्खणो रूपस्स उपचयो, पुब्बन्ततो रूपानं उम्मुज्जापनरसो, निय्यातनपच्चुपट्ठानो, परिपुण्ण-भावपच्चुपट्ठानो वा, उपचितरूपपदट्ठानो। पवत्तिलक्खणा रूपस्स

---

१. धन्तहेमं—म०।

सन्तति, अनुपक्खन्धनरसा, अनुपच्छेदपच्चुपट्ठाना, अनुप्पबन्धकरूप-पदट्ठाना ।

२१. जरानिद्देसे-जीरणं जरा—

दुविधायं जरा नाम, पाकटापाकटा ति च ।
पाकटा रूपधम्मेसु, अरूपेसु अपाकटा ॥६६४॥

२२. रूपस्स परिपाकतालक्खणा रूपस्स जरता, उपनयनरसा, सभावानपगमे पि नवभावापगमपच्चुपट्ठाना, वीहिपुराणभावो विय परिपच्चमानरूपपदट्ठाना । परिभेदलक्खणा रूपस्स अनिच्चता, संसीदनरसा, खयवयभावपच्चुपट्ठाना, परिभिज्जमानरूप-पदट्ठाना ति वेदितब्बा ति । एवं चतुवीसति उपादारूपानि वेदितब्बानि ।

भूतरूपानि चत्तारि, उपादा चतुवीसति ।
अट्ठवीसति रूपानि, सब्बानेव भवन्ति हि ॥६६५॥

इमेसु पन रूपेसु, असम्मोहत्थमेव हं[1] ।
समोधानं समुट्ठानं, निप्फन्नं संखतं पि च ॥६६६॥

R. 72. **चोदान[2]-परिहारं च, नयमेकविधादिकं ।**
संखेपेन पवक्खामि, पकिण्णकमिदं सुण ॥६६७॥

B. 98. २३. तत्थ समोधानं ति सब्बमेव इदं रूपं[3] समोधानतो पठवीधातु, तेजोधातु, आपोधातु, वायोधातु, चक्खायतनं, सोतायतनं, घानायतनं, जिव्हायतनं, कायायतनं, रूपायतनं, सद्दायतनं, गन्धायतनं, रसायतनं, इत्थिन्द्रियं, पुरिसिन्द्रियं, हृदयवत्थु, जीवितिन्द्रियं, कबलीकारो आहारो, कायविञ्ञत्ति, वचीविञ्ञत्ति, आकासधातु, लहुता, मुदुता, कम्मञ्ञता, उपचयो, सन्तति, जरता अनिच्चता ति अट्ठवीसतिविधं होति । इतो अञ्ञं रूपं नाम नत्थि । केचि पन मिद्धवादिनो मिद्ध-रूपं नाम अत्थी ति वदन्ति । ते—

---

१. सं—म० ।
२ चोदनं०—म०; चोदना०—रो० ।
३. ० सब्बसमोधानतो—म० ।

"अद्धा मुनीसि सम्बुद्धो, नत्थि नीवरणा तवा" ति च "थीनमिद्ध-नीवरणं नीवरणं चेव अविज्जानीवरणेन नीवरणसम्पयुत्तं" ति
S. 76. सम्पयुत्तवचनतो वा महापकरणे पट्ठाने "नीवरणं धम्मं पटिच्च नीवरणो धम्मो उप्पज्जति, न पुरेजातपच्चया" ति च अरूपे पि कामच्छन्दनीवरणं पटिच्च थीनमिद्ध-उद्धच्च-कुकुच्च-अविज्जा-नीवरणानि ति एवमादीहि पाळीहि विरूज्झनतो अरूपमेव मिद्धं ति पटिक्खिपितब्बा ।

अरूपे पि पनेतस्स, मिद्धस्सुप्पत्तिपाठतो ।
निट्ठमेत्थावगन्तब्बं, न तं रूपं ति विञ्ञुना ॥६९८॥

२४. अपरे बलरूपेन सद्धिं एकूनतिंस, सम्भवरूपेन सद्धिं तिंस, जातिरूपेन सद्धिं एकतिंस, रोगरूपेन सद्धिं द्वतिंस रूपानी ति वदन्ति । ते पि तेसं विसुं विसुं अभावं दस्सेत्वा पटिक्खिपितब्बा । वायोधातुया गहिताय बलरूपं गहितमेव, अञ्ञं बलरूपं[1] नत्थि । आपोधातुया सम्भवरूपं; उपचयसन्ततीहि जातिरूपं; जरता-अनिच्चताहि रोगरूपं गहितं । अञ्ञं रोगरूपं नाम नत्थी ति । तस्मा अट्ठवीसतिविधानेव रूपानी ति । एवं समोधानतो वेदितब्बानि ।

(३) रूप-समुट्ठान-कथा

२५. समुट्ठानं ति चत्तारि रूपसमुट्ठानानि—चित्त-उतु-अहार-कम्मानी ति ।

B. 99. कम्मं उतु च चित्तं च, आहारो रूपहेतुयो ।
एते हेव च रूपानि, जायन्ति न पनञ्ञतो ॥६९९॥

तस्मा एक-समुट्ठाना, एकादस भवन्ति हि ।
अट्ठिन्द्रियानि वत्थुं च, विञ्ञत्ति द्वयमेव च ॥७००॥

अट्ठिन्द्रियानि वत्थुं च, एकन्तेनेव कम्मजा ।
चित्तजं एव विञ्ञत्ति, द्वयं वुत्तं महेसिना ॥७०१॥

१. ० नाम—म० पोत्थके अधिको पाठो ।

चित्तेन उतुना चेव, सद्दो द्वीहि समुट्ठितो ।
उतु-आहार-चित्तेहि, लहुतादित्तयं कतं ॥७०२॥

R. 73. वण्णो गन्धो रसो ओजा, चतस्सो चापि धातुयो ।
सन्ततुपच्चयाकासा, एकादस चतुब्भवा ॥७०३॥

एकादसेकतो जाता, द्विजो एको तिजा तयो ।
चतुजेकादसक्खाता, द्वे न केनचि जायरे ॥७०४॥

कम्मेन वीसति रूपा, सत्तरस तु चेतसा ।
उतुना दस-पञ्चेव, चुद्दसाहारतो पन ॥७०५॥

S. 77. छसट्ठी सब्बानेतानि, समुट्ठान-विभागतो ।
अट्ठसट्ठि च होन्तेव, जरतानिच्चताहि ते ॥७०६॥

जरतानिच्चता चेव, न केहिचि[1] समुट्ठिता ।
जातस्स पाकभेदत्ता, जायेय्युं यदि तानि पि ॥७०७॥

एवं सन्ते तु तेसं पि, पाकभेदा सियुं नहि ।
पाको पच्चति भेदो वा, न च भिज्जति नत्थितं ॥७०८॥

B. 100. जातस्स पाकभेदत्ता, द्वयमेतं न जायति ।
सिया किस्सचि बुद्धित्थ, रूपस्सुपचयो ति हि ॥७०९॥

वचनेन यथा जाति, जायती ति च दीपितं ।
पाको पि पच्चते वत्तु, भेदो पि पटिभिज्जतु ॥७१०॥

न चेव जायते जाति, इति ञेय्या विभाविना ।
जायमानस्स धम्मस्स, निब्बत्ती ति पकासिता ॥७११॥

तत्थ यस्स सिया जाति, येसं धम्मानमेव सा ।
तप्पच्चयत्तवोहारं, अभिनिब्बत्ति सम्मुतिं ॥७१२॥

लभते च[2] तथा तेसं, पाकभेदा लभन्तु ते ।
तप्पच्चयत्तवोहारं, अभिनिब्बत्तिसम्मुतिं ॥७१३॥

---

१. केन चि—म० ।
२. त—म० ।

एवमिदं द्वयं चापि, होति कम्मादि सम्भवं।
न पाकभेदा वोहारं, तं लभन्ति कदाचि पि ॥७१४॥

कस्मा हि जनकानं तु, पच्चयानमभावतो।
आनुभावक्खणुप्पादो, जातिया पन लब्भति ॥७१५॥

तप्पच्चयत्तवोहारं, अभिनिब्बत्तिसम्मुति।
तस्मा लभति जाती तं,[1] लभति नेतरद्वयं ॥७१६॥

जायती ति[2] न वत्तब्बं, तं द्वयं विज्जती ति वा।
आनुभावक्खणे तस्स, पच्चयानमभावतो ॥७१७॥

अनिच्चं संखतं चेतं, जरामरणमिच्चपि।
वुत्तत्ता जायतिच्चेवं,[3] अञ्ञमञ्ञसि[4] चे वुवं ॥७१८॥

एवं पि च न वत्तब्बं, सा हि परियायदेसना।
अनिच्चानं तु धम्मानं, जरामरणतो तथा ॥७१९॥

B. 101. अनिच्चं संखतं चाति, वुत्तं विञ्ञत्तियो विय।
यदि एवं तयं पेतं, अजातत्ता व सब्बथा ॥७२०॥

R. 74. नत्थी ति चे खपुप्फं च, निच्चं वा संखतं विय।
नोभयं पनिदं कस्मा, निस्सयायत्तवुत्तितो ? ॥७२१॥

S.78. भावे पठवियादिनं, निस्सयानं तु भावतो।
तस्मा हि नभपुप्फं व, न नत्थि पन तं तयं ॥७२२॥

यस्मा पठवियादिनं, अभावे न च लब्भति।
तस्मा न पन निच्चं[5] निब्बानं विय तं तयं ॥७२३॥

---

१. च—म०।
२. जीयती ति—म०।
३. जायतिच्चेतं—म०।
४. अथमञ्ञसि—म०।
५. निच्चं वा—म०।

(४) निप्फन्नादि-भेद-कथा

२४. निप्फन्नं ति एत्थ चत्तारो महाभूता चक्खु-सोत-घाण-जिव्हा-काय-रूप-सद्द-गन्ध-रस-इत्थि-पुरिस-जीवितिन्द्रिय-कवलिकाराहार-हदयवत्थू ति अट्ठारस रूपानि निप्फन्नानि नाम; सेसानि दस अनिप्फन्नानि ।

अट्ठारसेव निप्फन्ना, अनिप्फन्नावसेसका ।
यदि होन्ति अनिप्फन्ना, भवेय्युं ते असंखता ॥७२४॥

तेसमेव च रूपानं, विकारत्ता असंखता ।
कथं नाम भवेय्युं ते, निप्फन्ना चेव संखता ? ॥७२५॥

एवं निप्फन्न-संखता[1] वेदितब्बा[1] ।

२५. चोदनं[2] परिहारं ति एत्थ—

इत्थि भावो पुमत्तं च, जीवितं सम्भवो पि च ।
तथा कायप्पसादो च, सब्बट्ठानानि वण्णिता ॥७२६॥

एवं सन्ते तु धम्मानं, होति संकर-दोसता ।
चक्खुकायप्पसादानं, एकत्तं उपपज्जति ॥७२७॥

अञ्ञं पन च अञ्ञम्हि, न चत्थि परमत्थतो ।
तस्मा कायिन्द्रियं चक्खुप्पसादेन असंकरं ॥७२८॥

B. 102. अञ्ञमञ्ञाविनिब्भोग-वसेन तु पवत्तितो ।
तेसं ठानन्तरं वत्तुं, न सक्का समञ्ञुना ॥७२९॥

यावता पनुपादिन्न[3]-सन्तानं अत्थि तत्थ सो ।
अत्थि कायप्पसादो ति, तस्मा एवमुदीरितं ॥७३०॥

S. 79. लक्खणादिवसेना पि, नानत्तं समुपागतं ।
धजानं पञ्चवण्णानं, छाया उपमतं गता ॥७३१॥

१-१. संखतो वेदितब्बो—म० ।

२. चोदना—म० ।

३. अनुपादिन्न०—म० ।

R. 75. तस्मा हि पन धम्मानं, अञ्ञमञ्ञं पि मिस्सता[1] ।
न होतेवा ति विञ्ञेय्या, विञ्ञुना एमयञ्ञुना ॥७३२॥

एवं निप्फन्नानिप्फन्नभावो चोदना परिहारो च वेदिब्बा[2] ।

२६. नयमेकविधादिकं ति—

लोकिकत्ता न हेतुत्ता, संखतत्ता च सासवा ।
सब्बेमेकविधं रूपं, पच्चयायत्त-वुत्तितो ॥७३३॥

अज्झत्तिक-बहिद्धा च, इन्द्रियानिन्द्रिया पि च ।
सुखुमोळारिका चेव, उपादिन्नावितो द्विधा ॥७३४॥

चक्खुआयतनादीनि, पञ्च अज्झत्तिकानि तु ।
तेवीसतिविधं सेसं, बाहिरं ति पवुच्चति ॥७३५॥

चक्खुसोतायतनादि,[3] इन्द्रियानि पन अट्ठ तु ।
सेसं वीसविधं रूपमनिन्द्रियमुदीरितं ॥७३६॥

चक्खु-आयतनादीनि, नव फोट्ठब्बमेव च ।
तं द्वादसविधं रूपं, ओळारिकमुदीरितं ॥७३७॥

सेसानि पन रूपानि, सुखुमानि तु सोळस ।
कम्मजं ति[4] उपादिन्नं, अनुपादिन्नमञ्ञथा ॥७३८॥

B. 103. २७. एवं च दुविधं होति। पुन सनिदस्सन-सप्पटिघं-अनिदस्सन-सप्पटिघं, अनिदस्सन-अप्पटिघं ति भेदतो च; कम्मज, अकम्मजं, नेवकम्मज-नाकम्मज-भेदतो च तिविधं । तत्थ रूपायतनं सनिदस्सन-सप्पटिघं । एकादसविधं सेसोळारिकरूपं अनिदस्सन-सप्पटिघं । सेसं सोळसविधं सुखुमरूपं अनिदस्सन-अप्पटिघं । कम्मतो जातं कम्मजं । अट्ठिन्द्रियानि वत्थु च

१. अञ्ञमञ्ञविमिस्सता — म० ।
२. वेदितब्बो म० रो० ।
३. ० सोतिन्द्रियादीणि—रो० म० ।
४. कम्मजं तु—म० ।

कम्मजं । तदञ्ञप्पच्चया जातं अकम्मजं । न कुतोचि जातं नेवकम्मज-नाकम्मजं, जरता अनिच्चता च । एवं तिविधं होति ।

२८. पुन दिट्ठ-सुत-मुत-विञ्ञात-वसेन च; द्वारं चेव वत्थु च द्वारमेव हुत्वा न वत्थु च, वत्थुमेव हुत्वा न द्वारं च, नेव द्वारं न वत्थु चाति; एवं भेदतो च द्वारं चेव इन्द्रियं च, द्वारं येव हुत्वा नेविन्द्रियं च, इन्द्रियमेव हुत्वा न द्वारं च, नेव द्वारं च नेविन्द्रियं
S.80. चाति; एवं भेदतो च वत्थु च इन्द्रियं चेव, इन्द्रियमेव हुत्वा न वत्थु च, वत्थुमेव हुत्वा नेविन्द्रियं च, नेविन्द्रियं न च वत्थु चाति; एवं भेदतो चतुब्बिधं ।

R. 76. २९. तत्थ दिट्ठं नाम रूपायतनं; सुतं नाम सद्दायतनं; मुतं नाम गन्ध-रस-फोट्ठब्बायतनत्तयं, विञ्ञातं नाम अवसेसं चक्खायतनादिपञ्चकं, सोळसविधं सुखुमरूपं च । चक्खायतनादिपञ्चकं द्वारं चेव वत्थु च, विञ्ञत्तिद्वयं द्वारमेव होति । न वत्थु; हदयं[1] वत्थुमेव होति, न द्वारं; सेसं सब्बं रूपं नेव द्वारं, न वत्थु च । ततियचतुक्के इन्द्रियमेव हुत्वा न द्वारं ति—इत्थिन्द्रिय-पुरिसिन्द्रिय-जीवितिन्द्रियानि । इमानि हि इन्द्रियानि होन्ति, न द्वारानि । सेसं अनन्तरचतुक्के वुत्तनयेनेव वेदितब्बं । चतुत्थचतुक्के ततियपदं हदयवत्थुं सन्धाय वुत्तं । सेसं वुत्तनयमेव । एवं चतुब्बिधं होती ति वेदितब्बं ।

पुन एकज-द्विज-तिज-चतुज-न कुतोचिजात-भेदतो; द्वारिन्द्रियं वत्थु च द्वारमेव हुत्वा नेवेन्द्रियं न वत्थु च, वत्थुमेव हुत्वा नेविन्द्रियं न द्वारं च, इन्द्रियमेव हुत्वा न वत्थु न द्वारं च, नेवेन्द्रियं न वत्थुं न द्वारं चाति । एवं पभेदतो पञ्चविधं । तत्थ—

अट्ठिन्द्रियानि वत्थु च, विञ्ञत्ति द्वयमेव च ।
एकादसविधं रूपं, एकजं ति पवुच्चति ॥७३९॥

---

1. हदयवत्थु—म०

सद्दो एको द्विजो नाम, लहुतादित्तयं तिजं।
एकादसविधं सेसं, चतुजं ति पकासितं ॥७४०॥

जरतानिच्चता चेव, न कुतोचि भवे पन।
चक्खादिपञ्चकं द्वारं, इन्द्रियं वत्थुमेव च ॥७४१॥

विञ्ञत्तिकद्वयं द्वारं, नेविन्द्रियं न वत्थु च।
हदयवत्थु वत्थु व, न द्वारं नेन्द्रियं पन ॥७४२॥

३०. इत्थि-पुरिस-जीवितिन्द्रियानि इन्द्रियमेव; न वत्थु, न द्वारं च। सेसं पन रूपं नेविन्द्रियं, न वत्थु, न द्वारं ति। एवं पञ्च विधं ति वेदितब्बं।

S. 81. ३१. पुन कम्मज-चित्तज-उतुचित्तज-उतुचित्ताहारज-उतुज-न-कुतोचि-जात-भेदतो; चक्खुविञ्ञेय्य-सोत-घाण-जिव्हा-काय-मनोविञ्ञेय्य-वसेन च छब्बिधं। तत्थ अट्ठिन्द्रियानि वत्थु च कम्मजमेव, विञ्ञत्तिद्वयं चित्तजमेव, सद्दो उतु-चित्तजो व, लहुतादित्तयं उतु-चित्ताहारजमेव। सेसं एकादसविधं चतुजं नाम। जरता अनिच्चता न-कुतोचि-जातं नाम। दुतिय-छक्के चक्खु-
R. 77. विञ्ञेय्यं नाम चक्खुविञ्ञाणेन विञ्ञेय्यं रूपायतनं, सोतविञ्ञेय्यं नाम सोतविञ्ञाणेन विञ्ञेय्यं सद्दायतनं, घाणविञ्ञेय्यं नाम घाणविञ्ञाणेन विञ्ञेय्यं गन्धायतनं, जिव्हाविञ्ञेय्यं नाम जिव्हाविञ्ञाणेन विञ्ञेय्यं रसायतनं, कायविञ्ञेय्यं नाम कायविञ्ञाणेन विञ्ञेय्यं फोट्ठब्बायतनं, मनोविञ्ञेय्यं नाम सेसा पञ्च ओळारिका च सोळस सुखुमरूपानि चाति एकवीसतिविधं होति। एवं छब्बिधं होति।

३२. पुन छ-वत्थु अवत्थु-भेदतो च, चक्खुविञ्ञेय्यं-सोत-घाण-जिव्हा-काय-विञ्ञेय्यं, मनोधातुविञ्ञेय्यं, मनोविञ्ञाणधातु-विञ्ञेय्यं ति सत्तविधं होति।

B. 105. ३३. तत्थ चक्खादीनि[1] पञ्च वत्थूनि हदयवत्थुना सद्धिं

---

१. चक्खादि—म०।

छवत्थूनि । सेसं छब्बीसतिविधं रूपं अवत्थुरूपं नाम । दुतियसत्तकं उत्तानमेव । एवं सत्तविधं होति ।

३४. पुन सत्तद्वार-अद्वारभेदतो अट्ठविधं । तत्थ चक्खुद्वारादीनि पञ्च, कायविञ्ञत्ति-वचीविञ्ञत्तिद्वारेहि सद्धिं सत्त द्वारानि, सेसं अद्वारं ति । एवं अट्ठविधं होति । पुन अट्ठिन्द्रिय-अनिन्द्रियभेदतो नवविधं । पुन नवकम्मज-अकम्मजभेदतो दसविधं । पुन आयतन-भेदतो एकादसविधं । भवेसु रूप-कलाप-पवत्तिभेदतो बहुविधं ति वेदितब्बं ।

(५) रूप-उप्पत्ति-कथा

इतो परं पवक्खामि, कामरूपभवद्वये ।
उप्पत्तिं पन रूपानं, पटिसन्धिपवत्तिसु ॥७४३॥

भुम्मवज्जेसु देवेसु, निरये निज्झामतण्हिके ।
योनियो पुरिमा तिस्सो, न सन्ती ति विनिद्दिसे ॥७४४॥

सेसे गतित्तये भुम्मदेवेसु पि च योनियो ।
चतस्सो व[1] भवन्ती ति, वेदितब्बा विभाविना ॥७४५॥

गब्भसेय्यक-सत्तस्स, पटिसन्धिक्खणे पन ।
तिंस रूपानि जायन्ते, सभावस्सेव देहिनो ॥७४६॥

अभाव-गब्भसेय्यानं, अण्डजानं च वीसति ।
भवन्ति पन रूपानि, कायवत्थुवसेन तु ॥७४७॥

गहिता गहनेनेत्थ, एकादस भवन्ति ते ।
एसेव च नयो ञेय्यो, सब्बेसु दसकेसु पि ॥७४८॥

S. 82. जीवितेन यथा सद्धिं, जायते सुखमट्ठकं ।
जीवितनवकं नाम, होती ति समुदीरितं ॥७४९॥

B. 106. जीवितनवकं काय-पसादेन एकतो सिया ।
तं कायदसकं नाम, होती ति परिदीपितं ॥७५०॥

१. च—म० ।

एसेव च नयो ञेय्यो, सद्धिं भावेन वत्थुना।
चक्खादीहि च योजेत्वा, दसका सत्त विञ्ञुना ॥७५१॥

ओपपातिकसत्तानं, मनुस्सेसु पवत्तियं।
कामावचरदेवानं, निच्चं रूपानि सत्तति ॥७५२॥

R. 78. चक्खु सोतं च घाणं च, जिव्हा कायो च वत्थु च।
भावो चाति हि सत्तन्नं, दसकानं वसा पन ॥७५३॥

ब्रह्मानं रूपिनं चक्खु-सोत-वत्थु-वसा पन।
दसकानि च तीणेव, नवकं जीवितस्स च ॥७५४॥

चतुन्नं तु कलापानं, वसेन पन रूपिनं।
चत्ताळीसेव रूपानि, एकूणानि भवन्ति हि ॥७५५॥

जीवितनवकेनेव, असञ्ञुप्पत्ति दीपिता।
जच्चन्ध-बधिरा-घाण-रहिते तु नपुंसके ॥७५६॥

वत्थुनो काय-जिव्हानं, वसा तिंसावकंसतो।
उक्कंसस्सावकंसस्स, अन्तरे अनुरूपतो ॥७५७॥

परिपुण्णानं रूपानं, वसेन पन पाणिनं।
रूपानं तु समुप्पत्ति, वेदितब्बा विभाविना ॥७५८॥

सत्तवीसति रूपानि, कामावचरदेहिनो।
अप्पवत्तनतो होन्ति, द्विन्नं भावानमेकतो ॥७५९॥

घाणं जिव्हा च कायो च, तथा भावद्वयं पि च।
ब्रह्मानं पन रूपीनं, पञ्च रूपा न विज्जरे ॥७६०॥

चतुसन्तति कामस्मिं, रूपे होन्ति तिसन्तति।
द्विसन्तति असञ्ञीसु, बहिद्धा एकसन्तति ॥७६१॥

B. 107. रूपं निब्बत्तमानं तु, सब्बेसं पन पाणिनं।
पठमं कम्मतो येव, निब्बत्तति न संसयो ॥७६२॥

गब्भसेय्यक-सत्तानं, पटिसन्धिक्खणे पन।
तं च खो सन्धि चित्तस्स, उप्पादे येव जायते[1] ॥७६३॥

---

१. जायरे—म० रो०।

S. 83. यथेव तस्स उप्पादे, तिस रूपानि जायरे।
तथेव ठिति भङ्गेसु, तिस तिसेव जायरे ॥७६४॥

सब्बानेतानि रूपानि, रूपक्खन्धो ति दीपितो।
अनिच्चो अद्धुवोनत्ता, दुक्खक्खन्धो च केवलो ॥७६५॥

रोगतो गण्डतो रूपं, परतो च पलोकतो।
दिस्वान दुक्खतो रूपं, रूपे छन्दं विराजये ॥७६६॥

गन्तुं यदिच्छे[1] पिटकेभिधम्मे,
यो धम्मसेनापतिना समत्तं।
हितत्थिना तेन च भिक्खुनायं,
सक्कच्च सम्मा पन सिक्खितब्बो ति ॥७६७॥

इति अभिधम्मावतारे रूपविभागो नाम दसमो परिच्छेदो।

१. पनिच्छे—रो०।

एकादसमो परिच्छेदो

१. निब्बान-निद्देसो

(१) निब्बान-विनिच्छय-कथा

R. 79. रूपानन्तरमुद्दिट्ठं, निब्बानं यं पनादितो।
तस्सिदानि अनुप्पत्तो, विभावन-नयक्कमो ॥७६८॥

तस्माहं तस्स दस्सेतुं, दुक्करस्स यथाबलं।
दुब्बोधस्स पवक्खामि, विभावनमितो परं ॥७६९॥

B. 108. १. तत्थ निब्बानं ति भवाभवं विननतो[1] संसिब्बनतो वानं वुच्चति तण्हा। ततो वानतो निक्खन्तत्ता निब्बानं ति पवुच्चति; अमतं असंखतं परम-सुखं। वुत्तं हेतं—"यो सो सब्बसंखार-समथो सब्बूपधि-पटिनिस्सग्गो तण्हक्खयो विरागो निरोधो निब्बानं ति"।

यस्स चाधिगमा सब्ब-किलेसानं खयो भवे।
निब्बानमिति निद्दिट्ठं, निब्बान-कुसलेन तं ॥७७०॥

२. एकं च[2] निब्बानं नाम। तयिदं सन्तिलक्खणं, अच्चुतिरसं अस्सास-करण-रसं वा, अनिमित्तपच्चुपट्ठानं, निस्सरणपच्चुपट्ठानं वा ति वेदितब्बं। एत्थाह—न परमत्थतो निब्बानं नाम एको सभावो अत्थि, तित्थियानं अत्ता विय, ससविसाणं विय वा,[3] अनुपलब्भनीयतो ति ? न, पञ्ञाचक्खुना उपपरिक्खमानानं हि तं गवेसीनं[4]

---

१. चिननतो—रो०।
२. एतञ्च—सी० रो०।
३. च—म०।
४. हितगवेसीनं—म०।

यथानुरूपाय पटिपत्तिया च[१] उपलब्भनीयतो । यं हि पुथुज्जना
S. 84. नोपलब्भन्ति, तं नत्थी ति न वत्तब्बं । अथायस्मता सारिपुत्तत्थेरेन धम्मसेना पतिना—"कतमं, नु खो आवुसो, निब्बानं"ति निब्बानं पुट्ठेन—"यो, खो आवुसो, रागक्खयो दोसक्खयो मोहक्खयो"ति रागादीनं खयो व दस्सितो ।

R. 80. ३. तस्मा रागादीनं खयमत्तमेव निब्बानं ति चे ? तं, न । कस्मा? अरहत्तस्सा पि रागादीनं खयमत्तप्पसङ्गदोसापत्तितो । कथं? निब्बान-पुच्छानन्तरमेव—"कतमं, नु खो आवुसो, अरहत्तमग्गं" ति[२] पुट्ठेन—"यो, खो आवुसो, रागक्खयो दोसक्खयो मोहक्खयो" ति रागादीनं खयो व वुत्तो । तस्मा वा[३] तव मतेन अरहत्तफलस्सा पि रागादीनं खयमत्तता भवेय्य, न च पनेतं युत्तं अनुत्तरस्स लोकुत्तरफलचित्तस्स रागादीनं[४] खयमत्ततापज्जनं; तस्मा मा एवं
B. 109. ब्यञ्जनच्छायाय वदेसि । उभिन्नं पन सुत्तानं अत्थो उपपरिक्खितब्बो । यस्स पन धम्मस्साधिगमेन रागादीनं खयो होति, सो धम्मो रागादीनं खयस्स उपनिस्सयत्ता अक्खयो पि समानो रागादीनं खयो निब्बानं ति खयोपचारेन वुत्तो 'तिपुसं जरो' 'गुळो सेम्हं' ति आदिसु विय फलूपचारेन वुत्तं ति वेदितब्बं । अरहत्तं पन खयन्ते उप्पन्नत्ता खयो ति वुत्तं । यदि रागादीनं खयमत्तं निब्बानं भवेय्य, सब्बे बाल-पुथुज्जना पि समधिगतनिब्बाना सच्छिकतनिरोधा भवेय्युं ।

४. किं च भिय्यो? निब्बानस्स बहुत्तादि-दोसप्पत्ति[५] होतेव[५] । एवं हि सति रागादिक्खयानं बहुभावतो निब्बानस्सापि बहुभावो भवेय्य, संखतलक्खणं च निब्बानं भवेय्या ति । संखतलक्खणत्ता संखतपरियापन्नं च, संखतपरियापन्नत्ता अनिच्चं दुक्खं निब्बानं भवेय्या'ति ।

---

१. म० पोत्थके नत्थि ।
२. अरहत्तं ति—म० ।
३. म० पोत्थके नत्थि ।
४. रागानं—म० ।
५-५. दोसप्पत्तितो च—म० ।

५. किं च भीयो ? यदि खयो निब्बानं भवेय्य, गोत्रभू-वोदान-मग्ग-फल-चित्तानं किन्नु खो[१] आरम्मणं वदेसि? वद, भद्रमुखा ति। रागादीनं खयमेव वदामा ति। किं पन रागादयो गोत्रभू-आदीनं उप्पादक्खणे[२] खीयन्ति, उदाहु खीयिस्सन्ति, अथ खो खीणा ति ? किं पनेत्था ति ? खीणेस्वेव खयं वदामी ति। सुट्ठु उपधारेत्वा वद, भद्रमुख। यदि खीणेस्वेव खयं वदेसि, न गोत्रभू-चित्तानं निब्बाना-रम्मणता सिज्झती ति। किं कारणा[३] ? गोत्रभुक्खणे रागादयो खीयिस्सन्ति, तथा वोदानक्खणे; मग्गक्खणे पन खीयन्ति, न खीणा;
S. 85 फलक्खणे खीणा। एवं सन्ते भवतो मतेन फलमेव खयारम्मणं, न इतरे; इतरेसं किं आरम्मणं वदेसी ति ? अद्धा सो आरम्मणं
R. 81. अपस्सन्तो निरुत्तरो भविस्सति। अपि च किलेसक्खयो नाम सपुरि-सेहि करीयति यथानुरूपाय पटिपत्तिया उप्पादीयती ति अत्थो। निब्बानं पन न केनचि करीयति, न उप्पादीयति। तस्मा निब्बानं
B.110. अमतं-असङ्खतं अकतं नाम। तं जानाती ति अरियसावको अकतञ्ञू ति पवुच्चति।

वुत्तं हेतं—

अस्सद्धो अकतञ्ञू च, सन्धिच्छेदो च यो नरो।
हतावकासो वन्तासो, स वे उत्तम-पोरिसो ति ॥७७१॥

६. अपि च निस्सरणं ति भगवता वुत्तत्ता व[४] 'निस्सरणं' ति हि निब्बानस्सेतं नामं। यथाह—"तयो खो मे, भिक्खवे, धम्मा दुप्पटिविद्धा[५]। कतमे तयो धम्मा दुप्पटिविद्धा? तिस्सो निस्सरणीय-धातुयो—कामानमेतं निस्सरणं यदिदं नेक्खम्मं; रूपानमेतं निस्सरणं यदिदं आरूप्पं; यं खो पन किञ्चि भूतं संखतं पटिच्चसमुप्पन्नं,

---

१. म० पोत्थके नत्थि।
२. खणे—म०।
३. कारणं—म०।
४. च—रो०।
५. दुप्पटिविज्झा—म०।

निरोधो तस्स निस्सरणं" ति[1] वुत्तं। एवं वुत्तस्स[2] निब्बानस्स अभावप्पत्तिदोसतो पठमज्झानाकासानञ्चायतनानं पि अभावो भवेय्य। तस्मा अयुत्तं, अक्खयस्स निब्बानस्स खयदोसापज्जननं ति।

७. न तु खयो निब्बानं। "अत्थि निस्सरणं लोके, पञ्ञाय मे सुफस्सितं[3]" ति च, "अत्थि, भिक्खवे, अजातं अभूतं अकतं असङ्खतं" ति च धम्मस्सामिना तथागतेन सम्मासम्बुद्धेन अनेकेसु सुत्तेसु परमत्थवसेन वुत्तत्ता अत्थि निब्बानं नाम एको धम्मो ति निट्ठमेत्थ गन्तब्बं ति। अपि च परित्तत्तिके-- "कतमे धम्मा अप्पमाणा"ति पदं उद्धरित्वा—"चत्तारो मग्गा अपरियापन्ना, चत्तारि च सामञ्ञफलानि निब्बानं च; इमे धम्मा अप्पमाणा"ति वुत्तत्ता रागादीनं खयस्स अप्पमाणत्तं कथं युज्जति ? तस्मा परमत्थतो अत्थि येव निब्बानं नाम एको
B.111. भावो[4] ति। तं पन पकतिवादीनं पकति विय, तित्थियानं अत्ता विय च, ससविसाणं विय च नाविज्जमानं।

८. अथ पञ्ञत्ति मत्तं निब्बानं ति चे? तम्पि अयुत्तं। कस्मा? निब्बानारम्मणानं चित्तचेतसिकानं न-वत्तब्बारम्मणत्ताभावा। कथं ? परित्तारम्मणत्तिके[5] पन—"कतमे धम्मा अप्पमाणारम्मणा"
S. 86. ति पदमुद्धरित्वा—"चत्तारो मग्गा अपरियापन्ना, चत्तारि च
R. 82 सामञ्ञफलानि, इमे धम्मा अप्पमाणारम्मणा ति" हि वुत्तं। यदि पन एतेसं पञ्ञत्ति-आरम्मणं सिया, अप्पमाणारम्मणता न युज्जेय्य, न-वत्तब्बारम्मणपक्खं भवेय्युं। न-वत्तब्बारम्मणा पन "रूपावचर-तिक-चतुक्कज्झाना कुसलतो च विपाकतो च किरियतो च, चतुत्थस्स

---

१. हि—म०।

२. ० तस्स—म० पोत्थके अधिको पाठो।

३. सुफुसितं—म०।

४. सभावो—म०।

५. च—म० पोत्थके अधिको पाठो।

ञानस्स विपाको, आकासानञ्चायतनं आकिञ्चञ्ञायतनं कुसलतो च विपाकतो च किरियतो च, इमे धम्मा न-वत्तब्बारम्मणा" ति हि वुत्तं। तस्मा न पञ्ञत्ति-मत्तं निब्बानं। यस्मा च पञ्ञत्ति-भावो[1] निब्बानस्स न युज्जति; तस्मा मग्ग-फलानं आरम्मणपच्चयभूतं उप्पादाभावतो[2] निच्चं, रूपसभावाभावतो अरूपं, पपञ्चाभावतो निप्पपञ्चं निब्बानं नाम अत्थी ति उपगन्तब्बं ति।

अच्चन्तममतं[3] सन्तं, अनन्तं[3] अपलोकितं।
पणीतं सरणं खेमं, ताणं लेणं परायणं ॥७७२॥

सिवं च निपुणं सच्चं, दुक्खक्खयमनासवं।
सुदुद्दसं परं पारं, निब्बानं अनिदस्सनं ॥७७३॥

तण्हक्खयं धुवं दीपं, अब्यापज्झमनीतिकं।
अनालयं अरूपं च, पदमच्चुतमक्खयं[4] ॥७७४॥

विरागं च निरोधं च, विमुत्तिमोक्खमेव च।
इमेहि पन नामेहि, निब्बानं तु कथीयति ॥७७५॥

B. 112. एवं च पन विञ्ञाय, निब्बानं ति च अच्चुतं।
तस्स चाधिगमूपायो, कत्तब्बो विञ्ञुना सदा ॥७७६॥

सद्धाबुद्धिकरं तथागतमते, सम्मोहविद्धंसनं,
पञ्ञासम्भव-सम्पसादनकरं, जानाति यो चे इमं।
अत्थब्यञ्जनसालिनं सुमधुरं, सारञ्ञुविम्हापनं,
गम्भीरे निपुणाभिधम्मपिटके, सो याति निट्ठं परं[5] ॥७७७॥

इति अभिधम्मावतारे निब्बान-निद्देसो नाम एकादसमो परिच्छेदो।

---

१. पण्णत्तिभावो—म०।

२. उप्पादादीनमभावतो—म०।

३. अच्चन्तमनन्तं सन्तं अमतं—म०।

४. ० अक्खरं—म०।

५. पदं—म०।

द्वादसमो परिच्छेदो

१. पञ्ञत्ति-निद्देसो

(१) पञ्ञत्ति-पभेद-कथा

R. 83. १. एत्थाह[१]—एत्तकमेव ञेय्यं उदाहु अञ्ञं पि अत्थी ति ?
S. 87. अत्थि पञ्ञत्ति नामा ति। सा पनेसा पञ्ञापेतब्बतो पञ्ञापनतो च पञ्ञत्ती ति वुच्चति। तेनेवाह—"या तेसं[२] धम्मानं संखा समञ्ञा पञ्ञत्ति वोहारो, नामं नामकम्मं नामधेय्यं निरुत्ति व्यञ्जनं अभिलापो"ति। तत्थ संखायती ति संखा, कथीयती ति अत्थो। किं ति कथीयति ? अहं ति, ममा ति[३], परो ति, परस्सा ति, मञ्चो ति, पीठं ति; अनेकेहि आकारेहि कथीयती ति संखा समञ्ञायती ति समञ्ञा, पञ्ञापीयती ति पञ्ञत्ति, वोहरीयती ति वोहारो। किं ति वोहरीयति ? अहं ति, ममा ति, परो ति, परस्सा ति, मञ्चो ति, पीठं ति। एवं ताव पञ्ञापेतब्बतो पञ्ञत्ती ति वुत्ता। अहं ति हि रूपादयो धम्मे उपादाय पटिच्च कारणं
B.113. कत्वा यथा ते रूपादयो धम्मा उप्पादवयवन्तो न एवं विधा केवलं लोकसंकेतेन सिद्धा। या अहं अहं ति कथीयति[४] पञ्ञापीयति च एसा पञ्ञत्ती ति अत्थो।

२. इदानि पञ्ञापनतो पञ्ञत्तिं पकासेतुं नामं नाम-कम्मं ति आदिमाह। तत्थ 'नामं' ति तं तं धम्मं "एस इत्थं नामो" ति पञ्ञापेति, तस्मा तं पञ्ञत्ती ति पवुच्चति। नामकम्मं ति आदीनि तस्सा

---

१. ० किं—म० पोत्थके अधिको पाठो।
२. ० तेसं—म०, रो० पोत्थके अधिको पाठो।
३. ममं ति—म०।
४. ० चेव—म०; ० चेसा—रो०।

येव वेवचनानि । अयं पञ्ञापनतो पञ्ञत्ति नाम । सा पनेसा-तज्जा-पञ्ञत्ति, उपादा-पञ्ञत्ति, उपनिधाय-पञ्ञत्ती ति तिविधा होति । तत्थ तज्जा-पञ्ञत्ति नाम चक्खु-सोत-रूप-सद्द-पठवी-तेजो-वायो ति आदिनयप्पवत्ता । उपादा-पञ्ञत्ति नाम समूह-असमूहवसेन द्विधा[1] होति । तत्थ समूहपञ्ञत्ति नाम रूपारूप-धम्मेसु एकस्स वा बहूनं वा नामं गहेत्वा समूहमेवोपादाय वुच्चति । कथं ? अच्छ-तरच्छ-हत्थि-अस्स-घट-पटादिप्पभेदा अयं समूह-पञ्ञत्ति
R. 84 नाम । असमूह-पञ्ञत्ति नाम[2] दिसा-आकास-काल-निमित्ताभाव-निरोधादिभेदा ।

३. यदा पन सा विज्जमानं परमत्थं जोतयति, तदा विज्जमान पञ्ञत्ती ति पवुच्चति । यदा अविज्जमानं समूह-असमूहभेदं नाममत्तं जोतयति, तदा अविज्जमान-पञ्ञत्ती ति पवुच्चति । दुविधा
S. 88. पि पनेसा सोतद्वार-जवनानन्तरं गहित-पुब्बसंकेतेनेव मनोद्वार-जवन-विञ्ञाणेन विञ्ञायति । सायं[3] गहित-पुब्बसंकेतेन मनोद्वार-जवन-विञ्ञाणेन पञ्ञापीयति । यं सन्धाय—विज्जमान-पञ्ञत्ति, अविज्जमान-पञ्ञत्ति, विज्जमानेन अविज्जमान-पञ्ञत्ति, अविज्जमानेन विज्जमान-पञ्ञत्ति, विज्जमानेन विज्जमान-पञ्ञत्ति, अविज्जमानेन अविज्जमान-पञ्ञत्ती ति छक्कनयो वुत्तो । तत्थ परमत्थतो विज्जमानानं रूपादीनं पञ्ञापना विज्जमान-पञ्ञत्ति, तथा[4] अविज्जमानानं इत्थि-पुरिसादीनं पञ्ञापना अविज्जमान-पञ्ञत्ति । ठपेत्वा पन वचन-मत्तं केनचि आकारेन अनुपलब्भमानानं पञ्चम-सच्चादीनं, तित्थिय-परिकप्पितानं वा पकतिपुरिसादीनं पञ्ञापना पि अविज्जमान-पञ्ञत्ति येव ।
B. 114. तेविज्जो, छळभिञ्ञो ति एवमादिनयप्पवत्ता विज्जमानेन अविज्जमान-पञ्ञत्ति; इत्थि-सद्दो, पुरिस-सद्दो ति एवमादिका

---

१. दुविधा—म० रो० ।
२. पन—म० ।
३. याय—म० ।
४. सी० रो० पोत्थकेसु नत्थि ।

अविज्जमानेन विज्जमान-पञ्ञत्ति; चक्खुविञ्ञाणं सोत-विञ्ञाणं ति एवमादिका विज्जमानेन विज्जमान-पञ्ञत्ति, खत्तिय-कुमारो, ब्राह्मणकुमारो, यक्खकुमारो ति[1] एवमादिका अविज्ज-मानेन अविज्जमान-पञ्ञत्ति। एवं वुत्ता छ पञ्ञत्तियो पि एत्थेव संगहं गच्छन्ति। अयं उपादा-पञ्ञत्ति नाम।

४. उपनिधाय पञ्ञत्ती[2] ति एतिस्सा एव पभेदो। सा पन दीघं उपनिधाय रस्सो, रस्सं उपनिधाय दीघो ति आदिनयप्पवत्ता "कपणं मानुसकं रज्जं दिब्ब-सुखं उपनिधाया" ति एवमादिका च। तस्मा पञ्ञापेतब्बतो पञ्ञापनतो च पञ्ञत्ती ति वेदितब्बा। समञ्ञा समत्ता।

परमत्थतो[3] च पञ्ञति, ततिया कोटि न विज्जति।
द्वीसु ठानेसु[4] कुसलो, परवादेसु न कम्पतीति॥७७८॥

इति अभिधम्मावतारे पञ्ञत्ति-निद्देसो नाम द्वादसमो परिच्छेदो।

---

१. ०भिक्खुकुमारो ति—म०।

२. उपनिधा-पञ्ञत्ति पि—म०।

३. अरमत्थो च—रो०,

४. थानेसु—रो०।

तेरसमो परिच्छेदो

१. कारक-पटिवेधो

(१) कारक-उपपरिक्खा

R. 85 १. एत्थाह – निद्दिट्ठा कुसलादयो[1] धम्मा न पनेतेसं कारको
S. 89. अत्ता निद्दिट्ठो। तस्स हि कारकस्स वेदकस्स अत्तनो अभावेन[2] कुसलाकुसलानं धम्मानं अभावो सिया। तेसं अभावे तदायत्तवुत्तीनं तेसं विपाकानं अभावो होति। तस्मा कुसलादीनं धम्मानं देसना
B. 115. निरत्थका ति[3] ? तत्र वुच्चते—नायं निरत्थका, सात्थका[4] व अयं देसना। यदि कारकस्साभावा कुसलादीनमभावो सिया, तस्स[5] परिकप्पितस्स अत्तनो पि अभावो सिया। किं कारणं ति चे ? तस्स अत्तनो अञ्ञस्स कारकस्साभावतो कारकाभावे पि कत्ता अत्ता अत्थी ति चे तथा कुसलादीनं पि असति पि कत्तरि अत्थिता उपगन्तब्बा। कुतो अयं तव कत्तानुरोधो इध विरोधो ति ? अथापि, यथा पन लोके कारकाभावे पि पठवी-आपो,-तेजो,-उतु-आदयो पटिच्च अङ्कुरादीनं अभिनिब्बत्ति दिस्सति तथा एतेसं पि कुसलादीनं धम्मानं हेतुपच्चयसामग्गिया अभिनिब्बत्ति होती ति वेदितब्बा।

२. अथापि चेत्थ, तया[6] पञ्ञाय परिकप्पितो निच्चो धुवो कुसलादीनं कत्ता अत्ता परमत्थतो अत्थी ति चे, तं उपपरिक्खिस्साम

---

१. ० नाम—म० पोत्थके अधिको पाठो।
२. अभावे—म०।
३. निरित्थका ति—म०।
४. सत्थिका—म०।
५. तस्मा—रो०।
६. तज—रो०।
७. तस्सा—म०।

ताव। सो पन ताव अत्ता कारको वेदको किं सचेतनो वा उदाहु अचेतनो वा ति? किञ्चेत्थ यदि अचेतनो सिया, पाकार-तरू-पासाण-तिण-सदिसो सिया। तस्स कारकवेदकत्ताभावो सिया। यदि सचेतनो, सो चेतनाय अञ्ञो वा सिया अनञ्ञो वा? अथ अनञ्ञो, चेतनाय नासे अत्तनो पि नासो सिया। किं कारणं ति चे? चेतनाय अनञ्ञत्ता। अथापि भवतो अधिप्पायो एवं सिया, अत्तनो पन नासो
R. 86. न भवति निच्चत्ता, चेतनाय येव नासो भवती ति। वुच्चते अत्तनो अनासे सति[1] चेतनाय पि नासो न भवति। किं कारणं ति चे? चेतनाय अनञ्ञत्ता चेतनत्तानं अनञ्ञत्ते सति चेतनायेव नासो भवति, न अत्तनो ति अयुत्तमेतं। अथ चेतनाय येव विनासे विसेसकारणं नत्थि, अत्ताव नस्सतु, तिट्ठतु चेतना।

B. 116. ३. अथ चेतनाय नासे अत्तनो नासो न भवती ति चे, चेतनाय अत्ता अञ्ञो सिया। अथ अञ्ञस्स अत्तस्स नासे सति सयं नासो न भवति। एवं च सति—"चेतनाय अनञ्ञो अत्ता" ति तव
S. 90. पटिञ्ञा हीना। अथापि चेतनत्तानं अनञ्ञत्ते सति अत्तनो अनासो चेतनाय पि अनासो भवतु; अथ न भवति, पटिञ्ञा हीना। अथ वुत्तप्पकारतो विपरीतं वा सिया—अत्ता नस्सतु, चेतना तिट्ठतु। अथ पन एवं न भवती ति चे, अनञ्ञत्तपक्खं परिच्चज। अथ पन न परिच्चजसि, पटिञ्ञाहीनो भवसि।

४. अथापि भवतो[2] अधिप्पायो सिया नायमत्ता[3] चेतनाय अनञ्ञो, अञ्ञो ये वा ति। अत्र वुच्चते—इध पन अञ्ञत्तं दुविधं होति, लक्खणकतमञ्ञत्तं च देसन्तरकतमञ्ञत्तञ्चा ति। अथ[4] किं त्वं चेतनत्तानं लक्खणकतमञ्ञत्तं वदेसि, उदाहु देसन्तरकतमञ्ञत्तं

१. रो० पोत्थके नत्थि।
२. अथायं—म०।
३. नायममञ्ञत्ता—म०।
४. तत्थ—म० रो०।

ति ? अहं लक्खणकतमञ्ञत्तं वदामी ति। यथाहि रूप[1]-सद्द-गन्धादीनं[1] एकदेसे वत्तमानानं पि लक्खणतो अञ्ञत्तं होति, एवं चेतनत्तानं एकदेसे वत्तमानानं पि लक्खणतो अञ्ञत्तं होति, तस्मा लक्खणकतमञ्ञत्तं वदामी ति।

५. अत्र[2] वुच्चते—यथा हि जातवेदस्स डय्हमाने आमकसाके आमकवण्णविनासे रसादीनं विनासो भवति, तथेव चेतनाय विनासे[3] अत्तनो विनासो सिया। किं कारणं ति चे ? रूपरसादीनं विय एकदेसत्ता ति। अथेवं भवतो मति सिया एकदेसत्ते सति पि अत्तनो पन नासो न भवति चेतना येव नासो भवती ति।

६. अत्र वुच्चते—अत्तनो अनासे[4] चेतनाय पि अनासो व होति। किं कारणं ति चे ? रूप-रसादीनं विय अविनिब्भोगतो।
B. 117 अथ समाने एकदेसत्ते अविनिब्भोगभावे पि केन हेतुना चेतनाय येव नासो भवति, न पन अत्तनो ? अथ विसेसकारणं नत्थि। तव लद्धिया—अत्ताव नस्सतु, तिट्ठतु चेतना; अथ चेतनाय नासे अत्तनो नासो न भवति, उभिन्नं एकदेसता नत्थि। एवं
R. 87. च सति को दोसो ति चे ? यं पन तया वुत्तं "यथा रूपरसगन्धादीनं एकदेसे वत्तमानानं पि लक्खणतो अञ्ञत्तं, तथा चेतनत्तानं एकदेसे वत्तमानानं पि लक्खणतो अञ्ञत्तं ति तं अयुत्तं ति; तव पटिञ्ञा हीना। अथ रूपरसादीनं विय समाने पि एकदेसत्ते यदि अत्तनो अनासे चेतनाय पि अनासो भवति[5], पटिञ्ञाहीनो असि। अथ वुत्तप्पकारतो विपरीतं वा सिया—तव अत्ता नस्सतु, चेतना तिट्ठतु। अथेवं न भवती ति चे, एकदेसता व नत्थी ति।

१-१. रूपरसगन्धादी नं—म०, रूपसद्दरसगन्धादीनं—रो०।
२. तत्र—म०।
३. विनासो—रो०।
४. अनासो—रो०।
५. न भवति—स०।

७. अथ देसन्तर-कतं अञ्ञत्तं वदेसि। चेतनत्तानं अञ्ञत्ते सति घट-पट-सकट-गेहादीनं विय अञ्ञत्तं सिया, चेतनाय विना अनञ्ञो[१] ते अत्ता, घटेन[२] विना पटो विय न[३] अञ्ञो सिया, अञ्ञो च[४] हि घटो, अञ्ञो च पटो ति। एवं च[५] सति को दोसो ति चे, "अचेतनो अत्ता" ति पुब्बे वुत्तदोसतो न परिमुच्चसी ति[६]। तस्मा परमत्थतो कोचि कत्ता वा वेदको वा नत्थी ति दट्ठब्बं ति।

८. यदि एवं, अथ कस्मा भगवता—

अस्मा लोका परं लोकं, सो च सन्धावति[७] नरो।
सो च करोति वेदेति, सुख-दुक्खं सय-कतं ति च ॥७७९॥

B. 118. सत्तो संसारमापन्नो, दुक्खमस्स महब्भयं ति[८] च[८]।
अत्थि माता अत्थि पिता, अत्थि सत्तोपपातिका ति च ॥७८०॥

भारा हवे पञ्चक्खन्धा, भारहारो च पुग्गलो।
भारादानं दुक्खं लोके, भारनिक्खेपनं सुखं ति च ॥७८१॥

यं हि करोति पुरिसो, कायेन उद चेतसा।
तं हि तस्स सकं होति, तं च आदाय गच्छती ति च ॥७८२॥

एकस्सेकेन कप्पेन, पुग्गलस्सट्ठिसञ्चयो।
सिया पब्बतसमो रासि, इति वुत्तं महेसिना ति च ॥७८३॥

असद्धो अकतञ्ञू च, सन्धिच्छेदो च यो नरो।
हतावकासो वन्तासो, सवे उत्तम-पोरिसो ति च ॥७८४॥

---

१. अनञ्ञता—म०।
२. न घटेन—म०।
३. म० पोत्थके नत्थि।
४. व—रो०।
५. न एवं च सति—म०।
६. परिमुच्चती ति—म०।
७. सन्धावती—म०, सन्धावते—रो०।
८-८. म० पोत्थके नत्थि।

वुत्तं ति ? सच्चं; एवं वुत्तं भगवता—तं च खो सम्मुति-वसेन, नेव परमत्थतो । ननु भगवता इदं पि वुत्तं—

R. 88. **कन्नु सत्तो ति पच्चेसि, मार, दिट्ठिगतं नु ते।**
सुद्धसंखार-पुञ्जोयं, न इध सत्तूपलब्भती ति ॥७८५॥

B. 119 **यथा हि अङ्गसम्भारा, होति सद्दो रथो इति ।**
एवं खन्धेसु सन्तेसु, होति सत्तो ति सम्मुती ति च ॥७८६॥

८. तस्मा न वचनमत्तमेवालम्बितब्बं, न च दळ्हं मूळ्हगाहिना भवितब्बं; गरुकुलमुपसेवित्वा सुत्तपदानं अधिप्पायो जानितब्बो । सुत्तपदेसु अभियोगो कातब्बो । द्वे सच्चानि भगवता वुत्तानि—सम्मुति-सच्चं, परमत्थ-सच्चंचा ति । तस्मा द्वे पि
S. 92 सम्मुति-परमत्थसच्चानि असङ्करतो ञातब्बानि । एवं असंकरतो ञत्वा कोचि कारको वा वेदको वा निच्चो धुवो अत्ता परमत्थतो नत्थी ति उपरिक्खित्वा पच्चयसामग्गिया धम्मानं पवत्तिं सल्लक्खेत्वा पण्डितेन[1] अत्थकामेन दुक्खस्सन्तकिरियाय पटिपज्जितब्बं ति ।

यो इमं गन्थमच्चन्तं, चिन्तेति सततं पि सो ।
कमेन परमा पञ्ञा, वेपुल्लं तस्स गच्छति ॥७८७॥

अतिमति-करं अघिनीहरं,
विमति-विनासकरं पियङ्करं ।
पठति सुणाति यो सदा इमं,
विकसति तस्स मतीध भिक्खुनो ॥७८८॥

इति अभिधम्मावतारे कारकपटिवेधो-निद्देसो नाम तेरसमो परिच्छेदो ।

१. ० कुलपुत्तेन—म० रो० पोत्थकेसु अधिको पाठो ।

चुद्दसमो परिच्छेदो

१. रूपावचर-समाधि-भावना-निद्देसो

(१) सील-परिपूरण-कथा

B.120. भावना नयं अहं हितानयं,
R. 89. मानयं च सुगतं सुखानयं ।
व्याकरोमि परमं इतो परं,
तं सुणाथ मधुरत्थ-वण्णनं ॥७८६॥

उत्तरं तु मनुस्सानं, धम्मतो ञाण-दस्सनं ।
पत्तुकामेन कातब्बं, आदितो सीलसोधनं ॥७६०॥

संकस्सर-समाचारे, दुस्सीले सीलवज्जिते ।
नत्थि झानं कुतो ग्गो, तस्मा सीलं विसोधये ॥७६१॥

सीलं चारित्त-वारित्त-वसेन दुविधं मतं ।
तं पनच्छिद्दमक्खण्डं अकम्मासं अनिन्दितं ॥७६२॥

कत्तब्बं अत्थकामेन, विवेकसुखमिच्छता ।
सीलं हि[1] नाम भिक्खूनं, अलङ्कारो अनुत्तरो ॥७८३॥

रतनं सरणं खेमं, ताणं लेणं परायणं ।
चिन्तामणि पणीतो च, सीलं यानं अनुत्तरं ॥७६४॥

सीतलं सलिलं सीलं, किलेसमल-धोविनं[2] ।
गुणानं मूलभूतं च, दोसानं बलघाति च ॥७६५॥

---

१. च०—म० ।
२. धोवनं०—म० रो० ।

S. 93. तिदिवारोहणं चेतं, सोपाणं परममुत्तमं।
मग्गो खेमो च निब्बान-नगरस्स पवेसने ॥७९६॥

तस्मा सुपरिसुद्धं तं, सीलं दुविध-लक्खणं।
कत्तब्बं अत्थकामेन, पियसीलेन भिक्खुना ॥७९७॥

(२) समाधि-भावना-कथा

कातब्बो पन सीलस्मिं, परिसुद्धे ठितेनिध।
पलिबोधस्सुपच्छेदो, पलिबोधा दसाहु च ॥७९८॥

B. 121. आवासो च कुलं लाभो, गणो कम्मं च पञ्चमं।
अद्धानं ञाति आबाधो, गन्थो इद्धी ति ते दसा ति ॥७९९॥

पलिबोधस्सुपच्छेदं, कत्वा दसविधस्स पि।
उपसंकमितब्बो सो, कम्मट्ठानस्स दायको ॥८००॥

R. 90. पियो गरु भावनीयो, वत्ता च वचनक्खमो।
गम्भीरं च कथं कत्ता, नो चट्ठाने नियोजको ॥८०१॥

एवमादि-गुणोपेतं, उपगन्त्वा हितेसिनं।
कल्याणमित्तं कालेन, कम्मट्ठानस्स दायकं ॥८०२॥

कम्मट्ठानं गहेतब्बं, वत्तं कत्वा पनस्स तु।
तेना पि चरितं ञत्वा, दातब्बं तस्स भिक्खुनो ॥८०३॥

चरितं पनिदं राग-दोस-मोहवसेन च।
सद्धा-बुद्धि-वितक्कानं, वसेन छब्बिधं मतं ॥८०४॥

वोमिस्सकनया तेसं, चतुसट्ठि भवन्ति ते।
तेहि अत्थो न चत्थी ति, न मया इध दस्सिता ॥८०५॥

असुभा च दसेवेत्थ, तथा कायगता सति।
एकादस इमे राग-चरितस्सानुकूलका ॥८०६॥

चतस्सो अप्पमञ्ञायो, सवण्णकसिणा ति मे।
अट्ठेव च सदा दोस-चरितस्सानुकूलका ॥८०७॥

सम्मोहचरितस्सेत्थ,[1] वितक्कचरितस्स च।
अनुकूलं ति निद्दिट्ठं, आनापानं पनेककं ॥८०८॥

पुरिमानुस्सतिछक्कं, सद्धाचरित-देहिनो।
मरणूपसमा युत्ता, सति चाहारनिस्सिता ॥८०९॥

B. 122. सञ्ञा-धातुववत्थानं, बुद्धिप्पकति-जन्तुनो।
इमे च पन चत्तारो, अनुकूला ति दीपिता ॥८१०॥

चत्तारो पि च आरूप्पा, सेसानि कसिणानि च।
अनुकूला इमे सब्ब-चरितानं ति वण्णिता ॥८११॥

S. 94. इमं[2] सब्बं पनेकत्त-विपच्चनिक-भावतो[3]।
अतिसप्पायतो वुत्तं, इति ञेय्यं विभाविना ॥८१२॥

कम्मट्ठानानि सब्बानि, चत्तालीसा ति निद्दिसे।
कसिणानि दसा चेव, असुभानुस्सती दस ॥८१३॥

चतस्सो अप्पमञ्ञायो, चत्तारो च अरूपिनो।
चतुधातुववत्थानं, सञ्ञा चाहारता इति ॥८१४॥

कम्मट्ठानेसु एतेसु, उपचारावहा कति ?।
आनापानसतिं कायगतं हित्वा पनट्ठ तु[4] ॥८१५॥

सेसानुसतियो सञ्ञा, ववत्थानं ति मे[5] दस[5]।
उपचारवहा वुत्ता, सेसा ते अप्पणावहा ॥८१६॥

अप्पणायावहेस्वेत्थ, कसिणानि दसा पि च।
आनापानसती चेव, चतुक्कज्झानिका इमे ॥८१७॥

---

१. तंमोह० म०।

२. इदं—म० रो०।

३. विपच्चनीक०—म०।

४. पि—म०।

५-५. तेरस—म०।

असुभानि दसेवेत्थ, तथा कायगता सति।
R.91. एकादस इमे धम्मा, पठमज्झानिका सियुं ॥८१८॥

आदि-ब्रह्म-विहारा हि, तिकज्झानावहा तयो।
चतुत्था पि च आरुप्पा, चतुत्थज्झानिका मता ॥८१९॥

वसेनारम्मणाङ्गानं, दुविधो समतिक्कमो।
गोचरातिक्कमारुप्पे, रूपे झानङ्गतिक्कमो ॥८२०॥

दसेवकसिणानेत्थ, वड्ढेतब्बानि होन्ति हि।
न च वड्ढनिया सेसा, भवन्ति असुभादयो ॥८२१॥

दसेव कसिणानेत्थ, असुभानि दसा पि च।
आनापानसती चेव, तथा कायगता सति ॥८२२॥

B. 123. पटिभाग-निमित्तानि, होन्ति आरम्मणानि हि।
सेसानेवपटिभाग-निमित्तारम्मणा सियुं ॥८२३॥

असुभानि दसाहार-सञ्ञा-कायगता सति।
देवेसु नप्पवत्तन्ति, द्वादसेता[1] ति[1] सब्बदा ॥८२४॥

तानि द्वादस चेवा पि,[2] आनापानसती पि च।
तेरसेव पनेतानि, ब्रह्मलोके न विज्जरे ॥८२५॥

ठपेत्वा चतुरारुप्पे, नत्थि किञ्चि अरूपिसु।
मनुस्सलोके सब्बानि, पवत्तन्ति न संसयो ॥८२६॥

S. 95. चतुत्थं कसिणं हित्वा, कसिणानि असुभानि च।
दिट्ठेनेव गहेतब्बा, इमे एकूनवीसति ॥८२७॥

सतियं पि च कायस्मिं, दिट्ठेन तच-पञ्चकं।
सेसमेत्थ सुतेनेव, गहेतब्बं ति दीपितं ॥८२८॥

१-१. द्वादसेतानि—रो०।
२. ० चेतापि—म०।

आनापानसती एत्थ, फुट्ठेन परिदीपिता।
वायोकसिणमेवेत्थ, दिट्ठ-फुट्ठेन गय्हते[1] ॥८२९॥

सुतेनेव गहेतब्बा, सेसा अट्ठारसा पि च।
उपेक्खा अप्पमञ्ञा पि,[2] अरूपा चेव पच्छिमे ॥८३०॥

आदितो व गहेतब्बा, न होन्ती ति पकासिता।
पञ्चतिंसावसेसानि, गहेतब्बानि आदितो ॥८३१॥

कम्मट्ठानेसु हेतेसु, आकासकसिणं विना।
कसिणा नव होन्तेव, अरूपानं तु पच्चया ॥८३२॥

दसा पि कसिणा होन्ति, अभिञ्ञानं तु पच्चया।
तयो ब्रह्मविहारा पि, चतुत्थस्स भवन्ति तु ॥८३३॥

हेट्ठिम-हेट्ठिमारूप्पं, उपरूपरिमस्स हि।
तथा चतुत्थमारूप्पं, निरोधस्सा ति दीपितं ॥८३४॥

सब्बानि च पनेतानि, चत्ताळीस विधानि तु।
विपस्सनाय सम्पत्ति, सुखानं पच्चया सियुं ॥८३५॥

B. 124. कम्मट्ठानं गहेत्वान, आचरियस्सेव सन्तिके।
वसन्तस्स कथेतब्बं, आगतस्सागतक्खणे ॥८३६॥

R. 92. उग्गहेत्वा पनञ्ञत्र, गन्तुकामस्स भिक्खुनो।
नातिसंखेप-वित्थारं, कथेतब्बं तु तेन पि ॥८३७॥

कम्मट्ठानं गहेत्वान, कम्मट्ठानं[3] मनोभुनो।
अट्ठारसहि दोसेहि, निच्चं पन विवज्जिते ॥८३८॥

अनुरूपे विहारस्मिं, विहातब्बं तु गामतो।
नातिदूर-नच्चासन्ने, सिवे पञ्चङ्गसंयुते ॥८३९॥

---

१. गय्हति—म०।
२. च—म०।
३. सम्मट्ठानं—म०।

खुद्दको पलिबोधो पि, छिन्दितब्बो पनत्थि चे।
दीघा केसा नखा लोमा, छिन्दितब्बा व योगिना ॥८४०॥

S. 96. चीवरं रजितब्बं हि, किलिट्ठं तु सचे सिया।
सचे पत्ते मलं होति, पचितब्बो व सुट्ठ सो ॥८४१॥

(३) कसिण-भावना-विधि

पच्छिन्न-पलिबोधेन, पच्छा तेन च भिक्खुना।
पविवित्ते पनोकासे, वसन्तेन यथा सुखं ॥८४२॥

वज्जेत्वा मत्तिकं नीलं, पीतं सेतं च लोहितं।
सण्हायारुणवण्णाय, मत्तिकाय मनोरम ॥८४३॥

कत्तब्बं कसिणं झानं, पत्तुकामेन धीमता।
सेनासने विवित्तस्मिं, बहिद्धा वा पि तादिसे ॥८४४॥

पटिच्छन्ने पन ठाने, पब्भारे वा गुहन्तरे।
संहारिमं वा कातब्बं, तं तत्रट्ठकमेव वा ॥८४५॥

संहारिमं करोन्तेन, दण्डकेसु चतुस्वपि।
चम्मं वा कटसारं वा, दुस्सपट्टं पि वा तथा ॥८४६॥

बन्धित्वा तत्थ कातब्बं, मत्तिकाय पमाणतो,
भूमियं पत्थरित्वान, ओलोकेतब्बमेव तं ॥८४७॥

तत्रट्ठं भूमियं वट्टं, अकोटेत्वान खाणुके।
वल्लीहि तं विनन्धित्वा, कातब्बं कण्णिका समं ॥८४८॥

B. 125. वित्थारतो पमाणेन, विदत्थि चतुरङ्गुलं।
वट्टं वट्टति तं कातुं, विवट्टं पन इच्छता ॥८४९॥

भेरितल-समं साधु, कत्वा कसिणमण्डलं।
सम्मजित्वान तं ठानं, नहात्वागम्म पण्डितो ॥८५०॥

हत्थपासप्पमाणस्मिं, तस्मा कसिणमण्डलं[1]।
पदेसे तु सुपञ्ञत्ते, आसनस्मिं सुअत्थते ॥८५१॥

---

१. ० मण्डला—रो०।

उच्चे तत्थ निसीदित्वा, विदत्थि चतुरङ्गुले।
उजुं कायं पणिधाय, कत्वा परिमुखं सतिं ॥८५२॥

कामेस्वादीनवं दिस्वा, नेक्खम्मं दट्ठु खेमतो।
परमं पीतिपामोज्जं, जनेत्वा रतनत्तये ॥८५३॥

भागी अस्सामहं अद्धा, इमाय पटिपत्तिया।
पविवेक-सुखस्सा ति, कत्वा उस्साहमुत्तमं ॥८५४॥

R. 93. आकारेन समेनेव, उम्मीलेत्वान लोचनं।
निमित्तं गण्हता साधु, भावेतब्बं पुनप्पुनं ॥८५५॥

न वण्णो पेक्खितब्बो सो, दट्ठब्बं न च लक्खणं।
वण्णं पन अमुञ्चित्वा, उस्सदस्स वसेन हि ॥८५६॥

S. 97. चित्तं पञ्ञत्ति[1]-धम्मस्मिं, ठपेत्वेकग्गमानसो।
पठवी पठविच्चेवं, वत्वा भावेय्य पण्डितो ॥८५७॥

पठवी मेदिनी भूमि, वसुधा च वसुन्धरा।
एवं पठविनामेसु, एकं वत्तुं पि वट्टति ॥८५८॥

उम्मीलेत्वा निमीलेत्वा, आवज्जेय्य पुनप्पुनं।
यावुग्गहनिमित्तं तु, नुप्पज्जति हि ताव सो ॥८५९॥

एवं भावयतो तस्स, पुन[2] एकग्गचेतसो।
यदा पन निमीलेत्वा, आवज्जन्तस्स योगिनो ॥८६०॥

यथा उम्मीलिते काले, तथापाथं तु याति चे।
तदुग्गहनिमित्तं तं, उप्पन्नं ति पवुच्चति ॥८६१॥

B. 126. निमित्ते पन सञ्जाते, ततोप्पभुति योगिना।
निसीदितब्बं नो चेव, तस्मिं ठाने विजानता ॥८६२॥

---

१. ० पण्णत्ति—म० रो०।

२. पन—सी०।

अत्तनो वसनट्ठानं, पविसित्वान धीमता ।
तेन तत्थ नसिन्नेन, भावेतब्बं यथासुखं ।।८६३।।

पपञ्चपरिहारत्थं, पादानं पन धोवने ।
तस्सेकतलिका द्वे च, इच्छितब्बा उपाहना ।।८६४।।

समाधि तरुणो तस्स, असप्पायेन केनचि ।
सचे नस्सति तं ठानं, गन्त्वा आदाय तं पुन[1] ।।८६५।।

पीठे सुखनिसिन्नेन, भावेतब्बं पुनप्पुनं ।
समन्नाहरितब्बं च, करे तक्काहतं पि च ।।८६६।।

निमित्तं पन तं हित्वा, चित्तं धावति चे बहि ।
निवारेत्वा निमित्तस्मिं, ठपेतब्बं तु मानसं ।।८६७।।

यत्थ यत्थ निसीदित्वा, तं इच्छति तपोधनो ।
तत्थ तत्थ दिवारत्तिं, तस्सुपट्ठाति चेतसि[2] ।।८६८।।

एवं तस्स करोन्तस्स, अनुपुब्बेन योगिनो ।
विक्खम्भन्ति च सब्बानि, पञ्च नीवरणानि पि ।।८६९।।

समाधीयति चित्तं पि, उपचार-समाधिना ।
पटिभाग-निमित्तं पि, उप्पज्जति च योगिनो ।।८७०।।

को पनायं विसेसो हि, इमस्स पुरिमस्स वा ? ।
थविका नीहतादास-मण्डलं विय मज्जितं ।।८७१।।

मेघतो विय निक्खन्तं, सम्पुण्णचन्दमण्डलं ।
पटिभाग-निमित्तं तं, बलाका विय तोयदे ।।८७२।।

S. 98. तदुग्गहनिमित्तं तं, पदालेत्वा व निग्गतं ।
R. 94. ततोधिकतरं सुद्धं, हुत्वोपट्ठाति तस्स तं ।।८७३।।

---

१. तं पन—म० ।
२. चेतसो—म० ।

तस्स सण्ठानवन्तं च, वण्णवन्तं न चेव तु।
उपट्ठाकारमत्तं तं, सञ्ञाजं[1] भावना मयं ॥८७४॥

B. 127. पटिभागे समुप्पन्ने, निमित्ते भावनामये।
होन्ति विक्खम्भितानेव, पञ्च नीवरणानि पि ॥८७५॥

किलेसा सन्निसिन्ना व, युत्तयोगस्स भिक्खुनो।
चित्तं समाहितं येव, उपचारसमाधिना ॥८७६॥

आकारेहि पन द्वीहि, समाधीयति मानसं।
उपचारक्खणे तस्स, पटिलाभे समाधिनो ॥८७७॥
नीवरणप्पहानेन, उपचारक्खणे तथा।
अङ्गानं पातुभावेन, पटिलाभक्खणे पन ॥८७८॥

द्विन्नं पन समाधीनं, किं नानाकरणं वद[2] ?।
अङ्गानि थाम-जातानि, उपचारक्खणे न च ॥८७९॥
अप्पनाय पनङ्गानि, थामजातानि जायरे।
तस्मा तं अप्पणाचित्तं, दिवसं पि पवत्तति ॥८८०॥

पल्लङ्केन च तेनेव, वड्ढेत्वा तं निमित्तकं।
अप्पणं अधिगन्तुं सो, सक्कोति यदि सुन्दरं ॥८८१॥
नेव सक्कोति चे तेन, तं निमित्तं तु योगिना।
चक्कवत्तिस्स गब्भो व, रतनं विय दुल्लभं ॥८८२॥
सततं अप्पमत्तेन, रक्खितब्बं सतीमता।
निमित्तं रक्खतो लद्धं, परिहानि न विज्जति ॥८८३॥
आरक्खणे असन्तस्मिं, लद्धं लद्धं विनस्सति।
रक्खितब्बं हि तस्मा तं, तत्रायं रक्खनाविधि ॥८८४॥

---

१. पञ्ञजं—म०।
२. पन—म०।

आवासो गोचरो भस्सं, पुग्गलो भोजनं उतु।
इरियापथो ति सत्तेते, असप्पाये विवज्जये ॥८८५॥

B. 128. सप्पाये सत्त सेवेय्य, एवं हि पटिपज्जतो।
न चिरेनेव कालेन, होति भिक्खुस्स अप्पणा ॥८८६॥

यस्सप्पणा न होतेव, एवं पि पटिपज्जतो।
अप्पणाय च कोसल्लं, सम्मा सम्पादये बुधो ॥८८७॥

अप्पणाय हि कोसल्लं, इदं दसविधं इध।
गन्थ-वित्थारभीतेन, मया विस्सज्जितं न च ॥८८८॥

S. 99. एवं हि सम्पादयतो, अप्पणाकोसल्लं पन।
पटिलद्धे निमित्तस्मि, अप्पणा सम्पवत्तति ॥८८९॥

एवं पि पटिपन्नस्स, सचे सा नप्पवत्तति।
तथापि न जहे योगं, वायमेथेव पण्डितो ॥८९०॥

R. 95. चित्तप्पवत्तिआकारं, तस्मा सल्लक्खयं बुधो।
समतं विरियस्सेव, योजयेत्थ पुनप्पुनं ॥८९१॥

ईसकं पि लयं यन्तं, पग्गण्हतेव मानसं।
अच्चारद्धं निसेधेत्वा, सममेव पवत्तये ॥८९२॥

लीनतुद्धतभावे हि, मोचयित्वान मानसं।
पटिभागनिमित्ताभि, मुखं तु पटिपादये ॥८९३॥

एवं निमित्ताभिमुखं, पटिपादयतो पन।
इदानेवप्पना तस्स, सा समिज्झिस्सती ति च ॥८९४॥

भवङ्गं पन पच्छिज्ज, पठवी-कसिणं तथा।
तदेवारम्मणं कत्वा, मनोद्वारम्हि योगिनो ॥८९५॥

जायतावज्जनं चित्तं, तत्रेवारम्मणे ततो।
जवनानि च जायन्ते, तस्स चत्तारि पञ्च वा ॥८९६॥

अवसाने पनेकं तु, रूपावचरिकं भवे।
तक्कादयो पनञ्ञे हि, भवन्ति बलवत्तरा ॥८९७॥
अप्पणा चेतसो तानि, परिकम्मोपचारतो।
वुच्चन्ति परिकम्मानि, उपचारानि चाति पि ॥८९८॥

B. 129· अप्पणायनुलोमत्ता, अनुलोमानि एव च।
यं तं सब्बन्तिमं एत्थ, गोत्रभू ति पवुच्चति ॥८९९॥
गहिताग्गहणेनेत्थ, परिकम्मं पनादिकं।
दुतियं उपचारं तं, ततियं अनुलोमकं ॥९००॥
चतुत्थं गोत्रभू विट्ठं, पञ्चमं अप्पणा-मनो।
पठमं उपचारं वा, दुतियं अनुलोमकं ॥९०१॥
ततियं गोत्रभू दिट्ठं, चतुत्थं अप्पणा-मनो।
चतुत्थं पञ्चमं वा पि, अप्पेति न ततो परं ॥९०२॥
छट्ठे वा सत्तमे वा पि, अप्पणा नेव जायति।
आसन्नत्ता भवङ्गस्स, जवनं पतति तावदे ॥९०३॥
पुरिमा सेवनं लद्धा, छट्ठं वा सत्तमं पि वा।
अप्पेती ति पनेत्थाह, गोदत्तो आभिधम्मिको ॥९०४॥

S. 100. धावन्तो हि यथा कोचि, नरो छिन्नतटम्मुखो।
ठातुकामो पि परियन्ते, ठातुं सक्कोति नेव सो ॥९०५॥
एवमेव पन छट्ठे, सत्तमे वापि मानसे।
न सक्कोती ति अप्पेतुं, वेदितब्बं विभाविना ॥९०६॥
एकचित्तक्खणा येव, होतयं अप्पणा पन।
ततो भवङ्गपातो व, होती ति परिदीपितं ॥९०७॥
ततो भवङ्गं छिन्दित्वा, पच्चवेक्खण-हेतुकं।
आवज्जनं ततो झानपच्चवेक्खनमानसं ॥९०८॥

(४) रूप-झान-कथा

R. 96. कामच्छन्दो च ब्यापादो, थीनमिद्धं च उद्धतं ।
कुकुच्चं विचिकिच्छा च, पहीना पञ्चिमे पन ॥९०९॥
वितक्केन विचारेन, पीतिया च सुखेन च ।
एकग्गताय संयुत्तं, झानं पञ्चङ्गिकं इदं ॥९१०॥
B. 130. नाना विसय-लुद्धस्स, कामच्छन्दवसा पन ।
इतो चितो भमन्तस्स, वने मक्कटको विय ॥९११॥
एकस्मिं विसये येव, समाधानेन चेतसो ।
समाधि कामच्छन्दस्स, पटिपक्खो ति वुच्चति ॥९१२॥
पामोज्जभावतो चेव, सीतलत्तसभावतो ।
ब्यापादस्स ततो पीति, पटिपक्खा ति भासिता ॥९१३॥
सविप्फारिकभावेन, नेक्खम्माविप्पवत्तितो ।
वितक्को थीन-मिद्धस्स, पटिपक्खो ति वण्णितो ॥९१४॥
अवुपसन्त-भावस्स, सयञ्चेवातिसन्ततो ।
सुखं उद्धच्च-कुक्कुच्च-द्वयस्स पटिपक्खिकं ॥९१५॥
मतिया अनुरूपत्ता, अनुमज्जनलक्खणो ।
विचारो विचिकिच्छाय, पटिपक्खो ति दीपितो ॥९१६॥
पञ्चङ्ग-विप्पयुत्तं तं, झानं पञ्चङ्ग-संयुतं ।
सिवं तिविध-कल्याणं, दसलक्खण-संयुतं ॥९१७॥
एवं चाधिगतं होति, पठमं तेन योगिना ।
सुचिरट्ठितिकामेन, तस्स झानस्स सब्बसो ॥९१८॥
तं समापज्जितब्बं तु, विसोधेत्वान पापके ।
तं समापज्जतो तस्स, सुचिरट्ठितिकं भवे ॥९१९॥
S. 101. चित्त-भावनवेपुल्लं, पत्थयन्तेन भिक्खुना ।
पटिभागनिमित्तं तं, वड्ढेतब्बं यथाक्कमं ॥९२०॥

वड्ढनाभूमियो द्वे च, उपचारं च अप्पणा।
उपचारं पि वा पत्वा, वड्ढेतुं तं च वट्टति ॥६२१॥

अप्पणं पन पत्वा वा, तत्रायं वड्ढनक्कमो।
कसितब्बं यथा ठानं, परिच्छिन्दति कस्सको ॥६२२॥

योगिना एवमेवं पि, अङ्गुल-द्वयङ्गुलादिना।
परिच्छिज्ज परिच्छिज्ज, वड्ढेतब्बं यथिच्छकं ॥६२३॥

B. 131. पत्तस्मि पठम झाने, आकारेहि पि पञ्चहि।
सुचिण्णवसिना तेन, भवितब्बं तपस्सिना ॥६२४॥

आवज्जन-समापत्ति, अधिट्ठानेसु तीसु च।
वुट्ठान-पच्चवेक्खासु, वसिता पञ्च भासिता ॥६२५॥

आवज्जित्वा अधिट्ठित्वा, समापज्ज पुनप्पुनं।
उट्ठित्वा पच्चवेक्खित्वा, वसिता पञ्च साधये ॥६२६॥

R. 97. पठमे ह वसिप्पत्ते, दुतियं यो पनिच्छति।
उभतो भट्ठो भवे योगी, पठमा दुतिया पि च ॥६२७॥

कामसहगता सञ्ञा, मनक्कारा चरन्ति चे।
पमादयोगिनो झानं, होति तं हानभागियं ॥६२८॥

सति सन्तिट्ठते तस्मि, सन्ता तदनुधम्मतो[1]।
मन्दस्स योगिनो झानं, होति तं ठिति-भागियं ॥६२९॥

अतक्कसहिता सञ्ञा, मनक्कारा चरन्ति चे।
अप्पमत्तस्स तं झानं, विसेस-भागियं सिया ॥६३०॥

निब्बिदा-संयुता सञ्ञा, मनक्कारा चरन्ति चे।
निब्बेधभागियं झानं, होति ति परिदीपितं ॥६३१॥

---

१. धम्मता—म० रो०।

तस्मा पञ्चसु एतेसु, सुचिण्णवसिना पन।
पठमा पगुणतो झाना, वुट्ठाय विधिना ततो ॥६३२॥

यस्मा अयं समापत्ति, आसन्नकुसलारिका।
थूलत्ता तक्क-चारानं, होतयं अङ्गदुब्बला ॥६३३॥

S. 102. इति आदीनवं दिस्वा, पठमे पन योगिना।
दुतियं सन्ततो झानं, चिन्तयित्वान धीमता ॥६३४॥

निकन्ति परियादाय, झानस्मि पठमे पुन।
दुतियाधिगमत्थाय, कातब्बो भावनक्कमो ॥६३५॥

अथस्स पठमज्झाना, वुट्ठाय विधिना यदा।
सतस्स सम्पजानस्स, झानङ्गे पच्चवेक्खतो ॥६३६॥

B. 132. थूलतो तक्कचाराहि, उपतिट्ठन्ति योगिनो।
सेसमङ्गत्तयं तस्स, सन्ततो उपतिट्ठति ॥६३७॥

थूलङ्गानं पहानाय, तदा तस्स च योगिनो।
सन्तङ्गपटिलाभाय, निमित्तं तु तदेव च ॥६३८॥

पठवी पठविच्चेवं, करोतो मनसा पुन।
इदानि दुतियज्झानं, उप्पज्जिस्सति तं इति ॥६३९॥

भवङ्गं पनुपच्छिज्ज, पठवी-कसिणं पन।
तदेवारम्मणं कत्वा, मनोद्वारम्हि योगिनो ॥६४०॥

जायतावज्जनं चित्तं, तस्मि आरम्मणे ततो।
जवनानि हि जायन्ते, तस्स चत्तारि पञ्च वा ॥६४१॥

अवसाने पनेकं तु, तेसं जवनचेतसं।
रूपावचरिकं होति, दुतियज्झानमानसं ॥६४२॥

सम्पसादनमज्झत्तं, पीतिया च सुखेन च।
एकग्गताय संयुत्तं, झानं होति तिवङ्गिकं ॥६४३॥

हेट्ठा वुत्तनयेनेव, सेसं समुपलक्खये ।
एवं दुवङ्गहीनं तं, तीहि अङ्गेहि संयुतं ॥६४४॥

R. 98. झानं तिविध-कल्याणं, दस लक्खणसंयुतं ।
दुतियं अधिगतं होति, भिक्खुना भावना-मयं ॥६४५॥

दुतिये अधिगते झाने, आकारेहि च पञ्चहि ।
सुचिण्णवसिना हुत्वा, दुतिये पि सतोमता ॥६४६॥

तस्मा पगुणतो झाना, वुट्ठाय दुतिया पन ।
आसन्न-तक्कचाराहि, समापत्ति अयं इति ॥६४७॥

S. 103. पीतिया पि यतो तस्स, चेतसो उब्बिलावनं ।
पीतिया पन थूलत्ता, होतयं अङ्गदुब्बला ॥६४८॥

B. 137. तत्थ आदीनवं दिस्वा, ततियं सन्ततो पुन[1] ।
निकन्ति परियादाय, झानस्मि दुतिये पन[2] ॥६४९॥

ततियाधिगमत्थाय, कातब्बो भावनक्कमो ।
अथस्स दुतियज्झाना, वुट्ठाय च यदा पन ॥६५०॥

सतस्स सम्पजानस्स, झानङ्गे पच्चवेक्खतो ।
थूलतो पीतिपट्ठाति,[3] सुखादि सन्ततो पन[4] ॥६५१॥

थूलङ्गानं पहानाय, तदा तस्स च योगिनो ।
सन्तङ्गपटिलाभाय, निमित्तं तु तदेव च ॥६५२॥

पठवी पठविच्चेवं, करोतो मनसा पुन ।
इदानि ततियज्झानं, उप्पज्जिस्सति तं इति ॥६५३॥

---

१. पन—म० ।
२. पुन—म० ।
३. पीतूपट्ठाति—म० ।
४ पुन—रो० ।

भवङ्गं पुन पच्छिज्ज, पठवीकसिणं पन।
तदेवारम्मणं कत्वा, मनोद्वारम्हि योगिनो ॥६५४॥

जायतावज्जनं चित्तं, तस्मिं आरम्मणे ततो।
जवनानि च जायन्ते, तस्स चत्तारि पञ्च वा ॥६५५॥

अवसाने पनेकं तु, तेसं जवनचेतसं।
रूपावचरिकं होति, ततियज्झान-मानसं ॥६५६॥

सतिया सम्पजञ्ञेन, सम्पयुत्तं[1] सुखेन च।
एकग्गताय संयुत्तं, दुवङ्गं ततियं मतं ॥६५७॥

हेट्ठा वुत्तनयेनेव, सेसं समुपलक्खये।
एकङ्ग-विप्पहीनं तु, द्वीहि अङ्गेहि संयुतं ॥६५८॥

झानं तिविध-कल्याणं, दस-लक्खण-संयुतं।
ततियं अधिगतं होति, भिक्खुना भावनामयं ॥६५९॥

ततिये अधिगते झाने, आकारेहि च पञ्चहि।
सुचिण्णवसिना हुत्वा, तस्मिं पन सतीमता ॥६६०॥

तस्मा पगुणतो झाना, वुट्ठाय ततिया पुन।
आसन्न-पीति-दोसा हि, समापत्ति अयं ति च ॥६६१॥

B. 134. यदेव चत्थ आभोगो, सुखमिच्चेव चेतसो।
एवं सुखस्स थूलत्ता, होतयं अङ्गदुब्बला ॥६६२॥

R. 99. इति आदीनवं दिस्वा, झानस्मिं ततिये पुन।
चतुत्थं सन्ततो दिस्वा, चेतसा पन योगिना ॥६६३॥

S. 104. निकन्ति परियादाय, झानस्मिं ततिये पुन।
चतुत्थाधिगमत्थाय, कातब्बो भावनक्कमो ॥६६४॥

अथस्स ततियज्झाना, वुट्ठाय हि यदा पन।
सतस्स सम्पजानस्स, झानङ्गं पच्चवेक्खतो ॥६६५॥

---

१. सम्पन्नं तु—म.।

थूलतो तस्सुपट्ठाति, सुखं तं मानसं ततो।
उपेक्खा सन्ततो तस्स, चित्तस्सेकग्गता पि च ।।६६६।।

थूलङ्गस्स पहानाय, सन्तङ्गस्सुपलद्धिया।
तदेव च निमित्तं तु, पठवी पठवी ति च ।।६६७।।

करोतो मनसा एवं, पुनप्पुनं च योगिनो।
चतुत्थं पनिदं झानं, उप्पज्जिस्सति तं इति ।।६६८।।

भवङ्गं पनुच्छिज्ज, पठवी-कसिणं तथा।
तदेवारम्मणं कत्वा, मनोद्वारम्हि योगिनो ।।६६९।।

जायतावज्जनं चित्तं, तस्मि आरम्मणे ततो[1]।
जवनानि च जायन्ति, तस्स चत्तारि पञ्च वा ।।६७०।।

अवसाने पनेकं तु, तेसं जवन-चेतसं।
रूपावचरिकं होति, चतुत्थज्झान-मानसं ।।६७१।।

एकङ्ग विप्पहीनं तु, द्वीहि अङ्गेहि योगतो।
चतुत्थं पनिदं झानं, दुवङ्गं ति पवुच्चति ।।६७२।।

एवं तिविध-कल्याणं, दसलक्खणसंयुतं।
चतुत्थं अधिगतं होति, भिक्खुना भावनामयं ।।६७३।।

यस्मा सुखमुपेक्खाय, न होतासेवनं पन।
उपेक्खा सहगतानेव, जवनानि जवन्ति च ।।६७४।।

B. 135. उपेक्खा-सहगतं तस्मा, चतुत्थं समुदीरितं।
अयमेत्थ विसेसो हि, सेसं वुत्तनयं पन ।।६७५।।

यं चतुक्कनये झानं, दुतियं तं द्विधा पन।
कत्वान पञ्चक-नये, दुतियं ततियं कतं ।।६७६।।

---

१. तथा—रो० म०।

ततियं यं[1] चतुत्थं च, चतुत्थं पञ्चमं इध ।
पठमं पठमं येव, अयमेत्थ विसेसता ॥६७७॥

एवमेत्तावता वुत्ता, नातिसंखेपतो मया ।
नाति वित्थारतो चायं, रूपावचर-भावना ॥७९८॥

सुमधुर-वरतर-वचनो,
कं नु नरं नेव रञ्जयति ।
अति-निसित-विसद-बुद्धि-[2]
पचार[2]जनवेदनीयो यं ॥६७९॥

इति अभिधम्मावतारे रूपावचरसमाधि-भावना-निद्देसो नाम चुद्दसमो परिच्छेदो ।

१. तं—म० रो० ।
२-२. बुद्धिपसाद—म० ।

पञ्चदसमो परिच्छेदो

१. अरूपावचरसमाधि-भावना-निद्देसो

(१) अरूप-झान-पवत्ति-कथा

R. 100.
S. 105. रूपारूपमतीतेन, रूपारूपादिवेदिना।
यानि चारूप-पुञ्ञानि, सरूपेनीरितानि तु॥६८०॥

तेसं दानि पवक्खामि, भावनानयमुत्तमं।
योगावचरभिक्खूनं, हितत्थाय समासतो॥६८१॥

रूपे खो विज्जमानस्मिं, दण्डादानादयो सियुं।
अनेका पि पनाबाधा, चक्खुरोगादयो इति॥६८२॥

रूपे आदीनवं दिस्वा, रूपे निब्बिन्न-मानसो।
तस्सातिक्कमनत्थाय, अरूपं पटिपज्जति॥६८३॥

B. 136. तस्मा कसिण-रूपा तु, सो निब्बिज्ज विसारदो।
अपक्कमितुकामो व, सूकराभिहतो व सा॥६८४॥

चतुत्थे पन झानस्मिं, हुत्वा चिण्णवसी वसी।
चतुत्थज्झानतो धीमा, वुट्ठाय विधिना[१] पुन॥६८५॥

करोति पनिदं चित्तं, रूपमारम्मणं यतो।
आसन्न-सोमनस्सं च, थूलं सन्तविमोक्खतो॥६८६॥

इति आदीनवं दिस्वा, चतुत्थे तत्थ सब्बसो।
निकन्तिं परियादाय, पठमारूपं च सन्ततो॥६८७॥

चक्कवाळ-परियन्तं, यत्तकं वा पनिच्छति।
तत्तकं पत्थरित्वान, फुट्ठोकासं च तेन तं॥६८८॥

---

१. विधितो—रो०।

(२) अरूप-झान-पभेद-कथा

आकासो इति वानन्तो, आकासो इति वा पन[1]।
मनसा हि करोन्तेवं, उग्घाटेतो ति वुच्चति ॥६८९॥

उग्घाटेन्तो हि कसिणं, न संवेल्लेति तं पन।
न वुद्धरति सो योगी, पूवं विय कपालतो ॥६९०॥

केवलं पन तं नेव, आवज्जति न पेक्खति।
नावज्जन्तो न पेक्खन्तो, उग्घाटेति हि नाम सो ॥६९१॥

R. 101. कसिणुग्घाटिमाकास-निमित्तं पन तं वसो।
आकासो इति चित्तेन, आवज्जति पुनप्पुनं ॥६९२॥

आवज्जतो हि तस्सेतं, करोतो तक्काहतं पि च।
पञ्च नीवरणा तस्स, विक्खम्भन्ति हि सब्बसो ॥६९३॥

S. 106. आसेवति च भावेति, तं निमित्तं पुनप्पुनं।
B. 137. करोतो पन तस्सेवं, सन्तचित्तस्स योगिनो ॥६९४॥

तत्राकासे पनप्पेति, पठमारूप्पमानसं।
इधा पि पुरिमे भागे, तीणि चत्तारि वा पन ॥६९५॥

जवनानि उपेक्खाय, सम्पयुत्तानि होन्ति हि।
चतुत्थं पञ्चमं वा पि, होति आरूप्पमानसं ॥६९६॥

पुन भावेतु-कामेन,[2] दुतियारूप्पमानसं।
सुचिण्णवसिना हुत्वा, पठमारूप्पमानसे ॥६९७॥

आसन्नरूपावचर-ज्झानपच्चत्थिकं ति च।
दुतियारूप्पचित्तं च, न च सन्तमिदं ति च ॥६९८॥

एवमादीनवं दिस्वा, पठमारूप्पमानसे।
निकन्तिं परियादाय, दुतियं सन्ततो पन ॥६९९॥

---

१. पुन—म०।
२. कामेन०—रो०।

तमाकसं फरित्वान, पवत्तं मानसं पन।
नन्त[1] विञ्ञाणमिच्चेवं, कत्तब्बं मनसा बहुं ॥१०००॥

आवज्जनं च कत्तब्बं, तथा तक्काहतं हि च।
अनन्तं ति अनन्तं ति, कत्तब्बं मनसा इध ॥१००१॥

तस्मिं पन निमित्तस्मिं, विचारेन्तस्स मानसं।
उपचारेन तं चित्तं, समाधीयति योगिनो ॥१००२॥

आसेवति च भावेति, तं निमित्तं पुनप्पुनं।
तस्स चेवं करोन्तस्स, सतिसम्पन्न-चेतसो ॥१००३॥

आकास-फुट्ठविञ्ञाणे, दुतियारूप्पमानसं।
अप्पेति अप्पणायं पि, नयो वुत्तं नयो व सो ॥१००४॥

आकासो यमनन्तो ति, एवमाकासमेव तं।
फरित्वा पवत्त-विञ्ञाणं, विञ्ञाणञ्चं ति वुच्चति ॥१००५॥

मनक्कारवसेना पि, अनन्तं परिदीपितं।
विञ्ञाणानन्तमिच्चेव, वत्तब्बं पनिदं सिया ॥१००६॥

B. 138. अथ भावेतु-कामेन, ततियारूप्पमानसं।
सुचिण्णवसिना हुत्वा, दुतियारूप्पमानसे ॥१००७॥

आसन्नपठमारूप-चित्त-पच्चत्थिकं ति च।
ततियारूप्पचित्तं च, न च सन्तमिदं ति च ॥१००८॥

एवमादीनवं दिस्वा, दुतियारूप्पमानसे।
निकन्तिं परियादाय, ततियं सन्ततो पन ॥१००९॥

S. 107. एवं मनसिकत्वान, कातब्बो मनसा पुन।
पठमारूप्पविञ्ञाणाभावो तस्सेव सुञ्ञतो ॥१०१०॥

---

१. तं च०—म०।

R. 102. तं पनाकासविञ्ञाणं, अकत्वा मनसा पुन।
नत्थि नत्थी ति वा तेन, सुञ्ञं सुञ्ञं ति वा ततो ॥१०११॥

आवज्जितब्बमेवं हि, कातब्बं मनसा पि च।
तक्काहतं च कातब्बं, पुनप्पुनं च धीमता ॥१०१२॥

तस्मिं निमित्ते तस्सेवं, विचारेन्तस्स मानसं।
सति सन्तिट्ठति भीयो, समाधीयति मानसं ॥१०१३॥

S. 108. आसेवति च भावेति, तं निमित्तं पुनप्पुनं।
तस्स चेवं करोन्तस्स, सतिसम्पन्न-चेतसो ॥१०१४॥

कसिणुग्घाटिमाकासं, फरित्वान समन्ततो।
विञ्ञाणस्स पवत्तस्स, नत्थिभावे अभावतो ॥१०१५॥

ततियारूप्पविञ्ञाणं, तं पनप्पेति योगिनो।
अप्पणायं नयो पेत्थ, होति वुत्त-नयो व सो ॥१०१६॥

आकास-गत-विञ्ञाणं, दुतियारुप्पचक्खुना।
पस्सन्तो पहरित्वान, नत्थि नत्थी ति आविना ॥१०१७॥

B. 139. परिकम्म-मनक्कारेन अस्मिं अन्तरहिते पन।
तस्सापगममत्तं व, पस्सन्तो वसती च सो ॥१०१८॥

सन्निपातं यथा कोचि, दिस्वा संघस्स कत्थचि।
गते संघे तु तं ठानं, सुञ्ञमेवानु पस्सति ॥१०१९॥

पुन भावेतु-कामेन, चतुत्थारूप्पमानसं।
सुचिण्णवसिना हुत्वा, ततियारूप्पमानसे ॥१०२०॥

आसन्न-दुतियारूप्प-चित्तपच्चत्थिकं ति च।
चतुत्थारूप्पचित्तं व, न च सन्तमिदं ति च ॥१०२१॥

एवमादीनवं दिस्वा, ततियारूप्पमानसे।
निकन्ति परियादाय, चतुत्थं सन्ततो पन ॥१०२२॥

एवं मनसि कत्वान, पुन तस्सेव धीमता ।
अभावारम्मणं कत्वा, सम्पवत्तं इदं मनो ॥१०२३॥

सन्तं सन्तमिदं चित्तं, इच्चेवं तं पुनप्पुनं ।
होति आसेवितब्बं च, कातब्बं मनसा पि च ॥१०२४॥

तस्मिं निमित्ते तस्सेवं, विचारेन्तस्स मानसं ।
सति तिट्ठति भीयो पि, समाधीयति मानसं ॥१०२५॥

आसेवति च भावेति, तं निमित्तं पुनप्पुनं ।
तस्स चेवं करोन्तस्स, सतिसम्पन्न-चेतसो ॥१०२६॥

ततियारूप्पसंखातक्खन्धेसु च चतुस्वपि ।
चतुत्थारूप्प-विञ्ञाणं, तं पनप्पेति योगिनो ॥१०२७॥

R. 103. अप्पणाय नयो पेत्थ, हेट्ठा वुत्तनयूपमो ।
अपिचेत्थ विसेसो यं, वेदितब्बो विभाविना ॥१०२८॥

अहो सन्ता वतायं तु, समापत्ती ति पस्सति ।
या नामाभावमत्तं पि, कत्वा ठस्सति गोचरं ॥१०२९॥

सन्तारम्मणता येव, सन्तायं ति विपस्सति ।
सन्ततो चे मनक्कारो, कथं च समतिक्कमो ॥१०३०॥

B. 140. अनापज्जितुकामत्ता, होतेव समतिक्कमो ।
समापज्जामहं एतं, इच्चाभोगो न विज्जति ॥१०३१॥

सन्ततो तं करोन्तो हि, मनसा सुखुमं परं ।
असञ्ञं अमप्पणा-पत्तं, पापुणाति महग्गतं ।
नेवसञ्ञी च नासञ्ञी, याय सञ्ञाय होति सो ॥१०३२॥

न केवलं तु सञ्ञा व, इदिसी अथ खो पन ।
एवमेव भवन्तेत्थ, सुखुमा वेदनादयो ॥१०३३॥

पत्त-मक्खन-तेलेन, मग्गस्मिं उदकेन च ।
सोधेतब्बो अयं अत्थो, चतुत्थारूप्पबोधने ॥१०३४॥

पटुसञ्ञाय किच्चस्स, नेव करणतो अयं ।
नेव सञ्ञा ति निद्दिट्ठा, चतुत्थारूप्पसम्भवा ॥१०३५॥

पटुसञ्ञाय किच्चं सा, कातुं सक्कोति नेव च ।
यथा दहन-किच्चं तु, तेजोधातु सुखोदके ॥१०३६॥

सा संखारावसेसत्ता, सुखुमत्तेन विज्जति ।
तस्मा च पन सा सञ्ञा, नासञ्ञा ति पवुच्चति ॥१०३७॥

एवं हि रूपमाकासं, विञ्ञाणं तदभावकं ।
अतिक्कमित्वा कमतो, चतस्सो होन्ति आह च ॥१०३८॥

आरम्मणातिक्कमतो, चतस्सो पि भवन्तिमा ।
अङ्गातिक्कममेतासं, न इच्छन्ति विभाविनो ति ॥१०३९॥

S. 109. सुप्पणीततरा होन्ति, पच्छिमा पच्छिमा इध ।
B. 141. उपमा तत्थ विञ्ञेय्या, पासादतल-साटका ति ॥१०४०॥

संखेपेन मयारूप-समापत्ति नयो अयं ।
दस्सितो दस्सितो सुद्ध-दस्सिना पिय-दस्सिना ॥१०४१॥

रूपारूपज्झान-समापत्ति-विधानं,
जानातीमं सारतरं यो पन भिक्खु ।
रूपारूपज्झान-समापत्ति-पुरेक्खो,
रूपारूपं याति भवं सो अभिमुय्य ॥१०४२॥

इति अभिधम्मावतारे अरूपावचर-समाधि-भावना-निद्देसो नाम पण्णरसमो परिच्छेदो ।

सोळसमो परिच्छेदो

१. अभिञ्ञा-निद्देसो

(१) अभिञ्ञा-पवत्ति-कथा

R. 1043 इतो परं करिस्सामि, पञ्ञा-वुद्धिकरं परं।
पञ्चन्नं पि अभिञ्ञानं, मुखमत्त-निदस्सनं ॥१०४३॥

रूपारूपसमापत्ती, निब्बतेत्वा पनट्ठपि।
लोकिका पि अभिञ्ञायो, भावेतब्बा विभाविना ॥१०४४॥

चतुत्थज्झानमत्ते पि, सुचिण्णवसिना सता।
अनुयोगमभिञ्ञासु, कातुं वट्टति योगिना ॥१०४५॥

B. 142 अभिञ्ञा नाम भिक्खूनं, साभिञ्ञानं अनुत्तरो।
अलंकारो हितानन्त-समुट्ठानं ति वुच्चति[1] ॥१०४६॥

निब्बत्तितास्वभिञ्ञासु, योगावचर-भिक्खुना।
समाधि-भावना हिस्स, तत्रानिट्ठं गता सिया ॥१०४७॥

दिब्बानि चक्खु-सोतानि, इद्धि चित्त-विजाननं।
पुब्बेनिवास-ञाणं ति पञ्चाभिञ्ञा इमा सियुं ॥१०४८॥

कसिणानुलोमतादीहि, चतुद्दसनयेहि च।
दमेतब्बमभिञ्ञायो, पत्तुकामेन मानसं ॥१०४९॥

दन्ते समाहिते सुद्धे, परियोदाते अनङ्गणे।
अनुपक्किलेसे मुदुभूते, कम्मनीये ठिते चले ॥१०५०॥

(२) इद्धिविध-ञाण-कथा

इति अट्ठङ्गसम्पन्ने, चित्ते इद्धि-विधाय च।
अभिनीहरति चे चित्तं, सिज्झति इद्धि-विकुब्बनं ॥१०५१॥

---

१. पवुच्चति—म०।

S. 110. अभिञ्ञा-पादकज्झानं, समापज्ज ततो पन।
वुट्ठाय हि सतं वा पि, सहस्सं वा यदिच्छति ॥१०५२॥

सतं होमि सतं होमि, इच्चेवं कत्वान मानसं।
अभिञ्ञा-पादकज्झानं, समापज्ज ततो पन ॥१०५३॥

वुट्ठाय पुनधिट्ठाति, सहाधिट्ठान-चेतसा।
सतं होति हि सो योगी, सहस्सानिस्सयं ततो[1] ॥१०५४॥

पादकज्झान-चित्तं तु, निमित्तारम्मणं सिया।
परिकम्ममनानेत्थ,[2] सतारम्मणिकानि तु ॥१०५५॥

R. 105. तदधिट्ठान-चित्तं पि, सतारम्मणमेव तं।
पुब्बे वुत्तप्पणा-चित्तं, विय गोत्रभू अनन्तरं ॥१०५६॥

B. 143. तमेकं जायते तत्थ, चतुत्थज्झानिकं मनो।
परिकम्म-विसेसो व, सेसं पुब्बसमं इध ॥१०५७॥

(३) दिब्बसोत-ञाण-कथा

दिब्बसोतमिदं तत्थ, भावेतब्बं कथं सिया ?।
अभिञ्ञापादकज्झानं, समापज्ज ततो पुन ॥१०५८॥

वुट्ठाय परिकम्मेन, कामावचर-चेतसा।
सद्दो आवज्जितब्बो व, महन्तो सुखुमो पि च ॥१०५९॥

तस्सेवं पन सद्दस्स, निमित्तं मनसि कुब्बतो।
दिब्बसोतं पिदानिस्स, उप्पज्जिस्सति तं इति ॥१०६०॥

सद्देस्वञ्ञतरं सद्दं, कत्वा आरम्मणं ततो।
उप्पज्जित्वा निरुद्धे तु, मनोद्वारावज्जने पुन ॥१०६१॥

जवनानि हि जायन्ते, तस्स चत्तारि पञ्च वा।
पुरिमानेत्थ चित्तेसु, तीणि चत्तारि वा पन ॥१०६२॥

---

१. नयो—म० रो०।

२. ० मानसानेत्थ—रो०।

परिकम्मोपचारानुलोम - गोत्रभू-नामका ।
चतुत्थं पञ्चमं वा पि, अप्पणा-चित्तमीरितं ॥१०६३॥

सहजातं तु यं ञाणं, अप्पणा-मानसेन हि ।
तं ञाणं दिब्बसोतं ति, वदन्ति सुत्त-कोविदा ॥१०६४॥

थामजातं करोन्तेन, तं ञाणं तेन योगिना ।
एत्थन्तरगतं सद्दं, सुणामी ति च चेतसा ॥१०६५॥

अङ्गुलं द्वयङ्गुलं भीयो, विदत्थि रतनं तथा ।
गामो देसो ततो याव, चक्कवाळा ततो परं ॥१०६६॥

इच्चेवं तु परिच्छिज्ज, वड्ढेतब्बं यथाक्कमं ।
एसो अधिगताभिञ्ञो, पादकारम्मणेन तु ॥१०६७॥

S. 111. फुट्ठोकासगते सद्दो, सब्बे पन सुणाति सो ।
B. 144. सुणन्तो पाटियेक्कं पि, सल्लक्खेतुं पहोति सो ॥१०६८॥

(४) चेतोपरिय-ञाण-कथा

कथं अनुप्पादेतब्बं, चेतोपरिय-मानसं ? ।
दिब्बचक्खु-वसेनेव, इदं ञाणं पनिज्झति ॥१०६९॥

आलोकं पन वड्ढेत्वा, तस्मा दिब्बेन चक्खुना ।
हदयं पन निस्साय, वत्तमानं तु लोहितं ॥१०७०॥

दिस्वा परस्स विञ्ञेय्यं, होति चित्तं तु भिक्खुना ।
सोमनस्सयुते चित्ते, लोहितं लोहितं सिया ॥१०७१॥

दोमनस्सयुते चित्ते, वत्तमाने तु काळकं ।
उपेक्खासहगते चित्ते, तिलतेलुपमं सिया ॥१०७२॥

R. 106. तस्मा परस्स सत्तस्स, दिस्वा हदय-लोहितं ।
चेतोपरिय-ञाणं तं, कातब्बं थामतं गतं ॥१०७३॥

एवं थामगते तस्मिं, यथानुक्कमतो पन ।
चित्तमेव विजानाति, विना लोहितवस्सनं ॥१०७४॥

कामावचरचित्तं च, रूपारूपेसु मानसं ।
सब्बमेव विजानाति, सरागादिप्पभेदकं ॥१०७५॥

(५) पुब्बेनिवास-ञाण-कथा

पुब्बेनिवास-ञाणेन, कत्तब्बा तदनुस्सति।
तं सम्पादेतु-कामेन, आदिकम्मिक-भिक्खुना ॥१०७६॥

अभिञ्ञापादकज्झाना, वुट्ठाय हि ततो पुन।
भिक्खुनावज्जितब्बा च, निसज्जा सब्बपच्छिमा ॥१०७७॥

B. 145. ततोप्पभुति सब्बं पि, पटिलोमक्कमा पन।
सब्बं आवज्जितब्बं तु, दिवसे रत्तियं कतं ॥१०७८॥

पटिलोमक्कमेनेव, दुतिये ततिये पि च।
दिवसे पक्ख-मासेसु, तथा संवच्छरेसु पि ॥१०७९॥

याव अस्मिं भवे सन्धि, ताव तेन च भिक्खुना।
कतं आवज्जितब्बं तु, पुरिमस्मिं भवेपि च ॥१०८०॥

चुतिक्खण पि निब्बत्तं, नामरूपं च सासुकं।
एवं आवज्जिते तस्मिं, नामरूपे यदा पन ॥१०८१॥

S. 112. तदेवारम्मणं कत्वा, नामरूपं चुतिक्खणे।
मनोद्वारे मनक्कारो, उप्पज्जति यदा पन ॥१०८२॥

आवज्जने निरुद्धस्मिं, तदेवारम्मणं पन।
कत्वा जवन-चित्तानि, होन्ति चत्तारि पञ्च वा।
पुब्बे वुत्त-नयेनेव, सेसं ञेय्यं विभाविना ॥१०८३॥

परिकम्मानुलोमानि, पुरिमानि भवन्ति तु।
पच्छिमं अप्पणा-चित्तं रूपावचरिकं भवे ॥१०८४॥

तेन चित्तेन यं ञाणं, संयुत्तं तेन या पन।
संयुत्ता सति सा पुब्बे-निवासानुस्सतीरिता ॥१०८५॥

(६) दिब्बचक्खु-ञाण-कथा

रूपं पस्सितुकामेन, भिक्खुना दिब्बचक्खुना।
कसिणारम्मणं झानं, अभिञ्ञा-पादकं पन ॥१०८६॥

अभिनीहारक्खमं कत्वा, तेजो-कसिणमेव वा।
ओदात्त-कसिणं वा पि, आलोक-कसिणं पि वा ॥१०८७॥

इमेसु कतपुञ्ञेहि, कसिणेसु च तीसु पि।
आलोक-कसिणं एत्थ, सेट्ठं ति परिदीपितं ॥१०८८॥

B. 146. तस्मा तं इतरं वा पि, उप्पादेत्वा यथाक्कमं।
R. 107. उपचारभूमियं येव, ठत्वान पन पण्डितो ॥१०८९॥

वड्ढेत्वान ठपेतब्बं, न उप्पादेय्य अप्पणं।
उप्पादेति सचे होति, न पादकज्झान-निस्सितं ॥१०९०॥

झानस्स वड्ढितस्सन्तोगतं रूपं तु योगिना।
पस्सितब्बं सचे रूपं, पस्सतो पन तस्स तं ॥१०९१॥

परिकम्मस्स वारो पि, अतिक्कम्मति तावदे।
आलोको पि ततो तस्स, खिप्पमन्तरधायति ॥१०९२॥

तस्मिं अन्तरहिते रूप-गतं पि च न दिस्सति।
तेना पि पादकज्झानं, पविसित्वा ततो पुन ॥१०९३॥

वुट्ठाय पुन[1] आलोको, फरितब्बो च भिक्खुना।
एवं अनुक्कमेनेव, आलोको थामवा सिया ॥१०९४॥

आलोको एत्थ होतू ति, यत्तकं ठानमेव सो।
परिच्छिन्दति तत्थेव, आलोको पन तिट्ठति ॥१०९५॥

S. 113. दिवसं पि निसीदित्वा, पस्सतो होति दस्सनं।
तिणुक्काय गतो मग्गं, पुरिसेत्थ निदस्सनं ॥१०९६॥

उप्पादनक्कमो पिस्स, तत्रायं दिब्बचक्खुनो।
वुत्तप्पकारं रूपं तं, कत्वा आरम्मणं पन ॥१०९७॥

---

१. पन—म०।

मनोद्वारे मनक्कारे, जाते याति तदेव च।
रूपं आरम्मणं कत्वा, जायन्ति जवनानि हि ॥१०९८॥

कामावचरचित्तानि, तीणि चत्तारि वा[1] पन[1]।
हेट्ठा वुत्त-नयेनेव, सेसं ञेय्यं विभाविना ॥१०९९॥

अत्थसाधक-चित्तं तं, चतुत्थज्झानिकं मतं।
तं चित्त-संयुतं ञाणं, दिब्बचक्खू ति वुच्चति ॥११००॥

B. 147. अनागतं सञ्ञाणस्स, यथाकम्मूपगस्स च।
परिकम्मं विसुं नत्थि, इज्झन्ति दिब्ब-चक्खुना ॥११०१॥

चुतूपपात-ञाणं ति, दिब्बचक्खू ति वा पन।
अत्थतो एकमेवेदं, ब्यञ्जने पन नानता ॥११०२॥

यो च सुणाति करोति च चित्ते,
गन्थमिमं परमं पन भिक्खु।
सो अभिधम्म-महण्णव-पारं,
याति अनेन तरेन तरित्वा ति ॥११०३॥

इति अभिधम्मावतारे अभिञ्ञा-निद्देसो नाम सोळसमो परिच्छेदो।

१-१. पञ्च वा—म०।

सत्तरसमो परिच्छेदो

१. अभिञ्ञारम्मण-निद्देसो

(१) अभिञ्ञा-आरम्मण-पवत्ति-कथा

R. 108. अनागतंस ञाणं च, यथाकम्मूपगं पि च।
पञ्च इद्धिविधादीनि, सत्ताभिञ्ञा इमा पन ॥११०४॥

एतासं पन सत्तन्नं, अभिञ्ञानं इतो परं।
पवक्खामि समासेन, आरम्मण-विनिच्छयं ॥११०५॥

आरम्मणत्तिका वुत्ता, ये चत्तारो महेसिना।
सत्तन्नमेत्थ ञाणानं, सम्पवत्तिं सुणाथ मे ॥११०६॥

(२) इद्धिविध-ञाणारम्मण-कथा

S. 114. तत्थ इद्धिविधं ञाणं, परित्तादिसु सत्तसु।
आरम्मणविभागेसु, पवत्तति कथं पन ? ॥११०७॥

कायेनादिस्समानेन, गन्तुकामो यदा भवे।
चित्तसन्निस्सितं कत्वा, कायं चित्तवसेन तु[1] ॥११०८॥

B. 148. महग्गते च चित्तस्मिं, समारोपेति सो तदा।
कायारम्मणतो ञाणं, परित्तारम्मणं सिया ॥११०९॥

दिस्समानेन कायेन, गन्तुकामो यदा भवे।
कायसन्निस्सितं कत्वा, चित्तं कायवसेन तु[2] ॥१११०॥

पादकज्झानचित्तं तं, काये रोपेति सो यदा।
झानारम्मणतो ञाणं, तं महग्गत-गोचरं ॥११११॥

---

१. तं—म०।
२. तं—म०।

अनागतमतीतं च, करोति विसयं यदा।
अतीतारम्मणं होति, तदानागत-गोचरं ॥१११२॥

कायेन दिस्समानेन, गमने पत्ते भिक्खुनो।
पच्चुप्पन्नो भवे तस्स, गोचरो ति विनिद्दिसे ॥१११३॥

कायं चित्तवसेना पि, चित्तं कायवसेन वा।
परिणामनकालस्मिं, अज्झत्तारम्मणं सिया ॥१११४॥

बहिद्धारम्मणं होति, बहिद्धारूपदस्सने।
एवमिद्धिविधं ञाणं, सम्पवत्तति सत्तसु ॥१११५॥

(३) दिब्बसोत-ञाणारम्मण-कथा

पच्चुप्पन्ने परित्ते च, बहिद्धज्झत्तिकेसु च[1]।
चतुस्वेतेसु धम्मेसु, दिब्बसोतं पवत्तति ॥१११६॥

R. 109. पच्चुपन्नो परित्तो च, सद्दो आरम्मणं यतो।
परित्तारम्मणं[2] पच्चुपन्नारम्मणतं गतं ? ॥१११७॥

अत्तनो कुच्छि-सद्दस्स, सवणे पि परस्स च।
अज्झत्तारम्मणञ्चेव, बहिद्धारम्मणं पि च ॥१११८॥

(४) चेतोपरिय-ञाणारम्मण-कथा

चेतोपरियञाणं पि, परित्तादिसु अट्ठसु।
आरम्मणविभागेसु, पवत्तति कथं पन ? ॥१११९॥

परित्तारम्मणं होति, परित्तानं पजानने।
जानने मज्झिमानं तु, तं महग्गत-गोचरं ॥११२०॥

जानने पन मग्गस्स, फलस्सा पि पजानने।
तदापन्नस्स ञाणस्स, अप्पमाणो व गोचरो ॥११२१॥

---

१. पि—म० रो।
२. ० होति—रो० पोत्थके अधिको पाठो।

B.149. तं मग्गारम्मणं होति, मग्गचित्तस्स जानने।
परियायेनेव हेतस्स, मग्गारम्मणता मता ॥११२२॥

S. 115. अतीते सत्तदिवसब्भन्तरे च यदा पन।
अनागते तथा सत्तदिवसब्भन्तरे पि च ॥११२३॥

परेसं पन चित्तस्स, जानने समुदीरितं।
अतीतारम्मणं चेव, तदानागत-गोचरं ॥११२४॥

कथं च पन तं पच्चुप्पन्न-गोचरकं सिया ?।
पच्चुप्पन्नं तिधा वुत्तं, खणसन्तति-अद्धतो ॥११२५॥

तत्थ तिक्खणसम्पत्तं, पच्चुप्पन्नं खणादिकं।
एकद्विसन्ततिवार-परियापन्नमिदं पन ११२६॥

सन्तति-पच्चुप्पन्नं ति, आहु सन्तति कोविदा।
एक-भवपरिच्छिन्नं, पच्चुप्पन्नं तु पच्छिमं ॥११२७॥

खणादिकत्तयं पच्चुप्पन्नं तमिति केचिध।
चेतोपरियञाणस्स, होति आरम्मणं इति ॥११२८॥

यथा च पुप्फमुट्ठिम्हि, उक्खित्ते गगने पन।
अवस्सं एकमेकस्स, वण्टं वण्टेन विज्झति ॥११२९॥

एवं महाजनस्सा पि, चित्ते आवज्जिते पन।
एकस्स चित्तमेकेन, अवस्सं पन विज्झति ॥११३०॥

येनावज्जति चित्तेन, येन जानाति चेतसा।
तेसं द्विन्नं सहट्ठाना, भावतो तं न युज्जति ॥११३१॥

जवनावज्जनानं तु, नानारम्मणपत्तितो।
अनिट्ठे पन ठाने तं, अयुत्तं ति पकासितं ॥११३२॥

तस्मा सन्तति अद्धान-पच्चुप्पन्नानमेव तु।
वसेन पच्चुप्पन्नं हि, होति आरम्मणं इदं ॥११३३॥

पच्चुप्पन्नं पि अद्धानं, इदं जवनवारतो।
दीपेतब्बं ति निद्दिट्ठं, तत्रायं दीपनानयो ॥११३४॥

B. 150. यदा परस्स चित्तं हि, ञातुमावज्जतिद्धिमा।
R. 110. आवज्जन-मनो तस्स, पच्चुप्पन्नं खणत्तयं ॥११३५॥

आरम्मणं तदा कत्वा, तेन सद्धिं निरुज्झति।
जवनानि हि जायन्ते, तस्स चत्तारि पञ्च वा ॥११३६॥

एतेसं पच्छिमं चित्तं, इद्धि-चित्तमुदीरितं।
कामावचरचित्तानि, सेसानी ति विनिद्दिसे ॥११३७॥

S 116. एतेसं पन सब्बेसं, निरुद्धं तु तदेव च।
चित्तं आरम्मणं होति, तस्मा सब्बानि तानि पि ॥११३८॥

एकारम्मणतं यं ति, नानारम्मणता न हि।
अद्धावसा भवे पच्चुप्पन्नारम्मणता पन ॥११३९॥

एकारम्मणभावे पि, इद्धिमानसमेव च।
परस्स चित्तं जानाति, नेतरानि यथा पन ॥११४०॥

चक्खुद्वारे तु विञ्ञाणं, रूपं पस्सति नेतरं।
एवमेव च तं इद्धि, चित्तमेव च जानति ॥११४१॥

परचित्तारम्मणता, बहिद्धारम्मणं सिया।
चेतोपरियञाणं पि, अट्ठस्वेवं पवत्तति ॥११४२॥

(५) पुब्बेनिवास-ञाणारम्मण-कथा

पुब्बेनिवासञाणं पि, परित्तादिसु अट्ठसु।
आरम्मण-विभागेसु, पवत्तति कथं पन ? ॥११४३॥

कामावचरखन्धानं, समनुस्सरणे पन।
परित्तारम्मणं येव, होती ति परिदीपये ॥११४४॥

रूपावचरिका रूप-खन्धानुस्सरणे पन।
भवती ति हि ञातब्बं, तं महग्गत-गोचरं ॥११४५॥

अतीते अत्तना मग्गं, भावितं तु फलं पि वा।
समनुस्सरतो एवप्पमाणारम्मणं सिया ॥११४६॥

समनुस्सरतो मग्गं, मग्गारम्मणमेव तं।
अतीतारम्मणं येव, होति एकन्ततो इदं ॥११४७॥

B. 151. चेतोपरियञाणं पि, यथाकम्मुपगं पि च।
अतीतारम्मणं होति, किञ्चा पि अथ खो पन ॥११४८॥

चेतोपरियञाणस्स, सत्तदिवसब्भन्तरे।
अतीतं चित्तमेवस्स, आरम्मणमुदीरितं ॥११४९॥

अतीते चेतनामत्तं, यथा कम्मूपगस्स पि।
पुब्बेनिवासञाणस्स, नत्थि किञ्चि अगोचरं ॥११५०॥

अज्झत्तारम्मणं अत्त-खन्धानुस्सरणे सिया।
बहिद्धारम्मणं अञ्ञ-खन्धानुस्सरणे भवे ॥११५१॥

सरणे नामगोत्तस्स, तं न वत्तब्बगोचरं।
पुब्बेनिवासञाणं हि,[1] अट्ठस्वेवं पवत्तति ॥११५२॥

(६) दिब्बचक्खु-ञाणारम्मण-कथा

पच्चुप्पन्ने परित्ते च, बहिद्धज्झत्तिकेसु पि।
चतुस्वेतेसु धम्मेसु, दिब्बचक्खु पवत्तति ॥११५३॥

S. 117. दिब्बसोतसमं दिब्ब-चक्खु-आरम्मणक्कमे।
R. 111. रूपं सद्दो ति द्विन्नं पि,[2] अयमेव विसेसता ॥११५४॥

अनागतंस-ञाणं पि, परित्तादिसु अट्ठसु।
आरम्मणविभागेसु, पवत्तति कथं पन ? ॥११५५॥

निब्बत्तिस्सति यं कामावचरे ति पजानतो।
परित्तारम्मणं होति, रूपारूपेस्वमागते ॥११५६॥

---

१. पि— म०।

२. तु—म०।

निब्बत्तिस्सति यं चा ति, सिया महग्गतगोचरं।
भावेस्सति अयं मग्गं, फलं सच्छिकरिस्सति ॥११५७॥

एवं पजानने अप्पमाणारम्मणकं भवे।
मग्गं भावेस्सतिच्चेवं, जानने मग्गगोचरं ॥११५८॥

एकन्तेन इदं ञाणं, होतानागतगोचरं।
चेतोपरियं तु किञ्चा पि, होतानागतगोचरं ॥११५९॥

अथ खो पन तं सत्त, दिवसब्भन्तरे पन।
चित्तमेव च जानाति, न हि तं अज्झगोचरं ॥११६०॥

B. 152. अनागतंस-ञाणस्स, अनागतं च गोचरं।
अहं देवो भविस्सामि, इच्चेवज्झत्तगोचरं ॥११६१॥

तिस्सो फुस्सो अमुत्रायं, निब्बतिस्सति-नागते।
इच्चेवं जानने तस्स, बहिद्धारम्मणं सिया ॥११६२॥

जानने नामगोत्तस्स, यस्स कस्सचि-नागते।
पुब्बेनिवासञाणं व, तं नवत्तब्बगोचरं ॥११६३॥

(७) यथाकम्मूपग-ञाणारम्मण-कथा

यथाकम्मूपगं ञाणं, परित्तादिसु पञ्चसु।
आरम्मणविभागेसु, पवत्तति कथं पन ? ॥११६४॥

जानने काम-कम्मस्स, परित्तारम्मणं सिया।
तथा महग्गत-कम्मस्स, तं महग्गतगोचरं ॥११६५॥

अतीतमेव जानाति, तस्मा चातीतगोचरं।
अज्झत्तारम्मणं होति, अत्तनो कम्मजानने ॥११६६॥

बहिद्धारम्मणं होति, परकम्मपजानने।
एवं पवत्ति ञातब्बा, यथाकम्मूपगस्स पि ॥११६७॥

सत्तन्नं पि अभिञ्ञानं, वुत्तो आरम्मणक्कमो।
एत्थ वुत्तनयेनेव, वेदितब्बो विभाविना ॥११६८॥

S. 118. विविधत्थवण्णपदं एतं,
मधुरत्थमणिसारमुत्तमं ।
सोतुजनस्स हदयपोतिकरं,
सुणेय्य[1] कोचि मनुजो सचेतनो ॥११६९॥

इति अभिधम्मावतारे अभिञ्ञारम्मण-निद्देसो नाम सत्तरसमो परिच्छेदो ।

---

१. सुणे न—री० ।

अट्ठारसमो परिच्छेदो

१. दिट्ठिविसुद्धि-निद्देसो

(१) पञ्ञा-कथा

B.153. समाधिं पन साभिञ्ञं, भावेत्वा तदनन्तरं।
R.112. भावेतब्बो यतो पञ्ञा, भिक्खुना तेन धीमता ॥११७०॥

ततोहं दानि वक्खामि, पञ्ञाभावनमुत्तमं।
समासेनेव भिक्खूनं, परं पीतिसुखावहं ॥११७१॥

का पञ्ञा पन को चत्थो, किमस्सा लक्खणादिकं ?।
कतिधा सा कथं तेन, भावेतब्बा ति वुच्चते ॥११७२॥

पञ्ञा विपस्सना पञ्ञा, पुञ्ञ-चित्त-समायुता।
पजानाती ति सा पञ्ञा, जानना वा पकारतो ॥११७३॥

सञ्ञा-विञ्ञाण-पञ्ञानं, को विसेसो किमन्तरं।
सञ्ञा-विञ्ञाण-पञ्ञानं, जाननत्ते समे पि च ॥११७४॥

सा सञ्जाननमत्ता व, सञ्ञा नीलादितो पन।
लक्खणपटिवेधं तु, कातुं सक्कोति नेव सा ॥११७५॥

विञ्ञाणं पन जानाति, नील-पीतादि गोचरं।
सक्कोति पि अनिच्चादि, लक्खणं पटिविज्झितुं ॥११७६॥

उस्सक्केत्वा न सक्कोति, मग्गं पापेतुमेव तं।
पञ्ञा वुत्तनयं कातुं, सक्कोति तिविधं पि च ॥११७७॥

इमेसं पन तिण्णं पि, विसेसो समुदीरितो।
सब्बेसं पन धम्मानं, सभावपटिवेधनं ॥११७८॥

लक्खणं पन पञ्ञाय, लक्खणञ्ञूहि दीपितं ।
सम्मोहनन्धकारस्स, विद्धंसनरसा मता ॥११७९॥

B. 154. असम्मोहपच्चुपट्ठाना, समाधासन्नकारणा ।
एवमेत्थ च विञ्ञेय्या, पञ्ञायं लक्खणादितो ॥११८०॥

(२) पञ्ञा-पकार-कथा

S. 119. कति विधा ति ? एत्थ—

लक्खणेनेकधा वुत्ता, लोकिकालोकिका द्विधा ।
R. 113. लोकियेनेत्थ मग्गेन, युत्ता सा लोकिका सिया ॥११८१॥

लोकुत्तरेन मग्गेन, युत्ता लोकुत्तरा मता ।
तिविधा पि सिया पञ्ञा, चिन्ता-सुतमयादितो ॥११८२॥

तत्थत्तनो व चिन्ताय, निप्फन्नत्ता हि तस्स सा ।
होति चिन्तामया पञ्ञा, भूरिपञ्ञेन देसिता ॥११८३॥

परतो पन सुत्वान, लद्धा पञ्ञा अयं इध ।
सुतेनेव च निप्फन्ना, पञ्ञा सुतमया मता ॥११८४॥

यथा वापि तथा चेत्थ, भावनाय वसेन तु ।
निप्फन्ना अप्पणाप्पत्ता, पञ्ञा सा भावनामया ॥११८५॥

पटिसम्भिदा-चतुक्कस्स, वसेन चतुधा सिया ।
अत्थ-धम्म-निरुत्तीसु, ञाणं ञाणेसु तीसु पि ॥११८६॥

यं किञ्चि पच्चयुप्पन्नं, विपाका च क्रिया तथा ।
निब्बाणं भासितत्थो च, पञ्चेते अत्थ सञ्ञिता ॥११८७॥

फलनिब्बत्तको हेतु, अरियमग्गो च भासितं ।
कुसलाकुसलं चेति, पञ्चेते धम्मसञ्ञिता ॥११८८॥

तस्मिं अत्थे च धम्मे च, या सभावनिरुत्ति तु ।
निरुत्ती ति च निद्दिट्ठा, निरुत्तिकुसलेन सा ॥११८९॥

ञाणमारम्मणं कत्वा, तिविधं पच्चवेक्खतो।
तेसु ञाणेसु यं ञाणं, पटिभाणं ति तं मतं ॥११६०॥

B. 155. परियत्ति परिपुच्छा हि, सवणाधिगमेहि च।
पुब्बयोगेन गच्छन्ति, पभेदं पटिसम्भिदा ॥११६१॥

(३) भावना-नय-कथा

कथं भावेतब्बा ति ? एत्थ—

खन्धादीसु हि धम्मेसु, भूमि-भूतेसु योगिना।
उग्गहादिवसेनेत्थ, कत्वा परिचयं पन ॥११६२॥

सील-चित्तविसुद्धी च, सम्पादेत्वा ततो परं।
दिट्ठिसुद्धादयो पञ्च, सम्पादेन्तेन सुद्धियो[1] ॥११६३॥

ताय पञ्ञाय युत्तेन, भीतेन[2] जननादितो।
भावेतब्बा भवाभावं, पत्थयन्तेन भिक्खुना ११६४॥

(४) पञ्चक्खन्ध-कथा

रूपं च वेदना सञ्ञा, संखारा चेव सब्बसो।
विञ्ञाणं चेति पञ्चेते, सम्मासम्बुद्धदेसिता ॥११६५॥

S. 120. तत्थ यं किञ्चि रूपं तं, अतीतानागतादिकं।
अज्झत्तं वा बहिद्धा वा, सुखुमोळारिकं पि वा ॥११६६॥

हीनं वा पि पणीतं वा, यं दूरे यं च सन्तिके।
सब्बं तमेकतो कत्वा, रूपक्खन्धो ति वुच्चति ॥११६७॥

इतरेसु पि यं किञ्चि, तं वेदयित-लक्खणं।
सब्बं तमेकतो कत्वा, वेदनाक्खन्धता कता ॥११६८॥

R. 114. चित्तजं पन यं किञ्चि, तं सञ्जानन-लक्खणं।
सब्बं तमेकतो कत्वा, सञ्ञाक्खन्धो ति वुच्चति ॥११६९॥

---

१. सुद्धिया—म०।
२. हीतेन—सी०।

यं किञ्चि चित्त-सम्भूतं, अभिसंखार-लक्खणं ।
सब्बं तमेकतो कत्वा, संखारक्खन्धता कता ॥१२००॥

तत्थ चित्तं तु यं किञ्चि, तं विजानन-लक्खणं ।
सब्बं तमेकतो कत्वा, विञ्ञाणक्खन्धता कता ॥१२०१॥

चत्तारो च महाभूता, उपादा चतुवीसति ।
अट्ठवीसतिधा चेतं, रूपं रूपं ति गण्हति ॥१२०२॥

B. 156. एकासीतिया चित्तेन, संयुता वेदनादयो ।
वेदना सञ्ञा संखार-विञ्ञाणक्खन्ध-सञ्ञिता ॥१२०३॥

(५) नामरूप-समास-कथा

चत्तारोऽरूपिनो खन्धा, नामं ति परिगण्हति ।
रूपक्खन्धो भवे रूपं, नामक्खन्धा अरूपिनो ॥१२०४॥

रूप्पनलक्खणं रूपं, नामं नमनलक्खणं ।
इति संखेपतो नाम-रूपं सो परिगण्हति ॥१२०५॥

फालेन्तो विय तालस्स, कन्दं[1] तु यमकं द्विधा ।
ववत्थपेति नामं च, रूपं चाति द्विधा पन ॥१२०६॥

नामतो रूपतो अञ्ञो, सत्तो वा पुग्गलो पि वा ।
अत्ता वा कोचि नत्थी ति, निट्ठं गच्छति सब्बथा[2] ॥१२०७॥

एवं ववत्थपेत्वा सो, नामरूपं सभावतो ।
सत्त-सम्मोह-घातत्थं, बहुस्सुतवसेनिध ॥१२०८॥

नामरूपमत्तञ्ञेव, नत्थि कोचिध पुग्गलो ।
एवमेत्थ पण्डितो पोसो, ववत्थपेति तं पन ॥१२०९॥
वुत्तं ह्रेतं—

"यथा पि अङ्गसम्भारा, होति सद्दो रथो इति ।
एवं खन्धेसु सन्तेसु, होति सत्तो ति सम्मुति" ॥१२१०॥

१. खन्धं—रो० ।

२. सब्बदा—म० ।

S. 121. "यथा पि दारु-यन्तं हि, निज्जिवं च निरीहकं।
दारु-रज्जु-समायोगे तं, गच्छति पि तिट्ठति" ॥१२११॥

"तथेदं नामरूपं पि, निज्जिवं च निरीहकं।
अञ्ञमञ्ञ-समायोगे, तं गच्छति पि तिट्ठति" ॥१२१२॥

तेनाहु पोराणा—

B. 157. "नामं च रूपं च इधत्थि सच्चतो,
न हेत्थ सत्तो मनुजो च विज्जति।
सुञ्ञं इदं यन्तमिवाभिसंखतं।
दुक्खस्स पुञ्जो तिणकट्ठसादिसो ति" ॥१२१३॥

R. 115. "अञ्ञमञ्ञुपनिस्साय, दण्डकेसु ठितेसु हि।
एकस्मिं पतमाने तु, तथेव पततीतरो" ॥१२१४॥

तेनाहु पोराणा—

"यमकं नामरूपं च, उभो अञ्ञोञ्ञनिस्सिता।
एकस्मिं भिज्जमानस्मिं, उभो भिज्जन्ति पच्चया ति" ॥१२१५॥

"उभिन्नं नामरूपानं, नामं नित्तेजमेत्थ तं।
सकेनेव हि तेजेन, न सक्कोति पवत्तितुं" ॥१२१६॥

"न ब्याहरति नो सेति, न तिट्ठति न गच्छति।
न रोदति न चोदेति, न भुञ्जति न खादति" ॥१२१७॥

"तथा रूपं पि नित्तेज्जं, विना नामं च सब्बथा।
सकेनव हि तेजेन, न सक्कोति पवत्तितुं" ॥१२१८॥

"भुञ्जामी ति पिवामी ति, खादामी ति तथेव च।
रोदामी ति हसामी ति, रूपस्सेतं न विज्जति" ॥१२१९॥

"नामं निस्साय रूपं तु, रूपं निस्साय नामकं।
पवत्तति सदा सब्बं, पञ्चवोकार-भूमियं" ॥१२२०॥

"इमस्स पन अत्थस्स, आविभावत्थमेव च।
जच्चन्ध-पीठसप्पीनं, वत्तब्बा उपमा इध" ॥१२२१॥

"यथा हि नावं निस्साय, मनुस्सा यन्ति अण्णवे।
एवं नामं हि निस्साय, नामकायो पवत्तति" ॥१२२२॥

B.158. "यथा मनुस्से निस्साय, नावा गच्छति अण्णवे।
एवं नामं हि निस्साय, रूप-कायो पवत्तति" ॥११२३॥

"सत्त-सञ्ञं विनोदेत्वा, नामरूपस्स सब्बथा।
यथावदस्सनं एतं, दिट्ठिसुद्धी ति वुच्चति" ॥१२२४॥

S. 122. "परिमुञ्चितुकामो चे,[1] दुक्खतो जाति आदितो।
अन्त-द्वयं विवज्जेत्वा, भावये पन पण्डितो" ॥१२२५॥

दिट्ठिविसुद्धिमिमं परिसुद्धं,
सुट्ठुतरं तु करोति नरो यो।
दिट्ठिगतादिमलानि असेसं,
नासमुपेन्ति किरस्स नरस्स ॥१२२६॥

इति अभिधम्मावतारे दिट्ठिविसुद्धि-निद्देसो नाम अट्ठारसमो परिच्छेदो।

---

१. च—म०।

एकूनवीसतिमो परिच्छेदो

१. कंखावितरण-विसुद्धि-निद्देसो

(१) पच्चय-परिग्गह-कथा

R. 116. एतस्स नामरूपस्स, जानित्वा हेतुपच्चये ।
कंखं तीसु पनद्धासु, वितरित्वा ठितं पन ॥१२२७॥

कंखावितरणं नाम, ञाणं तं समुदीरितं ।
तं सम्पादेतुकामेन, अत्थकामेन भिक्खुना ॥१२२८॥

नामरूपस्स को हेतु, को नु वा पच्चयो भवे ।
आवज्जितब्बमिच्चेवं, रूपकायस्स तावदे ॥१२२९॥

केसा लोमा नखा दन्ता, तचो मंसं नहारु च ।
अट्ठि अट्ठिमिञ्जा वक्कं, हदयं यकनं पि च ॥१२३०॥

इच्चेवमादि द्वत्तिंसकोट्ठास-सञ्चयस्स हि ।
परिग्गण्हति कायस्स, मनसा हेतुपच्चये ॥१२३१॥

B. 159. अविज्जा-तण्हुपादाना, कम्मं हेतु चतुब्बिधो ।
एतस्स रूप-कायस्स, आहारो पच्चयो मतो ॥१२३२॥

जनको हेतु अक्खातो, पच्चयो अनुपालको ।
हेतङ्कुरस्स बीजं तु, पच्चया पठवादयो ॥१२३३॥

इति मे पञ्च धम्मा हि, हेतुप्पच्चयतं गता ।
अविज्जादयो तयो तत्थ, मा ताव उपनिस्सया ॥१२३४॥

जनकं पन कम्मं तु, पुत्तस्स हि पिता विय ।
धाती विय कुमारस्स, आहारो धारको भवे ॥१२३५॥

इच्चेवं रूपकायस्स, सो पच्चय-परिग्गहं ।
कत्वा पुन पि चक्खुं च, रूपं आलोकमेव च[1] ॥१२३६॥

S. 123. पटिच्च चक्खु-विञ्ञाणं, होतीतिच्चेवमादिना ।
नयेन नामकायस्स, पच्चयं परिगण्हति ॥१२३७॥

सो एवं नामरूपस्स, वुत्तिं दिस्वान पच्चया ।
यथा एतरहि तं तु, अतीते पि तथेविदं ॥१२३८॥

पच्चया व पवत्तित्थ, तथेवानागते पि च ।
पवत्तिस्सति अद्धासु, तीस्वेवमनुपस्सति ॥१२३९॥

R. 117. तस्सेवं पस्सतो या सा, पुब्बन्ते पञ्चधा गता[2] ।
अपरन्ते पि या कंखा, पञ्चधा समुदीरिता ॥१२४०॥

पच्चुप्पन्ने पि अद्धाने, छब्बिधा परिकित्तिता ।
सब्बथा नवसेसा च, योगिनो सा पहीयति ॥१२४१॥

एको कम्मविपाकानं, वसेन पि च पण्डितो ।
एतस्स नामरूपस्स, पच्चयं परिगण्हति ॥१२४२॥

(२) कम्म-कथा

कम्मं चतुब्बिधं दिट्ठधम्मवेदनियं तथा ।
उपपज्जापरपरियाहोसि कम्मवसा पन ॥१२४३॥

B. 160. १. तत्थ एक-जवन-वीथियं सत्तसु चित्तेसु कुसला वा अकुसला वा पठमजवनचेतना दिट्ठधम्मवेदनीयकम्मं नाम । तं इमस्मि येव अत्तभावे विपाकं देति तथा असक्कोन्तं पन "अहोसि कम्मं, नाहोसि कम्मविपाको, न भविस्सति कम्मविपाको, नत्थि कम्मविपाको" ति इमस्स तिकस्स वसेन अहोसिकम्मं नाम होति । अत्थसाधका पन सत्तमजवनचेतना उपपज्जवेदनियकम्मं नाम । तं

१. मानसमेव च—रो० ।
२. तथा—म० ।

अनन्तरे अत्तभावे विपाकं देति तथा असकोन्तं वुत्तनयेन अहोसि-कम्मं नाम होति। उभिन्नमन्तरे पञ्च जवनचेतना अपरापरिय-वेदनीयकम्मं नाम। तमनागते यदा ओकासं लभति, तदा विपाकं देति। सति संसारपवत्तिया अहोसिकम्मं नाम न होति।

अपरं चतुब्बिधं कम्मं, गरुकं बहुलं पि च।
आसन्नं च कटत्ता च, कम्मं ति समुदीरितं ॥१२४४॥

अञ्ञं चतुब्बिधं कम्मं, जनकं उपथम्भकं।
तथूपपीळकं कम्मं, उपघातकमेव च ॥१२४५॥

S. 124. २. तत्थ जनककम्मं नाम कुसलं वा अकुसलं वा यं[1] कम्मं पटिसन्धियं पि पवत्ते पि रूपारूपविपाकक्खन्धे जनेति। उपत्थम्भकं पन विपाकं जनेतुं न सक्कोति, अञ्ञेन कम्मेन दिन्नाय पटिसन्धिया जनिते विपाके उप्पज्जनक-सुख-दुक्खं उपत्थम्भेति-अद्धानं पवत्तेति। उपपीळकं पन अञ्ञेन कम्मेन दिन्नाय पटिसन्धिया जनिते विपाके उप्पज्जनक-सुख-दुक्खं पीळेति, बाधेति, अद्धानं पवत्तितुं न देति। उपघातकं पन सयं कुसलं पि अकुसलं पि समानं अञ्ञं दुब्बलकम्मं घातेत्वा तस्स विपाकं पटिबाहित्वा अत्तनो
R. 118. विपाकस्स ओकासं करोति। एवं पन कम्मेन ओकासे कते तस्स विपाकं उप्पन्नं नाम होति। इति इमं द्वादसविधं कम्मं कम्मवट्टे[2]
B. 161. पक्खिपित्वा एवमेको कम्म-विपाक-वसेन नामरूपस्स पच्चयपरिग्गहं करोति। इति एवं कम्म-विपाक-वट्ट-वसेन नामरूपस्स पवत्तिं दिस्वा "यथा इदं एतरहि एवमतीते पि अद्धाने कम्म-विपाक-वसेन पच्चयतो पवत्तित्थ; अनागते पि पवत्तिस्सति" इति कम्मं चेव विपाको चाति कम्म-विपाक-वसेन लोको पवत्तती ति त समनु-पस्सति। तस्सेवं समनुपस्सतो सब्बा सोळसविधा कङ्खा पहीयति। हेतु-फल-सम्बन्ध-वसेनेतं पवत्तति। केवलं नामरूपं ति सम्मासम-नुपस्सति।

---

१. म० पोत्थके नत्थि।
२. वट्टे—रो०।

एवं करणतो उद्धं, कारकं न च पस्सति।
पाकप्पवत्तितो उद्धं, न पाकपटिवेदकं ।।१२४६।।

तेनाहु पोराणा—

"कम्मस्स कारको नत्थि, विपाकस्स च वेदको।
सुद्धधम्मा पवत्तन्ति, एवेतं सम्मदस्सनं" ।।१२४७।।

"एवं कम्मे विपाके च, वत्तमाने सहेतुके।
बीजरुक्खादिकानं व, पुब्बा कोटि न जायति" ।।१२४८।।

S. 125. "अनागते पि संसारे, अप्पवत्ति न दिस्सति।
एतमत्थमनञ्ञाय, तित्थिया असयंवसी" ।।१२४९।।

"सत्त-सञ्ञं गहेत्वान, सस्सतुच्छेददस्सिनो।
द्वासट्ठि दिट्ठी गण्हन्ति, अञ्ञमञ्ञ विरोधिनो" ।।१२५०।।

"दिट्ठि-बन्धन-बद्धा ते, तण्हा-सोतेन वुय्हरे।
तण्हा-सोतेन वुय्हन्ता, न ते दुक्खा पमुच्चरे" ।।१२५१।।

"एवमेतमभिञ्ञाय, भिक्खु बुद्धस्स सावको।
गम्भीरं निपुणं सुञ्ञं, पच्चयं पटिविज्झति" ।।१२५२।।

B. 162. "कम्मं नत्थि विपाकम्हि, पाको कम्मे न विज्जति।
अञ्ञमञ्ञं उभो सुञ्ञा, न च कम्मं विना फलं" ।।१२५३।।

"यथा न सुरिये अग्गि, न मणिम्हि न गोमये।
न तेसं बहिसो अत्थि, सम्भारेहि च जायति" ।।१२५४।।

"तथा न अन्तो कम्मस्स, विपाको उपलब्भति।
बहिद्धा पि न कम्मस्स, न कम्मं तत्थ विज्जति" ।।१२५५।।

R. 119. "फलेन सुञ्ञं तं कम्मं, फलं कम्मे न विज्जति।
कम्मं च खो उपादाय, ततो निब्बत्तते फलं" ।।१२५६।।

"न हेत्थ देवो न ब्रह्मा, संसारस्सत्थि कारको।
सुद्ध-धम्मा पवत्तन्ति, हेतु-सम्भार-पच्चया" ति ।।१२५७।।

एवं नानप्पकारेहि, नाम-रूपस्स पच्चयं।
परिग्गहेत्वा अद्धासु, तरित्वा कङ्खमुट्ठितं ॥१२५८॥

कङ्खावितरणं नाम, ञाणं तं समुदीरितं।
धम्मट्ठिति यथाभूतं, तं सम्मादस्सनं ति पि ॥१२५९॥

इमिना पन ञाणेन, संयुत्तो बुद्धसासने।
होति लद्ध-पतिट्ठो सो, सोतापन्नो ति चुल्लको ॥१२६०॥

तस्मा सपञ्ञो पन अत्थ-कामो,
यो नाम-रूपस्स सहेतु-पच्चयं।
परिग्गहं साधु करोति धीरो,
खिप्पं स निब्बानपुरं उपेति ॥१२६१॥

इति अभिधम्मावतारे कङ्खावितरण-विसुद्धि-निद्देसो नाम एकूनवीसतिमो परिच्छेदो।

वीसतिमो परिच्छेदो

मग्गामग्गञाणदस्सनविसुद्धि-निद्देसो

B. 163. कलाप-सम्मसनेनेव, योगी करणियो सिया।
R. 120. मग्गामग्गे तु ञाणं तं, अधिगन्तुं पनिच्छिता ॥१२६२॥
S. 126. पच्चुप्पन्नस्स धम्मस्स, निब्बत्ति उदयो मतो।
वयो विपरिणामो ति, तस्सेव समुदीरितो ॥१२६३॥

अनुपस्सना ञाणं ति, वरञाणेन देसितं।
सो पनेवं पजानाति, योगावचर-माणवो ॥१२६४॥

इमस्स नामरूपस्स, पुब्बे उप्पत्तितो पन।
निचयो रासि वा नत्थि, तथा उप्पज्जतो पि च ॥१२६५॥

रासितो निचया वा पि, नत्थि आगमनं ति च।
तथा निरुज्झमानस्स, न दिसागमं ति च ॥१२६६॥

निरुद्धस्सा पि एकस्मिं, ठाने नत्थि चयो ति च।
एत्थ वीणूपमा वुत्ता, एतस्सत्थस्स दीपने ॥१२६७॥

उदयब्बय-मनक्कारं, एवं सङ्खेपतो पन।
कत्वा तस्सेव ञाणस्स, विभङ्गस्स वसेन तु ॥१२६८॥

अविज्जासमुदया रूप-समुदयो ति हि आदिना।
नयेनेकेकखन्धस्स, उदयब्बयदस्सने ॥१२६९॥

दसदसा ति कत्वान, वुत्ता पञ्ञास लक्खणा।
तेसं पन वसेनापि, स[1] धम्मे समनुपस्सति ॥१२७०॥

एवं रूपुदयो होति, एवं अस्स वयो इति।
उदेति एवं रूपं हि, एवं रूपं तु[2] वेति[2] च ॥१२७१॥

B. 164. एवं पच्चयतो पेत्थ, खणतो उदयब्बय।
पस्सतो सब्ब-धम्मा च,[3] पाकटा होन्ति तस्स ते ॥१२७२॥

उदके दण्डराजी व, आरग्गेरिव सासपो।
विज्जुप्पादो व धम्मे[4] ते, परित्तट्ठायिनो सियुं ॥१२७३॥

कदली-सुपिनालात-चक्क-मायूपमा इमे।
असारा पन निस्सारा, हुत्वा खायन्ति योगिनो ॥१२७४॥

R. 121. एवमेत्तावता तेन, उदयब्बयदस्सनं।
लक्खणानि च पञ्ञास, पटिविज्झ ठितं पन ॥१२७५॥

S. 127. ञाणं अधिगतं होति, तरुणं पठमं पन।
यस्स चाधिगमा योगी, होतारद्ध-विपस्सको ॥१२७६॥

विपस्सनाय हेताय, तरुणायाथ योगिनो।
विपस्सकस्स जायन्ते, उपक्लेसा दसापि मे ॥१२७७॥

ओभासो पीति पस्सद्धि, ञाणं सद्धा सती सुखं।
उपेक्खा विरियं चेव, निकन्ती ति दसेविमे[5] ॥१२७८॥

सम्पत्तपटिवेधस्स, सोतापन्नादिनो पि च।
तथा विप्पटिपन्नस्स, उपक्लेसा न जायरे ॥१२७९॥

---

१. म० पोत्थके नत्थि।
२-२. वयेति—म० रो०।
३. व—रो०।
४. धम्मा—म० रो०।
५. उपक्लेसा दसेविमे—म०।

सम्मा च[1] पटिपन्नस्स, युत्तयोगस्स भिक्खुनो।
सदा विपस्सकस्सेव, उप्पज्जन्ति किरस्स[2] ते ॥१२८०॥

विपस्सनाय ओभासो, ओभासो ति पवुच्चति।
तस्मिं पन समुप्पन्ने, योगावचर-भिक्खु सो ॥१२८१॥

मग्गप्पत्तो फलप्पत्तो, अहमस्मी ति गण्हति।
अमग्गं येव मग्गो ति, तस्सेवं परिगण्हतो ॥१२८२॥

B. 165. एवं विपस्सना-वीथिं, उक्कन्ता नाम होति सा।
ओभासमेव सो भिक्खु, अस्सादेन्तो निसीदति ॥१२८३॥

पीति विपस्सना पीति, तस्स तस्मिं खणे पन।
तदा पञ्चविधा पीति, जायन्ते खुद्दकादिका ॥१२८४॥

विपस्सनाय पस्सद्धि, पस्सद्धी ति पवुच्चति।
योगिनो काय-चित्तानि, पस्सद्धानेव होन्ति हि ॥१२८५॥

लहूनि च मुदूनेव, कम्मञ्ञानेव होन्ति हि।
पस्सद्धादीहि सो भिक्खु, अनुग्गहित-मानसो ॥१२८६॥

अमानुसिं रतिं नाम, अनुभोति अनुत्तरं।
यं सन्धाय च गाथायो, भासिता[3] हि महेसिना ॥१२८७॥

सुञ्ञागारं पविट्ठस्स, सन्त-चित्तस्स भिक्खुनो।
अमानुसी रती होति, सम्मा धम्मं विपस्सतो ॥१२८८॥

यतो यतो सम्मसति, खन्धानं उदयब्बयं।
लभती पीति-पामोज्जं, अमतं तं विजानतं ति ॥१२८९॥

---

१. ० व—म०।

२. किरस्सु—म०।

३. भासितानि—रो०।

ञाणादयो[1] उपक्लेसा, ञेय्या वुत्त-नयेनिध।
एते दस उपक्लेसा, वज्जनीया व योगिना ॥१२६०॥

S. 128. एत्थोभासादयो धम्मा, उपक्लेसस्स वत्थुतो।
उपक्लेसा ति निद्दिट्ठा, उपक्लेसो निकन्ति तु ॥१२६१॥

B. 166. तं तमावज्जमानस्स, भावना परिहायति।
अप्पत्ते[2] पत्तसञ्ञी[2] च, होति अप्परसुतो नरो ॥१२६२॥

R. 122. सद्धोभासादयो धम्मे, न मग्गो ति विचारयं।
मग्गो विपस्सना-ञाणं, इच्चेवं पन पण्डितो ॥१२६३॥

ववत्थपेति मग्गं च, अमग्गं चेव चेतसा।
तस्स एवं[3] अयं मग्गो, नायं मग्गो ति योगिनो ॥१२६४॥

मग्गामग्गं च विञ्ञाय, ठितं ञाणमिदं पन।
मग्गामग्गेसु ञाणं ति, भूरिञाणेन देसितं ॥१२६५॥

मग्गामग्ग-ञाणदस्सने सुकोविदा,
सारासार-वेदिनो सदा समाहिता।
मग्गामग्ग-ञाणदस्सनं ति तं इदं,
बुद्धा बुद्धसावका वदन्ति ताविनो ॥१२६६॥

इति अभिधम्मावतारे मग्गामग्ग-ञाणदस्सन-विसुद्धि-निद्देसो नाम वीसतिमो परिच्छेदो।

---

१. नाणादयो—रो०।
२. असत्ते सत्तसञ्ञी—म०।
३. चेवं—म० रो०।

एकवीसतिमो परिच्छेदो

पटिपदाञाणदस्सनविसुद्धि-निद्देसो

R. 123. अट्ठ-ञाण-वसेनेव, सिखापत्ता विपस्सना।
नवमं पटिपदाञाण-दस्सनं ति पवुच्चति ॥१२९७॥

अट्ठ ञाणानि नामेत्थ, वेदितब्बानि विञ्ञुना।
उपक्लेस-विनिम्मुत्तं, ञाणं सुविसदं पन ॥१२९८॥

उदयब्बये च भङ्गे च, भये आदीनवे तथा।
निब्बिदानुपस्सना-ञाणं,[1] ञाणं मुञ्चितु-कम्यता ॥१२९९॥

पटिसंखा च संखारे, उपेक्खाञाणमट्ठमं।
इमानि अट्ठ-ञाणनि, नवमं सच्चानुलोमिकं[2] ॥१३००॥

B. 167. सच्चानुलोमञाणं ति, अनुलोमं पवुच्चति।
तं सम्पादेतु कामेन, योगावचरभिक्खुना ॥१३०१॥

उदयब्बय-ञाणं तु,[3] आदिं कत्वा पनट्ठसु।
एतेसु पन ञाणेसु, योगो करणीयो पुन[4] ॥१३०२॥

S. 129. यथानुक्कमतो तस्स, तेसु ञाणेसु अट्ठसु।
अनिच्चादिवसेनेव, योगं कत्वा ठितस्स हि ॥१३०३॥

---

१. निब्बिदापस्सना—म०।

२. ० लोमकं —म०।

३. तं—म०।

४. पन—म०।

अनिच्चं दुक्खमनत्ता ति, संखारे अनुपस्सतो।
अट्ठन्नं पन ञाणानं, वसेन पन योगिनो ॥१३०४॥

विपस्सना सिखाप्पत्ता, होति वुट्ठानगामिनी।
सच्चानुलोमञाणं ति, अयमेवपवुच्चति ॥१३०५॥

संखारुपेक्खाञाणं तं, आसेवन्तस्स योगिनो।
इदानि तस्स मग्गो च, समुप्पज्जिस्सती ति हि ॥१३०६॥

संखारुपेक्खा संखारे, अनिच्चा दुक्खावितो[1] तथा।
सम्मसित्वा भवङ्गं तु, पुन ओतरतेव सा ॥१३०७॥

भवङ्गानन्तरं संखारुपेक्खा-कत-नयेन तु।
अनिच्चादिवसेनेव, संखारे पन गोचरं ॥१३०८॥

कुरुमानं मनोद्वारे, जायतावज्जनं ततो।
भवङ्गावट्टनं कत्वा, जातस्सानन्तरं पन ॥१३०९॥

R.124. संखारे गोचरं कत्वा, पठमं जवन-मानसं।
उप्पज्जति हि तं चित्तं, परिकम्मं ति वुच्चति ॥१३१०॥

तदनन्तरमेवञ्ञं, संखारारम्मणं पुन।
दुतियं जवनं होति, उपचारं ति तं मतं ॥१३११॥

तदनन्तरं ततो[2] होति, तथा संखारगोचरं।
ततियं जवनं चित्तं, अनुलोमं ति सञ्ञितं ॥१३१२॥

पुरिमानं पनट्ठन्नं, ञाणानं अनुलोमतो।
बोधिपक्खिय-धम्मानं, उद्धं च अनुलोमतो ॥१३१३॥

B. 168. तेनेव तं हि सच्चानुलोमञाणं पवुच्चति।
इदं हि पन सच्चानुलोमञाणं महेसिना ॥१३१४॥

---

१. दुक्खा ति वा—म०।
२. तं—म०।

वुट्ठान-गामिनीया हि, परियोसानं ति भासितं ।
ञेय्यं सब्बप्पकारेन, परियोसानं ति गोत्रभू ॥१३१५॥

इति नेकेहि नामेहि, कित्तिता या महेसिना ।
वुट्ठानगामिनी सन्ता, परिसुद्धा विपस्सना ॥१३१६॥

वुट्ठातुकामो संसार-दुक्ख-पंका महब्भया ।
करेय्य सततं तत्थ, योगं पण्डित-जातिको ॥१३१७॥

इति अभिधम्मावतारे पटिपदाञाणदस्सन-विसुद्धिनिद्देसो नाम एकवीसतिमो परिच्छेदो ।

द्वावीसतिमो परिच्छेदो

ञाणदस्सन-विसुद्धि-निद्देसो

(१) गोत्रभू-ञाण-कथा

R. 125. इतो परं तु भिक्खुस्स, होति गोत्रभू मानसं।
S. 130. आवज्जनिय-ठानत्ता, मग्गचित्तस्स तं पन ॥१३१८॥

न च पटिपदाञाण-दस्सनं वा तथेव च।
ञाणदस्सनसुद्धिं वा, भजते न कुदाचनं ॥१३१९॥

उभिन्नमन्तरा एतं, अब्बोहारिकमेव तु।
विपस्सनाय सोतस्मिं, पतितत्ता विपस्सना ॥१३२०॥

पुथुज्जनियगोत्तं[1] वा, अभिभुय्य पवत्तितो।
गोत्तं वुच्चति निब्बानं, ततो भवति गोत्रभू ॥१३२१॥

ञाणं चतुसु मग्गेसु, ञाणदस्सन-सुद्धिकं।
तत्थ तं पठमं मग्गं, सम्पादेतुं पनिच्छता ॥१३२२॥

B. 169. अञ्ञं किञ्चि पि, कातब्बं भिक्खुना तेन नत्थि तं।
यं हि तेन च कातब्बं, सिया तं कतमेव तु ॥१३२३॥

अनुलोमावसानं हि, पगुणं[2] तिक्ख-विपस्सनं।
उप्पादेन्तेन तं सब्बं, कतमेव च योगिना ॥१३२४॥

---

१. पोथुज्जनिक०—म०।
२. सूरं—म०।

तस्सानुलोमञाणस्स, अन्ते तु अनिमित्तकं।
विसङ्खारं निरोधं च, निब्बानं अमतं पदं॥१३२५॥

गोचरं कुरुमानं तं, निब्बानारम्मणे पन।
पठमावज्जनं चेव, पठमाभोगता पि च॥१३२६॥

मग्गस्सानन्तरादीहि, पच्चयेहि पनच्छहि।
तस्स पच्चयभावं च, साधयन्तं ततो पन॥१३२७॥

विपस्सनाय मुद्धं हि, सिखाप्पत्तं यथातथं।
उप्पज्जति अनावट्टं, परमं तस्स गोत्रभू॥१३२८॥

एकेनावज्जनेनेव, एकिस्सा येव वीथिया।
नानारम्मणता वा,[1] अनुलोम-गोत्रभू-चेतसं॥१३२९॥

R. 126. ठत्वा आवज्जनट्ठाने, तमनावज्जनं पि च।
मग्गस्स पन तं सञ्ञं दत्वा विय निरुज्झति॥१३३०॥

मग्गो पि तेन तं दिन्नं, अमुञ्चित्वा व सञ्जितं।
तं ञाणमनुबन्धन्तो, जायते तदनन्तरं॥१३३१॥

S. 123. कदाचि पि अनिब्बिद्ध-पुब्बं मग्गो पनेस हि।
लोभं दोसं च मोहं च, विद्धंसेन्तो व जायति॥१३३२॥

न केवलमयं मग्गो, दोस-नासनमेव च।
करोति अथ खोपाय-द्वारानि पि पिधेति च॥१३३३॥

अनमतग्गसंसार-वट्ट-दुक्ख-महोदधिं।
अपारमतिघोरं च, सोसेति च असेसतो॥१३३४॥

B. 170. मिच्छामग्गं पनट्ठङ्गं, जायमानो व[2] उज्झति।
सब्बवेरभयानेत्थ, निच्चं वुपसमेति च॥१३३५॥

---

१. च—म०।
२. च—म०।

बुद्धस्सोरस-पुत्तन्तं, उपनेति नरं पन।
आनिसंसे अनेके पि, सम्पवत्तेति[1] योगिनो ॥१३३६॥

दायकेनानिसंसानं, अनेके समनेन च।
आविमग्गेन संयुत्तं, ञाणं [तं[2] ञाणदस्सनं ॥१३३७॥

(२) पठममग्गञाण-कथा

तस्सेवानन्तरं तस्स, विपाका द्वे पि तीणि वा।
फलचित्तानि जायन्ते, न जायन्ते ततो परं ॥१३३८॥

केचि एकञ्च द्वे तीणि, चत्तारी ति वदन्ति तु।
न पनेतं गहेतब्बं, अजानित्वा वदन्ति ते ॥१३३९॥

एकस्सासेवनं नत्थि, तस्मा द्वे अनुलोमका।
तेहि आसेवनं लद्धा, ततियं होति गोत्रभू ॥१३४०॥

चतुत्थं मग्गचित्तं तु, तस्मा तीणि फलानि हि।
अनुलोमा तयो होन्ति, चतुत्थं होति गोत्रभू ॥१३४१॥

पञ्चमं मग्गचित्तं च,[3] फलानि द्वे तयो पन।
सत्त-चित्त-परमा व, एकावज्जन-वीथि हि ॥१३४२॥

एत्तावता पनेसो हि, सोतापन्नो ति वुच्चति।
फलस्स परियोसाने, भवङ्गोतरणं सिया ॥१३४३॥

ततो भवङ्गं छिन्दित्वा, मग्गपेक्खनहेतुकं।
उप्पज्जति मनोद्वारे, आवज्जनमनो पन ॥१३४४॥

B. 171. तस्मिं निरुद्धे मग्गस्स, पच्चवेक्खणसञ्ञिता।
जवनानि हि जायन्ते, सत्तेव पटिपाटिया ॥१३४५॥

---

१. पवत्तयति—म०।

२. ति—म०।

३. व—म० रो०।

एसो[1] व[1] च नयो ञेय्यो, फलादीनं पि पेक्खने ।
पच्चवेक्खणञाणानि, भवन्तेकूनवीसति ॥१३४६॥

R. 127. मग्गो फलं पहीना च, किलेसा अवसिट्ठिता ।
S. 132. निब्बानं चेति पञ्चेते, पच्चवेक्खणभूमियो ॥१३४७॥

एवं सो पच्चवेक्खित्वा, सोतापन्नोपपत्तिया ।
योगमारभते धीरो, दुतियाय च भूमिया ॥१३४८॥

खन्ध-पञ्चक-सङ्खातं, तं सङ्खारगतं पन ।
अनिच्चं दुक्खमनत्ता ति, ञाणेन परिमज्जति ॥१३४९॥

ततो विपस्सना वीथिं, ओगाहति च तावदे ।
तस्सेवं पटिपन्नस्स, हेट्ठा वुत्तनयेन तु ॥१३५०॥

ततो सङ्खारुपेक्खाय, अवसाने तथेव च ।
एकावज्जनवारस्मिं, गोत्रभुस्स अनन्तरं ॥१३५१॥

ब्यापाद-काम-रागानं, तनुभावं तु साधयं ।
सकदागामिमग्गोयं, जायते दुतियो पन ॥१३५२॥

(२) दुतिय-मग्गञाण-कथा

इमस्सा पि च ञाणस्स, हेट्ठा वुत्तनयेनिध ।
फलचित्तानि ञेय्यानि, विञ्ञुना द्वे पि तीणि वा ॥१३५३॥

एत्तावता पनेसो हि, सकदागामि नामको[2] ।
सकिदेव इमं लोकं, आगन्त्वान्तकरो भवे ॥१३५४॥

हेट्ठा वुत्तनयेनेव, पञ्चधा पच्चवेक्खणं ।
एवं सो पच्चवेक्खित्वा, सकदागामि-पत्तिया ॥१३५५॥

१-१. एसेव—म० रो० ।

२. नामयं—म० ।

B. 172. योगमारभते धीरो, ततियाय च भूमिया।
ब्यापाद-काम-रागानं, पहानाय च पण्डितो ॥१३५६॥

खन्धपञ्चक-संखातं, तं संखारगतं पुन।
अनिच्चं दुक्खमनन्ता ति, ञाणेन परिमज्जति ॥१३५७॥

ततो विपस्सना वीथिं ओगाहति च तावदे।
तस्सेवं पटिपन्नस्स, हेट्ठा वुत्तनयेन तु ॥१३५८॥

ततो संखारुपेक्खाय, अवसाने तथेव च।
एकावज्जन-वीथिम्हि, गोत्रभुस्स अनन्तरं ॥१३५९॥

ब्यापाद-काम-रागानं, मूलघातं तु साधयं।
तस्सानागामि-मग्गोयं, जायते ततियो पन ॥१३६०॥

(४) ततिय-मग्गञाण-कथा

इमस्सा पि च ञाणस्स, हेट्ठावुत्तनयेनिध।
पवत्तिफलचित्तानं, वेदितब्बा विभाविना ॥१३६१॥

S. 133. एत्तावता पनेसो पि, होतानागामि-नामको।
तत्थेव परिनिब्बायी, अनावत्ति-सभावको ॥१३६२॥

R. 128. हेट्ठा वुत्तनयेनेव, पञ्चधापच्चवेक्खणं।
एवं सो पच्चवेक्खित्वा, अनागामित्त-पत्तिया[1] ॥१३६३॥

योगमारभते धीरो, चतुत्थाय च भूमिया।
पत्तिया रूपरागादि, पहानाय च पण्डितो ॥१३६४॥

तदेव[2] संखारगतं, अनिच्चादि-वसेन सो।
परिवत्तित-ञाणेन, तथेव परिमज्जति ॥१३६५॥

ततो विपस्सनावीथिं, ओगाहति च तावदे।
तस्सेवं पटिपन्नस्स, हेट्ठा वुत्तमयेन तु ॥१३६६॥

---

१. अनागामिरियसावको—म०।
२. तथेव—म०।

B. 173. ततो संखारुपेक्खाय, अवसाने तथेव च।
एकावज्जन-वारस्मिं, गोत्रभुस्स अनन्तरं ॥१३६७॥

तस्सारहत्तमग्गोयं, जायते तु ततो परं।
रूप-रागादि-दोसानं, विद्धंसन-करो पन ॥१३६८॥

(४) चतुत्थ-मग्गञाण-कथा

इमस्सा पि च ञाणस्स, हेट्ठा वुत्तनयेनिध।
पवत्ति फलचित्तानं, वेदितब्बा विभाविना ॥१३६९॥

एत्तावता पनेसो पि, अरहा नाम अट्ठमो।
अरियो पुग्गलो होति, महाखीणासवो अयं ॥१३७०॥

अनुप्पत्तसदत्थो च, खीणा-संयोजनो इसि।[1]
सदेवकस्स लोकस्स, दक्खिणय्यो अनुत्तरो ॥१३७१॥

एत्तावता चतस्सो पि, ञाणदस्सन-सुद्धियो।
हितत्थाय हि भिक्खूनं, संखेपेनेव दस्सिता ॥१३७२॥

सद्धेन सम्मा पन भावनीया,
परियाय पञ्ञाय च भावनायं।
विसुद्धि-कामेन तपोधनेन,
भवक्खयं पत्थयता बुधेन ॥१३७३॥

इति अभिधम्मावतारे ञाणदस्सन-विसुद्धिनिद्देसो नाम बावीसतिमो परिच्छेद।

१. मुनि—म०।

तेवीसतिमो परिच्छेदो

१. किलेसपहान-कथा

(१) मग्गञाणवसेन पहान-कथा

B. 174. R. 129. S. 134. एतेसु येन ये धम्मा, पहातब्बा भवन्ति हि।
तेसं दानि करिस्सामि, पकासनमितो परं ॥१३७४॥

१. इमेसु पन चतुसु मग्गञाणेसु ये धम्मा येन ञाणेन पहातब्बा, तेसं पहानमेवं वेदितब्बं। एतानि हि यथायोगं संयोजन-किलेस-मिच्छत्त-लोकधम्म-मच्छरिय-विपल्लास-गन्थ-अगति-आसव-ओघ-योग-नीवरण-परामास-उपादान-अनुसय-मल-अकुसलकम्मपथ-अकुसल-चित्तुप्पाद-संखातानं पहानकरो ति[1]।

२. तत्थ संयोजनानी ति दस संयोजनानि। सेय्यथीदं— रूपराग-अरूपराग-मान-उद्धच्च-अविज्जानि। इमे पञ्च उद्धम्भागियसंयोजनानि नाम। सक्कायदिट्ठि, विचिकिच्छा, सीलब्बत-परामासो, कामरागो, पटिघो ति; इमे पञ्च अधोभागियसंयोजनानि नाम।

३. किलेसा ति दस किलेसा। सेय्यथीदं—लोभो, दोसो, मोहो, मानो, दिट्ठि, विचिकिच्छा, थीनं, उद्धच्चं, अहिरिकं, अनोतप्पं ति।

४. मिच्छत्तानी ति दस मिच्छत्तानि। सेय्यथीदं—मिच्छादिट्ठि, मिच्छासंकप्पो, मिच्छाकम्मन्तो, मिच्छाआजीवो, मिच्छावायामो, मिच्छासति, मिच्छासमाधि, मिच्छाञाणं, मिच्छाविमुत्ती ति।

1. ०करानि—रो०।

५. लोकधम्मा ति अट्ठ लोकधम्मा—लाभो, अलाभो, अयसो, यसो, निन्दा, पसंसा, सुखं, दुक्खं ति। इध पन कारणूपचारेन लाभा-
B.175. दिवत्थुकस्स अनुनयस्स अलाभादिवत्थुकस्स पटिघस्स च लोकधम्मा-गहणेन गहणं कतं ति वेदितब्बं।

६. मच्छरियानी ति पञ्च मच्छरियानि—आवास-मच्छरियं, कुल-मच्छरियं, लाभ-मच्छरियं, धम्म-मच्छरियं, वण्ण-मच्छरियं ति। इमानि आवासादिसु अञ्ञेसं साधारणभावं असहनाकारेन पवत्तानि मच्छरियानि।

७. विपल्लासा ति अनिच्च-दुक्ख-अनत्त-असुभेसु येव वत्थूसु
R. 130. निच्चं, सुखं, अत्ता, सुभं ति एवं पवत्ता सञ्ञा-विपल्लासो, चित्त-विपल्लासो, दिट्ठि-विपल्लासो ति इमे तयो विपल्लासा।

S. 135. ८. गन्था ति चत्तारो गन्था—अभिज्झा-कायगन्थो, ब्यापादो, सीलब्बत-परामासो, इदं-सच्चाभिनिवेसो[1] कायगन्थो ति।

९. अगती ति छन्द-दोस-मोह-भयानि।

१०. आसवा ति चत्तारो आसवा—कामराग-भवराग-मिच्छा-दिट्ठि-अविज्जासवो ति।

११. ओघ-योगानी ति पि तेसमेव अधिवचनं।

१२. नीवरणानी ति कामच्छन्दादयो। परामासो ति मिच्छा-दिट्ठिया अधिवचनं।

१३. उपादानानी ति चत्तारि उपादानानि-कामूपादा-नादीनि।

१४. अनुसया ति सत्त अनुसया—कामरागानुसयो-पटिघ-मान-दिट्ठि-विचिकिच्छा-अविज्जा-भवरागानुसयो ति।

१५. मला ति तयो मला—लोभो, दोसो, मोहो ति।

१६. अकुसलकम्मपथा ति दस अकुसलकम्मपथा। सेय्यथीदं—

१. सच्छा०—रो०।

पाणातिपातो, अदिन्नादानं, कामेसुमिच्छाचारो, मुसावादो, पिसुणावाचा, फरुसावाचा, सम्फप्पलापो, अभिज्झा, ब्यापादो, मिच्छादिट्ठी ति दस। अकुसलचित्तुप्पादा पि[1] लोभमूलानि अट्ठ, दोसमूलानि द्वे, मोहमूलानि द्वे ति इमे द्वादसा ति एतेसं संयोजनादीनं एतानि यथासम्भवं पहानकरानि।

१७. कथं ? संयोजनेसु ताव सक्कायदिट्ठि, विचिकिच्छा, सीलब्बतपरामासा, अपायगमनीया काम-राग-पटिघा ति एते पठम-मग्गञाण-वज्झा, सेसा कॉम-राग-पटिघा ओलारिका दुतिय-मग्ग-ञाणवज्झा; सुखुमा ततिय-मग्गञाण-वज्झा, रूपरागादयो पञ्च पि चतुत्थ-मग्गञाण-वज्झा[2]।

१८. एवं किलेसेसु दिट्ठि, विचिकिच्छा पठम-मग्गञाण-वज्झा, दोसो ततिय-मग्गञाण-वज्झो, लोभ-मोह-मान-थीन-उद्धच्च-अहिरिक-अनोत्तप्पानि चतुत्थ-मग्गञाण-वज्झानि। मिच्छत्तेसु मिच्छादिट्ठि, मुसावादो, मिच्छाकम्मन्तो, मिच्छाआजीवो ति इमे पठम-मग्गञाण-वज्झा। मिच्छासंकप्पो, पिसुणावाचा, फरुसा-वाचा ति इमे ततिय-मग्गञाण-वज्झा। चेतना येव चेत्थ मिच्छा-वाचा ति वेदितब्बा। सम्फप्पलाप-मिच्छावायाम-सति-समाधि-विमुत्ति-ञाणानि चतुत्थ-मग्गञाण-वज्झानि। लोकधम्मेसु पटिघो ततिय-मग्गञाण-वज्झो। अनुनयो चतुत्थ-मग्गञाण-वज्झो। यसे च पसंसाय च अनुनयो चतुत्थ-मग्गञाण-वज्झो ति एके। मच्छरियानि पठम-मग्गञाण-वज्झानि एव।

S. 136. १९. विपल्लासेसु पन अनिच्चे निच्चं, अनत्तनि अत्ता ति
R. 131. च सञ्ञा-चित्त-दिट्ठि-विपल्लासा, दुक्खे सुखं, असुभे सुभं ति

१. रो० पोत्थके नत्थि।

२. ० येव—म० पोत्थके अधिको पाठो।

सञ्ञा-चित्त-विपल्लासा ततिय-मग्गञाण-वज्झा । दुक्खे सुखं ति सञ्ञा-चित्तविपल्लासा[1] चतुत्थ-मग्गञाण-वज्झा ।

२०. गन्थेसु सीलब्बतपरामास-इदंसच्चाभिनिवेस-कायगन्था पठम-मग्गञाण-वज्झा । ब्यापदकायगन्थो ततिय-मग्गञाण-वज्झो ।
B. 177. अभिज्झाकायगन्थो चतुत्थ-मग्गञाण-वज्झो व । अगतियो पठम-मग्गञाण-वज्झा ।

२१. आसवेसु दिट्ठासवो पठम-ञाण-वज्झो, कामासवो ततिय-ञाण-वज्झो । इतरे द्वे चतुत्थ-ञाण-वज्झा । ओघ-योगेसु पि एसेव नयो ।

२२. नीवरणेसु विचिकिच्छा-नीवरणं पठम-ञाण-वज्झं । कामच्छन्दो ब्यापादो कुक्कुच्चं ति तीणि ततिय-ञाण-वज्झानि । थीनमिद्ध-उद्धच्चानि चतुत्थ-ञाण-वज्झानि । परामासो पठम-ञाण-वज्झो ।

२३. उपादानेसु सब्बेसं पि लोकियधम्मानं वत्थुकामवसेन कामा ति आगतत्ता रूपारूपेसु रागो पि कामूपादाने पतति, तस्मा तं च कामूपादानं चतुत्थ-ञाण-वज्झं । सेसानि पठम-ञाण-वज्झानि । अनुसयेसु दिट्ठि-विचिकिच्छा-अनुसया पठम-ञाण-वज्झा; कामराग-पटिघानुसया ततिय-ञाण-वज्झा; मान-भवराग-अविज्जानुसया चतुत्थ-ञाण-वज्झा ।

२४. मलेसु दोसमलं ततिय-ञाण-वज्झं, इतरानि चतुत्थ-ञाण-वज्झानेव ।

२५. अकुसलकम्मपथेसु पि[2] पाणातिपातो अदिन्नादानं मिच्छाचारो मुसावादो मिच्छादिट्ठी ति इमे पठम-ञाण-वज्झा; पिसुणावाचा फरुसावाचा ब्यापादो च ततिय-ञाण-वज्झा; सम्फप्पलापो अभिज्झा च चतुत्थ-ञाण-वज्झा व ।

---

१. म० पोत्थके नत्थि ।
२. म० पोत्थके नत्थि ।

२६. अकुसलचित्तुप्पादेसु चत्तारो दिट्ठिगतचित्तुप्पादा विचिकिच्छा-सम्पयुत्तो चाति पञ्च पठम-ञाण-वज्झा। द्वे पटिघ-सम्पयुत्ता ततिय-ञाण-वज्झा। सेसा चतुत्थ-ञाण-वज्झाति। यं च येन वज्झं तं तेन पहातब्बं नाम। तेन वुत्तं—"एतेसं संयोजनादीनं धम्मानं, एतानि यथायोगं पहानकरानी" ति।

S. 137. एतेसु ञाणेसु च येन येन,
B. 178. यो यो हि धम्मो समुपेति घातं।
सो सो असेसेन च तेन तेन,
सन्बस्सितो साधु मया पनेवं ॥१३७५॥

(२) परिञ्ञादिकथा

R. 132. परिञ्ञादीनि किच्चानि, यानि वुत्तानि सत्थुना।
सच्चाभिसमये तानि, पवक्खामि इतो परं ॥१३७६॥

एकेकस्स पनेतेसु, ञाणस्सेकक्खणे सिया।
परिञ्ञा च पहानं च, सच्छिकिरिया च भावना ॥१३७७॥

परिञ्ञादीनि एतानि, किच्चानेकक्खणे पन।
यथा सभावतो[1] तानि, जानितब्बानि विञ्ञुना ॥१३७८॥

पदीपो हि यथा लोके, अपुब्बं अचरिमं इध।
चत्तारि पन किच्चानि, करोतेकक्खणे पन ॥१३७९॥

आलोकं च विदंसेति, नासेति तिमिरं पि च।
परियादियति तेलं च, वट्टिं झापेति एकतो ॥१३८०॥

एवं तं मग्गञाणं पि, अपुब्बं अचरिमं पन।
चत्तारि पि च किच्चानि, करोतेकक्खणे पन ॥१३८१॥

१. सभावतो—म०।

परिञ्ञाभिसमयेन,[1] दुक्खं अभिसमेति सो।
पहानाभिसमयेन,[2] तथा समुदयं पि च ॥१३८२॥

भावना विधिना येव, मग्गं अभिसमेति तं।
आरम्मण-क्रिया येव, निरोधं सच्छिकरोति सो ॥१३८३॥

२७. वुत्तं पि चेतं—"मग्गसमङ्गिस्स ञाणं; दुक्खे पेतं ञाणं, दुक्खसमुदये पेतं ञाणं, दुक्खनिरोधे पेतं ञाणं, दुक्खनिरोधगामिनिया
B. 179. पटिपदाय पेतं ञाणं" ति। तत्थ यथा पदीपो वट्टिं झापेति, एवं मग्गञाणं दुक्खं परिजानाति; यथा अन्धकारं नासेति, एवं समुदयं पजहति; यथा आलोकं विदंसेति, एवं सहजाताधिपतिपच्चयताय सम्मासंकप्पादि-मग्गं भावेति; यथा तेलं परियादियति, एवं किलेस-परियादानेन निरोधं सच्छिकरोती ति वेदितब्बं।

उग्गच्छन्तो यथादिच्चो, अपुब्बं[3] अचरिमं पन।
चत्तारि पन किच्चानि, करोतेकक्कणे इध ॥१३८४॥

S. 138. ओभासेति च रूपानि, नासेति तिमिरं पि च।
आलोकं च विदंसेति, सीतं च पटिहञ्जति ॥१३८५॥

यथा च महती नावा, अपुब्बं अचरिमं पन।
चत्तारि पन किच्चानि, करोतेकक्खणे इध ॥१३८६॥

जहति ओरिमं तीरं, सोतं छिन्दति सा पन।
तथा वहति भण्डं च, तीरं अप्पेति पारिमं ॥१३८७॥

नावा ओरिमतीरस्स, यथा पजहनं पन।
तथेव मग्ग-ञाणस्स, दुक्खस्स परिजाननं ॥१३८८॥

---

१. समयेनेव—म०।

२. समयेमेव—म०।

३. अपुब्बा—म०।

R. 133. यथा छिन्दति सा[1] सोतं, तण्हं जहति तं तथा।
यथा वहति तं भण्डं, सहजातादिना पन ॥१३८९॥

तथेव पच्चयन्तेन, मग्गं भावेति नामसो।
तथा[2] पारं पन एवं, निरोधारम्मणं भवे ॥१३९०॥

लोकुत्तरेन निद्दिट्ठा, या लोकुत्तर-भावना।
सा संखेप-नयेनेवं, मया साधु पकासिता ॥१३९१॥

B. 180. को हि नाम नरो लोके, लोकुत्तर-सुखावहं।
भावनं पन पञ्ञाय, न च भावेय्य पण्डितो ॥१३९२॥

इदं[3] विदित्वा हित-भावनं पदं,[4]
उपेति यो वे सुखसंहितं हितं।
विधुय्य-चित्तस्स अनुत्तमं तमं,
उपेति चाविग्गहकं पदं पदं ॥१३९३॥

इति अभिधम्मावतारे ञाणदस्सन विसुद्धि-निद्देसो नाम तेवीसतिमो परिच्छेदो।

---

१. तं—म०।
२. यथा—म०।
३. इमं—म०।
४. वनं—सी०।

चतुवीसतिमो परिच्छेदो

१. पच्चय-निद्देसो

(१) पच्चय-कथा

R. 134 येसं पच्चयधम्मानं, वसा सप्पच्चया इमे।
धम्मा ते पच्चये चाहं, दस्सयिस्सामितो परं ॥१३९४॥

१. कतमे पच्चया ति? वुच्चते—"हेतु-आरम्मण-अधिपति-अनन्तर-समनन्तर-सहजात-अञ्ञमञ्ञ-निस्सय-उपनिस्सय-पुरेजात-पच्छाजात-आसेवन-कम्म-विपाक-आहार-इन्द्रिय-झान-मग्ग-सम्पयुत्त-विप्पयुत्त-अत्थि-विगत-नत्थि-अविगतवसेन चतुवीसतिधा होन्ति"।

S. 139. २. तत्थ हेतुपच्चयो ति लोभो, दोसो, मोहो; अलोभो, अदोसो, अमोहो ति इमे छ धम्मा हेतुपच्चयो[1]।

३. आरम्मणपच्चयो ति सब्बे लोकिया लोकुत्तरा। यं यं धम्मं आरब्भ ये ये धम्मा उप्पज्जन्ति चित्त-चेतसिका, ते ते धम्मा तेसं तेसं धम्मानं आरम्मणपच्चयेन पच्चयो।

४. अधिपतिपच्चयो ति एत्थ सहजाताधिपति, आरम्मणा-
B. 181. धिपतिवसेन दुविधो। तत्थ सहजाताधिपति-छन्द-चित्त-विरिय-वीमंसानं वसेन चतुब्बिधो। आरम्मणाधिपति पन दोमनस्स-विचिकिच्छा-उद्धच्च-सहगतेन किरियाब्याकताकुसलविपाके च अनिट्ठ-सम्मतं च रूपं ठपेत्वा अवसेसं।

५-६. अनन्तरपच्चयो ति अनन्तरनिरुद्धा चित्त-चेतसिका धम्मा तथा समनन्तरपच्चयो ति[1]।

---

१. पच्चया—म०।

७-९. सहजातपच्चयो ति चित्त-चेतसिका, महाभूता चेव हदयवत्थु च। तथा अञ्ञमञ्ञपच्चयो निस्सय-पच्चयो ति वत्थु-रूपानि चेव महाभूता, चित्तचेतसिका च।

१०. उपनिस्सयपच्चयो ति आरम्मण-अनन्तर-पकतूपनिस्सय-वसेन तिविधो। तत्थ आरम्मणूपनिस्सयो आरम्मणाधिपति येव। अनन्तरूपनिस्सयो पन अनन्तरपच्चयो व। पकतूपनिस्सयो पन कायिक-सुख - दुख-उतु-भोजन-सेनासन-पुग्गला-सद्धा - सील-सुण-सुत-चाग-पञ्ञा-राग-दोस-मोहादयो च।

R. 135. ११. पुरेजातपच्चयो वत्थारम्मण-वसेन दुविधो। तत्थ वत्थु-पुरेजातो नाम वत्थु-रूपानि। आरम्मणपुरेजातो नाम पच्चु-प्पन्नरूपादीनेव।

१२. पच्छाजातपच्चयो ति चित्त-चेतसिका च।

१३. आसेवनपच्चयो ति ठपेत्वा आवज्जनद्वयं लोकिय-कुसलाकुसल-क्रियाब्याकत-धम्मा च[1]।

१४. कम्मपच्चयो ति सहजात-नानाक्खणिक-वसेन दुविधो। तत्थ सहजाता लोकिय-लोकुत्तरा एव। नानाक्खणिका पन सासव-कुसलाकुसल-चेतना च अनासवकुसलचेतना अनन्तरमेव अत्तनो विपाकस्स पच्चयो होति।

१५. विपाकपच्चयो ति विपाक-चित्तचेतसिका।

१६. आहारपच्चयो ति कबलिङ्काराहार-फस्स-चेतना-विञ्ञाणाहार-वसेन चतुब्बिधो।

R. 182. १७. इन्द्रियपच्चयो ति चक्खादयो जीवित-सुख-दुक्ख-सोमनस्स-दोमनस्स - उपेक्खा-सद्धा - विरिय-सति-समाधि - पञ्ञा-

---

१. व—म० रो०।

अनञ्ञातञ्ञस्सामितिन्द्रिय-अञ्ञिन्द्रिय-अञ्ञाताविन्द्रियानी ति बावीसतिन्द्रियानि[1] । तेसु इत्थिन्द्रिय-पुरिसिन्द्रियानि वज्जेत्वा वीसतिन्द्रियानि होन्ति ।

१८. झानपच्चयो ति वितक्क-विचार-पीति-सुख-चित्तेकग्गतावसेन पञ्चविधो ।

१९. मग्गपच्चयो ति सम्मा[2]दिट्ठि-संकप्प-वायाम-सति-समाधि-सम्मावाचा-सम्माकम्मन्त-आजीव-मिच्छादिट्ठि-वसेन नवविधो ।

S. 140. २०. सम्पयुत्तपच्चयो ति चित्त-चेतसिका च[3] ।

२१. विप्पयुत्तपच्चयो ति वत्थु पुरेजातानि चेव पच्छाजाता चित्त-चेतसिका च ।

२२. अत्थिपच्चयो ति जीवितिन्द्रिय-कवलिङ्काराहारारम्मण-पुरेजातानि चेव निस्सयपच्चये वुत्त-धम्मा च ।

२३–२५. नत्थि पच्चयो ति अनन्तरपच्चयो व तथा विगतपच्चयो च । अविगतपच्चयो ति अत्थिपच्चयो व ।

एवं इमे चतुवीसति पच्चया नाम ।

(२) नाम-रूप-पच्चयता-कथा

२६. एत्थ पन कतीहाकारेहि रूपं रूपस्स पच्चयो होती ति ? यथारहं सहजात-अञ्ञमञ्ञ-निस्सय-आहारिन्द्रिय-अत्थि-अविगत-वसेन सत्तधा पच्चयो होति । रूपं अरूपस्स यथारहं आरम्मण-अधिपति - सहजात-अञ्ञमञ्ञ-निस्सय- उपनिस्सय-पुरेजात-इन्द्रिय-विप्पयुत्त-अत्थि-अविगत-वसेन एकादसहि आकारेहि पच्चयो होति । रूपं रूपारूपस्सा ति नत्थि ।

---

१. वीसतिन्द्रियानि—म० ।
२. म० पोत्थके नत्थि ।
३. व—म० रो ।

सत्तधा रूपं रूपस्स, भवतेकादसेहि तं।
पच्चयो नाम-धम्मस्स, मिस्सकस्स न किञ्चि तु ॥१३६५॥

B. 183. २७. अरूपं अरूपस्स यथारहं हेतु-आरम्मण-अधिपति-अनन्तर-समनन्तर-सहजात-अञ्ञमञ्ञ - निस्सय-उपनिस्सय-आसेवन- कम्म-
R. 136. विपाक - आहार - इन्द्रिय-झान-मग्ग-सम्पयुत्त-अत्थि-नत्थि - विगत-अविगत-वसेन एकवीसतिधा पच्चयो होति। अरूपं रूपस्स यथारहं हेतु-अधिपति-सहजात-अञ्ञमञ्ञ- निस्सय-पच्छाजात-कम्म-विपाक-आहार-इन्द्रिय-झान-मग्ग-विप्पयुत्त-अत्थि-अविगतवसेन पण्णरसधा पच्चयो होति। अरूपं रूपारूपस्स यथारहं हेतु-अधिपति-सहजात-अञ्ञमञ्ञ-निस्सय-कम्म-विपाक-आहार-इन्द्रिय-झान-मग्ग-अत्थि-अविगतबसेन तेरसधा पच्चयो होति।

एकवीसतिधा नामं, पच्चयो भवतत्तनो।
तिपञ्चहि च रूपस्स, उभिन्नं तेरसधा पन ॥१३६६॥

२८. रूपारूपं रूपस्स यथारहं सहजात-निस्सय-अत्थि-अविगतवसेन चतुधा पच्चयो होति। रूपारूपं अरूपस्स यथारहं सहजात-अञ्ञमञ्ञ-निस्सय-इन्द्रिय-अत्थि-अविगतवसेन छधा पच्चयो होति। रूपारूपं रूपस्सा ति नत्थि।

उभो पि रूपधम्मस्स, चतुधा होति पच्चयो।
छब्बिधा नाम-धम्मस्स, मिस्सकस्स न किञ्चि तु ॥१३६७॥

(३) पच्चयानं रूपारूप-निदस्सन-कथा

२९. एतेसु पन पच्चयेसु कति रूपा, कति अरूपा, कति
S. 141. मिस्सका ति ? पुरेजातपच्चयो एको रूपधम्मो व[1]। हेतु-अनन्तर-समनन्तर-पच्छाजात-आसेवन-कम्म-विपाक-झान-मग्ग-सम्पयुत्त-

---

१. रो० पोत्थके नत्थि।

नत्थि-विगतानं वसेन द्वादसपच्चया अरूपधम्मा व[1] । अवसेसा पन एकादस पच्चया रूपारूप-मिस्सका ति वेदितब्बा ।

(४) कालवसेन पच्चय-कथा

३०. पुन कालवसेन हेतु-सहजात-अञ्ञमञ्ञ-निस्सय-पुरेजात-पच्छाजात - विपाक-आहार- इन्द्रिय-झान- मग्ग-सम्पयुत्त- विप्पयुत्त-अत्थि-अविगतानं वसेन पण्णरस पच्चया पच्चुप्पन्ना व होन्ति । अनन्तर-समनन्तर-आसेवन-नत्थि-विगत-पच्चया अतीता व । कम्मपच्चयो अतीतो वा होति पच्चुप्पन्नो वा । आरम्मण-अधिपति-
B. 184 उपनिस्सया तिकालिका होन्ति कालविमुत्ता च ।

पच्चुप्पन्ना व होन्तेत्थ, पच्चया दस पञ्च च ।
अतीता पन[2] पञ्चेको, द्वेकालिको च[3] दस्सितो ।
तयो तेकालिका चेव, विमुत्ता चापि कालतो ॥१३९८॥

R. 137 ३१. सब्बे पनिमे चतुवीसति पच्चया यथारहं आरम्मण-उपनिस्सय-कम्म-अत्थि-पच्चयानं वसेन चतूसु पच्चयेसु संगहं गच्छन्ती ति वेदितब्बा ।

इति अभिधम्मावतारे पच्चय-निद्देसो नाम चतुवीसतिमो परिच्छेदो ।

(५) निगमन-कथा

अभि[illegible]यं, [illegible]करो [illegible]गम्भीरो ।
[illegible] निपुणं बुद्धिं, भिक्खुना पन सोतब्बो ॥१३९९॥

१. म० पोत्थके नत्थि ।
२. येव—म० ।
३. व—म० ।

सुमतिमतिविचारबोधनो,
विमति विमोहविनासनो अयं।
कुमतिमति महातमो हरो,
पटुमतिहासकरो कतो[1] मया ॥१४००॥

यतो सुमतिवामको नमतो,
आयाचि असमानतो आनतो।
ततो विरचितो[2] सुवा तोसवा,
मया हितविभावना भावना ॥१४०१॥

B. 185. अत्थतो गन्थतो वापि, युत्तितो वापि एत्थ च।
अयुत्तं वा विरुद्धं वा, यदि दिस्सति किञ्चिपि ॥१४०२॥

S. 14[illegible]. पुब्बापरं विलोकेत्वा, विचारेत्वा पुनप्पुनं।
धीमता तं गहेतब्बं, गहेतब्बं न कोसले ॥१४०३॥

लिपिदोसा ब्यवधानानं, गतियो दुल्लभा पि च।
तस्मा उपपरिक्खित्वा, वेदितब्बं विभाविना ॥१४०४॥

निकायन्तरलद्धीहि, असम्मिस्सो अनाकुलो।
महाविहारवासीनं, वाचनामग्गनिस्सितो ॥१४०५॥

मधुरक्खरसंयुत्तो, अत्थो यस्मा पकासितो।
तस्मा हितत्थकामेन, कातब्बो एत्थ आदरो ॥१४०६॥

सद्धम्मट्ठितिकामेन, करोन्तेन च यं मया।
पुञ्ञं अधिगतं तेन, सुखं पप्पोन्तु पाणिनो ॥१४०७॥

अन्तरायं विना चायं, यथा सिद्धिमुपागतो।
तथा कल्याणसंकप्पा, सिद्धिं गच्छन्तु पाणिनं ॥१४०८॥

१. मतो—म०।
२. रचितो—म०।

R. 138. नरनारिगणाकिण्णे, असंकिण्ण-कुलाकुले।
फीते सब्बङ्गसम्पन्ने, पसन्नसरितूदके ॥१४०९॥

नानारतनसम्पुण्णे, विविधापणसंकटे।
कावेरिपट्टने रम्मे, नानारामोपसोभिते ॥१४१०॥

केलास-सिखराकार-पासाद-पतिमण्डिते।
कारिते कण्हदासेन, दस्सनीये मनोरमे ॥१४११॥

विहारे विविधाकार-चारु-पाकार-गोपुरे।
तत्थ पाचीनपासादे, मया निवसता सता ॥१४१२॥

रम्मसल्लेख-साखल्य-सीलादिगुणसोभिता[1]।
अयं सुमतिना साधु, याचितेन ततो[2] ततो[2] ॥१४१३॥

B. 186. देवा कालेन वस्सन्तु, वस्सं वस्सवलाहका।
पालयन्तु महीपाला, धम्मतो सकलं महिं ॥१४१४॥

याव तिट्ठति लोकस्मिं, हिमवा पब्बतुत्तमो।
ताव तिट्ठतु सद्धम्मो, धम्मराजस्स सत्थुनो ति ॥१४१५॥

इति अभिधम्मावतारो नाम गन्थो समत्तो। उरगपुरनिवासिकेन आचरियेन भदन्तबुद्धदत्तेन[3] कतो अभिधम्मावतारो नामायं।

1. सोभिना—म० रो०।
2. कतो सता—म०; कतो ततो—रो०।
3. ० सीलाचारसम्पन्नेन—म० पोत्थके अधिको पाठो।

अनुक्कमणिका

(१) गाथा-पठम-पाद-अनुक्कमणिका

अ

गाथायो	पिट्ठे
अक्खिकूपट्ठिना हेट्ठा,	६८
अकारणमिदं सब्बं,	२४
अङ्गुलं द्वयङ्गुलं भीयो,	१५६
अच्चन्तममतं सन्तं,	१२१
अचित्तका सचित्ता च,	५०
अज्झत्तिक-बहिद्धा च,	१११
अञ्ञमञ्ञाविनिब्भोग,	११०
अञ्ञस्स अञ्ञतो चेव,	६४
अञ्ञं किञ्चि पि कातब्बं,	१८५
अञ्ञं पन च अञ्ञस्मि,	११०
अट्ठकाममहापाका,	४७, ६७
अट्ठ-ञाण-वसेनेव,	१८२
अट्ठ ञाणानि नामेत्थ,	१८२
अट्ठन्नं तु परित्तानं,	६०
अट्ठारसेव चित्तानि,	५६
अट्ठारसेव निप्फन्ना,	११०
अट्ठिन्द्रियानि वत्थु च,	१०७, ११२
अट्ठेव कामपुञ्ञानि	६२,
अट्ठेव च महापाका,	८५
अत्तनो अत्तनो पाका,	६१
अत्तनो कुसलेहेव,	१५
अत्तनो मग्गभावेन,	१७
अत्तनो वसनट्ठानं,	१३७
अत्थतो उभयम्पेतं,	१०५
अत्थतो गन्थतो वापि,	२०३
अत्थब्यञ्जनसालिनं,	१२१
अत्थसाधक-चित्तं तं,	१५६
अतक्कसहिता सञ्ञा,	१४२
अतिमति-करं अघिनीहरं,	१२६
अतीतस्मि भवे तस्स,	६२
अथ भावेतु-कामेन,	१५०
अथवा विज्जमानं तं,	६५
अथस्स ततियज्झाना,	१४५
अथस्स पठमज्झाना,	१४३
अथा पि पन एकन्त,	६३
अधिगच्छति यो इमं अनुनं,	३८
अन्तरायं विना चायं,	२०३
अन्धज्जनानं हदयन्धकारं,	८१

अन्नपानादिकं वत्थू, १०३
अनन्त-करुणा-पञ्ञं, ३
अनन्त-ञाणेन निरङ्गणेन, ७२
अनमतग्गसंसार, १८६
अनागतं सञ्ञाणस्स, १५९
अनागतंसञाणं च, १६०
अनागामिस्स तत्थेव, ५६
अनापज्जितुकामता, १५२
अनिट्ठानिट्ठमज्झत्त, १७
अनिच्चं दुक्खमनत्ता ति, १८३
अनिच्चं संखतं चात्ति, १०९
अनिच्चं संखतं चेतं, १०९
अनुप्पत्तसदत्थो च, १९०
अनुपस्सना ञाणं ति, १७८
अनुरूपे विहारस्मिं, १३४
अनुलोमावसानं हि, १८५
अप्पणा चेतसो तानि, १४०
अप्पणाय नयो पेत्थ, १५२
अप्पणायनुलोमत्ता, १४०
अप्पणाय हि कोसल्लं, १२९
अप्पणायावहेस्वेत्थ, १३२
अप्पणं पन पत्वा वा, १४२
अप्पणाय पनङ्गानि, १३८
अपरानि चतस्सो पि, ५२
अपरानि च द्वे होन्ति, ५२
अपरियापन्नतो चेव ७०
अपरियापन्नपाका पि, ६९
अपरियापन्नपुञ्ञं पि, ६९
अपायभूमियो हित्वा, ५३
अब्यापादेन मेत्ता पि, २३
अभाव-गब्भसेय्यानं, ११४
अभावोधिपतीनञ्च, १६
अभिञ्ञा द्वय-चित्तस्स, ७०
अभिञ्ञा नाम भिक्खूनं, १५४
अभिञ्ञापादकज्झाना, १५७
अभिञ्ञा-पादकज्झानं, १५५
अभिञ्ञा मानसा द्वे पि, ६७
अभिधम्मावतारेन, २१
अभिधम्मावतारोयं, ९५, २०२
अभिनीहारक्खमं कत्वा, १५८
अमग्गङ्गानि नामेत्थ, ४२
अमानुसिं रतिं नाम, १८०
अयं ताव कथा इट्ठ, ७८
अयं तु पठमुप्पन्नो, २४
अरहत्तफलं पाको, ५६
अरहतो पन चित्तानि, ६१
अरहतो पन तत्थेव, ५८
अरहन्तस्स तीस्वेव, ५७
अरुप्पकुसलं चापि, ६९
अरूपा पि क्रिया सब्बा, ६१
अरूपावचरपाका च, ४४
अरूपावचरपाकानं, ६९
अरूपे च अपाये च, ५३
अरूपे पि पनेतस्स, १०७

अविज्जित्वा अधिट्ठित्वा, १४२
अवसाने पनेकं तु, १४०, १४३, १४५, १४६
अवूपसन्त-भावस्स, १४१
अविज्जाय पटिच्छन्न-, ६३
अविज्जासमुदया रूप-, १७८
अविञ्ञत्तिजनत्ता हि, १२
अविञ्ञाणक-सद्दो यो, ६४
अविसेसेन पुञ्ञाभि-, ६१
अस्मा लोका परं लोकं, १२८
असङ्खार-ससङ्खार, १२
असद्धो अकतञ्ञू च, ११६, १२८
असम्भेदेन कायस्स, ८५
असम्भेदा मनस्सा पि, ८५
असम्भेदे चक्खुस्स, ८४
असम्भेदेन जीव्हाय, ८४
असुभा च दसेवेत्थ, १३१
असुभानि दसाहार-सञ्ञा-, १३३
असुभानि दसेवेत्थ, १३३
अहिरीकमनोतप्पं, ४१
अहिरीकं अनोतप्पं. ४१
अहेतुकस्स वुत्तेहि, ५५
अहेतुकस्स सत्तस्स, ५५
अहेतु-द्वि-तिहेतू ति, ५०
अहेतुपटिसन्धिस्स, ७७
अहेतुमेकहेतुं च, ४५
अहो सन्ता वतायं तु, १५२

आ

आकारेन समेनेव, १३६
आकारेहि पन द्वीहि, १३८
आकास-गत-विञ्ञाणं, १५१
आकास-फुट्ठविञ्ञाणे, १५०
आकासो इति वानन्तो, १४६
आकासो यमनन्तो ति, १५०
आगन्तुक-भवङ्गं ति, ७३
आगन्तुकं भवङ्गं तु, ७४
आदितो व गहेतब्बा, १३४
आदिना पुञ्ञचित्तेन, २३
आदि-ब्रह्म-विहारा हि, १३३
आदिमग्गो तयो पाका, ६१
आनापानसती एत्थ, १३४
आनिसंसे अनेके पि, १८७
आपाय भूमिया हित्वा, ५३
आभिधम्मिक-भिक्खूनं, ४
आरक्खणे असन्तस्मि, १३८
आरम्मणत्तिका वुत्ता, १६०
आरम्मणवसेनेव, ७४
आरम्मणातिक्कमतो, १५३
आरम्मणेन होतेव, ७३
आलोको एत्थ होतू ति, १५८
आलोकं च विदंसेति, १६५
आलोकं पन वड्ढेत्वा, १५६
आवज्जतो हि तस्सेतं, १४६

आवज्जन-समापत्ति, १४२
आवज्जने निरुद्धस्मिं, १५७
आवज्जनं किमस्सा ति, ८०
आवज्जनं च कत्तब्बं, १५०
आवज्जितब्बमेवं हि, १५१
आवासो गोचरो भस्सं, १३६
आवासो च कुलं लाभो, १३१
आसन्न-दुतियारूप्प-, १५१
आसन्न-पठमारूप-, १५०
आसन्नरूपावचर-, १४६
आसयानुसये ञाणं, ६७
आसेवति च भावेति, १४१, १४६, १५०, १५२

इ

इच्चेवं तु परिच्छिज्ज, १५९
इट्ठादिभेदो पञ्चेव, ६६
इट्ठारम्मण-योगस्मिं, ३६, ७६
इट्ठे आरम्मणे चक्खु, ७७
इत्थिन्द्रियं पटिच्चेव, १०१
इत्थिभावो पुमत्तं च, ११०
इति अट्ठङ्गसम्पन्ने, १५४
इति आदीनवं दिस्वा, १४२, १४३, १४५
इति नेकेहि नामेहि, १८४
इतो परं करिस्सामि, १५४
इतो परं तु भिक्खुस्स, १८५
इतो परं पवक्खामि, ४४, ५०, ११४
इदं अट्ठविधं चित्तं, ६, १३
इदानि पन सब्बेसं, ६२
इदं तु पन ओपम्मं, ८३
इदं पसाद-चक्खू ति, ६६
इदं विदित्वा हित-भावनं पदं, १६७
इधेकचत्ताळीसेव, ७०
इधाकुसल-चित्तेसु, ७८
इम सब्बं पनेकन्त-, १३२
इमस्स नामरूपस्स, १७८
इमस्सा पि च ञाणस्स, १८८, १८६, १६०
इमिना पन ञाणेन, १७७
इमेसु कतपुञ्ञेहि, १५८
इमेसु पन रूपेसु, १०६
इमेसु पन रूपानं, ६८
इमं चाभिधम्मावतारं सुसारं, ६३
इस्सा-मच्छेर-कुक्कुच्चा, ४१

ई

ईसकं पि लयं यन्तं, १३६

उ

उग्गच्छन्तो यथादिच्चो, १६६
उग्गहेत्वा पनञ्ञत्र, १३४
उग्घाटेन्तो हि कसिणं, १४६
उच्चे तत्थ निसीदित्वा, १३६
उत्तरं तु मनुस्सानं, १३०
उतु-बीज-नियामो च, ८०

उदके दण्डराजी व, १७६
उदयब्बय-ञाणं तु, १८२
उदयब्बय-मनक्कारं, १७८
उदयब्बये च भङ्गे च, १८२
उद्दानतो दुवे कामा, ५
उद्धं-उद्धं-अरूपीनं, ६०
उप्पादनक्कमो पिस्स, १५८
उपकारो हि सो तस्स, ८७
उपचयो सन्ततिरूपं, ६६
उपत्थम्भियमानं तं, ६६
उपादाय च रूपेन, ३६
उपेक्खा सहगताहेतु, ७८, ६०
उपेक्खासहगते चित्ते, ७६
उपेक्खा-सहगतेस्वेव, ७४
उपेक्खा-सहगतं तस्मा, १४६
उपेक्खासहिताहेतु, ७६
उपेक्खा-युत्त-चित्तेसु, ३१
उभतोब्यञ्जनस्सा पि, १०२
उभिन्नमन्तरा एतं, १८५
उभो पि रूपधम्मस्स, २०१
उम्मीलेत्वा निमीलेत्वा, १३६

ए

एकग्गता मनक्कारो, ३६
एकङ्गविप्पहीनं तु, १४६
एकचित्तक्खणा येव, १४०
एकचित्तं दुमग्गङ्गं ति, ४२
एकतिंसेव चित्तानि, ५८
एक-द्वि-ति-चतुट्ठान, ४६
एकनवुतिया चित्ते, ४०
एकन्तेन तथा चेतं, ८६
एकपञ्ञास-चित्तेसु, ४०
एक-विधादिनये पनिमस्मिं, ४०
एकवीसति चित्तानि, ६०
एकवीसति पुञ्ञानि, २१
एकवीसतिधा नामं, २०१
एकवीससतं सब्बे, ३६
एकस्मा हि यथा बीजा, ७५
एकस्मिं पन सन्ताने, ६४
एकस्मिं विसये येव, १४६
एकस्सासेवनं नत्थि, १८७
एकस्सेकेन कप्पेन, १२८
एकसत्तति सेसा हि, ४४
एकादस-क्रिया होन्ति, ६१
एकादसन्नमेतेसं, ६६
एकादसविधं कामे, २०
एकादसविधानं तु, ८७
एकादसविधे चित्ते, ८५
एकादस-विधं चित्तं, ४२
एकादसेकतो जाता, १०८
एकाय चेतनायेका, ७२
एकाय चेतनायेत्थ, ७३
एकाय चेतना येवं, ७४, ७६
एकूनतिंस कम्मानि, ७२
एकूनतिंस-चित्तेसु, ४१
एकूननवुति सब्बे, २१

एकूनासीतिया चित्ते, ४०
एकूनासीतिया सत्त, ४३
एकेकारम्मणं चित्तं, ४५
एकेकारम्मणं छक्कं, ४७, ४८
एकेकारम्मणं द्वीसु, ८३
एकेनावज्जनेनेव, १८६
एकेकस्स पनेतेसु, १९५
एकं सत्तरसस्वेव, ५३
एतासं पत तिस्सनं, १०५
एतासं पन सत्तन्नं, १६०
एतेसु ञाणेसु च येन येन, १९५
एत्तावता पनेसो पि १८९
एत्तावता चतस्सो पि, १९०
एत्तावता पनेसो पि, १९०
एत्थ चक्खु द्विधा वुत्ता, ९७
एत्थोभासादयो धम्मा, १८१
एत्थं चेतस्स चित्तस्स, ९३
एत्तावता पनेसो हि, १८७, १८८
एतेसु येन ते धम्मा, १९१
एतेसं पन चित्तानं, ६४
एतेसं पन सब्बेसं, ५१
एवमट्ठ कत्वान, ७६
एवमादि-गुणोपेतं, १३१
एवमादीनवं दिस्वा, १४९, १५०, १५१
एवमिदं द्वयं चापि, १०९
एवमेत्तावता तेन, १७९
एवमेत्तावता वुत्ता, १४६
एवमेतेसु चक्खुं च, १०१
एवमेव च रूपस्स, ८६
एवमेव च विञ्ञाणं, ९३
एवमेव पन छट्ठे, १४०
एवमेव ससङ्खार-, ७४
एवं चत्तारि चित्तानि, ७७
एवं च पन विञ्ञाय, १२१
एवं चाधिगतं होति, १४१
एवं छत्तिसधा पाकं, १८
एवं तस्स करोन्तस्स, १३६
एवं ताव भवेस्वे ते, ९१
एवं-तिविध-कल्याणं, १४६
एवं तं मग्गञाणं पि, १९५
एवं तं मग्गञाणं पि, १९५
एवं थामगते तस्मिं, १५६
एवं नानप्पकारेहि, १७७
एवं निमित्ताभिमुखं, १३
एवं पच्चयतो पेत्थ, १७६
एवं पि च न वत्तब्बं, १०६
एवं पि पटिपन्नस्स, १३
एवं पुञ्ञाभिसंखारो, ९१
एवं भावयतो तस्स, १३६
एवं भूमिवसेनेव, ५४
एवं मनसिकत्वान, १५०, १५१
एवं येवापन सब्बे, ३२
एवं रूपुदयो होति, १७९
एवं विपस्सना-वीथि, १८०
एवं सन्ते तु तेसं पि, १८०
एवं सन्ते तु धम्मानं, ११०
एव सन्ते तु हेतूनं, ८८
एवं सन्ते पि तं कम्मं, ९४
एवं सब्बमिदं चित्तं, ९३
एवं सो पच्चवेक्खित्वा, १८८

एवं हि एपमाकासं, १५३
एवं हि सम्पादयतो, १३
एस्वेव च नयो ञेय्या, ६१
एसे व च नयो ञेय्यो, ८६, १०२, ११५, १८८
एसो येव नयो सोत, ८४

ओ

ओजा सक्कोति पालेतुं, १०३
ओपपातिकसत्तानं, ११५
ओभासेति च रूपानि, १६६
ओभासो पीति पस्सद्धि, १७६

क

कङ्खावितरणं नाम, १७७
कटत्तारूपजातानं. ८८
कणि ट्ठमग्गवज्जानि, ५१
कत्तब्बं अत्थकामेन, १३०
कत्तब्बं कसिणं झानं, १३५
कति चित्तानि जायन्ति, ५६
कतत्ता पच्चयो कम्मं, ६५
कतत्ता येव तं कम्मं, ६५
कथं अनुप्पादेतब्बं, १५६
कदली-सुपिनालात- १७६
कन्नु सत्तो ति पच्चेसि, १२६
कम्मं आयूहिते तेसं, ७४
कम्मजो इत्थिभावो यं, १०१
कम्मट्ठाना ति सब्बानि, १३२
कम्मट्ठानेसु एतेसु, १३२
कम्मट्ठानेसु हेतेसु, १३४
कम्मट्ठानं गहेत्वान, १३४
कम्मट्ठानं गहेतब्बं, १३१
कम्मेन वीसति रूपा, १०८
कम्मं उतु च चित्तं च, १०७
कम्मं कातुं न सक्कोति, १०५
कम्मं कम्मनिमित्तं च, ८५
कम्मं कम्मनिमित्तं वा, ६२
करोति पनिदं चित्तं, १४८
करोतो मनसा एवं, १४६
कलाप-सम्मसनेनेव, १७८
कस्मा अरहतो मग्ग-, ६८
कस्मा पनेत्थ मेत्ता च, २३
कस्मा पनेत्थ फस्सो व, २४
कस्मा येवापना धम्मा, २३
कस्मा हि जनकानं तु, १०६
कसिणानुलोमतादीहि, १५४
कसिणुग्घाटिमाकास-, १४६
कातब्बो पन सीलस्मि, १३१
कामच्छन्दो च ब्यापादो, १४१
कामतो च क्रिया पञ्च, ६७
कामरूपभवेस्वेव, ५१
कामसहगता सञ्ञा, १४२
कामावचरचित्तानि. ४८, १५६
कामावचरचित्तेन, ७३
कामावचरचित्तं च, १५६
कामावचर-देवानं, १२, ५३
कामावचर-धम्मा पि, ८६
कामावचरपाकस्स, ६८, ६६, ७०
कामावचरपाकानं, ६६
कामावचर-पुञ्ञस्स, १५

कामावचरपुञ्ञेसु, ४१
कामावचरपुञ्ञं व, १५
कामावचरसन्धीनं, ८५
कामे अट्ठमहापाका, ५१, ५४
कामे अट्ठेव रूपे च, ६
कामे अपुञ्ञ-संखारो, ६२
कामे द्वादसधा पुञ्ञ-, ४५
कामे द्वादसधा पुञ्ञं, ४५
कामे देवमनुस्सानं, ५३, ५४
कामे पुञ्ञाभिसंखारे, ६०
कामे विपाकहेतू पि, ८८
कामेस्वादीनवं दिस्वा, १३६
कामे सुगतियं तेसं, ६१
कायकम्मं ति निद्दिट्ठा, १०४
काय चक्खुप्पसादा ति, ६८
कायविञ्ञत्ति नामायं, १०४
कायेनादिस्समानेन, १६०
कामोवचरतीतेत्थ, ६
क्रियस्सा पि क्रिया होति, ७१
क्रिया क्रियापत्ति-विभाग-देसको, २०
क्रियाचित्तमिदं कामे, ७०
क्रियाचित्तेसु सब्बेसु, ८७
क्रियाचित्तं पनारूप्पे, ७०
किलेसकामो कामेति, ५
किलेसा सन्निसिन्ना, १६८
किं तेन युत्तिवादेन, ८६
कुच्छितानं सलनतो, ४
कुरूमानं मनोद्वारे, १८३
कुसलस्स क्रियास्सा पि, ६६
कुसलाकुसला कामे, ५४, ५५
कुसलाकुसलापगतेन सता, ६
कुसलाकुसला सब्बे, ४६
कुसलाकुसलाहेतु, ८८
कुसलाकुसलेहि विपाक-क्रिया, ३८
कुसला च क्रिया चेव, ४६
कुसलानन्तरं येव, १५
कुसलानुगतं कत्वा, १५
कुसलारम्मणं कामे, ६८
कुसलं कामलोकस्मिं, ७२
केचि एकञ्च द्वे तीणि, १८७
केलास सिखराकार-, २०४
केवलं पन तं नेव, १४६
को पनायं विसेसो हि, १३६
को हि नाम नरो लोके, १६७

ख

खण-वत्थुपरित्तत्ता, ६५
खगो यथा हि रुक्खग्गे, ८३
खन्ध-पञ्चक-सङ्खातं, १८८
खन्धपञ्चकं संखातं, १८६
खीणासवस्स जायन्ता, ६१
खीणासवस्स तेत्थेव, ५७, ५८
खीणासवस्स भिक्खुस्स, ७१
खुद्दको पलिबोधो पि, १३५

ग

गच्छन्ति संगहं दाने, ६
गन्तुं यदिच्छे पिटकेभिधम्मे, ११६
गब्भसेय्यक-सत्तस्स, ११४
गब्भसेय्यक-सत्तानं, ११५
गहिता गहणेनेत्थ, ७४, ७५, ७६, ११४, १४०
गोचरेन पसादस्मिं, ८१

गोचरं कुरुमानं तं, १८६

घ

घाणादीसु च विञ्ञाण-, ५६
घाणं जिव्हा च कायो च, ११५

च

चक्कवाळ-परियन्तं, १४२
चक्खुद्वारे यथा एवं, ७४
चक्खुकायप्पसादो च, ६८
चक्खुद्वारे तु चत्तारि, ७७
चक्खुआयतनादीनि, १११
चक्खुविञ्ञाणकादीनि, ७८
चक्खुविञ्ञाणकादीनं ८६, ६६
चक्खुसोतायतनादि, १११
चक्खुसोतद्वयं पुञ्जं, ५७
चक्खु सोतं च घाणं च, ११५
चक्खुं नाम न तं होति, ६८
चक्खुं सोतं च घाणं च, ६६
चत्तारि पन चित्तानि, ५४
चत्तारो ञाणसंयुत्ता, ५५, ६२, ६६-६७, ६८
चत्तारो ञाण-हीना च, ६६
चत्तारो दिट्ठिसंयुत्ता, ५४
चत्तारो पि च आरूप्पा, १३२
चत्तारो रूपपुञ्जानि, ६१
चत्ताळीसाय चित्तेसु, ४२
चत्ताळीसेतानि जायन्ते, ६१
चतस्सो अप्पमञ्ञायो, १३१, १३२
चतुट्ठानिक-चित्तानि, ४७
चतुत्थज्झानमत्ते पि, १५४
चतुत्थ-ततियारूप्पं, ५२
चतुत्थे पन झानस्मिं, १४२
चतुत्थारूपावचरं, ५२
चतुत्थं कसिणं हित्वा, १३३
चतुत्थं गोत्रभू दिट्ठं, १४०
चतुत्थं मग्गचित्तं तु, १८७
चतुन्नञ्च फलट्ठानं, ६१, ६२
चतुन्नं च कलापानं, ११५
चतुन्नं पन रासीनं, ६६
चतुपञ्ञासधा कामे, ३६
चतुवीसति चित्तानि, ५८
चतुसन्तति कामस्मिं, ११५
चलनं विय तम्मज्झे, ८२
चित्तप्पवत्ति-आकारं, १३
चित्त-भावनवेपुल्लं, १४१
चित्तानन्तरं उद्दिट्ठा, २२
चित्तेन उतुना चेव, १०८
चित्तेसु पन सब्बेसु, ६८
चित्तं पञ्ञत्ति धम्मस्मिं, १३६
चित्तं चेतसिकं रूपं, ४
चित्तं नवविधं होति, ४८
चरितं पनिदं राग- १३१
चीवरं रजितब्बं हि, १३५
चुतिक्खणं पि निब्बत्तं, १५७
चुतूपात-ञाणं ति, १५६
चुद्दसेव च चित्तानि, ५६

छ

छट्ठे वा सत्तमे वा पि, १४०
छन्दं तु जेट्ठकं कत्वा, ८६
छन्दाधिमोक्ख-मुदिता २३

छन्दो चित्तं च विरियं, ८६
छन्दो चेवाधिमोक्खो च, ४१
छन्नं पन पवत्ते व, ६१
छब्बिधं होति तं छन्नं, ४७
छस्वाकुसलचित्तेसु, ७८
छसट्ठी सब्बानेतानि, १०८
छारम्मणानि लब्भन्ति, ६५
छेके कुसलसद्दोयं, ४

ज

जनकं तेन तुल्यं वा, ८६
जरतानिच्चता चेव, १०८, ११३
जवनत्तं तु सम्पत्तं, ८७
जवनानि उपेक्खाय, १४६
जवनानि हि जायन्ते, १५५
जहति ओरिमं तीरं, १९६
जातस्स पाकभेदत्ता, १०८
जाता सुगतियं येन, ७७
जातियं बोधिसत्तस्स, ८०
जायतावज्जनं चित्तं, १३६, १४३, १४५, १४६
जायती ति न वत्तब्बं, १०६
जीवितनवकेनेव, ११५
जीवितनवकं काय- ११४
जीवितिन्द्रिय-निद्देसे, १०२
जीवितेन यदा सद्धिं, ११४

झ

झानस्स वड्ढितस्स १५८
झानं तिविध-कल्याणं, १४४, १४५
झानङ्ग-मग्गङ्ग-बलिन्द्रियानि, ४३

ञ

ञाणादयो उपक्लेसा, १८१
ञाणं अधिगतं होति, १७९
ञाणं चतुसु मग्गेसु, १८५
ञेय्या कम्मविसेसेन, १०१

ठ

ठत्वा आवज्जनट्ठाने, १८६
ठपेत्वा चतुरारूप्पे, १३३
ठपेत्वा दस विञ्ञाणे, ४०, ४६
ठपेत्वा नेवसञ्ञञ्च, ५२
ठपेत्वा पठमं मग्गं, ६०
ठपेत्वा पन सब्बेसं, ५२

त

तण्हक्खयं धुवं दीपं, १२१
तत्थ आदीनवं दिस्वा, १४४
तत्थ इद्धिविधं ञाणं, १६०
तत्थ एकप्पहारेन, ८०
तत्थ द्वे पञ्चविञ्ञाणा, ४८
तत्थ भूते उपादाय, ६४
तत्थ यस्स सिया जाति, १०८
तत्थ या सहजातस्स, १०३
तत्थाहं पाटवत्थाय, ३
तत्रट्ठं भूमियं वट्टं, १३५
तत्राकासे पनप्पेति, १४६
ततियाधिगमत्थाय, १४४
ततियारूप्पचित्तं पि, ७१
ततियारूप्पविञ्ञाणं, १५६
ततियारूप्पसंखात- १५२
ततिये अधिगते झाने, १४५

ततियं गोत्रभू दिट्ठं, १४०
ततियं यं चतुत्थं च, १४६
ततोप्पभुति सब्बं पि, १५७
ततो पवत्तियं हुत्वा, १२
ततो भवङ्गं छिन्दित्वा, ८४
ततो भवङ्गं छिन्दित्वा, १४०, १८७
ततो विपस्सना वीथिं, १८८, १८९
ततो सङ्खारुपेक्खाय, १८८, १८९, १९०
तथा चतुसु विञ्ञेय्यो, ६१
तथाधिपतिनो पेत्थ, १२
तथा नानत्तकायादि, ६१
तथा मरणकालस्मिं, १२
तथा महग्गते धम्मे, ८७
तथा विरतियो तिस्सो; १२, ४१
तथेव च दुहेतूनं, ७६
तथेव च मनोद्वारे, ८३
तथेव पच्चयन्तेन, १९७
तथेवानेञ्जसंखारो, ९१, ९२
तदधिट्ठान-चित्तं पि, १५५
तदनन्तरमेवञ्ञं, १८३
तदारम्भणचित्तस्स, ४९
तदारम्मणचित्तानि, ८६
तदारम्मण-भावेन, ७७
तदारम्मणा न लब्भन्ति, ८७
तदारम्मणं च छ-द्वारे, ४७
तदुग्गहनिमित्तं तं, १३६
तदेतं नापि पुरिमा, ९३
तदेव संखारगतं, १८९
तदेवारम्मणं कत्वा, ७५, १५७
तप्पच्चयत्तवोहारं, १०९
तमाकसं फरित्वान, १५०
तमेकं जायते तत्थ, १५५
तयिदं पाकटं कत्वा ९२
तयो भवा चतस्सो च, ९०
तस्मा एक-समुट्ठाना- १०७
तस्मा एत्थ पनेकन्तं, ९४
तस्मा कसिण-रूपा तु, १४८
तस्मा तं इतरं वा पि, १५८
तस्मा निस्सयभूतानं, १००
तस्मा पगुणतो झाना, १४४, १४५
तस्मा पञ्चसु एतेसु, १४३
तस्मा परस्स सत्तस्स, १५६
तस्मा भवङ्गपातो वा, ७९
तस्मा सपञ्ञो पन अत्थ-कामो, १७७
तस्मा सुपरिसुद्धं तं, १३१
तस्मा हि कुसलादीनं, ८८
तस्मा हि पन धम्मानं, १११
तस्माहं तस्स दस्सेतुं, ११७
तस्मिं अन्तरहिते रूप- १५८
तस्मिं कामे इदं चित्तं, ६
तस्मिं द्वारे यदा इट्ठ- ७४
तस्मिं निमित्ते तस्सेवं, १५२, १५६
तस्मिं निरूद्धे मग्गस्स, १८७
तस्मिं पन निमित्तस्मिं, १५०
तस्स बीजस्स सन्ताने, ९४

तस्स बुद्धिमुपेतस्स, ७७
तस्स सण्ठानवन्तं च, १३८
तस्सानुलोमञाणस्स, १८६
तस्सारहत्तमग्गोयं, १९०
तस्सेव पाकभूताय, ७६
तस्सेवानन्तरं तस्स, १८७
तस्सेवं पन सद्दस्स, १५५
तानि द्वादस चेवा पि, १३३
ता येव चेतना रूप- ९०
ताळं मोहकवाटस्स, ३
तिण्णं पुथुज्जनानं तु, ६२
तिण्णं पुथुज्जनानं पि, ६२
तिदिवारोहणं चेतं, १३१
तिविधा व्यवधानानं, २०३
तिहेतुकेन कम्मेन, ७२, ७५
तिहेतुकं तिहेतुं च, ८०
तिहेतुकं तु यं कम्मं, ७२
तिहेतु-सोमनस्सेन, ७९
तिंस भूमिसु चित्तानि, ५१
तीणि सोळस चित्तेसु, ४२
तीसु चित्तट्ठितीस्वेव, ९२
तेचत्ताळीस-विञ्ञेय्या, ४५
तेचत्ताळीस सेसानि, ४५
तेजाधिकानं भूतानं, १००
तेत्तिसादि-द्वये धम्मा, ३६
तेन चित्तेनं यं ञाणं, १५७
तेन तुल्येन पाकेन, ७५
तेनेव तं हि सच्चानुलोमञाणं, १८३
ते पटिक्खिपितब्बा व, ६५
ते पनेवन्तु वत्तब्बा, १००
तेरसेतानि चित्तानि, ६६
तेरसेव च चित्तानि, ५९
तेसमेव च रूपानं, ११०
तेसु एकं ठपेत्वान, ७७
तेसं इध निरूद्धत्ता, ९४
तेसं तेसं तु बीजानं, ८०
तेसं दानि पवक्खामि, ९७, १४८
ते हेतुपच्चया होन्ति, ८९
तं च पच्चनुभोन्ती ति, ६५
तं च सन्तीरणं एत्थ, ७३
तं तमावज्जमानस्स १८१
तं पनाकासविञ्ञाणं, १५१
तं पनारम्मणादीहि, ९३
तं रूप्पती ति रूपं ति, ६६
तं रूपं दुविधं होति, ९६
तं समापज्जितब्बं तु, १४१
तं हि मूल भवङ्गं ति, ७५

थ

थामजातं करोन्तेन, १५६
थूलङ्गस्स पहानाय, १४६
थूलङ्गानं पहानाय, १४३, १४४
थूलतो तक्कचाराहि, १४३,
थूलतो तस्सुपट्ठाति, १४६
थेरो नेरयिकानं तु, ७८
थेरं दिस्वा च सुत्वा च, ७८

द

द्वादसपुञ्ञचित्तानं, ८७

द्वादसाकुसला तत्थ, ४५
द्वादसेव तु चित्तानि, ६०
द्वादसेव तु जायन्ते, ५३
द्विन्नं पन समाधीनं, १३८
द्वे तादिसानि जायन्ते, ७६
द्वे पि चित्तानि जायन्ति, ५२
दन्ते समाहिते सुद्धे, १५४
दस्सेतब्बाथ पच्छा तु, ७५
दसदसा ति कत्वान, १७६
देसनाक्कमतो चेव, २४
दसपुञ्ञक्रियादीनं, ७
दसा पि कसिणा होन्ति, १३४
दसेवकसिणानेत्थ, १३३
दानं सीलं भावना पत्तिदानं, ६
दायकेनानिसंसानं, १८७
दिट्ठिया विप्पयुत्तानि, ५८, ५६, ६०
दिट्ठया सम्पयुत्तानि, ५२
दिब्बचक्खादिञाणानं, ६५
दिब्बसोतमिदं तत्थ, १५५
दिब्बानि चक्खु-सोतानि, १५४
दिवसं पि निसीदित्वा, १५८
दिस्वा परस्स विञ्ञेय्यं, १५६
दिस्समानेन कायेन, १६०
दुतियज्झानपाकेन, ५७
दुतियारूप्पचित्तं च, ६६, ६७
दुतियारूप्पपाको च, ५८
दुतिये अधिगते झाने, १४४
दुब्बलाकुसलेनेव, १०२
दुविधायं जरा नाम, १०६
दुविधो हि समुद्दिट्ठो, ६४
दुहेतुकत्तयेनापि, ७६
दुहेतुकसङ्खारे, ७६
दुहेतुकेन कम्मेन, ७२, ७५, ७६
दुहेतुकेन पुञ्ञेन, ७५
दुहेतुकेसु चित्तेसु, ७६
दुहेतुकं तु यं कम्मं, ७२
दुहेतुनो न जायन्ति, ५५
दुहेतुनं चतुन्नं पि, ७७
देवा कालेन वस्सन्तु, २०४
देवा चेव मनुस्सा च, ५०
देसना सवणं दिट्ठि, ६
दोमनस्सद्वयं पुञ्ञ- ५३
दोमनस्स द्वयं हित्वा, ५७, ५८, ५६, ६०
दोमनस्स-द्वयञ्चा पि, ४४
दोमनस्सयुते चित्ते, १५६
दोमनस्सयुतं चित्तं, ७६
दोमनस्सादिमग्गो च, ५४
दोवारिकोपमादीनि, ८४

ध

धम्मानं कुसलादीनं, ८८
धरीयति ति गच्छन्तो, ६४
धातु-द्वयं द्विधा कत्वा, ४८
धावन्तो हि यथा कोचि, १४०

न

न कस्सती ति आकासो, १०४
न केवलमयं मग्गो, १८६

न केवलं तु सञ्ञा व, १८२
न च पटिपदाञाण- १८५
न च तं चक्खुविञ्ञेय्यं, १०१
न च परियेसितब्बोयं, २४
न चाभावो सिया कस्मा, १०२
न चेव जायते जाति, १०८
न तदारम्मणं हुत्वा, ८६
नत्थि अरूपपाका च, ५४
नत्थि चित्तस्स संकन्ति, ९२
नत्थी ति चे खपुप्फं च, १०९
न नु एवं असंकन्ति, ९४
नमीयमानं तण्हाय, ९३
नरकादिस्वपायेसु, ५४
नरनारिगणाकिण्णे, २०४
न रूपारूपधम्मानं, ९२
न वण्णो पेक्खितब्बो सो. ३६
न वज्जति मनोद्वारे, ८७
न विञ्ञत्ति द्वयं अट्ठ, १०४
न हि तानि पि बीजानि, ९४
न हि ते पन रूपानं, ८८
नानप्पकारकं सब्बं, ७०
नानाक्खणिक-कम्मूपनिस्सय - ९०
नानारतनसम्पुण्णे, २०४
नाना विसय-लद्धस्स, १४१
नामगोत्तं पनारब्भ, ८६
नामरूपं न च पञ्ञत्ति, ९६
नावा ओरमितीरस्स, १९६
निकन्ति परियादाय, १४३, १४५
निकायन्तरलद्धीहि, २०३
निप्पन्नट्ठानतो किञ्चि, ८२
निब्बाणारम्मणत्ता हि, ६६
निब्बानारम्मणं काम- ७०
निब्बानं च फलं मग्गं, ६७
निब्बिदा संयुता सञ्ञा, १४२
निमित्ते पन सञ्जाते, १३६
निमित्तं पन तं हित्वा, १३६
नियमत्थं तु यं वुत्तं, ७८
निरुद्धस्सा पि एकस्मिं, १७८
नीवरणप्पहानेन, १३८
नेव सक्कोति चे तेन, १३८

प

पच्चयेहि पनेतेहि, ८४, ८५
पच्चयो चित्तजाताय, १०४
पच्चुप्पन्नस्स धम्मस्स, १७८
पच्चुप्पन्ना व होन्तेत्थ, २०२
पच्छिन्न-पलिबोधेन, १३५
पञ्चकिच्चं द्वयं वुत्तं, ४७
पञ्चङ्ग-विप्पयुत्तं तं, १४१
पञ्चदससु चित्तेसु, ४२
पञ्चन्नं दस्सनादीनं, ४८
पञ्चमज्झानपाकेको, ५४
पञ्चमं मग्गचित्तं च, १८७
पञ्चाभिञ्ञं विवज्जित्वा, ७०
पञ्चिमानि विपाकानि, ७४
पञ्चुत्तरसते चित्ते, ४०

पञ्ञासेवस्स चित्तानि, ५५
पट्ठाने पटिसिद्धाहि, ७६
पटिघद्वयवज्जानि, ५१
पटिघोस-दीप-मुद्दादी, ६३
पटिच्च पन एतस्मा, ८७
पटिच्छन्ने पन ठाने, १३५
पटिपदाक्कमा चेव, १६
पटिभाग-निमित्तानि, १३२
पटिभागे समुप्पन्ने, १३८
पटिलोमक्कमेनेव, १५७
पटिसन्धान-चित्तानि, ८५
पटिसन्धिक-चित्तानं, ५०
पटिसन्धि न वत्तब्बा, ७६
पटिसन्धि-पवत्तीनं, ६२
पटिसन्धि-बीजं नत्थेथ, ८६
पटिसन्धि भवङ्गानं, ४७
पटिसन्धिया भवङ्गस्स, ४७
पटिसन्धिवसेनेव, ५०
पटिसन्धि भवे कामे, ६
पटिसंखा च संखारे, १८२
पटुसञ्ञाय किच्चस्स, १५३
पटुसञ्ञाय किच्चं सा, १५३
पठमज्झान-निब्बत्त-, ५६
पठमाय दिसायेत्थ, ८२
पठमारूप्पकुसलं, ७१
पठमारूप्पपाको यं, ७१
पठमे हु वसिप्पत्ते, १४२
पठमं इट्ठमज्झत्त-, ७५
पठमं तु क्रियाचित्तं, ७१, ७२
पठवीधातु आपो च, ६६
पठवी पठविच्चेवं, १४३, १४४
पठवी पत्थटत्ता च, ६७
पठवी मेदनी भूमि, १३६
पण्डुकम्बलनामाय, ३
पत्त-मक्खन-तेलेन, १५२
पत्तस्मि पठम-झाने, १४२
पदीपो हि यथा लोके, १६५
पदेसे तु सुपञ्ञत्ते, १३५
पदेसो चतुपायानं, ६
पन्थमक्कटको नाम, ८२
पपञ्चपरिहारत्थं, १३७
परमत्थतो च पञ्ञत्ति, १२४
परिक्कम्म-मनक्कारेन, १५१
परिकम्मस्स वारो पि, १५८
परिकम्मानुलोमानि, १५७
परिकम्मोपचारानु-, १५६
परिञ्ञादीनि एतानि, १६५
परिञ्ञादीनि किच्चानि, १६५
परिञ्ञाभिसमयेन, १६६
परित्तक-सुभादीनं, ५७
परित्तारम्मणत्ता च, ८६
परित्तारम्मणत्ता हि, ९२
परित्तारम्मणाचेव, ६६
परिपुण्णानं रूपानं, ११५
पल्लङ्केन च तेनेव, १३८

पलिबोधस्सुपच्छेदं. १३१
पसादवत्थुनो चित्ता, ८३
पसादा पञ्च दट्ठब्बा, २२
पसादं पनतिक्कम्म, ३७
पाणकादीहि सुत्तस्स, ८२
पादकज्झान-चित्तं तु, १५५
पादकज्झान-चित्तं तं, १६०
पापापापेस्वपापेन, ११
पामोज्जभावतो चेव, १४१
पिटके ग्रभिधम्मस्मि, २१
पियो गुरु भावनीयो, १३१
पीठे सुखनिसिन्नेव, १३७
पीतिया पि यतो तस्स, १४४
पीति विपस्सना पीति, १८०
पुञ्ञ-पाकं सितुप्पाद-, ५१
पुञ्ञ-रूपाणि पञ्चेव, ५१
पुञ्ञापुञ्ञवसेनेव, ४८
पुञ्ञापुञ्ञविपाका हि, ४४
पुञ्ञापुञ्ञादिसंखारा, ६०
पुञ्ञेसु तेन नियता, २४
पुथुज्जनस्स जायन्ते, ५५
पुथुज्जनस्स तीस्वेव, ५६
पुथुज्जनस्स सत्तस्स, ५६
पुथुज्जनस्स वुत्तेसु, ५७
पुथुज्जनस्स सेक्खस्स, ७१
पुथुज्जना हसन्तेत्थ, १६
पुथुज्जनियगोत्तं वा, १८५
पुथुज्जनो न जानाति, ६८
पुथुज्जनानं तिण्णम्पि, ६२
पुथुजनस्स तीस्वेव, ५७
पुन द्विट्ठानिकं नाम, ४६
पुन द्वे-पञ्चविञ्ञाणा, ४६
पुन भावेतु-कामेन, १४६, १५१
पुनागन्त्वान तत्थेव, ८२
पुनागन्त्वान यथा सुत्त, ८३
पुब्बापरं विलोकेत्वा, ६३, २०३
पब्बेनिवास-ञाणेन, १५७
पुरिमानुस्सति छक्कं, १३२
पुरिमानं पनट्ठन्नं, १८३
पुरिमा मुञ्चना चेव, ७
पुरिमा सेवनं लद्धा, १४०

फ

फलस्सा पि निरोधा च, ८०
फलं वा पच्चुपट्ठानं, ६७
फस्सादीनं तु धम्मानं, ३६
फस्सो च वेदना सञ्ञा, ४०, ४१
फुट्ठोकासगते सद्दो, १५६
फुसित्वा पन फस्सेन, २४
फुसीयती ति फोट्ठब्बं, ६५

ब

ब्रह्मानं रूपिनं, ११५
बत्तिसं पाकचित्तानि, ६०
बन्धित्वा तत्थ कातब्बं, १३५

वलवप्पच्चयत्ता च, २४
वलवारम्मणे इट्ठे, ७३
वलानि द्वे द्वि-चित्तेसु, ४२
वहिद्धा अक्खिलोमेहि, ६८
बीजानं अभिसंखारो, ६४
बालकाले पयुत्तेन, ६४
बुद्ध-धम्म-समन्तेहि, ६७
बुद्धस्सोरस पुत्तन्तं, १८७

भ

भवङ्गानन्तरं संखा-, १८३
भवङ्गावज्जनं चेव, ४७
भवङ्गं पन पच्छिज्ज, १३
भवङ्गं पनुपच्छिज्ज, १४३
भवङ्गं पुन पच्छिज्ज, १४५, १४६
भवन्तरमुपेती ति, ६२
भवे चुद्दसधा चित्तं, ४८
भागी अस्सामहं अद्धा, १३६
भारा हुवे पञ्चक्खन्धा, १२८
भावना नयं अहं हितानयं, १३०
भावना विधिना येव, १६६
भावे पठवियादिनं, १०६
भुम्मवज्जेसु देवसु, ११४
भूतरूपानि चत्तारि, १०६
भूमि-पुग्गल-नानत्त-, ४६
भूमियो तत्थ तिसेव, ५०
मेखिलल-समं साधु, १३५

म

मग्गट्ठानं चतुन्नं पि, ५६, ६२
मग्गप्पत्तो फलप्पत्तो, १८०
मग्गस्सानन्तरादीहि, १८६
मग्गन्मग्ग-ञाण दस्सने सक्रोविदो १८१
मग्गामग्गं च विञ्ञाय, १८२
मग्गो अट्ठसु चित्तेसु, ४२
मग्गो पि तेन तं दिन्नं, १८६
मग्गो फलं पहीना च, १८८
मतिया अनुरूपता, १४१
मिच्छामग्गं पनट्ठङ्गं, १८६
मधुरक्खरसंयुत्तो, २०३
मनक्कार वसेना पि, १५०
मनुस्सलोकं सन्धाय, ७८
मनोद्वारे तु सब्बेसं, ४७
मनोद्वारे पि आपाथं, ८७
मनोद्वारे पि सब्बेसं, ८७
मनोद्वारे मनक्कारे, १५६
मनोधातु क्रियाचित्तं, ८३
मनोधातुक्रियं चेव, ५२
मनोधातुत्तिकं ठाने, ४६
मनोधातुं द्विधा कत्वा, ४८
मनो भवङ्ग चित्तं ति, ८५
मनोविञ्ञाणधातुम्पि, ४८
मया भवेसु चित्तानं, ६२
महग्गते च चित्तस्मिं, १६०
महग्गतं पनारब्भ, ७८

महता पाप-कम्मेन, १०२
महन्ता पातुभूता ति, ६९
महाक्रियानि अट्ठेव, ५९, ६०
महापाका न जायन्ति, ८६
महापाकानमट्ठन्नं, ६६
महाभूतानि निस्साय, ९६
मातिकातिक्कमोवेतं, ९३
मेघतो वियं निक्खन्तं, १३६
मंसचक्खू पि दुविधं, ९८

य

यत्थ यत्थ निसीदित्वा, १३७
यतो यतो सम्मसति, १८०
यतो सुमतिनामको नामतो, २०३
यथा उन्मीलिते काले, १३६
यथा च महती नावा, १९६
यथा छिन्दति सा सोतं, १९७
यथानुक्कमतो तस्स, १८२
यथा हि अङ्गसम्भारा, १२९
यथेव तस्स उप्पादे, ११६
यदा चतुत्थं कुसलं, ७४
यदा पञ्चत्तिमारब्भ, ८७
यदाहि ततियं पुञ्ञं, ७३
यदा हि दुतियं चित्तं, ७३
यदेव चत्थ आभोगो, १४५
यस्मा अनियता केचि, २३
यस्मा अयं समापत्ति, १४३
यस्मा पठवियादिनं, १०९
यस्मा सुखमुपेक्खाय, १४६
यस्मिं पन पदेसे सो, ६
यस्स चाधिगमा सब्ब- ११७
यस्सप्पणा न होतेव, १३९
यानि वुत्तावसेसानि, ६७
या पुथुज्जनकालस्मिं, २०
याय ओजाय यापेन्ति, १०३
याव अस्मिं भवे सन्धि, १५७
याव खीणासवो भिक्खु, २०
यावता पनुपादिन्न, ११०
याव तिट्ठति लोकस्मिं, २०४
येन चक्खुप्पसादेन, ९९
येसं पच्चयधम्मानं, १९८
यो इमं गन्थमच्चन्तं, १२९
योगमारभते धीरो, १८९
योगिना एवमेवं पि, १४२
यो च सुणाति करोति च चित्ते, १५९
यो धम्मो यस्स धम्मस्स, ९८
यो पनिमस्स नरो किर पारं, ७१
यो पनेत्थ सितो अत्थि, ९८
यं क्रियामानसं रूपे, ७०
यं चक्खुं उदपादी ति, ९८
यं चतुक्कनये झानं, १४६
यं देवदेवो देवानं, ३
यं निस्साय मनोधातु, १०२
यं यं पन इधारब्भ, ७१

यं रूपारम्मणं होति, ६५

र

रतनं सरणं खेमं, १३०
रम्मसल्लेख-साखल्य, २०४
रममानो रसन्ती ति, ६५
रासितो निचया वा पि, १७८
रूप-पुञ्ञाभिसंखारा, ९०
रूपादयो परित्ता छ, ६६
रूपादिपञ्चकं सब्बं, ६६
रूपानन्तरमुद्दिट्ठं, ११७
रूपानमाचयो यो हि, १०५
रूपारम्मणिका द्वे तु, ७०
रूपारूपज्झान-समापत्ति-विधानं, १५३
रूपारूपमतीतेन, १४८
रूपारूपविपाकस्स, ७०
रूपारूपसमापत्ती, १५४
रूपावचरपुञ्ञानि, ६९
रूपिरियापथ-विञ्ञत्ति, ४५
रूपे आदीनवं दिस्वा, १४८
रूपे खो विज्जमानम्हि, १४८
रूपे विपाक हेतू च, ८८
रूपं चक्खुप्पसादम्हि, ८३
रूपं चतुसमुट्ठानं, ७०
रूपं निब्बत्तमानं तु, ११५
रूपं पस्सितुकामेन, १५७
रूपं सद्दं गन्धं रसं, ६४
रोगतो गण्डतो रूपं, ११६

ल

लक्खणादिवसेना पि, ११०
लब्भन्ति परभागम्हि, १६
लभते च तथा तेसं, १०८
लभित्वा पनुपत्थम्भं, १०४
लहूनि च मुदूनेव, १८०
लीनतुद्धत-भावे हि, १३
लोकिकत्ता न हेतुत्ता, १११
लोकुत्तरक्रिया चित्तं, २०
लोकुत्तरेन निद्दिट्ठा, १९७
लोभमूलवसेनट्ठ, ११
लोभादि पन यो धम्मो, ८८
लोभो अट्ठसु निद्दिट्ठो, ४१
लोभो दोसो च मोहो च, ४१
लोभो दोसो च मोहो च, ८८

व

वचनेन यथा जानि, १०८
वज्जेत्वा मत्तिकं नीलं, १३५
वड्ढनाभूमियो द्वे च, १४२
वण्णो गन्धो रसो ओजा, ९८
वण्णो गन्धो रसो ओजा, १०८
वत्थुनो काय-जिव्हानं, ११५
वत्थुमाहारतो काय- ९६
वत्थु-सन्निस्सयेना ति, ८५
वत्थुसन्निसितं चित्तं, ९२
ववत्थपेति मग्गं च, १८२
वसेनारम्मणाञ्ञानं, १३३
विचित्तकरणा चित्तं, ४
विज्जमानं सचे होति, ६५
विञ्ञाणानि च द्वे पञ्च, ४५
विञ्ञाणानि दुवे पञ्च, ६२

विञ्ञाणानं चतुण्णं पि, ९१
विञ्ञाणं द्विपञ्चन्नं, ६७
विञ्ञाणं चक्खु-सोतानं, ५६
विञ्ञत्तिक-द्वयं द्वारं, ११३
वित्थारतो पमाणेन, १३५
वितक्केन विचारेन, १४१
वितक्को पञ्चपञ्ञास, ४०
विना ग्रारम्मणेनेदं, ८०
विना ग्रावज्जनेना पि, ८०
विपस्सनाय ग्रोभासो, १८०
विपस्सनाय पस्सद्धि १८०
विपस्सनाय मुद्धं हि, १८६
विपस्सनाय हेताय, १७९
विपस्सना सिखाप्पत्ता, १८३
विपाका पि च ग्रारूप्पा, ५६
विपाकारम्मणं कामे, ६९
विपाकारम्मणं रूपे, ६९
विपाकं जायते चित्तं, ७३
विरागं च निरोधं च, १२१
विसेसे सति भूतानं, १००
विहारे विविधाकार- २०४
वीथि-चित्तेसु जातेसु, ७३, ७७
वुट्ठातुकामो संसार, १८४
वुट्ठान-गामिनीया हि, १५४
वुट्ठाय परिकम्मेन, १५५
वुट्ठाय पुन ग्रालोको, १५८
वुट्ठाय पुनधिट्ठाति, १५५
वट्टेत्वान ठपेतब्बं, १५८
व्यापाद-कामरागानं, १८८, १८९
वुत्तमादिम्हि यं रूपं, ९६
वुत्तेसु पन चित्तेसु, ९१
वेदनाय समानत्ता ७४
वोत्थपनेन चित्तेन, ९१
वोदान-परिहारं च, १०६
वोमिस्सकनया तेसं, १३१

स

स्वायं रूपभवो रूपं, ६
सक्का वुत्तानुसारेन, ६३
सक्कोन्ति गोचरं कातुं, ६८
सकदागामि न जानाति, ६८
सकदागामिनो तत्थ, ५६, ५८
सकदागामिस्स वुत्तानि, ५५
सकदागामी-वुत्तेसु, ५७, ५९, ६०
सकलो पि च लोको यं, ९८
सच्चानुलोमञाणं ति, १८२
सञ्ञा-धातुववत्थानं १३२
सत्तक्खत्तुं जवित्वान, ७३
सत्त द्वादस चित्तेसु, ४२
सत्तधा रूपं रूपस्स, १०२
सत्तमेन तु चित्तेन, १०४
सत्तरस-सहस्सानि, ८
सत्तवीसति रूपानि, ११५
सत्तस्स सम्पजानस्स, १४४
सत्तावासे पनेकस्मिं, ९२
सत्तो संसारमापन्नो, १२८
सततं ग्रप्पमत्तेन, १३८
सतं होमि सतं होमि, १५५
सतिया सम्पजञ्ञेन, १४५
सतियं पि च कायस्मिं, १३३
सति सन्तानबन्धेतुं, ९३
सति सन्तिट्ठिते तस्मिं, १४२
सद्देस्वञ्ञतरं सद्दं, १५५

सद्दो एको द्विजो नाम, ११३
सद्दो न चित्तजो अत्थि, १०४
सद्धम्मट्ठितिकामेन, २०३
सद्धाबुद्धिकरं तथागतमते, १२१
सद्धा सति हिरोतप्पा, ४१
सद्धा सति हिरोतप्पं, ४०
सद्धेन सम्मा पन भावनीया, १६०
सद्धोभासादयो धम्मे, १८१
सदा वीसति चित्तानि, ५१
सन्ततो तं करोन्तो हि, १५२
सन्ताने यं फलं एतं, ६४
सन्तारम्मणता येव, १५२
सन्तीरणद्वयं चेव, ७६
सन्तीरणे समुप्पन्ने, ८४
सन्तीरणं भवे पञ्च, ४७
सन्तं सन्तमिदं चित्तं, १५२
सन्धारणादि-किच्चाहि, ६६
सन्धिनेकं तु कम्मेकं, ७५
सन्धिया असमानता, ७३
सन्निपातं यथा कोचि, १५१
सप्पाये सत्त सेवेय्य, १३६
सब्बमारम्मणं एतं, ६५
सब्बमेकविधं चित्तं, ४४
सब्बानि च पनेतानि, १३४
सब्बानुस्सति पुञ्ञं च, ७
सब्बानेतानि रूपानि, ११६
सब्बा रूपञ्च विपाकं, ५३
सब्बाहेतुकचित्तानि, ४०
सब्बे चेतसिका वुत्ता, ३६
सब्बे महग्गता चेव, ५५
सब्बे व पञ्च-पञ्ञास, ४६
सब्बेसु पन चित्तेसु, ६८
सब्बेसं सन्धि-चित्तञ्च, ४६
सब्बो कामविपाको च, ६१
सब्बो कामविपाको च, ६५
सब्बं नामं च रूपं च, ६५
सब्बं महग्गतं चित्तं, ४८
सभावेनावितक्केसु, ४२
सभूमिकुसलेहेव. १२
सम्पत्तपटिवेधस्स, १७६
सम्पसादनमज्झत्तं, १४३
सम्मजित्वान तं ठानं, १३५
सम्मा च पटिपन्नस्स, १८०
सम्मोहचरितस्सेत्थ, १३२
सामञ्ञं वा सभावो वा ६७
समाधि तरुणो तस्स, १३७
समुट्ठाती ति विञ्ञेय्यं, १०२
समुट्ठापेन्ति रूपानि, ४६
ससङ्खारमसङ्खारं, ७२
सवत्थुकावत्थुकतो, ४४
सविप्फारिक-भावेन, १४१
सहजातं तु यं ञाणं, १५६
साखाय घट्टनं छाया, ८३
सा विञ्ञापनतो चेव, १०४
सा संखारावसेसत्ता, १५३
सियातीतारम्मणा, ६७
सितं च निपुणं सच्चं, १३१
सीतलं सलिलं सीलं, १३०
सीलं चारित्त-वारित्त १३०
सीसे पनस्स विज्झित्वा, ८३
सुञ्ञतं अनिमित्तं च, १६
सुञ्ञागारं पविट्ठस्स, १८०

सुतेनेव गहेतब्बा, १३४
सुद्धावासिक-देवानं, ५२
सुद्धावासे अपाये च, ५३
सुदुत्तरं तरन्तानं, ३
सुप्पणीततरा होन्ति, १५३
सुपतिट्ठित-मावस्स, ८८
सुमतिमतिविचारबोधनो, २०३
सुमतिमति विबोधनं विचित्तं, ८९
सुमधुर-वरतर-वचनो, १४७
सुलद्धपच्चयं रूपा- ९२
सुसमाने सरीरस्मिं, ९२
सेसानि एकपञ्ञास, ५४
सेसानि पन रूपानि, १११
सेसानि पन सब्बानि, ६७
सेसानुसतियो सञ्ञा, १३२
सेसे गतित्तये भुम्मदेवेसु, ११४
सो च कामभवेनिट्ठ- ९१
सोतादिसु च एसे व, ९९
सोतापत्तिफलञ्चेव, ५३
सोतापन्नस्स चित्तानि, ५६
सोताषन्नस्स तत्थेक- ५७
सोतापन्नस्स तत्थेव, ५८
सोतापन्नस्स वुत्तानि, ५५
सोतापन्नस्स वुत्तेसु, ५७
सोतापन्नस्स सत्तस्स, ६०
सोमनस्सयुत्ते ञाण- ७५
सोमनस्सयुतानट्ठ- १९
सोमनस्स-युताहेतु, ७८
सोमनस्सयुते चित्ते, ७९
सोमनस्सयुतं येव, ७७
संकस्सर-समाचारे, १३०
संखारुपेक्खाञाणं तं, १८३
संखारुपेक्खा संखारे, १८३
संखारे गोचरं कत्वा, १८३
संखेपेन मयारूप- १५३
संहारिमं करोन्तेन, १३५

ह

हीनादीनं विपाकत्ता, १३
हेट्ठा तिण्णं फलट्ठानं, ६२
हेट्ठा द्विन्नं फलट्ठानं, ६२
हेट्ठा मग्गत्तये ञाणं, ६७
हेट्ठा मया पि निद्दिट्ठा, ४५
हेट्ठा वुत्तनयेनेव, १०५, १४४, १४५, १८८, १८९
हेट्ठिम-हेट्ठमारुप्पं, १३४
हेट्ठिमानं अरूपीनं, ६०
हेट्ठिमो हेट्ठिमोनेव, ६८
हेत्वत्थो हेतुयो चेव, ८९
हेतुपच्चयतं याता, ८८
हेतुयो पञ्चवोकारे, ८९
होति द्वासट्ठि चित्तेसु, ४०
होन्ति तेवीस चित्तानि, ५८
होन्ति मा पुञ्ञसंखारो, ९१
होन्ति वुत्तप्पकारा व, ९०
होन्ति साधिपतीनेव, १६

(२) विसेस-सद्द-अनुक्कमणिका

अ

अक्खयो ११८
अक्खातं ९९
अक्खिकूपट्ठिना ९८
अक्खिकूपे ९८
अक्खिकोटी ९८
अक्खिलोमेहि ९८
अकतञ्ञू ११९, १२८
अकतं ११९, १२०
अकम्मजभेदतो ११४
अकम्मजं ११२
अकम्मञ्ञता १०५
अकम्मञ्ञतालक्खणं ३३
अकम्मञ्ञभावकर- २८
अकम्मञ्ञभावनिम्मद्दनरसा २८
अकम्मञ्ञभाव-वूपसमलक्खणा २८
अकम्मासं १३०
अकरणरसा २७
अकामावचरे ८९
अकारणमिदं २४
अकालुसियपच्चुपट्ठाना २६
अकिरियपच्चुपट्ठाना ३०
अकुटिलभावलक्खणा २८
अकुसल- ५, ६, ३१, ३८, ४१, १७५
अकुसलकम्म-पच्चयानि १७
अकुसलकम्मपथ- १९१, १९२
अकुसलचित्तसम्पयुत्ता ३२
अकुसलचित्तसहजातो ३२
अकुसलचित्तुप्पाद- १९१
अकुसलचित्तेन १७
अकुसचचित्तं १०
अकुसलचेतसिका ३६
अकुसलतो चतूही १९
अकुसकलतो द्वीहि १९
अकुसलविद्धंसनरसं ४, ५
अकुसलविपाक- ११, १७, ३७
अकुसलविपाकचित्तसम्पयुत्ता ३७
अकुसलविपाकं सत्तविधं १७
अकोढेत्वान १३५
अग्गि- १०३, १७६
अगति १९१, १९२

अगेलञ्ञभावलक्खणा २८
अगोचरं १६४
अङ्गदुब्बला १४३, १४४, १४५
अङ्गसम्भारा १२६, १७०
अङ्गानं १३८
अङ्गुलिवेठकसण्ठाने ९९
अङ्गुलं १५६
अच्चन्तममतं १२१
अच्चन्तं ७४
अच्चुतिरसं ११७
अच्छ- १२३
अचण्डिक्कलक्खणो २७
अचरिमं १९५, १९६
अचित्तका ५०
अचित्ता ५०
अचेतनो १२६, १२८
अज्जवलक्खणा २८
अज्झत्तारम्मणं १६१, १६४
अज्झत्तं १६६
अजनकत्ता ८६
अजपदसण्ठाने ९९
अजातत्ता १०९
अजातं १२०
अजिगुच्छनलक्खणं ३२
अजिम्हतापच्चुपट्ठाना २९
अञ्ञ-खन्धानुस्सरणे १६४
अञ्ञगोचरं १६५
अञ्ञत्ते १२८
अञ्ञतरेनेव ७६
अञ्ञतो ९४
अञ्ञमञ्ञ- २३, १०५, १९८, २००, २०१, २०२
अञ्ञमञ्ञपच्चयो १९९
अञ्ञमञ्ञविरोधिनो १७६
अञ्ञमञ्ञ-समायोगे १७१
अञ्ञमञ्ञाविनिब्भोग- ११०
अञ्ञस्स अञ्ञतो ९४
अञ्ञाणलक्खणो वा ३२
अञ्ञिन्द्रिय-अञ्ञाताविन्द्रियानी २००
अट्ठकाममहापाका ४७, ६७
अट्ठङ्गसम्पन्ने १५४
अट्ठङ्गिको ४२
अट्ठ-ञाण- १८२
अट्ठभूमियो ५३
अट्ठ-लोकुत्तरानि ४५
अट्ठलोकुत्तरे २१
अट्ठविधं ५, ६, १२, १३, १४
अट्ठविधं अहेतुकविपाकचित्तं १३
अट्ठविधं मनो ४७
अट्ठवीसतिविधा- १०६, १०७
अट्ठहि चित्तेहि १६
अट्ठानासव-चित्त- ४६, ६६
अट्ठारस अहेतुका ४२, ४४, ४५
अट्ठारस रूपानि ११०

अट्ठारसहि दोसेहि १३४
अट्ठि १७३
अट्ठिन्द्रियानि १०७, १११
अट्ठिमिञ्जा १७३
अट्ठेव च महाविपाका ८५
अण्डजादिसु ६१
अण्डजानं ११४
अत्तगारव-परगारवपदट्ठाना २७
अत्तनो कुसलेहेव १५
अत्तनो निस्सयदहनरसो ३५
अत्तसम्पत्तिपदट्ठानं ३३
अत्तनो सम्पत्तीनं ३३
अत्तभावे १७४
अत्ता ६२, १२०, १२५-१२६, १७०, १६२
अत्ता विय ११७
अत्थ- १६८
अत्थकामेन १२६
अत्थ-कामो १७७
अत्थगमा ८
अत्थसाधक-चित्तं १५६
अत्थसाधका १७४
अत्थिकतापच्चुपट्ठानो २६
अत्थिपच्चयो २००
अतक्कसहिता १४२
अतिक्कम्मति १५८
अतिगम्भीरतरे ३८
अतिमति १२६
अतिसप्पायतो १३२
अतीतभवतो ६२
अतीतानागतादिकं १६६
अतीतारम्मण ६७, १६२
अथद्धतालक्खणा १०५
अद्धानं १३१
अद्धावसा १६३
अद्धुवोनत्ता ११६
अट्ठारभेदतो ११४
अद्वारं ११४
अदन्धतालक्खणा १०५
अदिन्नादानं १६३, १६४
अदुब्बलभावपच्चुपट्ठाना १०५
अदुस्सनमतमेव २७
अदोसो २२, २७, ३०, ३६, १६८
अधिगतं १७६
अधिनीहरं १२६
अधिप्पायप्पकासनरसा १०४
अधिप्पायविञ्ञापनहेतुत्ता १०३
अधिप्पायो १२६, १२८
अधिपति ८६, १६८, २००, २०१
अधिपति पच्चयो १६८
अधिमुच्चनं २६
अधिमोक्ख-मनसिकारेहि ३५, ३७
अधिमोक्खो २२, २६, ३२, ३५, ३६, ४०, ४१

अधिवचनं २७, २९, १९२
अधोभागियसंयोजनानि १९१
अन्तरायं २०३
अन्धकारपच्चुपट्ठानो ३२
अन्धकारं नासेति १९६
अन्धज्जनानं ८१
अन्धभावलक्खणो ३२
अन्नपानादिकं १०३
अनङ्गणे १५४
अनञ्ञत्त- ६६, १२६
अनञ्ञातञ्ञस्सामितिन्द्रिय २००
अनञ्ञो १२६
अनञ्ञो अत्ता १२६
अनत्त- १९१
अनत्तानि अत्ता १९३
अनन्तं १२१, १५०
अनन्त-आणेन ७२
अनन्तर ७६, १९८, १९९, २०१
अनन्तरचतुक्के ११२
अनन्तरपच्चयो १९८, १९९, २००
अनन्तरूपनिस्सयो १९९
अनभिरतिरसा ३३
अनमतग्गसंसार-वट्ट- १८६
अनल्लीनभावपच्चुपट्ठानो २७
अनवट्ठानरसं ३३
अनवज्जके ४
अनवज्जमेवलक्खणं ५
अनवज्जादिके ४
अनाकुलो २०३
अनागतमतीतं १९१
अनागतं ८५, १९२, १९५
अनागतं सञ्ञाण- १५९, १९०, १९४
अनागामिकतस्स ५८
अनागामित्त-पत्तिया १८९
अनागामिफलेनस्स ५७
अनागामि मग्ग-चित्तं ९
अनागामिमग्ग-फलचित्तं १६
अनागामिस्स- ५५, ५६, ६०, ६८
अनागामी ६८
अनाथभावदस्सनपदट्ठाना २९
अनालयं १२१
अनावट्टं १८६
अनावन्ति सभावको १८९
अनासवकुसलचेतना १९९
अनासवा ५५, ६१, ७०
अनासवे १६
अनासो १२६
अनिच्च- १०९, ११८, १८३, १८८, १८९, १९२
अनिच्चता १०६, ११२, ११३
अनिच्चादिवसेनेव १८२
अनिच्चे निच्चं १९३
अनिच्चो ११६

अनिच्छयपच्चुपट्ठाना ३५
अनिट्ठमज्झत्तारम्मणाय १७
अनिट्ठाकारसम्भोगरसं ३५
अनिट्ठानिट्ठमज्झत्त-गोचरे १७
अनिट्ठानुभवनलक्खणं ३५
अनिदस्सनं १११
अनिप्फन्नानि ११०
अनिमित्त- १६, १८६
अनिमित्तपच्चुपट्ठानं ११७
अनियत-येवापनक- ३२, ३८
अनियता २२, ३२, ३६
अनियतारम्मणं १३
अनियते ३०
अनियतो ३४
अनिस्सायनरसा ३०
अनुकूलमितो २७
अनुकूलं १३२
अनुग्गहित-मानसो १८०
अनुत्तर- १३०, १८०
अनुत्तासलक्खणं ३२
अनुनं ३८
अनुप्पक्खन्धता १०५
अनुप्पजनतो १२
अनुप्पबन्धकरूपपदट्ठाना १०६
अनुप्पबन्धनपच्चुपट्ठानो २६
अनुपक्किलेसे १५४
अनुपक्खन्धनरसा १०६
अनुपच्छेदपच्चुपट्ठाना १०६
अनुपस्सतो १८३
अनुपस्सतो १८३
अनुपस्सना १७८
अनुपालको १७३
अनुपालनलक्खणं २७
अनुपालेति २७
अनुपालेति धातीविय कुमारं २७
अनुपुब्बसो ८७
अनुपुब्बेन ७५, ७६
अनुभोति १८०
अनुयोग- १५४
अनुरूपे विहारास्मि १३४
अनुलोमका १८७
अनुलोमतो १८३
अनुलोमावसानं १८५
अनुलोमं १४०, १८२, १८३
अनुस्साहनलक्खणं ३३
अनुस्साह-संहननता ३३
अनुस्साहितेन १०
अनुस्साहितो ७
अनुसय- १९१, १९२
अनुळारेसु १९
अनेकविधं ८
अनोत्तप्पं ३२, ३४, ३५, ३९, ४१, १९१, १९३
अप्पटिघातपच्चुपट्ठाना २८
अप्पणा- १३८, १३९, १४२
अप्पणाकोसल्लं १३९
अप्पणाचित्तं १३८
अप्पणाप्पत्ता १६८
अप्पणा-मनो १४०

अप्पणावहा १३२
अप्पत्तगाहकं १०१
अप्पमञ्ञा- १३१, १३४
अप्पमत्त- १३८, १४२
अप्पमाणा- ४५, ६६, १२०, १६१
अप्पमाणारम्मणकं १६५
अप्पवत्ति १७६
अप्पस्सुतो १८१
अप्पेति १४०
अप्पेति पारिमं १६६
अपक्कमितुकामो १४८
अपगम-पदट्ठानानि १४
अपरिग्गहरसो २७
अपरिच्चागपच्चुपट्ठानो ३२
अपरिप्फन्दन-सीति-भाव- २८
अपरियापन्नतो ७०
अपरियापन्नपाका ६६
अपरियापन्नपुञ्ञं ६६
अपरियापन्ना १२०
अपरिहीनस्स १५
अपाकटा १०६
अपायगमनीया १६३
अपायभूमियो ५३
अपायारूपभूमियो ५३
अपायेसु १७, ७८
अपारमतिघोरं १८६
अपिच्छतादि-गुणपदट्ठाना ३०
अपिलापनलक्खणा २६
अपुञ्ञा- ५४, ६०, ६६, ८५
अपुञ्ञ-संखारो ६२
अपुब्बं १६५, १६६
अपुब्बं अचरिमं ८३, १६५, १६६
अपुरक्खित्वा १०
अफलं ८७
अब्बोहारिकमेव १८५
अब्याकत- ४, ५, ११, ३६, ४१
अब्यापज्झमनीतिकं १२१
अब्यापादेन २३
अभवो ८७
अभावप्पत्तिदोसतो १२०
अभावारम्मणं १५२
अभावो ३१, १२०
अभावोधिपतीञ्च १६
अभिज्झा १६३, १६४
अभिज्झा-कायगन्थो १६२, १६४
अभिज्झायति १०
अभिञ्ञा ४८, ६७, ६८, ७०, १५४, १५५
अभिञ्ञाचित्तजा ६८
अभिञ्ञाणकरणमिव २५
अभिञ्ञानं १६६
अभिञ्ञापादकज्झाना १५७
अभिञ्ञा-मानस-द्वयं ४५
अभिधम्म- ३, १५६
अभिधम्मनये ३८
अभिधम्ममहण्णवपारं ७१
अभिधम्ममहोदधिं २१
अभिधम्मावतार- ३, २१, ६५, २०२
अभिधम्मिक- ४, ४४, ७६

अभिधम्मको १४०
अभिनिप्फादकं ११
अभिनिप्फादेति ८, ९
अभिनिब्बत्ति १०८, १२५
अभिनिब्बत्तिता २०
अभिनिब्बत्तिसम्मुति १०९
अभिनिरोपनलक्खणो २५
अभिनिवेसकरणपच्चुपट्ठाना २५
अभिनिहारपच्चुपट्ठाना ९७
अभिनीहरति १५४
अभिमूय्य १५३
अभिमुखभावपच्चुपट्ठानानि १४
अभियोगो १२९
अभिलापो १२२
अभिसङ्खरसो ३२
अभिसंखरणाम्पि ९४
अभिसन्दहती २५
अभिसमेति १९६
अभिसंखार-लक्खणं १७०
अभिसंखारो ९४
अभूतं १२०
अमग्गङ्गानि ४२
अमग्गं १८०, १८१
अमतं ११७, ११६, १८०
अमतं पदं १८६
अमनसिकारा ८, ९
अमानुसि रति १८०
अमुञ्चित्वा १८६
अमुत्रायं १६५
अमोह- ३०, ३९, १६८
अयमारमणक्कमो ७०
अयसो १९२
अयोनिसो-अभिनिवेस- ३२
अयोनिसो-मनसिकारपदट्ठान- ३२, ३३, ३५
अयं मग्गो १८१
अयं वारो ७५, ७६
अरञ्जगत सुदेसको २६
अरतिविघातपच्चुपट्ठाना ३०
अरहत्तफलं ५६, ६८
अरहत्तमग्गचित्तं ६
अरहत्त-मग्ग-फलचित्तं १६
अरहत्तमग्गं ११८
अरहतो १८, ४६, ५६, ५८, ६१, ६८, ११८
अरहन्तस्स मानसं ६८
अरियदेहिनं ६२
अरियपुग्गले ६
अरियसावको ११६
अरिया ५०
अरियानं-अदस्सन-कामतादिपदट्ठाना ३२
अरियो पुग्गलो १६०
अरूप्पकुसलं ६६
अरूपकुसला ६०
अरूप-जीविते १०२
अरूपधम्मा २०२
अरूपधम्मो २५
अरूपपाका ५४
अरूपराग- ६
अरूपा ६०, ६१, १३४

अरूपारम्मणं ९१
अरूपावचर- ८, ३७
अरूपावचरक्रियाचित्तानि २०
अरूपावचरकिरियाचित्तसम्पयुत्ता ३८
अरूपावचरकुसलचित्तं ६
अरूपावचरचित्तसम्पयुत्ता ३१
अरूपावचरपाका- ४५, ५४, ६६
अरूपावचरभावना- ६
अरूपावचरभावो ३१
अरूपावचरभूमियं ६१
अरूपावचरविपाकचित्तसम्पयुत्ता ३७
अरूपावचरविपाकं चित्तानि १५
अरूपावचरविपाकं चतुब्बिधं १७
अरूपावचर- ५, ११, ३१, ३६, ३७, ३८
अरूपिनो १७०
अरूपिसु ४६, ५१, ६६
अरूपीनं ६०
अरूपे १०७
अरूपेसु १०६
अरोगी १०५
अलङ्कारो १३०, १५४
अलग्गभावलक्खणो २७
अलज्जनलक्खणं ३२
अलाभो १६२
अलुब्भनमतमेव २७
अलोभादित्तयम्पि ४१
अलोभादोसमज्झता ४०
अलोभो २२, २७, ३६, १६८
अवचारयति ६
अवत्थुका ४५
अवत्थुरूपं ११४
अवसाने १४६, १८८
अवसेसनीवरणादि २८
अविक्खेपलक्खणो २६
अविगत- २००, २०१
अविगतपच्चयो २००
अविगतवसेन १६८
अविगतानं २०२
अविज्जमान-पञ्ञत्ती १२३, १२४
अविज्जमानेन विज्जमान-पञ्ञत्ति १२३
अविज्जा १०७, १७३, १६१, १६२
अविज्जानीवरणेन १०७
अविज्जापहानकरं ६
अविज्जासमुदया १७८
अविज्जासवो १६२
अविञ्ञत्तिजनत्ता १२
अविञ्ञाणक-सद्दो ६४
अविनिब्भोगतो १२७
अविनिब्भोगा ३६
अविनिमुत्तानं २७
अविपाकतो १८
अविपाकसभावतो १२
अविपाकारहतो ११
अविपाकारहं ५
अविपाकं ४
अविरोध-लक्खणो २७
अविरोधितापच्चुपट्ठाना १०५

अविसंहारलक्खणो २६
अविहिंसापच्चुपट्ठाना २६
अवीतिक्कमलक्खणा ३०
अवुपसमलक्खणं ३३
अवेदि ८६
अस्सद्धो ११६
अस्सादददस्सनपच्चुपट्ठानो ३२
अस्सास-करण-रसं ११७
असक्कोन्तं १७४
असङ्करतो १२६
असङ्खतं ११६, १२०
असङ्खार- १०, ७४
असङ्खार-ससङ्खार १२
असङ्खारिकमानसं ७५
असङ्खारिक- ५, १०, १८
असञ्ञीनमचित्तका ५०
असञ्ञुप्पत्ति ११५
असञ्ञं १५२
असद्धादि २८
असद्धो १२८
असन्निट्ठान-विक्खेपकालेसु ११
असप्पाये १३६
असप्पायेन १३७
असम्पटिवेधरसो ३२
असम्पत्ति ७, १०
असम्फुट्ठभावछिद्द-विवरभाव १०५
असम्भेद ८४, ८५
असम्मोहत्थमेव १०६
असम्मोहन-रसा २६
असम्मोहपच्चुपट्ठाना २६
असमानत्ता ७३
असमूह-पञ्ञत्ति १२३
असयंवसी १७६
असाधारणञाणानि १६
असाधारणा १८
असारज्जनलक्खणं ३२
असारा १७६
असीति हदया ५४
असुभ- १३१, १३२, १३३, १६३
असुभानुस्सती १३२
असुभे सुभं १६३
असंकिण्ण- २०४
असंखत- ११०, ११७
असंसप्पनरसो २६
असंसीदनभावपच्चुपट्ठानं २६
अहमस्मी १८०
अहिरिकस्स भावो ३२
अहिरिक- ३२, ३४, ३५, ५१, ३६ १६१, १६३
अहिरीकमनोतप्पं ४१
अहेतुक-क्रियाचित्त- १८, १६
अहेतुककिरियाचित्तसम्पयुत्ता ३८
अहेतुकचित्तसम्पयुत्ता ३६
अहेतुक मनोधातु ३८
अहेतुक-मनोधातु-सम्पटिच्छनं १३, १७
अहेतुकमनोविञ्ञाणधातु- १४, १८ १६
अहेतुकमनोविञ्ञाणधातु-सन्तीरण- १३, १७
अहेतुकमिदं ७७

अहेतुक-विपाक-चित्तं १३, १४, १५
अहेतुकसहेतुको ४४
अहेतुक- ११, १८, ३७, ३८, ५४, ५५, ७२, ७३
अहेतुकं अट्ठविधं १७
अहेतुकं तिविधं २०
अहेतु-द्वि-तिहेतु ५०
अहेतुपटिसन्धिस्स ७७
अहेतुमेकहेतुं ४५
अहोसिकम्मं १७४, १७५
अहं १२२

आ

आकास- ९६, १००, १०४, १२३, १४९, १५०, १५५
आकासकसिणं १३४
आकासधातु १०६
आकासनिस्सयेना ८४
आकासानञ्चायतन- ९, १२१
आकासानञ्चायतन-सञ्ञा १५, २०
आकिञ्चञ्ञायतनं १२१
आकिञ्चं ५२
आगन्तुक-भवङ्ग- ७३
आगन्त्वान्तकरो १८८
आगन्तुकं ७६
आगन्तुकं भवङ्ग ७४
आघातवत्थुपदट्ठानो ३५
आघातविनयनरसो २७
आचयलक्खणो १०५
आचरिया ८८
आजीव- २००
आदासतलादीसु १२
आदिन्न-पटिसन्धिनो ७६, ७९
आदि-ब्रह्म-विहारा १३३
आदिमग्गो ४४, ६१,
आदीनवं- १०, १४३, १४४, १४८
आधानरसं १०३
आधारभावपच्चुपट्ठानो १००
आनयनपच्चुपट्ठानो २५
आनापानसति- १३२, १३४
आनापनं १३२
आनुभावक्खणे १०९
आपाथगतविसयपदट्ठानो २५
आपाथमागते ७७
आपाथं ६५, ८७
आपेति ९७
आपो ९६, ९७, १२५
आपोधातु ९७, १०६, १०७
आपोसन्निस्सयेना ८४
आबाधो १३१
आभोगो १४५
आमकवण्णविनासे १२७
आमकसाके १२७
आयूहनरसा २५
आयूहिते १७, ७४, ७६
आयो ९९
आरक्खपच्चुपट्ठाना २६
आरग्गेरिव १७९
आरम्मण- ८, १९, २७, ६६, ६८, ६९, ७०, ११९, १५५, १५८, १५९, १६१, १६२, १६८, १९९, २००, २०१, २०२

आरम्मण-क्रिया १६६
आरम्मणकरणसम्पत्ति २८
आरम्मणगहणलक्खणो ३२
आरम्मणाधिपति १६६
आरम्मणपच्चयभूतं १२१
आरम्मणपच्चय- १६२, १६८
आरम्मणपटिपादकत्तेन २६
आरम्मण-पटिपादको २६
आरम्मणपदट्ठानो २६
आरम्मणपरियेसनरसो २६
आरम्मणपुरेजात- १६६
आरम्मणभेदतो- १५, १७, २०
आरम्मणमितो ६४
आरम्मणमुदीरितं ६५, १६४
आरम्मणवसेनेव ७४
आरम्मणविभागेसु १६१
आरम्मण-सभावच्छादनरसो ३२
आरम्मणाधिपतिवसेन १६८
आरम्मणानि ६६
आरम्मणानुमज्जन-लक्खणो २५, २६
आरम्मणाभिमुखभाव-पच्चुपट्ठानो २६
आरम्मणूपनिस्सयो १६६
आरम्मणे निच्चलभावेन २६
आरूप्पभूमियं ५४
आरूप्प- ५६, ११६, १३२, १३३
आरूप्पं ११६
आरोग्ये ४
आलम्बित्वा ६३
आलोक-कसिणं १५८
आलोकनिस्सयेना ८४
आलोको १५६, १५८, १६६
आलोकं च विदंसेति १६५, १६६
आवज्जनक्रिया चित्तं ८५
आवज्जनद्वयं ५४, ५५, १६६
आवज्जनट्ठाने १८६
आवज्जन-मनो १६३
आवज्जनवसेन १८
आवज्जन-समापत्ति १४२
आवज्जने ४६, ८४
आवज्जनं ४७, ८०, १४०
आवज्जिते १६२
आवट्टयमानं १८
आवट्टिते ७३
आवास-मच्छरियं १६२
आवासो १३१, १३६
आविभवन्ति ६७
आसन्नकारणं ६७
आसन्नकुसलारिका १४३
आसन्न-तक्कचाराहि १४३
आसन्नपठमारूप १५०
आसन्न-पीति-दोसा १४५
आसन्नमरणस्स ६२
आसन्नरूपावचर- १४६
आसन्न-सोमनस्सं १४८
आसयानुसये ६७

आसव- १६१, १६२, १६८
आसेवनपच्चयो १६६, २०१
आसेवनं १८७
आहननपरियाहननरसो २५
आहार- १०३, १०७, १०८, १७३, १६८, २०१, २०२
आहारता १०३
आहरतीति १०३
आहारपच्चयो १६६
आहारिन्द्रिय- २००

इ

इच्चाभोगो १५२
इच्चेवज्झत्तगोचरं १६५
इट्ठ-इट्ठमज्झत- १८
इट्ठमज्झत्तगोचरे ७५, ७६, ७७, ७८
इट्ठमज्झत्तारम्मण- १४, ७४
इट्ठविपाकपच्चुपट्ठानं ५
इट्ठविपाकं ४
इट्ठादिभेदो ६६
इट्ठानिट्ठविपरीतानुभवनलक्खणा ३०
इट्ठारम्मण- ३६
इट्ठारम्मणयोगस्मिं ७६
इट्ठारम्मणानुभवनरसा २५
इट्ठे आरम्मणे ७७
इत्थि १०२, ११०
इत्थिन्द्रियं १०१, १०२, १०६, ११२
इत्थि पुरिस-जीवितिन्द्रियानि ११३
इत्थि-पुरिसिन्द्रिय- ६६
इत्थिभावलक्खणं १०२
इत्थिभावो १०१, १०२, ११०
इत्थिलिङ्ग-निमित्तकुत्ताकप्पानं १०२
इत्थिलिङ्गादयो १०१, १०२
इत्थि-सद्दो १२३
इद्धि-चित्त- १६३
इद्धिमानसमेव १६३
इद्धि-विकुब्बनं १५४
इद्धिविधादीनि १५६
इद्धिविधायं १५४
इद्धिविधं १६०
इद्धी १३१
इदंसच्चाभिनिवेस- १६४
इदं-सच्चाभिनिवेसो १६२
इधानागमतेतीत-भवे ६३
इध्रेकचत्ताळीसेव ७०
इन्द्रिय- ४२, ११२, ११३, १६२, २००, २०१, २०२
इन्द्रियपच्चयो १६६
इन्द्रियमेव हुत्वा न द्वारं च ११२
इन्द्रियमेव हुत्वा न वत्थु ११२
इममतिमधुरं ८६
इरियापथो ४६, १३६
इस्सतीति ३३
इस्सा ३२, ३३, ३४, ३६, ४६

उ

उक्कन्ता १८०
उक्कंसस्सावकंसस्स ११५
उक्खित्ते १६२
उकासिरसमानेन ६६
उग्घाटेतीति १४६
उजुकभावो २८
उजुका ६
उजुं कायं १३६
उण्णनाभि- ८२
उण्हत्तलक्खणा ६७
उत्तम-पोरिसो १२८
उत्तास-लक्खणं-ओतप्पं २६
उतु १०७, १०८, १२५, १६६
उतु-चित्तजो ११३
उतुचित्तादिना ६६
उतुचित्ताहाराज- ११३
उतु-चित्ताहारेहि ६६
उतुज- ११३
उतुना १०८
उतु-नियामता ८०
उतु-बीज-नियामो ८०
उद्धच्च- ६, ३२, ३३, ३६, १०७, १६१, १६३
उद्धच्चकुक्कुच्च- ८
उद्धच्च-मानसं ८७
उद्धच्चमेव ४६
उद्धच्चयोगतो ११
उद्धच्चसम्पयुत्त- ११, ३५
उद्धच्चसम्पयुत्तं ११
उद्धच्च-संयुत्तं ६२
उद्धच्चादिकिलेस-पटिपक्खभूता २८
उद्धटा ३३
उद्धतभावो ३३
उद्धतस्स ७६
उद्धतं १४१
उद्धम्भागियसंयोजनानि १६१
उद्धं ६८
उद्धं-उद्धं-अरूपीनं ६०
उदकप्पसादकमणि विय २६
उदके १७६
उदकेन १५२
उदकं विय २७
उदयब्बय- १७८
उदयब्बय-ञाणं १८२
उदयब्बयदस्सने १७८, १७९
उदयब्बये १८२
उदयो १७८
उदीरितो ६, ४५
उदेति १७६
उन्नतिलक्खणो ३३
उप्पज्जतीति १७८

उप्पज्जनतो १८
उप्पत्तावज्जनादीनं ८६
उप्पलदलग्गसण्ठाने ६६
उप्पलादीनि २७
उप्पादक्खणे ११६
उपक्लेसा १७६, १८१
उपकारो ८७
उपघातकमेव १७५
उपचय-सन्तति १०५, १०७
उपचयो ६६, १०५, १०६
उपचारक्खणे १३८
उपचार-समाधिना १३७, १३८
उपचारानि १४०
उपचारावहा १३२
उपचारं १४०, १४२, १८३
उपचितरूपपदट्ठानो १०५
उपट्ठाकारमत्तं १३८
उपत्थिम्भनपच्चुपट्ठानो १०३
उपत्थम्भनरसं २६
उपत्थम्भियमानं ६६
उपथम्भकं १७५
उपनयनरसा १०६
उपनिस्सय- १६८, २००-२०२
उपनिस्सयपच्चयो १६६
उपपरिक्खित्वा ६३
उपपीळकं १७५
उपब्रूहणरसा ६७
उपमतं ११०
उपमा १७१
उपरिज्झानभूमिका ५६
उपरूपरि ६०, ६८
उपसमपच्चुपट्ठानो २६
उपादा ६६, १०६
उपादान- १६१
उपादानानी १६२
उपादा-पञ्ञत्ति १२३, १२४
उपादाय ३६
उपादारूपके ३६
उपादारूपानि १०१, १०६
उपादिन्नकघट्टने १०४
उपादिन्नकरूपं १००
उपाहना १३७
उपेक्खा ५, ७, ८, १०, २३, ३०
३१, ३४, ४०, ७४, ७६,
१३४, १४६, १७६, १६६
उपेक्खा-चित्तेकग्गता- १५, १६
उपेक्खाञाणमट्ठमं १८२
उपेक्खा-ञाण-सम्पयोगभेदतो ११
उपेक्खाट्ठाने ३६
उपेक्खाय २६, ७८
उपेक्खायुत्तं १३
उपेक्खा-वेदना ३५, ३६
उपेक्खासहगत-आवज्जनचित्तं १८

उपेक्खासहगतद्वये ७५
उपेक्खासहगतद्वयं ४७
उपेक्खासहगता १४, १६
उपेक्खा सहगतानि १०
उपेक्खासहगताहेतु ७८, ६०
उपेक्खासहगताहेतुकमनोविञ्ञाणधातु १७
उपेक्खासहगते ७६, १५६
उपेक्खासहगतेन ३७
उपेक्खासहगतं ५, १०, ११, १३, १७, १८, ७४, ७७, १४६
उपेक्खासहिताहेतु ७६
उब्बहनपच्चुपट्ठानं १०३
उब्बिलावनं १४४
उभतोब्यञ्जनक- १४
उभतोब्यञ्जनस्सा १०२
उभतो भट्ठो १४२
उभिन्नमन्तरा १८५
उभो २३
उम्मीलेत्वा १३६
उम्मुज्जापनरसो १०५
उस्सक्केत्वा १७६
उस्सदस्स १३६
उस्सहन-लक्खणं २६
उस्साहमुत्तमं १३६
ऊकासिरसमूपमं ६६
ऊनाधिकता-निवारणरसा २६

ए

एकग्गता- ३५, ३६, ४०, १४१, १४५
एकग्गभावो २६
एकङ्ग-विप्पहीनं १४५, १४६
एकचित्तक्खण- २०, ५६
एकज- ११२
एकट्ठानिकतं ४६
एकतिंस ३६
एकन्तकुसलत्ता ३६
एकन्त-नानत्ता ६३
एकन्तपरित्तारम्मणत्ता ३६
एकन्तमतीतारम्मणं ६७
एकन्तमिट्ठारम्मणे १४
एकन्तसवत्थुकतो १०
एकन्तेनेकतो ६३
एकप्पहारेन ८०
एकपञ्ञास-चित्तेसु ४०
एकमङ्कुरं ७५
एकमेवन्द्रियं १०२
एक-विधादिनये ४६
एकविधं ६
एकवीसतिधा २०१
एकवीसति पुञ्ञानि २१
एकवीसतिविधं कुसलं २१
एकवीससतं ३१

एकसत्तति सेसा ४४
एकसन्तति ११५
एकहेतुक- ६
एक-हेतुं ४५
एकाकारविकारतो १०३
एकादसन्तं ५४
एकादसन्नमेतेसं ६६
एकादसविधेन- १७, २०, ४८, ८५
एकादससु भूमिसु ५३
एकादसेरिता ५०
एकारम्मणतं १६३
एकारम्मणभावे १६३
एकारूपभवे ६२
एकावज्जन-वीथि- १०४, १८७
एकुत्तरसते ४०
एकुप्पादा ३६
एकुप्पादादिमावेन २४
एकूननवुतिप्पभेदेन २१
एकूनवीसति ३२
एकेक-गोचरा ४८
एकेकभूमिसु ५४
एकेकारम्मण- ४५, ४७, ४८, ८३
एत्थन्तरगतं १५६
एवप्पमाणारम्मणं १६४
एवमट्ठकत्वान ७६
एवमिन्द्रिययोगो ४२

ओ

ओगाहति १८८, १८९
ओघ १६१
ओघ-योगानी १६२
ओजट्ठमकरूपं १०३
ओजा ६८, १०३, १०८
ओजालक्खणो १०३
ओतप्पती २७, ३२
ओतप्पं २२, २७, ३१, ३६
ओतरतेव १८३
ओदग्गपच्चुपट्ठाना २६
ओदात्त-कसिणं १५८
ओनहनरसं ३३
ओपपातिकसत्तानं ११५
ओपम्मं ८३
ओभासेति १८६
ओभासो १७६, १८०
ओरिमा पन तीरम्हा ६३
ओलारिका ११३, १६३

क

क्रियतो १६, ६६, ६७
क्रियवत्थुकं १२
क्रियस्साररम्मणं ७१
क्रिया ४४, ४६, ६१, ६७, ८८, १६८

किरियाकयानं २०
किरियाकिरियापत्ति ३०
किरियाचित्तानि वीसति २०, २१
किरियाचित्तं ११, ७०, ७१, ८३
किरियाभिञ्ञा ६८
किरियामनोधातुया १४
किरियामानसं ७०
किरियावोत्थपनं ६६, ६८
किरियाहेतुद्वयं ६५
कक्खळलक्खणा ६७
कङ्खुतो ७६
कङ्खमुट्ठितं १७७
कङ्खा १७३, १७४, १७५
कङ्खावितरणं १७३, १७७
कटत्ता १७५
कटत्तारूपजातानं ८८
कटसारं १३५
कण्णिका १३५
कत्ता १२५, १२८
कत्तुकम्यताय ३६
कतत्ता ६५
कतपालनं ६६
कताकतपदट्ठानं ३३
कताकतानुसोचनरसं ३३
कतानुरोधो १२४
कतूपकारं ६६
कदली १७६
कपणं १२४
कपालतो १४६
कपाले खित्तमंसपेसी ३२
कम्म- १९२, २०१, २०२
कम्म-कम्मनिमित्त- १७
कम्मज- १०१, १०३, १०७, ११२, ११३
कम्मञ्ञता १०५, १०६
कम्मञ्ञतारूपपदट्ठाना १०५
कम्मञ्ञानेव १८०
कम्मट्ठानस्स दायको १३१
कम्मट्ठान- १३१, १३२, १३४
कम्मद्वारं १२
कम्म-धम्म-नियामता ८०
कम्मनिमित्तं ८५, ९३
कम्मनीये १५४
कम्मपच्चयो १९९, २०२
कम्मवसा १७४
कम्म-विपाक-वट्ट- १७५
कम्म-विपाक-वसेन १७५
कम्मविपाको १७४
कम्मविसेसेन १०१
कम्मसम्भवो ९४
कम्मसम्भूतं ९३

कम्मसमुट्ठान-भूतप्पसादलक्खणं १००
कम्मसहायं १०२
कम्मूपगस्स १६४
कम्मेन १०८
कम्मे न विज्जति १७६
कम्मं ७२, ७४, ७६, ८५, ६२, ६४, ६५, १०७, १३१, १७३, १७४, १७५
कम्मं नत्थि १७६
कमलदले जलविन्दु विय २७
कमलस्स दलं ६८
करणतो १७६
करुणा ३, १२, २२, २३, २६, ३६, ३८, ३६, ४०, ४१
करुणापुब्बभागो २३
करूणामुदितानं ३१
करोन्तितर-द्वयं ४६
कलाप- ११५, १७८
कवलिङ्कारहार- १०६, १६६
कवळिङ्काराहारारम्मण- २००
कवलीङ्कारो १०३
कस्सको १४२
कसिणमण्डलं १३५
कसिण- १३२, १३३, १३४, १३५, १४६
कसिणारम्मणं १५७
कसिणुग्घाटिमाकासं १५१
कसितब्बं १४२
काम- १८८, १८६
कामक्रिया ६१
काम-कम्मस्स १६५
कामघातिना ६
कामछन्द- ८, १४१, १६४
कामच्छन्दनीवरणं १०७
कामच्छन्दवसा १४१
कामच्छन्दादयो १६२
कामतो ६७, ६६
कामधातु- ४५, ५४, ५५, ६६
कामपाकक्रियस्स ७०
कामपाक- ५५, ६६, ७०
कामपुञ्ञानि ६२
कामभवे ६१
कामराग- १६२
काम-राग-पटिघा १६२
कामरागो १६१
कामरूपक्रियस्स ७०
कामरूपभवद्वये ११४
कामरूपभवे ५१, ८६
काम-रूपावचरो ७०
कामलोककस्मि १३, ७२
कामविपाको ४४, ६१, ६५
कामसहुगता १४२
कामा ५, १०

कामारूपावचरो ६९
कामावचर- ८, ३०
कामवचरकुसलचित्तस्स ७
कामावचरकुसलचेतसिका ३०
कामाचरकुसललोकुत्तरे ३१
कामावचर-कुसलविपाकं १७
कामावचरखन्धानं १६३
कामावचरचित्तसम्पयुत्ता २२
कामावचरचित्तानि ४८, १५६, १६३
कामावचरचित्तानं ७०
कामावचरचित्तेन ७२
कामावचरतो ६९, ७०
कामावचरदेवानं १२, ५३, ११५
कामावचरदेहिनो ११५
कामावचरधम्मा ८६
कामावचरपठमचित्ते ३१
कामावचरपाकस्स ६८, ६९, ७०
कामावचरपुञ्ञ- १५, ४१, ६०, ६६, ७०, ७८
कामावचरभूमियं ६५, ८८
कामावचरमिच्चेवं ६
कामावचरमेव ९
कामावचर-रूपावचर-अरूपावचर- १८
कामावचरविपाकचेतसिका ३७
कामावचरविपाका ३६
कामावचरसञ्ञितो ६, ७२, ८६
कामावचरसत्तस्स ५५
कामावचरसन्धीनं ८५
कामावचरसहेतुक- ३६
कामावचरसहेतुकक्रियाचित्तं २०
कामावचरसुगतियं ८
कामावचरा २२, ३१, ३८
कामावचरादिभेदतो २२
कामावचर- ५, ११, १८, ३६
कामावचरं दुविधं १८
कामासवो १६४
कामीयती ५
कामूपादानादीनि १६२
कामूपादाने १६४
कामे ६, ३६, ४५, ८५, ८८, ९०, ९०, ९२
कामेति ५
कामे दुग्गत्तियं ९०
कामेस्वादीनवं १३६
कामे सुगतियं ९०
कामेसुमिच्छाचारो १६३
कामो ६
कामेवचरतीतेत्थ ६
काय ३६, ११०
कायकम्मञ्ञता २२, २८
कायकम्मभावो २८

कायगत- १३२, १३३
कायगहणानुसारेन १०३
कायचित्तगरुभाव-निम्मद्दनरसा २८
कायचित्त-दरथ-उपसम-लक्खणा २७
काय चित्त-दरथ-निम्मद्दनरसा २७-२८
कायचित्तपदट्ठाना २७, २८, २९
कायचित्तपीणनरसा २६
काय-चित्तानि १८०
कायचित्तानं अदन्धता- २८
कायचित्तानं अवूपसमकर- २८
कायचित्तानं थद्धभावनिम्मद्दनरसा २८
कायद्वारं १०४
कायदसकं ११४
कायदुच्चरिततो ३०
कायदुच्चरितविरति २२, ३०
कायदुच्चरितादीहि ३२
कायप्पसादके ९२
कायप्पसादो ११
कायपस्सद्धि २२, २७, ३९
कायपागुञ्ञता २२, २८
कायपागुञ्ञभावो २३
कायमुदुता २२, २८
कायमुदुभावो २८
कायलहुता २२, २८
कायलहुभावो २८
काय-वचीविञ्ञत्तियो ९६
कायवत्थुवसेन ११४
कायविञ्ञत्ति १०३, १०४, १०६
काय-विञ्ञाणत्तयं १३
कायविञ्ञाणसम्पयुत्तेसु ३६
कायविञ्ञाणं १३, १७, ३७, ८५
कायविञ्ञेय्यं ११३
कायविप्फन्दन- १०३, १०४
कायायतनं १०६
कायारम्मणतो १६०
कायिकसातलक्खणा ३६
कायिकाबाधलक्खणा ३७
कायिन्द्रियं ११०
कायुज्जुकता २२, २८
कायो २७, ९६, ९९, १००, ११५
कारक-द्वये १०४
कारकवेदकत्ताभावो १२६
कारकस्साभावा १२५
कारकभावे १२५
कारको १२५, १२६, १२९, १७६
कारणभावपच्चुपट्ठानं १०२
कारणूपचारेन १९२
कारणं ८७
कारुणिकेन ७२
काल- १२३
कालविमुत्ता २०२

किच्चतो १४
किच्चानि १४, ६७,
किणाति २६
कित्तिता १८४
किमन्तरं १६७
किरियतो १२०, १२१
किरिया ३८
किरियाकारो २६
किरियाहेतुकमनोधातु १८
किरियाहेतुकमनोधातु उपेक्खासहगतं १८
किरियाहेतुकमनोविञ्ञाणधातु १८
किलमती ति ३५
किलेसक्खयो ११६
किलेसकामो ५
किलेसपटिक्खभूता २८
किलेसपरियादानेन १६६
किलेसमल-धोविनं १३०
किलेसा १३८, १८८, १६१
कुक्कुच्चं ३२, ३३, ३६, ४१, १०७, १४१, १६४
कुकतं ३३
कुच्छितानं मलानं ६६
कुच्छितं कतं ३३
कुच्छि-सद्दस्स १६१
कुटिलभावकर- २६
कुटिलभावनिम्मदनरसा २६
कूटं ३७
कुतोचिजात- ११२
कुमति ८६
कुमारस्स १७३
कुम्मानं १८३
कुल-मच्छरियं १६२
कुला-कुले २०४
कुलं १३१
कुसलकम्म-पच्चयानि १७
कुसलचित्तसम्पयुत्तचेतसिकसदिसा ३७
कुसलचित्तसम्पयुत्ता ३१
कुसलचित्तं ५, ८, ६
कुसलतो १६
कुसलविपाकं ११
कुसलस्स क्रियस्सा ६६
कुसल-विपाक- ३८
कुसलस्सा ७१
कुसलस्सुभयस्सा ७०
कुसल- ८, १२, २०, ३६, ३८, ४६, ६८, ६६, ७०
कुसलाकुसल- १६६
कुसलाकुसलपाकं ४७
कुसलाकुसलब्याकतभेदतो २२
कुसलाकुसलस्स ६८
कुसलाकुसल- ४, ४१, ४५, ४६, ४८, ५४, ५५, ६७, १६८

कुसलाकुसलादि ८६
कुसलाकुसलानि १६
कुसलाकुसलाहेतु ८८
कुसलाकुसलेहि ३८
कुसलादित्तसाधको ८८
कुसलादीनमभावो १२५
कुसलानन्तरं १५
कुसलानुगतं १५
कुसलानुत्तरा ६०
कुसलानेकवीसति ६
कुसलारम्मणं ६८
कुसलेन समं १६
कुसलेनादिना ७३
कुसलं ४, ५, ६, १२, १८, ७३, ७४, ७८, ८४, १७५
कुसेन ४
केलास- २०४
केसा- १७३
कोसल्लं १३६
को हेतु १७३

ख

खगो ८३
खणतो १७६
खण-वत्थुपरित्तता ६५
खणसन्तति-अद्धतो १६२
खणादिकत्तयं १६२
खत्तियकुमारो १२४
खन्धपञ्चकं संखातं १८६
खन्धादीसु १६६
खन्धाभिसम्भवा ६४
गन्धेसु सन्तेसु १२६
खपुप्फं १०६
खयदोसापज्जननं १२०
खयमत्तमेव ११८
खयवयभावपच्चुपट्ठाना १०६
खयो ११८, १२०
खयोपचारेन ११८
खणुके १३५
खिप्पमन्तरधायति १५
खीणा ११६
खीणासाव-भिक्खुनो २०
खीणासव- १८, १६, ८०, ५७, ५८, ५६, ६१, ७१
खीणा-संयोजनो १६०
खीयमानो २७
खीरतो ६३
खीरसामी ६३
खुद्दकादिका १८०
खेमो १३१
खेमं १२१, १३०,

ग

गजादि सदिसा १५

गंजादीनं यथाछाया १५
गण्डतो ११६
गणनूपगचित्तानि ७३, ७७
गणो १३१
गतिनिमित्तकं ८५
गतिनिमित्तेसु १७
गति-पञ्चकं ६०
गतियो ५०
गाथायो १८०
गन्तुकामो १६०
गंन्थ १६१
गन्थमच्चन्तं १२६
गन्थवित्थार-भीतेन ६३
गन्ध- ६४, ११०
गन्धयति १०१
गन्ध-रस-फोट्ठब्बायतन- ११२
गन्धादीनं १२७
गन्धायतनं १०६, ११३
गन्धारम्मण- ६४
गन्धो ६४, ६६, ६८, १०१, १०८
गन्धं ७८
गब्भसेय्यक-सत्तस्स ११४
गब्भसेय्यक-सत्तानं ११५
गम्भीरं १७६
गरु १३१
गरुकुलमुपसेवित्वा १२६
गरुकं १७५
गरुभावकर- २८
गरुभावविनोदनरसा १०५
गरुभाव-वुपसमलक्खणा २८
गहित-पुब्बसंकेतेन १२३
गहितागहणेनिघ ७७
गहितारम्मणं १६
गहेत्वारम्मणं ८२
गामो १५६
गुणेसिना ७२
गुळो ११८
गेलञ्ञभावकर- २८
गोचरभावपच्चुपट्ठानो १०१
गोचरा ६६, ६७
गोचरातिक्कमारूप्पे १३३
गोचरो ६६, ७०, ८१, १३६, १६१,
गोचर- ६६, ६७, ६८, ७०, ८१, १३६, १६१, १८३, १८६
गोत्तं १८५
गोत्रभू ११६, १४०, १५५, १५६, १८४, १८५, १८६
गोत्रभू-चित्तानं ११६
गोत्रभू मानसं १८५
गोदत्तो १४०

घ

घट्टनाय ३७
घट्टनारम्मण- ८२, ८७

घट्टनं ८३
घट्टिते ८२
घट-पट-सकट-गेहादीनं १२८
घाण- ३६, ११०
घाण-जिव्हा १३
घाणपटिहननलक्खणो १०१
घाणविञ्ञाण- १७, ८४, १००
घाणविञ्ञेय्यं ११३
घाणं ६६, १००, ११५
घाणदिविञ्ञाणत्तयं ५४
घानायतनं १०६
घायती ति घाणं ९९
घायन- १४, ४६, ७८
घायितुकामतानिदान- १००

च

चक्क- १७९
चक्कवत्तिस्स गब्भो १३८
चक्कवाळ- १४८, १५६
चक्खतीति ९७
चक्खादिपञ्चकं ११३
चक्खायतनादिपञ्चकं ११२
चक्खायतनं १०६
चक्खु- ९६, ९७, ९८, १००, १०१, ११०, ११५, १२३, १७४
चक्खुकायप्पसादनं ११०
चक्खुकायप्पसादो ९८
चक्खुतो पवत्तं विञ्ञाणं १५
चक्खुद्वारे ७४, ७६, ७७, ८५
चक्खुन्द्रियादिके ९२
चक्खुप्पसादम्हि ८३
चक्खुप्पसादेन ११०
चक्खुपटिहननलक्खणं १०१
चक्खुरोगादयो १४८
चक्खुविञ्ञाणकादीनं ८६, ९९
चक्खुविञ्ञाणकादिसु ३६, ७३
चक्खुविञ्ञाणस्स १०१
चक्खुविञ्ञाणसम्पयुत्ता ३६
चक्खुविञ्ञाणादि भेदतो १७
चक्खुविञ्ञाणं १३, १४, १७, ८४, १२४, १७५
चक्खुविञ्ञेय्यं १०१
चक्खुस्सापथमागते ७३
चक्खुसन्निस्सितं १५
चक्खु-सोतानं ५६
चण्डिक्कलक्खणो ३५
चत्तारोनुत्तरानेवं ९
चत्तारोरूपिनो १७०
चत्तारोहेट्ठिमा ५४
चत्तालीस-अनासवा ३९
चत्तालीस-चित्तानि ५१
चत्तालीस मनेसु ४२
चतस्सोपायभूमियो ५२
चतुक्कज्झाना १२०

चतुक्कज्झानिका १३२
चतुक्कनये १४६
चतुकिच्चं ४७
चतुज- ११२, ११३
चतुझानङ्गयुत्तानि ४१
चतुट्ठानिक-चित्तानि ४७
चतुत्तरसते ४०
चतुत्थज्झानतो १४८
चतुत्थज्झान-मानसं १४६
चतुत्थज्झानिक- १३३, १५५, १५९
चतुत्थ-ञाण-वज्झानि १९५
चतुत्थपाकं ७४
चतुत्थ-मग्गञाण-वज्झ- १९३, १९४
चतुत्थारूप्पं १३४
चतुत्थाधिगमत्थाय १४५
चपुत्थारूप्पचित्तं १५१
चतुत्थारूप्प-चेतसो ७१
चतुत्थारूप्पबोधने १५२
चतुत्थारूप्पभूमियं ६०, ६१
चतुत्थारूप्पमानसं ६६, ६७, १५१
चतुत्थारूप्प-विञ्ञाणं १५२
चतुधातुववत्थानं १३२
चतुधाधिपती ८९
चतुपञ्ञास- ३९, ५५
चतुपायानं ६
चतुब्भवा १०८
चतुभूमिगतं ९
चतुमग्ग- ९
चतुमग्गसम्पयुत्तचित्त-फलत्ता १६
चतुमहाभूतपदट्ठान १०१
चतुरङ्गुले १३६
चतुरङ्गिके ४२
चतुरारूप्पे १३३
चतुरासीति ८७
चतुवीसति ९६, १०६
छतुवोकारभूमियं ८८, ८९
चतुस्वारूप्पभूमिसु ६१
चतुसच्चप्पकासनो ४
चतु-सम्भूतं ६५
चतुसमुट्ठान- ६४, ६५, ७०
चतुसु ठानेसु १२
चतुसु विकप्पेसु १०
चन्दनं विय २७
चम्मं १३५
चयो १७८
चरती ६
चरितं १३१
चलनं ८२
चवनं ९३
चाग- १९९
चारित्त-वारित्त-वसेन १३०
चालेति १०४

चाहारनिस्सिता १३२
चाहेतुकट्ठकं ७८
चिण्णवसी १४८
चित्तकम्मके ४
चित्तकम्मञ्जता २२, २८
चित्तकम्मञ्ञभावो २८
चित्त-चेतसिका १९८, १९९, २००
चितचेतसिकेस्वहं ३९
चित्तज- १०४, १०७, ११३, १६९
चित्तजाताय १०४
चित्तजानमनन्तरं ६६
चित्तजानिलघातुया १०३
चित्तजानं २४, ८९, १०४
चित्तट्ठिति ३५, ३६
चित्तद्वयं ४६; ४७
चित्तनियामता ८१
चित्तप्पवत्तिआकरं १३९
चित्तपच्चत्थिकं १५१
चित्तपस्सद्धि २२
चित्तपागुञ्ञता २२, २८
चित्तभावनवेपुल्लं १४१
चित्तमुदुता २२, २८
चित्तमुदुभावो २८
चित्तलहुता २२, २८
चित्तलहुभावो ८८
चित्त-विपल्लासो १९२
चित्तस्स उजुकभावो २८
चित्तस्सारम्मणे २४
चित्तस्सेकग्गता ३२, १४६
चित्तसन्निस्सितं १६०
चित्तसम्पयुत्ता २२
चित्तसम्भवो ८६
चित्त-सम्भूतं १७०
चित्तसम्मुति ४
चित्तसमुट्ठानपठवीधातु १०४
चित्तसमुट्ठानवायोधातुपदट्ठाना १०४
चित्तसमुट्ठितो ६४
चित्ताधिकारत्ता ५०
चित्तानन्तरं २२
चित्तानुभयथा ४५
चित्तानेकादसा ६८
चित्तानेकूनवीसति ५८
चित्तुज्जुकता २२, २८
चित्तुप्पत्ति ५४, ६२
चित्तुप्पादा २१, ४४, ४६, ७०
चित्तुप्पादा समासतो ३९
चित्तेकग्गता ८, २२, २६, ३४, ३९
चित्तेकग्गतावसेन २००
चित्ते भवा २२
चित्तोतुसम्भवो ६४
चित्तं ४, ६, ८, ८२, ८५, ८९, १३६-१३९, १४३, १४६, १४८, १५६, १७०, १८३

चित्तं नवविधं ४८
चिन्तामणि १३०
चिन्तामया १६८
चिन्ता-सुतमयादितो १६८
चिन्तेतब्बो २१
चिनोतीति ४
चीवरं रजितब्बं १३५
चुति १२, १५, १७
चुतिक्खण- १५७
चुतिचित्तं ४६
चुतिट्ठानवसेन ४७
चुतिया ४७
चुतियावज्जनस्स ४८
चुतिवसेन १४
चुतूपपात-ञाणं १५९
चुद्दसट्ठान-भेदतो ४८
चुद्दसाहारतो १०८
चुद्दसेव तु चित्तानि ५१
चुल्लको १७७
चेतनत्तानं १२६, १२८
चेतना- ७, २२, २४, २५, ३२, ३४, ३५, ३६, ३९, ४०, ४१, ७२, ७३, ९०, १२६, १२७, १९९
चेतनामत्तं १६४
चेतनायेव ७४
चेतयती २५
चेतयितलक्खणा २५
चेतसिकअस्सादपच्चुपट्ठाना २५
चेतसिक- ४, २२, ३१, ३७, ३८, ३९
चेतसिकाबाधपच्चुपट्ठानं ३५
चेतसिकेहि ३७
चेतोपरियञाणस्स १६२
चेतोपरियञाण- १६१, १६२, १६३, १६४
चेतोपरिय-मानसं १५६
चोदनं परिहारं ११०
चोपनं ४६

छ

छक्कं ४८
छत्तिसधा १८
छत्तिस-विध-विपाकचित्तं १७, २१
छन्दरागो ५
छन्दसुप्पत्ति ४०
छन्दादीनि १२
छन्दादीहि ३४
छन्दाधिपति ८९
छन्दाधिमोक्ख २३
छन्दो २२, २९, ३२, ३९, ४१, ८९
छन्नमेतेसं ६७
छ देवेसु ५५
छब्बीसति च मानसा ४६

छब्बीस भूमिसु ५२
छ युगलानि ३९
छळारम्मण- १४, ४७
छळारम्मण-कोविदा ६४
छळारम्मणतो ४७
छळारम्मणिका ४५, ४८, ७०
छळारम्मणविजानन-लक्खणा १९
छसट्ठि-चित्तेसु ४०
छसत्तति विधो ४८
छसु आरम्मणेसु १२
छसु पन द्वारेसु १४
छसु भूमिसु ५४
छाया ८३
छिन्नतटम्मुखो १४०
छिन्नमूलस्स ८७
छेके ४

ज

जच्चजळ- १४
जच्चन्ध- १४, १७१
जच्चन्ध-बधिरा ११५
जच्चबधिर- १४
जच्चुम्मत्तक- १४
जनक- ८६, १७३, १७५
जनकस्सासमानतो ८६
जनकाजनकवसेन ६, १०
जनकाजनाकादि ४५
जनेनि ७५
जरता १०६, ११३
जरतानिच्चता ६६, १०७, १०८, ११३
जरा- १०६, ११८
जरामरणतो १०९
जलं ७८
जवनचेतसं १४३, १४५, १४६
जवनट्ठानतो ४६
जवनपटिपादको २९
जवन-मानसं १८३
जवनवारतो १६३
जवनस्सावसानस्मिं ७७
जवन- ४७, ७३, ७४, ८६, ८७, १३९, १४०, १४३, १४५, १४६, १५५, १५९, १६३, १८१
जवनावज्जनानं १६२
जहति ओरिमं १६६
जातपरिचया ७
जातस्सानन्तरं १८३
जातिभेदतो ४, ११
जातिरूपं १०५, १०७
जायतावज्जनं १४५, १४६, १८३
जायतिच्चेवं १०९
जायरे ५६

जालमज्झे ८२
जिगुच्छनलक्खणा २७
जिनवचनं ८६
जिनो ब्रवी ४२
जिव्हा १३, ३६, ६६, ९९, १००, ११०, ११५
जिव्हापटिहननलक्खणो १०१
जिव्हायतनं १०६
जीरणं १०६
जीव्हाविञ्ञाणं १७
जिव्हाविञ्ञेय्यं ११३
जीवन्ति २६
जीवनं ७३
जीवित- ९८, १९९
जीवितनवक- ११४, ११५
जीवितमव्हायती ९९
जीवितानि ९८
जीवितिन्द्रिय- २२, ३२, ४०, १०२, १०६, ११२, २००
जीवितं २६, ३४, ३५, ३६, ३९, ४१, ६६, १०२, ११०
जीवो ९२
जेट्ठट्ठे नुपकारको ८९
जेट्ठसिस्स-महावड्डकी २५
जेठकं ८९

झ

झान- ४१, १३०, १४१, १४२, १४३, १४४, १४५, १४६, १९८, २०१, २०२
झानङ्गतिक्कमो १३३
झानङ्ग- ९, ४२, ४३, १४५
झानङ्गभेदतो ८
झानङ्ग-योग-भेदतो १५, १६, १७, २०
झानङ्गहानितो १६
झानतो ७९
झानपच्चयो २००
झानपच्चवेक्खनमानस- १४०
झानारम्मणतो १६०

ञ

ञाण- ५, ७, ६१, १५६, १६०, १६५, १७७, १७८, १७९, १८१, १८२, १८१, १९६
ञाणचक्खु ९८
ञाणदस्सन-सुद्धिकं १८५
ञाणदस्सनं १३०, १८७
ञाण-दिब्बेहि ६७
ञाणमारम्मणं १६९
ञाणमनुबन्धन्तो १८६
ञाणविप्पयुत्तं ५, ११, १८
ञाणविप्पयोगतो ३०
ञाणसम्पयुत्त- ५, ७, ११, १८

ञाणसंयुत्ता ५५, ६२, ६६, ६७, ६८
ञाण-हीना ६२, ६६
ञाणादयो १८१
ञाति १३१
ञातिजनस्स ७
ञातुमावज्जति- १६३
ञेय्य- ६०, १०८

ठ

ठपनपच्चुपट्ठानं २७, १०२
ठपेत्वापायभूमियो ५२
ठपेत्वारुप्पभूमियो ५२
ठपेत्वावज्जनं ६१
ठातुकामो १४०
ठान-भेदतो ४६
ठितियुप्पत्ति- ८७

त

तक्कादयो १४०
तक्काहतं १३७, १४६, १५०, १५१
तच-पञ्चकं १३३
तचो १७३
तज्जा-पञ्ञत्ति १२३
तण्हक्खय- ११७, १२१
तण्हा ६३, ११७
तण्हा-सोतेन १७६
तण्हुपादाना १७३
तण्हं जहति १६७
ततियज्झान-मानसं १४४, १४५
ततियज्झानपाकतो ५७
ततिय-ञाण-वज्झा १६५
ततिय-मग्गञाण-वज्झा १६३, १६४
ततिय-मग्गञाण-वज्झो १६३
ततियारूप्पचित्तं ७१, १५०
ततियारूप्पभूमियं ५६
ततियारूप्पमानसं १५०
ततियारूप्पविञ्ञाणं १५१
ततोधिकतरं १३७
ततोभयवसेन ४४
तथागतमते १२१
तथागतेन १२०
तथागतं ३
तथाधिपतिनो १२
तथानागामिनो ५७, ५८
तथाप्पभिहित १६
तथापाथमागच्छति ८३
तथापाथं ७४, १३६
तथाभावपच्चुपट्ठाना १४, १६
तथाभिञ्ञा ६६
तथालोभादयो ८८
तथूपपीळकं १७५
तथेवाकुसलस्स ६६, ७०
तथेवानेञ्जसंखारो १६, ६२

तदविद्वान-चित्तं १५५
तदनन्तरमेवञ्ञं १८३
तदभावकं १५३
तदानागत-गोचरं १६१
तदारम्मण- १२, ७७
तदारम्मणकं ७३
तदारम्मण-चित्तस्स ४६
तदारम्मण-चित्तानि ८६
तदारम्मणचित्तं ७३
तदारम्मणनामकं ७४
तदारम्मणतं ७४
तदरम्मण-चेतसो ७८
तदारम्मणभावेन ७७, ७८
तदारम्मणमानस- ७६, ७७, ७६, ८६
तदा रम्मणसञ्ञितं ७३, ८५
तदारम्मणा ८७
तदारम्मणिकं ७७
तदारम्मणं १५, १७, ४७, ७७
तदालम्बण १२, १४
तदालम्बणतो ४७
तदुग्गहनिमित्तं १३६, १३७
तदुभयविपरीतलक्खणं ५
तदेवारम्मणं ७३, ७५, १४४, १४६
तनुत्तकरं ६
तनुतम्बलोमाचित्ते ६६
तनुभावं १८८
तप्पञ्चयत्तवोहारं १०८, १०६
तपस्सिना १४२
तपोधनो १३७
तमाकासं १५०
तयो भवा ५०
तरच्छं- १२३
तरन्तानं ३
तरित्वा १६७
तरू १२६
तरुणायाथ १७६
तरुणं १७६
तं-सम्पयुत्तं-धम्मा २६
तं समुट्ठानरूपिसु ८८
तस्सभिधम्मगता ४६
तस्सुपट्ठाति १४६
तस्सेकतलिका १३७
तत्रमज्झत्तुपेक्खा ३०
तत्रमज्झत्तता २३, २३, २६, ३६
तापं १२१, १३०
तालपण्णं ६२
ताळं ३
तिक्खणसम्पत्तं १६२
तिक्ख-मन्दप्पवत्ति- ११
तिक्ख-विपस्सनं १८५
तिकज्झानावहा १६३
तिकालिका ६६, २०२

तिकिच्चं ४७
तिज- १०५, ११२, ११३
तिट्ठानिका ४७
तिण्णमरियानमादितो ६२
तिण १२६
तिणकट्ठसदिसो १७१
तिणुक्काय १५८
तित्थिय-परिकप्पितानं १२३
तित्थिया १७६
तिदिवारोहणं १३१
तिप्पकारो २६
तिपुसं ११८
तिमिरं १६६
तिस्सो विरतियो ३६
तिलतेलुपमं १५६
तिवङ्गिकमुदीरितं ४२
तिवङ्गिकं १४३
तिविध-कल्याणं १४१, १४४, १४५, १४६
तिसन्तति ११५
तिंस भूमिसु ५१
तिंसावकंसतो ११५
तिंसेव पुग्गला ५०
तिहेतुक ४५, ७२, ७५
तिहेतु-पटिसन्धिनों ५५
तिहेतुक-पुञ्ञस्स १५
तिहेतुक-पुथुज्जने ६१, ६२
तिहेतुक-विपाका ५५
तिहेतु-सोमनस्सेन ७९
तीणि सन्तीरणानि ८५
तीसु भवेसु १९, ५१
तुल्य-विपाकं ७३
तुल्यं विहीनं ७७
तेकालिका २०२
तेचत्ताळीस सेसानि ४५
तेजाधिकानं १००
तेजो ६५, ६६, ६७, १२३, १२५
तेजो-कसिणमेव १५८
तेजोधातु ६७, १०६, १५३
तेभूमक-क्रियस्सा ६६
तेभूमकस्स ७०
तेभूम-कुसलस्स ६६
तेभूमवट्टकं ५
तेरस धम्मा ३४
तेलञ्जनरागो विय ३२
तेलं १६६
तेवीसभूमिसु ५३
तेसट्ठिका ४०

थ

थद्धभावकर-दिट्ठि २८
थद्धभावविनोदनरसा १०५
थद्धभाव-वुपसमलक्खणा २८
थविका, १३७

थाम-जातानि १३८
थामजातं १५६
थामवा १५८
थीन- १९३
थीननता ३३
थीनमिद्ध- ८, ३३, ३४, ४९, १०६, १०७, १४९
थीन मिद्धसम्भवो ३५
थीनमिद्धादिकिलेस २८
थीनं ३२, ३३, ३९, ४९, १९१
थीनं च मिद्धं ३३
थीरसञ्ञापदट्ठाना २६
थूलङ्गस्स १४६
थूलङ्गानं १४३, १४४
थूलत्ता १४३, १४५
थूलतो १४४, १४६

द

द्वत्तिस चित्तेसु ४२
द्वत्तिस मानसा ४६
द्वयमुदीरितं ४७
द्वादसधा पुञ्ञं ४५
द्वादसपुञ्ञचित्तानं ८७
द्वादसविधं अकुसलं २१
द्वादसाकुसलानि ६६
द्वादसापुञ्ञचित्तेसु ४१
द्वादसारूप्पे ३९
द्वारिन्द्रियं ११२
द्वारं ११३
द्वारं चेव इन्द्रियं च ११२
द्वारं चेव वत्थु ११२
द्वारं येव हुत्वा ११२
द्वावीसभूमिसु ५३
द्वासट्ठि चित्तेसु ४०
द्वासट्ठि दिट्ठी १७६
द्वि-किच्च-नियता ४६
द्विज- ११२, ११३
द्विट्ठानिकं १३, ४६, ४७
द्विसन्तति ११५
द्विहेतुं ४५
द्विसु भूमिसु ४६
द्वेकालिको २०२
द्वे-पञ्चविञ्ञाणा- ४६, ४८
द्वे येवापनका ३५
दण्डराजी १७९
दण्डादानादयो १४८
दधिसामी ९३
दन्ता १७३
दस्सनकिच्चं १४
दस्सने ४६, ८४
दस्सनेन ७
दसकानं ११५
दसपुञ्ञक्रियादीनं ७

दसमेना पि ३५
दसलक्खणसंयुतं १४१, १४५, १४६
दसविञ्ञाणे ४६
दसुत्तरसते ४०
दहन-किच्चं १५३
दानं ६
दानकम्मसमुट्ठान- १००
दानमये ७
दानादिवसेन १२, १८
दानादीनि ७
दारु-यन्तं १७१
दारु-रज्जु १७१
दिट्ठधम्मवेदनियं १७४
दिट्ठमङ्गलादीनि १०
दिट्ठारम्मणं १३
दिट्ठिगतसम्पयुत्तं १०
दिट्ठसुतमुतविञ्ञातारम्मण- १३
दिट्ठसुतमुतारम्मण- १३
दिट्ठादीनवतो ६०
दिट्ठारम्मण- १३
दिट्ठासवो १६४
दिट्ठि ६, १०, ३६, ४१, १३६
१६२, १६३
दिट्ठिगतविप्पयुत्त- १०
दिट्ठिगतं १२६
दिट्ठिमण्डले ६६
दिट्ठियुत्तानि ६२
दिट्ठियोगभेदतो १०
दिट्ठिविप्पयुत्तलोभपदट्ठानो ३३
दिट्ठि-विपल्लासा १६२
दिट्ठिविसुद्धि- १७२
दिट्ठिसुद्धादयो १६६
दिट्ठिसुद्धो १७२
दिट्ठुज्जुकम्मस्मिं ७
दिट्ठुज्जुत्तं ६
दिब्बचक्खादिञाणानं ६५
दिब्बचक्खु- ६८, १६५,
१५८, १६४
दिब्ब-सुखं १२४
दिब्बसोत- १५५, १५६, १६१
दिब्बसोतसमं १६४
दिब्बेन चक्खुना १५६
दिवसब्भन्तरे, १६५
दिवारत्तिं १३७
दिस्समानेन १६१
दिसा १२३
दिसागमं १७८
दीघा केसा १३५
दीपमिमं ८१
दीपसिखं २७
दीपं १२१
दुक्ख- ४०, ११८, १२८,
१६२, १६६
दुक्खक्खन्धो ११६

दुक्खक्खयमनासवं १२१
दुक्खतो १७२
दुक्खनिरोधगामिनिया १६६
दुक्खनिरोधे पेतं ञाणं १६६
दुक्खमनत्ता १८३, १८८, १८६
दुक्ख-महोदधि १८६
दुक्खविसेसस्स ११
दुक्खस्सन्तकिरियाय १२६
दुक्खस्स पुञ्जो १७१
दुक्खसमुदये पेतं ञाणं १६६
दुक्खसहगतं १७
दुक्ख-सुख-पीतियो ३०
दुक्खाभिभूतानं २६
दुक्खा वेदना ३७
दुक्खिन्द्रयं ४०
दुक्खुपेक्खा १७
दुक्खे पेतं ञाणं १६५
दुक्खे सुखं १६३, १६४
दुक्खं परिजानाति १६३
दुग्गतियं ६१
दुट्ठ मनो ३४
दुत्तियज्झानिकादिभेदे ३१
दुतियाचित्तवारं १७
दुतियज्झानभूमिसु ५७
दुतियज्झानमानसं १४३
दुतियज्झानं १४३
दुतिय-मग्ग-ञाणवज्झा १६३
दुतियारूप्पचित्तं ६६, १४६
दुतियारूप्प-चेतसो ७१
दुतियारूप्पभूमियं ५८, ५६, ६१
दुतियारूप्पमानसं १५०
दुतियं च फलं हित्वा ५५
दुतियं जवनं १८३
दुप्पटिविद्धा ११६
दुब्बलत्ता ३६
दुब्बलाकुसलेनेव १०२
दुब्बलेनेव १०२
दुमग्गङ्गं ४२
दुमनस्सभावो ३४
दुमनो ३४
दुरासदे ३८
दुवङ्गहीनं १४४
दुवङ्गिकमुदीरितं ४१
दुवङ्गं १४५, १४६
दुविधो समतिक्कमो १३३
दुस्सति २७, ३५
दुस्सन्ति तेन ३५
दुस्सनपच्चुपट्ठानो ३५
दुस्सपट्ठं १३५
दुहेतुकत्तयेनापि ७६
दुहेतुक-तिहेतूनं १२
दुहेतुकपुथुज्जने ६२
दुहेतुकमहेतुं ७२

दुहेतुकससङ्खारे ७६
दुहेतुका ५५, ७५
दुहेतुकं ७२, ७६, ७७
दुहेतुनो ५५
दुहेतु-पटिसन्धिनो ७७
दूरे १६६
देय्यधम्म- ७
देवदेवो ३
देवपुरक्खतो ३
देवमनुस्सानं ५४
देवराजस्स ३
देव- ५०, १६६, १७६, २०४
देवेसु ११४, १३३
देसन्तरकतमञ्ञत्तं १२६
देसना ६
देसनाक्कमतो २४
देसो १५६
देहिनो १३२
दोमनस्स- ४१, १९९
दोमनस्स-द्वयञ्चा ४४, ५४, ५६
दोमनस्स-द्वयम्पि ६१
दोमनस्सयुत- ६२. ७९, १५६
दोमनस्सवेदना ३४
दोमनस्ससहगत- १०, ३४
दोमनस्सादिमग्गो ५४
दोवारिकोपमादीनि ८४
दोस- ३४, ३९, ४१, ८८, १३१, १९०, १९१, १९२, १९८, १९९
दोसक्खयो ११८
दोस-चरितस्सानुकूलका १३१
दोसप्पत्ति ११८
दोसमूलवसा ११
दोसमूलानि १९३
दोसमूलं १०
दोसो ततिय-मग्गञाण-वज्झो १९३

ध

धन्तसोण्णं १०५
धम्म- ३, २४, ६८, ७८, ८७, ८८, ९७, ११८, १९८
धम्मचक्खु ९७
धम्मट्ठिति १७७
धम्मतो २०४
धम्म-नियामता ८०
धम्म-मच्छरियं १९२
धम्मराजस्स २०४
धम्मराजेन २३
धम्मस्सामिना १२०
धम्मसञ्ञिता १९८
धम्मानमेव १०८
धम्मापाथगमेन ८५
धम्मारम्मणगोचरा ७०
धम्मारम्मणमेककं ६५

धम्मारम्मणसञ्ञितं ६५
धरीयती ति ६४
धाती १७३
धातीहि ६६
धातुत्तयस्स ६६
धातु-द्वयं ४८
धातुयो ६८
धातु-संघट्टनेनेव १०४
धारको १७३
धारणं ८०
धीमा १४८
धीरो १८६
धुरं पन ८६
धुवो १२५, १२६
धुवं १२१

न

न ओत्तप्पं ३२
न कम्मं १७६
न कस्सतीति १०४
न कुतोचि-जात- ११२, ११३
नखा १३५, १७३
न खादति १७१
न गच्छति १७१
न गोमये १७६
न चोदेति १७१
नत्थि १०, १६२, २०१, २०२
नत्थि किञ्चि अगोचर ६६
नत्थि नत्थी ति १५१
नत्थि-पच्चयो २००
नत्थि संसयो ७७
न तदारम्मणं ८६
न तिट्ठति १७१
न द्वारानि ११२
न द्वारं ११२
न दुस्सन्ति २७
न परमत्थो ११७
नपुंसकादीनं १४
नभपुप्फं १०६
न भुञ्जति १७१
न मणिम्हि १७६
नमनलक्खणं १७०
नमीयमानं ६३
नयमेकविधादिकं ४४, १०६
नरकादिस्वपायेसु ५४
नरो ७१, १२८
न रोदति १७१
नरो नेव ६३
न लुब्भन्ति २७
नव क्रिया ५५
नव कम्मज- ११४
न वज्जति ८७
न वण्णो १३६
न वत्तब्बगोचरं १६५

न वत्तब्बा ६६
न-वत्तब्बारम्मणपक्खं १२०
न-वत्तब्बारम्मणा १२१
न वत्थु ११२, ११३
न वत्थु न द्वारं ११२
नवपाका ५४
नवभावापगमपच्चुपट्ठाना १०६
नवभूमियो ५३
न सुरिये १७६
नहात्वागम्म १३५
नहानियचुण्णानं २६
नहारू १७३
नहारूसुत्तेनाबद्धो ९८
न हिरीयतीति ३२
नागतं ६६
नातिदूर-नच्चासन्ने १३४
नातीतं ६६
नातत्तकायादि ९१
नानत्ता ९४
नानत्तं ३६, ११०
नानप्पकारकं ७०
नानाक्खणिक- ९०, १९९
नानाकरणं १३८
नानारतन- २०४
नानारम्मणता १९३, १८६
नापरापरियवेदनं १५
नामक्खन्धा १७०
नामकम्मं १२२
नामकायो १७२
नामगोत्त- ८६, १६४, १६५
नामतो ७४
नाम-धम्मस्स २०१
नामधेय्यं १२२
नाममत्तं १२३
नामरूपस्स १७३, १७४, १७७, १७८
नाम रूपं १७०, १७१, १७५
नामसामञ्ञतो ३९
नामाभावमत्तं १५२
नामं ७५, १७०, १७१
नामं च रूपं च ६५
नायको ४०
नायमत्ता १२६
नायं मग्गो १८१
नारहत्तफलं ६८
नामरूपं ६६
नावा १९६
नासञ्ञा १३५
नासञ्ञी १५२
नासमुपेन्ति १७२
नासेति तिमिरं १९५
नासो १२७
निक्खन्तत्ता ११७
निकन्ति १४४, १४५, १४९, १५१, १७९, १८१

निकायन्तरलद्धीहि २०३
निगूहनलक्खणं ३३
निच्चता १२६
निच्चफलं ६५
निच्चो १२५, १२६
निच्चं ५३, १६२
निच्छयपच्चुपट्ठानो २६
निचयो १७८
निज्जिवं १७१, १७१
निज्झामतण्हिके ११४
निट्ठमेत्थ १२०
निट्ठमेत्थावगन्तब्बं १०७
नित्तेजमेत्थ १७१
निद्दिट्ठो ४६
निदस्सन- ६३, ६५, १०५
निन्दा १६२
निप्पपञ्चेन सत्थुना ४६
निप्पपञ्चं १२१
निप्फन्न-संखता ११०
निप्फन्न- १०६, ११०, १६८
निपज्जति ८२
निपन्नट्ठानतो ८२
निपन्नायुणणनाभिया ८२
निपुणाभिधम्मपिटके १२१
निब्बत्तमानं ११५
निब्बत्तिस्सति १६४, १६५
निब्बत्ती ति १०८
निब्बाणारम्मणत्ता ६६
निब्बान-नगरस्स १३१
निब्बानपुरं १७७
निब्बानारम्मणता ११६
निब्बानारम्मणतो ६
निब्बानारम्मण- ७०, १२०, १८६
निब्बानं ४, ६६, १००, ११७,
११८-११६, १२०,
१२१, १८५, १८६, १८८
बिब्बिदानुपस्सना १८२
निब्बिदा-संयुत्ता १४२
निब्बिन्न-मानसो १४८
निब्बेधभागियं १४२
निबोधथ ५१
निमित्ताभाव १२३
निमित्ताभिमुखं १३६
निमित्तारम्मण- १३३, १५५
निमित्ते १३६, १३८, १५२
निमित्तं १३७, १३८, १४३, १४४,
१४६, १५०, १५१, १५५
निमीलेत्वा १३६
निय्यातनपच्चुपट्ठानो १०५
नियतभावो ३४
नियत-येवापनकेहि ३४
नियतवत्थुकतो १३, १५
नियतपत्थुका १६

नियतविरतिभावो ३१
नियता ३२, ३५, ४१
नियतानियतवत्थुवसेन ६
नियतानियता २४, ३२
नियतानियतारम्मणतो १३
नियतासरूपेनागता ३४
नियमो ६५
नियामको विय २७
नियामता ८०
नियामो ८०
नियोजको १३१
निरङ्गणेन ७२
निरत्थका १२५
निरये ११४
निरवसेसप्पहानकरं ६
निरादीनवपच्चुपट्ठाना २८
निरीहकं १७१
निरुज्झति १८६
निरुज्झमानस्स १७८
निरुस्साहं विपाकं १२
निरुत्ति १२२, १६८
निरुद्धत्ता ६४
निरूपादानमानसो ६६
निरोधा ८०
निरोधादिभेदा १२३
निरोधारम्मणं १६७
निरोधो ११६, १२०
निरोधं १२१, १८६, १६६
निरोधं सच्छिकरोति १६६
निलीयन्तो ८३
निस्सय- १६८, २००, २०१, २०२
निस्सय-पच्चयो १६६, २००
निस्सय-भूतानं १००
निस्सय-लक्खणं १०३
निस्सरणपच्चुपट्ठानं ११६
निस्सरणं ११६, १२०
निस्साय १७१, १७२
निस्सारा १७६
नील-पीतादि-गोचरं १६७
नीलादितो १६७
नीलादिभेदं २५
नीवरणं धम्मं १०७
नीवरणप्पहानेन १३८
नीवरणसम्पयुत्तं १०७
नीवरण- १०७, १४६
नीवरणानि १३७, १३८, १६२
नीहतादास-मण्डल- १३६
नेक्खम्मं- ११६, १३६
नेतरद्वयं १०६
नेरयिकानं ७८
नेवकम्मज-नाकम्मजं ११२
नेव द्वारं ११२
नेव द्वारं च नेविन्द्रियं ११२

नेव द्वारं न वत्थु ११२

नेव परमत्थो १२६

नेवसञ्ञानासञ्ञायतन- ६, १५, २०

नेवसञ्ञी १५२

नेव-सञ्ञं ५२

नेवानुबन्धति ८६

नेविन्द्रियं १२, ११३

नेविन्द्रियं न च वत्थु ११२

नो चट्ठाने १३१

प

पक्खपात-उपच्छेदनरसा २६, ३०

पक्ख-मासेसु १५७

पकतिवादीनं १२०

पकतूपनिस्सय- १६६

पकासनरसं १०२

पकासित- ४६, ७६, ६८

पकासेती ति १०१

पकिण्णकं ८२, १०६

पग्घरणलक्खणा ६७

पगुणं १८५

पच्चनुभोन्तानं ६५

पच्चयत्तेन ८३

पच्चयधम्मानं १६८

पच्चय-परिग्गहं १७४

पच्चयभावं १८६

पच्चयमागम्म ७२

पच्चयसामग्गिया १२६

पच्चयानमभावतो १०६

पच्चयुप्पन्ने २७, १६१, १६४, १७४

पच्चयुप्पन्नं १६२, १६३, १६८

पच्चय- ८७, ८८, ६१, १७३, १७४, १७६, १७७, २०६

पच्चवेक्खणञाणानि १८८

पच्चवेक्खणसञ्ञिता १८७

पच्चुप्पन्नमतीतं ८५

पच्चुप्पन्ना ६७, २०२

पच्चुप्पन्नानागत-गोचरा ६७

पच्चुपन्नारम्मणतं १६१

पच्चुपट्ठानो १८५

पच्चुपट्ठानं ६७

पच्चेसि १२६

पच्छाजात- १६८, २०१

पच्छाजातपच्चयो १६६

पच्छानुतापलक्खणं ३३

पच्छाभिञ्ञाणकरणरसा ३५

पचितब्बो १३५

पजहनं १८६

पजानने १६५

पजानाती ति २६

पञ्चक्खन्धा १२८

पञ्चचक्खुना ६६

पञ्चक-नये १४६

पञ्चकिच्चं ४७

पञ्चङ्गसंयुते १३४

पञ्चङ्गिको ४२
पञ्चङ्गिकं ४१, १४१
पञ्चचत्तारूपिसु ६
पञ्चचित्तानि ५२
पञ्चट्ठानानभेदतो ४६
पञ्चट्ठानिकचित्तं ४७
पञ्चद्वार-मनोद्वारेसु १६
पञ्चद्वारावज्जनस्सेतं २६
पञ्चद्वारे १४, ४६
पञ्चदसा ४४
पञ्चधा ४६
पञ्चनिम्मल-लोचनो ४६
पञ्चपञ्ञास ४०, ४६
पञ्चपञ्ञासचित्ते ४०
पञ्चमज्झानपाकेको ५४
पञ्चरूपभवे ५१
पञ्चरूपादयो ६७
पञ्चवण्णानं ११०
पञ्चविञ्ञाणवीथिया १७
पञ्चविधं ८, ६, ६७
पञ्चवीसति ४१
पञ्चवीसतिभूमियो ५२
पञ्चवोकार-भूमियं ८८, १७१
पञ्चवोकार- ८५, ८६, १०३
पञ्चसिक्खापदा ३६
पञ्चसु ठानेसु १४, १५
पञ्चसु द्वारेसु १४
पञ्चहि सोमनस्ससहगतेहि १६
पञ्चाभिञ्ञा ४८, ७०, १५४
पञ्चारम्मण-भेदतो ४७
पञ्चारम्मणमीरितं ४५
पञ्चारम्मणवीथिया १५
पञ्चारम्मणिक ४८, ७०
पञ्चुत्तरसते ४०
पञ्ञत्तारम्मण- ६६, ७०
पञ्ञत्तारम्मणत्ता ६६
पञ्ञत्ति ६५, ६६, १२२, १३६
पञ्ञत्तिकाले ६७
पञ्ञत्ति-भावो १२१
पञ्ञत्तिमत्तं १२०
पञ्ञत्तिमारब्भ ८७
पञ्ञा २२, २६, ४०, ६७, ६८, १५४, १६७, १६६
पञ्ञाचक्खुना ११७
पञ्ञापनतो १२२
पञ्ञापेतब्बतो १२२
पञ्ञाभावनयुत्तानं १६७
पञ्ञामयं ६७
पञ्ञासम्भव- १२१
पञ्ञास-लक्खणा १७६
पञ्ञासावसेसानि ५४, ५५
पटङ्गेन ८२
पटादिप्पभेदा १२३
पटिक्खिपितब्बा ६५

पटिग्गाहकादि ७
पटिघ- १९२, १६१
पटिघ-द्वयं ५५
पटिघ-सञ्ञानं ८
पटिघ-सम्पयुत्त- १०, ३४
पटिघोस-दीप-मुद्दादी ६३
पटिच्च ८७
पटिच्चसमुप्पन्नं ११६
पटिच्छन्ने १३५
पटिच्छने ४६
पटिञ्ञा हीना १२६, १२७
पटिपक्खत्ता ५
पटिपक्खभूता २८, २९
पटिपक्खो १४१
पटिपत्ति ७
पटिपत्तियो १३६
पटिपदाक्कमा १६
पटिपदाञाण-दस्सन- १८२, १८५
पटिपदादिभेदतो १६
पटिपदाय पेतं ञाणं १९६
पटिपाटिया १४, ३२, ४६, ६६, १८७
पटिबद्धो १९८
पटिभाग-निमित्त- १३३, १३७, १३९, १४१
पटिभागे १३८
पटिभाणं १६६
पटिलाभक्खणे १३८
पटिलोमक्कमा १५७
पटिविज्झ १७९
पटिविज्झितुं १६७
पटिसन्धान-चित्तानि ८५
पटिसन्धि ६, १२, १४, १५, १७, ४७, ५०, ७२, ७३, ७४, ७५, ७६, ७७, ८६, ९१, ९२, १०१, १०२, ११४
पटिसन्धिक्कमं ९२
पटिसन्धिक्खणे ८८, ११४, ११५
पटिसन्धिक-चित्तानं ५०
पटिसन्धिगहणकाले २४
पटिसन्धिप्पवत्तिसु ९०
पटिसन्धि-पवत्तीनं ९२
पटिसन्धि-बीजं ८६
पटिसन्धि-भवङ्गतो ४७
पटिसन्धिवसेनेव ५०
पटिसम्भिदञाणानि ८७
पटिसम्भिदा १५८, १९९
पटिसिद्धं ७६
पटिसंखा १८२
पटुमतिहासकरो २०३
पटुसञ्ञाय १५३
पठम-अकुसलचित्तेन ३४
पठमकप्पानं १०२

पठमचित्तसम्पयुत्ता ३१
पठमज्झान-भूमिसु ५६
पठमज्झान-सम्भवो ५६
पठमज्झानिका १३३
पठमज्झानिके मग्गचित्ते ३१
पठमजवनचेतना १७४
पठम-ञाण-वज्झा १६५
पठम-मग्गञाण-वज्झा १६३, १६४
पठम-महाकुसलचित्त- २२
पठमाभिनिपातत्ता २४
पठमाभोगता १८६
पठमारूप्पकुसलं ७१
पठमारूप्प-त्तयं ६१
पठमारूप्पपाको ६१
पठमारूप्प-भूमियं ५८, ६१
पठमारूप्पमानसं ७१, १४१
पठमारूपं १४८
पठमावज्जनं १८६
पठमुप्पन्नो २४
पठमं मग्गं १८५
पठवी ६५, ८५, ९७, १२३, १२५, १३६, १४४, १४६
पठवीकसिणादिसु ८
पठवी-कसिणं १४३, १४५, १४६
पठवीधातु ९७, १०६
पण्डक- १४
पण्डित-जातिको १८४
पण्डितो ४८, ८०, १३५, १३६, १७२, १७४, १८१, १८७, १८६
पण्डुकम्बल- ३
पणीतभेदतो ८
पततीतरो १७२
पत्त-मक्खन-तेलेन १५१
पत्त-सञ्ञी १८१
पत्तिदानानुमोदना ६
पत्थटत्ता ९७
पतिट्ठानरसा ९७
पतिमण्डिते २०४
पत्ते १३५
पदट्ठान- ९७, १०४
पदमच्चुतमक्खयं १२१
पदस्सेव ६
पदीपो १९५,
पदीपो विय २६
पदेसे ६
पद्धमक्कटको ८२
पनच्छिद्दमक्खण्डं १९०
पपञ्चपरिहारत्थं २३७
पपञ्चाभावतो १२१
पब्बतसमो १२८
पब्भारे १३५

पमाणेन ६६
पमादयोगिनो १४२
पमोदन-लक्खणा ३०
पामोज्जभावतो १४१
परकम्मपजानने १६५
परचित्तारम्मणत्ता १६३
परदुक्खापनयनाकार- २६
परत्थागमतो ६४
परभागस्मिं १६
परमगम्भीरो २०२
परमत्थप्पकासनो ६५
परमत्थवसेन १२०
परमत्थ-सच्चा १२६
परमत्थतो १२३, १२४, १२८
परम-सुखं ११७
परमं १३०
परवादेसु १२४
परस्स दुक्खं २६
परसम्पत्तिपदट्ठाना ३३
परसम्पत्ति १०
परसम्पत्तीनं उसूयनलक्खणा ३३
परागं १२१
परामास- १६१, १६२, १६४
परामासरसा ३२
परायणं १२१, १३०
परिक्कम्म- १५१, १५६, १८३
परिकम्म-विसेसो १५५
परिकम्मानि १४०
परिकम्मोपचारतो १४०
परिकम्मोपचारानुलोम- १५६
परिग्गहं १८७
परिग्गण्हितब्बानि
परिच्छिन्नरूपं पदट्ठानो १०५
परिच्छिन्नो ६८
परिच्छेदो १०४
परिजाननं १६६
परिञ्ञा १६५
परिञ्ञाभिसमयेन १६६
परित्तक-सुभादीनं ५७
परित्तको ६८
परित्तट्ठायिनो १७६
परित्ततिकादिनं ६५, १२०
परित्तधम्म-परियापन्नेसु १२
परित्तपाकानं ६०
परित्तमहग्गततो १८
परित्तादिसु १६३
परित्तानि-गोचरा ६६
परित्तारम्मणत्ता १२, ८६
परित्तारम्मणत्तिके १२०
परित्तारम्मणं ६५, ६६, ८५, १६०, १६१, १६४, १६५
परित्तं ६६
परिदीपयं ४८, ४६, ५४, ५८

परिदीपित ९७, ९८
परिनिब्बायी १८९
परिपच्चमानरूपपदट्ठाना १०६
परिपाकतालक्खणा १०६
परिपाचनरसा ९७
परिपालियमानं ९९
परिपुण्णभावपच्चुपट्ठानो १०५
परिभुञ्जति १०
परिभेदलक्खणा १०६
परिमज्जति १८८
परिमुखं १३६
परियन्तं १४८
परियादाय १४४
परियादियति १९५, १९६
परियापन्नं ६
परियापुटं ११४
परियायदेसना १०९
परियेसितब्बोयं २४
परियोदाते १५४
परियोसानं १९४
परिवत्तति १०२
परिवारितं ९९
परिळाहविनयनरसो २७
परो १२२
परोवरे ९७
पलिबोध- १३१, १३५
पलोकतो ११९
पवक्खामि ३९, ९९
पवत्तनरसं २७, १०२
पवत्तयति २७
पवत्तं-विञ्ञाणं १५०
पवत्तानुभावतो ८९
पवत्तिक्खणतो ९५
पवत्तिक्खणो ९५
पवत्तिट्ठितिमत्ता ३५
पवत्तित-धम्मसम्बन्ध- २७
पवत्तिफलचित्तानं १८९
पवत्तियं १०२
पवत्तिलक्खणा १०५
पविट्ठा ३४
पविवित्ते १३५
पवेसने १३१
पस्सम्भनं २७
पस्सद्धि १७९
पसद्धिपदट्ठाना २५
पसन्नसरितूदके २०४
पसाद-चक्खु ९९
पसादघट्टनं ८२
पसादनरसा २६
पसादवत्थुतो ८३
पसादे घट्टिते १८
पसादो १००
पसारेत्वा ८२

पसारिते ७२
पसंसा ७, १६२
पहटासिविसो ३५
पहानकर- १६१, १६३
पहानाभिसमयेन २६५
पाकचित्त- ७३, ७४, ७५, ६०, ६१, ६२
पाकटा २४
पाकटापाकटा १०६
पाकप्पवत्तितो १७६
पाकपटिवेदकं १७६
पाकभेदा १०८, १०६
पाकसासन-पूजितो १८
पाका अनुत्तरा ६१
पाकानि ७४
पाकार- १२६, २०४
पाकेनादिन्न-सन्धिस्स ७६
पाटवत्थाय ३
पाचीनपासादे २०४
पाटवत्थाय ३६, ६२, ८२
पाटिभोगादिकं ६५
पाटियेक्कं १५६
पाणकादीहि ८२
पाणातिपातादत्तासु ११
पाणातिपातो १६३, १६४
पातुभाव- ६२, ६३, ६४, १३८
पादकज्झान-चित्तं १५५, १६०
पादकज्झानं १५५, १५८
पाप-कम्मेन १०२
पापचित्तेसु ३२
पापतो उब्बेगस्सेतं २७
पापतो संकोचन- २७
पापपाका ८७
पापापापपहीनेन ११
पापापापेस्वपापेन ११
पापमानसं ११
पापेन्ति ४६
पारं ७१, १२१, १६७
पालनं ६७
पावकं १०३
पासाण- १२६
पासाणाभिघात- ३३
पासादतल-साटका १५३
पाळियं २३
पिचुपिण्डकं ३७
पिट्ठिभवङ्ग- ७४, ७६
पिटकुत्तमे ३
पिटकेभिधम्मे ११६
पिता १७३, १२८
पियङ्करं १२६
पियो १३१

पिवति ८२
पिसुणावाचा १९३, १९४
पीठसप्पीनं १७१
पीठं १२२
पीणनरसा ३६
पीणयतीति २६
पीति ८, २२, २६, ३०, ३२, ३९, ४०, ४१, ७९, १४१, १४३, १४४, १७९, १८०, २००
पीति अधिका ३७
पीतिपामोज्जं १३६, १८०
पीतिबुद्धिविवद्धनो ९५
पीति-वज्जा ३१
पीति-सुख-चित्तेकग्गता- १५, १९
पीतिसुखावहं १६७
पुग्गलस्सद्धिसञ्चयो १२८
पुग्गल- ५०, ५४, ५६, ६२, १२८, १३८, १७०, १९९
पुग्गलानं पभेदतो ५१
पुञ्ञक्रिया ६
पुञ्ञ-चित्त-समायुता १६७
पुञ्ञचित्तेन २३
पुञ्ञजा ७८
पुञ्ञजं ५६
पुञ्ञतो ६६, ६७, ६८
पुञ्ञपञ्चक- ५६, ५७
पुञ्ञवत्थुप्पभेदो ६
पुञ्ञवसप्पवत्तं ८
पुञ्ञवादिना १३
पुञ्ञ-विपाक-क्रियतो ४५
पुञ्ञविपाकानि ८५
पुञ्ञसंखारो ९१
पुञ्ञा- ७, ८, ९३
पुञ्ञापुञ्ञवस- ४८, १०४
पुञ्ञापुञ्ञविपाक- ४४, ७९
पुञ्ञापुञ्ञादिसंखारा ९०
पुञ्ञाभिसंखार-सञ्ञिता ९०
पुञ्ञाभिसंखारो ९१
पुण्णचन्दो विय २७
पुथुज्जनकालस्मिं २०
पुथुज्जनस्स ५५, ५६, ५८, ५९, ६०, ६१
पुथुज्जन-सरीरिनो ५६
पुथुज्जना १९, ६८, ११८
पुथुलं ९८
पुनागत्वान ८२
पुप्फमुट्ठिम्हि १६२
पुब्बपुब्बफलं ५८
पुब्बपयोगस्स ७
पुब्बाकोटि १७६
पुब्बानुसेवितं ९३

पुब्बापरक्कमो २४
पुब्बापरं ६३
पुब्बेनिवास-ञाणं १५४, १५७, १६३, १६४, १६५
पुरक्खित्वा ७, १०
पुरिममनतो २६
पुरिमानुस्सतिछक्कं १३२
पुरिसत्तं १०२
पुरिसभावलक्खणं १०२
पुरिसलिङ्ग-निमित्त- १०२
पुरिस-सद्दो १२३
पुरिसिन्द्रिय- १०२, १०६, ११२, २००
पुरेचारी १८
पुरेजातपच्चयो ११६, २०१
पूवं १४६
पेब्बतो १०

फ

फरणरसा २६
फरणम्पि ८३
फरति ८३
फरितब्बो १५८
फरुसावाचा १६३, १६४
फलचित्त ५७, ८० १८७, १८८, १६०
फलचित्तेन ५७
फलट्ठानं ६२, ६४
फलदायिना ६४
फलप्पत्तो १८०
फल-पुप्फादि ८०
फलमानसा ४६, ६८
फलमेती ति ८७
फल-सम्पत्ति १६
फलहेतुना ६४
फलूपचारेन ११८
फलं १७, ६४, ६७, ६८, ६७, १६४, १७६, १८८
फस्स पञ्चकं ३६
फस्सादीनं ३६
फस्सो २२, २४, २५, ३२, ३४, ३५, ३६, ३६, ४०, ४१, १६६
फालेन्तो १७०
फीते १०४
फुट्ठविञ्ञाणे १५०
फुट्ठोकासगति १५६
फुस्सो १६५
फुसनलक्खणो २५
फुसितकामतानिदान १००
फुसीयती ति ६५
फोट्ठब्बापाथ ८५
फोट्ठब्बारम्मणं ६५
फोट्ठब्बं ६४, ६५

ब

ब्यञ्जन-कारणं १०२

ब्यापाद ८, १९२

ब्रह्मलोके ९१, १३३

ब्रह्मविहारा १३४

ब्रह्मा १७६

ब्रह्मानं ६०, ११५

ब्राह्मणकुमारो १२४

बलघाति १३७

बलप्पत्तो समाधि ३५

बलरूपेन १०७

बलवच्चयत्ता २४

बलवसमाधि ३५

बलवारम्मणे १२, १४, १५, १७, ४६, ७३

बलाका विय तोयदे १३६

बलानि ४२

बलिन्द्रियानि ४३

बहिद्धा ९८

बहिद्धारम्मणं १९१, १९३, १९४, १९५

बहिद्धारूपदस्सने १९१

बहुधा ६५

बहुधा भावो ११८

बहुलं १७५

बालकाले ९४

बाल-पुथुज्जना ११८

बीजरुक्खादिकानं १७६

बीजा ७५

बुद्ध-कालस्मि ९४

बुद्धस्सोरसपुत्तन्तं १८७

बुद्धस्स सावको १७६

बुद्धसावका १८१

बुद्धसासने १७७

बुद्धा १८१

बुद्धि १३१

बुद्धिबुद्धिकरं ५०

बुद्धिमुपेतस्स ७७

बुद्धिप्पकति-जन्तुनो १३२

बुद्धेनादिच्चवन्धुना २३, ३६

बुद्धं ३

बोधिसत्तस्स ८०

भ

भङ्गक्खणे ९६

भण्डं १९७

भद्रमुखा ति ११९

भन्तत्तपच्चुपट्ठानं ३३

भुमुकट्ठिना ९८

भवगामिनो १५

भवङ्ग १२, १४, १५, १७, १८, ४८, ४९, ७६, ८४, ८५, १३९, १४२, १४५, १४६, १८३, १८७

भवङ्गतो ८६

भवङ्गपातो ७६, १४०
भवङ्गानन्तरं १८३
भवङ्गवज्जन ४६, ८०, ८३
भवङ्गावट्टनं १८२
भवङ्गोतरणं १८७
भवन्तरमुपेती ति ६२
भवभोगसम्पत्ति ६
भवरागानुसयो १६२
भवाभावं १६६
भस्सं १३६
भारहारो १२८
भारादानं १२८
भारनिक्खेपनं १२८
भावद्वयं ११५
भावनक्कमो १४३, १४४, १४५
भावना ६
भावनाकारवसप्पवत्तानि २०
भावनाकाले २३
भावनानयमुत्तमं १४८
भावना-नयं १३०
भावनापुञ्ञवसप्पवत्तानि २०
भावनामय ६, १३८, १४३, १४५, १४६, १६८
भावना-विधिना १६५
भावनीयो १३१
भक्खु २०, ४६, १७६, १८०
भिक्खुनो ८०, १८७
भिक्खूनं ३, ६२
भिज्जति १०८
भिज्जमानत्ता २७
भिज्जमानसं ४५
भिङ्गाखित्तं ६८
भिय्यो ११८
भुञ्जामी १७६
भुम्मदेवेसु ११४
भुम्मवज्जेसु ११४
भूतप्पसादलक्खणं १००
भूतरूप- ३६, १०६
भूतविसेसेन १०१
भूतानं ६८, १००
भूमितो ५, ६, ३१, ३८
भूमि-पुग्गल-नानत्त ४६
भूमिपुग्गलभेदतो ६३
भूमि-भूतेसु १६६
भूमिभेदतो ११
भूमिवसेन २०, ३६, ५४
भूमिसुप्पत्ति ५०, ५६
भूरिञाणेन १८१
भेरितल- १३५
भोजनं १३६

म

मक्कटको ८२, १४१
मक्कटालेपो विय ३२
मक्खिकाय ८२

मग्ग ११६, २०१, २०२
मग्गचोरं १६५
मग्गङ्ग ४२, ४३
मग्गचित्त- ३१, ५६, ६८, १६२, १८७
मग्गञाणं १९५, १९६
मग्गत्तये ९७
मग्गतो नवविधं १६
मग्गप्पत्तो १८०
मग्गपच्चयो २००
मग्गपेक्खनहेतुकं १८७
मग्गभावेन १७
मग्गमुपादाय १७
मग्गस्सानन्तरे १६
मग्गसम्पयुत्तचित्तफल भेदतो १७
मग्गानुरूपफलप्पवत्तिया ६
मग्गामग्ग-ञाणदस्सनं १८१
मग्गामग्गे १७८, १८१
मग्गारम्मणता १६२
मग्गारम्मण १६२, १६४
मग्ग- १७, ४२, ६७, ६८, १३०, १३१, १६४, १६५, १८१, १८३, १८६, १८८, १९५, १९८
मच्छरिय ३२, ३३, ३४, ३६, ४१, १६१, १६२, १६३
मज्जितं १३७
मज्झत्तता २३
मज्झत्तभावपच्चुपट्ठाना २६
मज्झत्तभावो २६
मञ्ञती ति ३३
मत्थलुङ्गेन ९८
मत्तिकं नीलं १३५
मति १२७
मतिन्धन-पावक- ८६
मतिपाटवत्थं ७२
मतिवड्ढनं ३
मद्दवानुप्पदान- ९७
मद्दितचम्मं १०५
मधुआदिना ६४
मनक्कार ३६, ४०, ८५, १४२, १५०, १५२, १५१, १७८
मनसिकारो २२, २६, ३५, ३६, ४१
मनु ९९
मनुजो १६६, १७१
मुतारम्मण- १३
मनुस्सत्त-भावे ६४
मनुस्सलोके १४, ७८, १३३
मनुस्स- ६, ६२, ५०, ५३, १७२
मनो ४१, ८५, १५२
मनोद्वारावज्जनस्सेतं २६
मनोद्वारे ४७, ८३, ८७, १४४, १४६, १५७, १५६, १८३, १८७
मनोधातु १४, ४६, ६१, ६८, ७२, ८३, १०३

मनोधातुत्तय ४५, ४६, ४८, ६२, ६६
मनोधातु-मनोविञ्ञाणधातु २०
मनोधातु-सम्पटिच्छनं १३, १४
मनोभुनो १३४
मनोविञ्ञाणधातु १३, ३८, ७८, ७६
मनोविञ्ञाण- ३८
मनोविञ्ञाणधातुया ४८, ७८, ६०
मनोविञ्ञेय्यं १०१, ११३
मरणकाल- १२, १५, १७
मरणूपसमा १३२
महग्गतक्रिया ४६
महग्गत-गोचरा ६६, ८६
महग्गत-गोचरं ६६, १६०, १६१, १६३, १६५
महग्गत- १५, ४५, ४६, ४७, ५३, ५४, ५५, ६२, ७६, १५२
महग्गतं चित्तं ४८
महण्णव- १५६
महब्भया- १२८, १८४
महाक्रिया ४६, ६१
महाकुसलचित्तेन ३०
महाखीणासवो १६०
महातमो हरो २०३
महापकरणे १०७
महापाका १२, ५४, ५४, ५६, ६२, ८६
महापुरं ३
महाभूत- ३८, ६६, ११०, १७०, १६६
महामुनिना ३८
महीपाला २०४
महेसिना २१, २४, ४१, ४४, ७१, १०६, १२८, १६०, १८३, १८४
महोदधि ३
माता १२८
मातिकातिक्कमोवेतं ६३
मान ६, १६१, १६२, १६३
मानस- ४४, ४८, ५४, ५५, ५७, ५८, ६८, ७६, ८०, १३६, १४६, ६७, ६८, ७६, ८०, १३६, १४६, १५०, १५१, १५२, १५४, १५५, १५६
मानो ३२, ३३, ३४, ३६, ४१, २६१
मापेति ७८
मायासाठेय्यादि २६
मायूपमा १७६
मार- १२६
मिच्छत्तनियतेसु ८७
मिच्छत्तानि १६१

मिच्छाआजीवो १९१, १९३
मिच्छाकम्मन्तो २३, १९१, १९३
मिच्छाचारो १९४
मिच्छाजीवविरति ३३
मिच्छाञाणं १९१
मिच्छादस्सनमत्तमेव ३५
मिच्छादिट्ठि १०, ३२, १९१, १९२
१९३, १९४, २००
मिच्छापस्सति ३२
मिच्छाभिनिवेस ३२
मिच्छामग्गं १८६
मिच्छा-वायाम- ३३-२४, १८१,
१९३
मिच्छाविमुत्ती १९१
मिच्छासति १९१
मिच्छासमाधि ३४, १९१
मिच्छासङ्कप्प- ३३, १९१, १९३
मिद्धनता मिद्धं ३३
मिद्धमुद्धच्च-कुकुच्च ४१
मिद्ध-रूपं १०६
मिद्धवादिनो १०६
मिद्धं ३२, ३३, ३९, २००
मुखनिमित्तं १२
मुखमत्तं ९१
मुखं विय १२
मुञ्चितु-कम्यता १८२
मुत्तभिक्खु विय २७
मुत्तं ११२
मुदिता १२, २२, २३, ३०, ३६,
३८, ३९, ४०, ४१
मुदितापुब्बभागे २३
मुदुता १०५, १०६
मुदुभूते १५४
मुदुरूपपदट्ठाना १०५
मुनिना ६, ९७
मुनिवरेन २४
मुसावादो १९३, १९४
मूलघातं १८९
मूलट्ठो ८८
मूल-भवङ्ग ७३, ७५, ७७
मूलभूतं १३०
मूलट्ठेनुपकारको ८८
मेघतो विय १३७
मेण्डानं २५
मेत्ता २३, ३०
मेत्तुपेक्खयो ३०
मेथुनधम्मं १०
मेदिनी १३६
मेदिनीकम्पनादिकं ८०
मोदती ति ३०
मोहक्खयो ११८

मोहकवाटस्स ३
मोहमूल- १०, ११, १६३
मोहमूलानि १६३
मोहवसेन १३१
मोहो ३२, ३४, ३५, ३६, ४१, ८८, १६१, १६२, १६८, १६६
मंसचक्खु ६८
मंसभेदतो ६७
मंसपिण्डो ६८
मंसं १७३

य

यक्खकुमारो १२४
यकनं १७३
यथाकम्मूपगं १५६, १६०
यथाकम्मूपगं आणं १६५
यथागहितनिमित्तवसेन २५
यथादिच्चो १६६
यथावुत्तप्पकारा ६६
यथासम्भवं १६३
यथासुखं ८२
यथोपट्ठितविसयपदट्ठाना २५
यन्तमिवाभिसंखतं १७१
यमकं १७१
यसो १६२
यानं १३०
यापयितब्बधम्मपदट्ठानं २७
यापयितब्बभूतपदट्ठानं १०२
यावतायुकं १२, १४, १७
यावुग्गहनिमित्तं १३६
युगला ४०, ४१
युत्तयोगस्स १८०
यूसपानं ८३
येवापनका- २२, २३, २४, ३२, ३५, ३७
योगभेदतो ६
योगावचर-भिक्खु १८०
योगावचर-माणवो १७८
योगिना १५४
योगिनो १३७, १३६, १४३, १४४, १४५, १४६, १४६, १५१, १५२, १७४, १७६, १८०, १८१
योगी १४२, १४६, १५५
योग- ८, ६, १३८, १८२, १६१
योनियो ६०, ६२
योनिसोमनसिकार ५

र

रक्खनाविधि १३८
रज्जुकं ६३
रज्जं १२८
रञ्जयति १४७
रतनत्तये १३६
रतनं १३०, १३८

रथो १२६, १७०
रम्मसल्लेख २०४
रस्सं १२४
रसन्ती ति ६५
रसमानो ६५
रसापायगमेन ८४
रसायतनं १०६, ११३
रसारम्मणनामको ६५
रसो १४, ६४, ६५, ९६, ९७, ९८, १०१, १०८, ११०
राग- १३१, १६०, १६४, १८६, १८८, १८९
रागक्खयो १२८
राग-चरितस्सानुकूलका १३१
रागचित्तं १०२
रागदोसमोहानं ९
रागदोसा ६३
राजा विय २५
रासि- ६६, ७०, १२८, १७८
रासीनमीरितं ६९
रुक्खमग्गे ८३
रुप्पती ति ६६
रुप्पलक्खणं १७०
रूपक्खन्धो ६६, ११६, १६६, १७०
रूपकलाप-पवत्तिभेदतो ११४
रूपकायस्स १७४
रूप-गतं १५८
रूपञ्चारूप्पमेव ६७, ६८
रूपधम्मो २०१
रूपपरिच्छेदलक्खणो १०५
रूपपुञ्ञानि ९१
रूप-पुञ्ञाभिसंखारा ९०
रूप-भव- ६, ९०, ९१
रूपमत्तारम्मण- १४
रूपमब्रवी ९६
रूपमाकासं १५३
रूपमारम्मण- १३, ६५, १४८
रूपयती ति १०१
रूपराग ९, १९१, १९३
रूप-विकारो १०५
रूपविजाननलक्खणं १४
रूपस्स अनिच्चता १०६
रूपस्स जरता १०६
रूपस्स लहुता १०५
रूपस्सुपचयो १०८
रूपसभावाभावतो अरूपं १२१
रूपसमुट्ठानानि १०७
रूपसमुदयो १७८
रूपादिगोचरे ८६
रूपादिपञ्चकं ६५, ६६
रूपादि-पञ्चालम्बना १४

रूपादिविजाननलक्खणं १४
रूपादिसम्पटिच्छनरसं १४
रूपादिसु परित्तेसु ८०
रूपानमाचयो १०५
रूपानि ९७, ९९, ११४
रूपानं मरियादापच्चुपट्ठानो १०५
रूपापाथगमेन ८४
रूपाभिमुखभाव-पच्चुपट्ठानं १४
रूपायतनं १०६, ११२, ११३
रूपारम्मणसञ्ञित- ६४, ७०
रूपारम्मणिका ४८, ७०
रूपारूपज्झान- १५३
रूपारूपधम्मानं ६२
रूपारूपभवद्वये ८६
रूपारूपभवातीतो ६६
रूपारूपभवेसु ६७, ८६
रूपारूपमतीतेन १४८
रूपारूपविपाक- ६२, ७०
रूपारूपसमापत्ती १५४
रूपारूपेस्वनागतं १६४
रूपारूपेसु १५६
रूपारूपेसु पुञ्ञानि ५५
रूपारूपं १५३, २०१
रूपावचरभूमियं ८८
रूपारूप-समापत्ति २०
रूपावचर-अरूपावचर- १६
रूपावचरक्रियाचित्तानि १९
रूपावचर-किरियाचित्तसम्पयुत्ता ३८
रूपावचरकुसलचेतसिका ३१
रूपावचरचित्तसम्पयुत्ता ३१
रूपावचरपञ्चमे ३१
रूपावचरपुञ्ञानि ६६
रूपावचरभावना ८, १४७
रूपावचरभूमियं ५४, ९०
रूपावचरविपाकचित्तसम्पयुत्ता ३७
रूपावचर-विपाकचित्तानि १५
रूपावचरविपाकं पञ्चविधं १७
रूपावचरा ५, ८, ११, ३१, ३६, ३७, ३८
रूपावचरिक- ५४, १४०, १४३, १४५, १४६, १५७, १६३
रूपावचरं पञ्चविधं २०
रूपाहरणरसो- १०३
रूपिरियापथ-विञ्ञत्ति ४५
रूपे पञ्चदसेरिता ३९
रूपं ४, ६, ८, ६४, ९७, १०१, १०७, ११५, १६४, १६९, १७०, १७१, १७४, १७९
रोगतो ११६
रोगरूपेन १०७
रोदामी ति १७१
रोपेति १६०

ल

लक्खणकतमञ्ञत्तं १२६, १२७
लक्खणञ्ञेहि १६८
लक्खणपटिवेधं १६७
लक्खणसंयुतं १४३
लक्खणादिकं ६७, १६७
लक्खणादिवसेना ११०
लक्खणेनेकधा १६८
लक्खण- ६५, ६७, १६८, १७६, २००
लज्जाय २७
लद्धपच्चया ६४
लद्ध-पतिट्ठो १७७
लद्धोकासो ३५
लपितं ६
लवनेन ४
लहुता १०६
लहुतादित्तयं ६६, १०५, १०८, ११३
लहुपरिवत्तिता- १०५
लहुरूपपदट्ठाना १०५
लाभ-मच्छरियं १६२
लाभो १३१, १६२
लीनतापच्चुपट्ठानं ३३
लीनतुद्धतभावेहि १३६
लुब्भन्ति ३२
लुब्भनमत्तमेव ३२
लेणं १२२, १३०
लोकचक्खुना ६७
लोकधम्म- १८१, १६२
लोकपाला २७
लोकाधिपतिना ८६
लोकिका- ६०, १५४, १६८
लोकिकालोकिका १६८
लोकिय-लोकुत्तारा १६६
लोकिया १६८
लोकुत्तर-क्रिया-चित्तं २०
लोकुत्तर-कुसलविपाक १६
लोकुत्तरचित्तसम्पयुत्ता ३१
लोकुत्तर-भावना १६७
लोकुत्तरभावो ३१
लोकुत्तरविपाकचित्त ३६
लोकुत्तरविपाकचित्तानि १६
लोकुत्तरविपाकजा ८६
लोकुत्तरविपाका १७
लोकुत्तर- ५, ६, ११, ३१, ३६, ४८, १६८
लोको ६८, १२८, १७५
लोचनं ६८
लोभमूलचेतसिका ३४

लोभमूलवसेनट्ठ ११
लोभमूलानि १९३
लोभमूलं १०
लोभादि ८८
लोभादिहेतुविरहितं १३
लोभो ३२, ३९, ४६, ८८, १३५, १७३, १८६, १८८, १९१, १९२
लोहितदस्सनं १५६
लोहितं १३५, १५६

व

वक्कं १७३
वचनक्खमो १३१
वचनत्थलक्खणादीहि २४
वचीघोसस्स १०४
वचीद्वारं १०४
वदीदुच्चरितविरति २२
वचीविञ्ञत्ति १०४, १०६
वचीविञ्ञत्ति-अधिप्पाय १०४
वट्टिस्नेहो २७
वट्टि झापेति १९५, १९६
वड्डनाभूमियो १४२
वण्ण-गन्ध-रसादीहि ११
वण्ण-मच्छरियं १९२
वण्णविकारमापज्जमानं १०१
वण्णो ९८, १०८
वत्तब्बगोचरं १६४
वत्तब्बारम्मणानि ६७
वत्थु ५, ११, ३०, १०३, ११५
वत्थुकभेदतो ६
वत्थुद्वारभावं ११
वत्थुमेव हुत्वा न द्वारं च ११२
वत्थुमेव हुत्वा नेविन्द्रियं ११२
वत्थु-सन्निस्सयेना ८५
वत्थुसन्निसितं ८३, ९३
व्यापादकायगन्थो १९४
व्यापादो १४१, १८८, १८९, १९३, १९४
वयो १७८, १७९
वरत्ताणेन १७८
वलञ्जनफलेसु १६
वल्लीहि १३५
वस्सवलाहका २०४
वसनट्ठानं १३७
वसिप्पत्ते १४२
वसुन्धरा १३६
वसुधा १३६
वसेनारम्मणाञ्ञानं १९३
वहति भण्डं १९६
वातपुप्फसमं मतं ८७
वाताभिधातचलजलं ३३
वाताभिहतधजपताका ३३
वानन्तो १४९

वायनतो ९७
वायो ९६, ९७, १२३
वायोकसिणमेवेत्थ १३४
वायोधातु ९७, १०४, १०६
वायोसन्निस्सयेनाति ८४
वावीसति कुहेतुका ४५
विकारत्ता १०४, ११०
विगतपच्चयो २००
विगता विचिकिच्छा ३५
विघाटनमनुत्तरं ३
विचार ८, २००
विचार-पीति-सम्पयुत्तं १९
विचार-पीति-सुख दुतियं १५
विचारवज्जा ३१
विचारो २२, २५, ३२, ३४, ३५, ३९, ४१, १४१
विचिकिच्छा ८, ९, ११, ३५, ३९, ४१, १४१, १९१, १९२, १९३
विचिकिच्छा-रहिता ३५
विचिकिच्छासम्पयुत्तेन ३५
विचिकिच्छासम्पयुत्तं ११
विचिकिच्छा सहगते ३५
विचिकिच्छुद्धच्च-युत्तं ४५
विचित्तकरणा ५
विज्जमानकं ९४
विज्जमानता ९५
विज्जमानपञ्ञत्ति १२३, १२४
विज्जमानेन अविज्जमान-पञ्ञत्ति १२३
विज्जरे ९१
विज्झति १६२
विजम्भते ३८
विजानता ९१
विजाननलक्खणा १४, २६, १७०
विजाननसभावतो ४४
विजाननं ५
विजानिया २४
विञ्ञत्ति १०३, १०४, १०७, ११२
विञ्ञत्ति-घट्टनं १०४
विञ्ञत्तिद्वयं ११२, ११३
विञ्ञाणक्खन्ध १७०
विञ्ञाणक्खन्धता १६९
विञ्ञाणञ्चायतनसञ्ञा ९, १५, २०
विञ्ञाणट्ठितियो सत्त ९०
विञ्ञाण-त्तयं ५६
विञ्ञाणपञ्चकं १३
विञ्ञाणाहार- १६९
विञ्ञाणं ५६, ८४, ९३, १६३, १६९
विञ्ञायती ति १०३
विञ्ञुना १२, २४, ८४, ८८
विञ्ञेय्यानि विभाविना ५८

विञ्ञ्यो ८४
वित्थभनलक्खणा ६७
वितक्क- ८, ३३, २००
वितक्कचरितस्स १३२
वितक्कवज्जा ३१
वितक्क-विचार-पीति- १६
वितक्क-विचार-पीति-सुख- १५
वितक्क-विचारेहि ३७
पितक्केती २५
वितक्को २२, २५, ३२, ३४, ३५, ३६, ४०, ४१
विदत्थि १३५
विनस्सति १०२
विनासेति २६
विनासो १२७
विप्पटिसारिनो ७६
विप्पयुत्तपच्चयो २००
विप्पहीनं १४६
विपच्चति १२, १४, १५, १७
विपच्चनट्ठानं १२
विपच्चनिक- १३२
विपटिसारपच्चुपट्ठानं ३३
विपरिणामो १७८
विपल्लास- १६१, १६२
विपस्सना १६७, १८०, १८२, १८२, १८४, १८८, १८६
विपस्सना-ञाणं १८१
विपस्सनायमुद्धं १८६
विपस्सनावसेनेव १६
विपस्सना-वीथि १८०, १८६
विपाक- ३७, ३८, १६८, २०१, २०२
विपाक-क्रिय-भेदतो ४८
विपाकक्रिया ३६, ३८
विपाकचित्तसम्पयुत्ता ३७
विपाकचित्तं ११, ७२
विपाक-चेतसिका ३६
विपाकपच्चयो १६६
विपाकहेतू ८८
विपाका १३, १५, ३६, ४६, ५४, ५५, ६१, ६२, ७२, ७४, ७५, ७६, ८७, १६८, १८७
विपाकारम्मणं ६६
विपाकेधिपती १६
विबोधनं ८६
विभाग-देसको २०
विभावन-नयक्कमो ११७
विभावनं ६६
विभाविना १६, ६७, ८८, ६०, ६३, ६६, १८६
विभावेति ६७
विमति-विनासकरं १२६

विमुखभावपच्चुपट्ठाना ३३
विमुत्ति-ञाणानि १६३
विमुत्ति मोक्खमेव १२१
विमोक्खमुखेहि ६
विमोहविनासनो २०३
विरति २३, ३०
विरतित्तयं २३, ३१, ३८, ४१
विरतियो १२, ३०, ३१, ३६
विरतियो तिस्सो ४०
विरमति २३
विरागो ११७
विरियविनोदनरसं ३३
विरियिन्द्रिय-सम्भवतो ३८
विरियिन्द्रियं ३८
विरियं २२, २६, ३२, ३३, ३४, ३५, ३६, ४०, ४१, ८६, १७६, १६६
विरुज्झनतो १०७
विवट्टं १३५
विवरो १०४
विविधापण- २०४
विवेकसुखमिच्छता १३०
विसदिसं मनं २६
विसनिपातो विय ३५
विसप्पनरसो ३५
विसय- ४
विसयभावरसो १०१
विसयोभासनरसा २६
विसारदो १४८
विसेसका ३४
विसेसकारणं १२६, १२७
विसेसपरिकप्पनं १००
विसेस-भागिय १४२
विसेसो ३०, १६७
विहातब्बं १३४
वीजस्साभावतो ८६
वीणूपमा १७८
वीतिवत्ताय १४, १७
वीथिचित्तप्पवत्तनं ८३
वीथि-पटिपादको २६
वीथि १८८, १८६
वीरभावो २६
वीसतिकिरिया- ३८
वीसतिविधं क्रियाचित्तं २०, २१
वीहिपुराणभावो १०६
वुच्चमाना २४
वुट्ठातुकामो १८४
वुट्ठानगामिनी १८४
वुट्ठानं ८७
वुत्त-चेतसिकसदिसा ३७
वुत्तमट्ठकथासु ८६
वुत्तावसेसानि ६७
वेकरणमत्तता ८७

वेदको १२६, १२८, १२६, १३६
वेदना ८, ३०, ३६, ४०, ४१, १६६, १७०
वेदनाक्खन्धता १६६
वेदनापरिवत्तनं ३७, ७३
वेनेय्यानं १०५
वेय्यावच्चापचायना ६
वेवचनानि १२३
वेहप्फले ५७
वोकारकद्वये ५
वोट्ठपनावज्जनकिच्चा १६
वोट्ठपनं ४७, ६७
वोदान- ५, ११६
वोदानपच्चुपट्ठानं ५
वोदान-परिहारं १०६
वोधिपक्खिय-धम्मानं १८३
वोमिस्सकनया १३१
वोहार- १०६, १२२

स

स्वाकासो १०४
सउस्साहं कुसलं १२
सक्कायदिट्ठि ६, १६१; १६३
संक्खारक्खन्धता १७०
सक्यकुलेन्दुना १०४
सककुसलानि १५
सककुसलं विय ११
सकदागामि ६८, १८८
सकदागामिनो ५५, ५६, ५७, ५८, ५६, ६०
सकदागामिमग्गचित्तं ६
सकदागामि-मग्ग-फलचित्तं १६
सकदागामिमग्गोयं १८८
सकभूमिकुसलचित्त- ३८
सकलं मंहि २०४
सक-सक-भूमिकुसलसदिसानि २०
सकिच्च-परकिच्चसाधका २५
संकिदेव १८८
संकर-दोसता ११०
संकोचनपच्चुपट्ठानं ३३
संकोचनरसा ३०
संखतपरियापन्नत्ता ११८
संखतलक्खणत्ता ११८
संखतं १०६, ११६
संखा १२२
संखार- ५, ६२, ६३, १६६, १७०
संखारगतं १८८, १८६
संखाराम्मणं १८३
संखारावसेसत्ता १५३
संसारुपेक्खा १८३
संगहपच्चुपट्ठाना ६७
सङ्कन्ति ६२
सङ्खारक्खन्धपरियापन्नो २६

सङ्घट्टनरसो २४
सच्चं १२१
सच्चानुलोमञाणं १८२, १८३
सच्चाभिसमये १६५
सचित्तकसत्तानं १६
सचित्तका ५०
सच्छिकतनिरोधा ११८
सचेतनो १२६
सञ्जनेति ७५
सञ्जानन-लक्खणं १६६
सञ्जानाति २४
सञ्ञा ६, २२, २५, ३२, ३४, ३५, ३६, ३६, ४०, ४१, १३२, १४२, १५३, १६७, १६६, १७०
सञ्ञाक्खन्धो १६६
सञ्ञा-चित्त, दिट्ठि-विपल्लासा १६३
सञ्ञा-चित्त-विपल्लासा १६४
सञ्ञाजं १३८
सञ्ञा-धातुववत्थानं १३२
सञ्ञा-विपल्लासो १६२
सञ्ञोजनपहानकरं ६
सण्ठानं ६८
सण्हायारुणवण्णाय १३५
सत्त-अपुञ्ञजा ५६
सत्तक्खत्तुं ७३, ७५
सत्तङ्गिको ४२
सत्त-चित्त-परमा १८७
सत्तद्वारं ११४
सत्तदिवसब्भन्तरे १६२, १६४
सत्तधा २००
सत्तमोहन्धकारप्पदीपं ६३
सत्तरस तु चेतसा १०८
सत्तविञ्ञाण-धातूनं ४७
सत्त-सञ्ञं १७२, १७६
सत्ता-सम्मोह- १७०
सत्ताभिञ्ञा १६०
सत्तारम्मणत्ता ३६
सत्तावीसा नवेरिता ६०
सत्तावासे ६१, ६२
सत्तूपलब्भती १२६
सत्तो ६२, १२८, १२६, १७०, १७१
सत्तोपतातिका १२८
सत्थुना १२, ३६, ५०, ६५
सति २२, २६, ३६, ३६, ४०, ४१, ६५, १३२, १५१, १५२, १६३, १६३, १६६, २००
संती १७६
संतीमता १३८, १४५
संत होमि १५५
सद्द-गन्ध-रस-फोट्ठब्बारम्मणानि १४
सद्दहती ति २६
सद्दहनमत्तमेव २६

सद्दहनलक्खणा २६
सद्दादि ७०
सद्दादिहेतुका ९३
सद्दापाथगमेन ८४
सद्दायतनं १०६, ११२, ११३
सद्दायती ति सद्दो १०१
सद्दारम्मणतं ६४
सद्दो ९६, १०४, ११३, १५५, १६१
१६४
सद्धम्मट्ठितिकामेन २०३
सद्धम्मो २०४
सद्धा २२, २६, ३९, ४०, ४१,
१३१, १७९, १९९
सद्धाचरित- १३२
सद्धादि-गोचरा ४८
सद्धाहिरोतप्पा ३०
सद्धेय्यवत्थुपदट्ठाना २६
सद्धोभासाद्यो १८२
सदिस-कुसलचित्तसम्पयुत्तेहि ३७
सन्तङ्गपटिलाभाय १४३, १४४
सन्त-चित्तस्स १८९
सन्तति १०६
सन्तति-पच्चुप्पन्नं १६२
सन्ततिरूपं ९६
सन्ततिवार- १६२
सन्ततुपच्चयाकासा १०५
सन्ततो १४४, १४५, १४६, १४९,
१५०, १५१
सन्तविमोक्खतो १४८
सन्तानबद्धतो ९३
सन्तारम्मणता १५२
सन्तिलक्खणं ११७
सन्तीरण- १४, ४७
सन्तीरणम्मनो ७४
सन्तीरणकिच्चं १४
सन्तीरणत्तयस्स ६६, ६७, ८६
सन्तीरण द्वयं ५६, ७६, ७८
सन्तीरणादिरसा १४
सन्तीरणं १३, १५, १७, ४६, ७३,
७७
सन्धावति १२८
सन्धि १५७
सन्धिच्छेदी १२८, ११९
सन्धि वितक्क ४६
सन्निट्ठानलक्खणो २९
सन्निट्ठेय्य-धम्मपदट्ठानो २९
सन्निपातपच्चुपट्ठानो २५
सन्निपाता २५
सन्निस्सितं १४
सनिदस्सन-सप्पटिघो ६४
सप्पच्चया १९८
सपञ्ञो १७७
सपत्तो ३५

सब्बक्रियासु १०५
सब्बङ्गसम्पन्ने २०४
सब्ब-चरितानं १३२
सब्बञ्ञुतञाणगतिका १९
सब्बञ्ञुतं ९७
सब्ब-धम्मा १७९
सब्बपुथुज्जने ६२
सब्बमारम्मणं ६५
सब्बमेकविधं ४४
सब्बलोकुत्तरेसु ४१
सब्बसंखार-समथो ११७
सब्बानुस्सति ७
सब्बारम्मण-गहण-समत्थताय १९
सब्बारम्मणं १४
सबलं अबलं ४३
सब्बाहेतुकचित्तानि ५०, ४२
सब्बाहेतुकचित्तेसु ४२
सब्बूपधि-पटिनिस्सग्गो ११७
सभावतिक्खेन १०
सभावपटिवेधनं १६७
सभावेनावितक्केसु ४१
सभावो ९७, ११७
सभूमिकुसलेहेव १२
सभूमियं ८१
सम्पग्गहनरसो ३३
सम्पटिच्छनचेतसो ४८
सम्पटिच्छनपच्चुपट्ठाना ९७
सम्पटिच्छनं ५६, ७३, ७६
सम्पजञ्ञेन १४५
सम्पज्जति ८८
सम्पत्तगाहकं १०१
सम्पत्तपटिवेधरस १७९
सम्पत्ति ९७, १०४
सम्पत्तिदस्सनपदट्ठाना ३०
सम्पयुत्त-धम्मानं १२
सम्पयुत्तधम्मे २५
सम्पयुत्तपच्चयो २००
सम्पयुत्तानं आरम्मणे संयोजनरसो २९
सम्पयोगं ३४
सम्पयोगं गच्छन्ति ३०
सम्पसादनकरं १२१
सम्पिण्डनरसो २६
सम्पियायनलक्खणा २६
सम्पुण्णचन्दमण्डलं १३६
सम्फप्पलापो १९३, १९४
सम्भवरूपेन १०७
सम्भवरूपं १०७
सम्भवो ८७, ९८
सम्भार-चक्खु ९८
सम्भारा ९८
सम्मदस्सनं १७६
सम्मसति १८०
सम्माकम्मन्त- २३, २००
सम्मादस्सनं १७७

सम्मादिट्ठि ७, २००
सम्मावाचा २००
सम्मासम्बुद्धेन १२०
समञ्ञा १२२, १२४
समतिक्कमा ८, १५२
समन्तचक्खु ६७
समन्ततो ३८
समनक्कारहेतुना ८४, ८५
समनन्तरपच्चयो १६८
समनुपस्सति १७६
समनुस्सरणे १६३
समयञ्ञुना ८८
समवाहितलक्खणा २६
समाधि ४१, १४१, १६३, १६६, २००
समाधि तरुणो १३७
समाधि-भावना १५४
समाधिन्द्रियमब्रवी ४०
समाधिस्सेतं नामं २६
समाधीयति १३७, १३८ १५१
समापज्जते २०
समापज्जितब्बं १४१
समापत्ति १४३, १४४, १४५, १५३
समापन्ना २०
समारोपेति १६०
समासतो २१
समाहिते १५४
समीरितं २०
सम्मुति १२६, १७०
सम्मुति-वसेन १२६
संम्मुति-सच्चं १२६
समुट्ठाती ति १०२
समुट्ठानं १०६, १०७
समुट्ठापेन्ति ४६
समुट्ठापेन्ति रूपानि ४६
समुट्ठितं १०४
समुद्धरित्वा ४३
समुदयं पजहति १६६
समुदाहटं ११
समुदीरणरसा ६७
समुदीरित २४, ४०, ५०, ११४, १४६
समुस्साहितेन १०
समूह-असमूहवसेन १२३
समूह-पञ्ञत्ति १२३
सम्मोहचरितस्सेत्थ १३२
सम्मोहनन्धकारस्स १६८
सम्मोहविद्धंसनं १२१
संयोजनानि १९१
संयोजनीयेसु धम्मेसु ३२
सरणत्तयं ७
सरणमत्तमेव २६
सरणं १२१, १३०

सरति २६
सरागादिप्पभेदकं १५६
सरिक्खकमेकं ७५
सरीरकियानुकूल १०५
सरूपेन आगता ३२, ३५, ३६
सरूपेनागता तेरस ३५
सलनतो ४
सलिलं १३०
सवण्णकसिणा १३१
सवणाधिगमेहि १६९
सवत्थुकतो ८
सवत्थुकावत्थुक ५
सवत्थुकावत्थुकतो ४४
सविञ्ञाणकसद्दो १६४
सविप्फारिकभावेन १४१
सविपाकाविपाकतो ४, २२
सस्सतुच्छेददस्सिनो १७६
ससङ्खार- १०, ११, ७४
ससङ्खारता ३४, ३५
ससङ्खारता-फलं ७२
ससङ्खारभावमत्तमेव ३०
ससङ्खारभावो ३४
ससङ्खारमसङ्खारं ७२
ससङ्खारिक-कम्मं ७२
ससङ्खारिकमेकं ५
ससङ्खारिकं ७, १८
ससत्थावचरो ६
ससम्भार-चक्खू ९८
ससम्भारघाणविलस्स ९९
ससम्भारजिव्हा मज्झस्स ९९
ससम्भार-पतिट्ठितो ९८
ससविसाणं ११७
सहक्खया ३९
सहजरूपपरिपालनलक्खणं १०२
सहजात- १९८, २००, २०१, २०२
सहजात-नानाक्खणिक १९९
सहजातपच्चयो १९९
सहजाताधिपति १९८
सहजातानुयोजनरसो २६
सहट्ठाना १६२
सहस्सानि ८
सहाधिट्ठान- १५५
सहितत्तनो १०४
सहेतुकक्रियाचित्तानि १८
सहेतुक-अहेतुकतो ३८
सहेतुक-अहेतुक-वसेन ३६
सहेतुक-किरियाचित्त-सम्पयुत्ता ३८
सहेतुक-विपाक-चित्तं ११, १२
सहेतुका ३८, ४४
सहेतुकं ११, १८
सहेतुकं अट्ठविधं १७
सात्थका १२५
साधको ९४

साधनेनुपकारको ८८
साधयमाना १४
साधारणभावग्गक्खमनरसं ३३, १६२
साधुगणं ३
साभिञ्ञं १६७
सामञ्ञफलानि १२०
साधुगणं ३
साभिञ्ञं १६७
सामञ्ञफलानि १२०
सामञ्ञं ६७
सायती ति जिव्हा ६६
सायन- १४
सायनट्ठाने ४६
सायितुकामतानिदानकम्मसमुट्ठान- १००
सारणलक्खणो २६
सारञ्ञुविम्हापनं १२१
सारतो १०
सारथी विय २६
सारम्मणतो ४, २२
सारासार-वेदिनो १८१
सारिपुत्तत्थेरेन ११८
सावज्ज- ५
सावज्जानिट्ठविपाकलक्खणं ५
सासपो १७६
सासव-कुसलाकुसल-चेतना १६६
सिक्खापदा १२
सिखापत्ता १८२, १८३
सिज्झति ५
सितुप्पादो ४४, ६१
सिप्पोसधादिना ६४
सिवं १२१, १३४, १४१
सीतलं १३०
सीतं १६६
सील-चित्तविसुद्धी १६६
सीलब्बतपरामास- ६, १६, १६१, १६२, १६३
सीलमये ६
सीलसोधनं १३०
सीलं ६, १३० १३१
सुख-चित्तेकग्गतासम्पयुत्तं १५, १६
सुखनिसिन्नेन १३७
सुखपदट्ठानो २६
सुखमुपेक्खाय १४६
सुखवेदना ३६
सुखसहगतं १३
सुख-सोमनस्स-उपेक्खावेदना-योगतो १३
सुखसंहितं १६७
सुखादित्तय-युत्ता १७
सुखादिसम्पयुत्तं ३७
सुखुम- ११, १५१, १६३

सुखुमोळारिकं १६६
सुखिन्द्रियं ४०
सुखोदके १५३
सुखं ४०, १२८, १४६, १७६, १६२
सुचिण्णवसिना १४२
सुञ्ञतो १६, १५०
सुञ्ञागार २८०
सुञ्ञं १५१, १५२, १७१, १७६
सुगतियं ११, ७७, ६०, ६१
सुगतो ब्रवी १८
सुणाति सोतं ६६
सुत्त-जाल-मज्झे ८३
सुत्तपदानं १२६
सुत्तानुसारेन ८२
सुत्तानुसारं ८३
सुत्तं ८२, १००, ११२, १६६
सुत्तारम्मणं १३
सुद्ध-धम्मा १७६
सुद्धसंखार-पुञ्जीयं १२६
सुद्धावासिक-देवानं ५२
सुद्धावासिक-भूमिसु ५८
सुद्धावासे ५३
सुन्दरं मनो २५
सुपञ्ञते १३५
सुपतिट्ठित-भावस्स ८८
सुपिनालात- १७८
सुभोजनरसं २५
सुभं १६२
सुमनो २५
सुलद्धपच्चयं ६२
सुविञ्ञेय्या २४
सुविसदं १८२
सुसमाने ६२
सुसारं ६३
सूकराभिहतो १४८
सूचनतो ६४
सूचयती ति १०१
सेक्खपुथुज्जनानं २०
सेक्खा १६, २०, ६८
सेतेन ६६
सेनासन- १२५. १६६
सेम्हं ११८
सेसमञ्ञत्तयं १४३
सेसमनोविञ्ञाणधातु-द्वयं १४
सोत- ३६, ११०, १२३
सोत-घाण-जीव्हा-कायविञ्ञाणानि १४
सोतविञ्ञाण- १४, १७, ७६, ७७, ८४, १२४
सोतद्वार-जवनानन्तरं १२३
सोतपटिहननलक्खणो १०१
सोतविञ्ञाणकादीनि ७४
सोतविञ्ञेय्यं ११३

सोतापत्तिमग्गचित्तं ६

सोतापत्तिमग्गफलचित्तं १६

सोतापन्न- ५५, ५६, ५७, ५८, ५९, ६०, ६८, १७७, १८७

सोतापन्नस्स देह्निो ५५

सोतापन्नोपपत्तिया १८८

सोतायतनं १०६

सोतुकामतानिदान- १००

सोतं ९६, १०१ ११५, १९७

सोतं छिन्दति १९६

सोपाणं १३१

सोम्मभावपच्चुपट्ठानो २७

सोमनस्स ५, ७, १०, ११, १९६

सोमनस्स-उपेक्खा १८

सोमनस्स-उपेक्खायुत्तं १२

सोमनस्सजाता ७

सोमनस्सट्ठाने ३०, ३४

सोमनस्सयुत्ता १४

सोमनस्सयुतं ४६, ७७

सोमनस्सरहिता १०

सोमनस्सवेदना २२, २५, ३२

सोमनस्ससहगतं ५, १०, ११, १३, १८, १९

सोमनस्सहगतं-हसितुप्पावचित्तं १८

सोमनस्सहेतूनं ७, १०

सोमनस्सादिभेदतो २०

सोमनस्सिन्द्रियं ४०

सोळसेवाबलानि ४३

संसयलक्खणा ३५

संसयो ७, ४०, ४१, ८३

संसार-दुक्ख-पंका १८४

संसारमापन्नो १२८

संसारस्सत्थि १७६

संवच्छरेसु १५७

संविदहनपच्चुपट्ठाना २५

संवेगपदट्ठाना २६

संवेल्लेति १४९

संसीदनभावपच्चुपट्ठानं ३३

संसीदनरसा १०६

संसुती ६

संहारिमं १३५

ह

हट्ठ-तुट्ठो १०

हट्ठपहट्ठो ७

हत्थगतामलकाविय ४९

हत्थगतं ७

हत्थपासप्पमाण- १३५

हत्थसारमनुत्तरं ४

हत्थि १२३

हतपापेन ३२

हतावकासो ११९, १२८

हदयकम्पनं २९

हदयङ्गतभावं १०१
हदयन्धकारं ८१
हदयपीतिकरं १६६
हदय-लोहितं १५३
हदयवत्थु १८, १०६, १९९, १०३, ११३
हदयवत्थुना ११३
हदयवत्थुपदट्टान- १४, ३५
हदयवत्थुमत्तस्मि ९२
हदयवत्थु ११०, ११२
हदय- ३८, ६६, १७३
हरितं ९२
हसन्तीति १९
हसनचित्तानि १९
हसितुप्पादकिच्चा १९
हसितुप्पाद-गोचरा ६६
हसितुप्पादचित्ते- ३८, ६६
हानभागियं १४२
हासचित्तानि तेरस १९
हितभावनं १९७
हितानयं १३०
हिताहितानं २०
हिमवा २०४
हिरि २२, २७, ३९
हिरीयती २७
हिरोतप्प- ४०
हीनादयो १३
हीनादीनञ्च- १६
हेट्ठा ९७
हेट्ठिमारूप्पं १३४
हेट्ठिमो हेट्ठिमो ६८
हेतु ८७, १९८, २०२, २०९
हेतुकट्ठकं ७७
हेतुप्पच्चयतं ८८, १७३
हेतुपच्चयता ८८
हेतुपच्चयसम्भवो ८९
हेतुपच्चयसामग्गिया १२५
हेतुपच्चया ८८, ८९
हेतुपच्चयो १९८
हेतुपवत्तितो ७५
हेतुभावपच्चुपट्ठाना १०४
हेतुफल-सम्बन्ध- १७५
हेतुवादिना ४४
हेतु-सम्भार-पच्चया १७६
होतागन्तुकसंखातं ७६
होतानागतगोचरं १६५
होतारम्मणपच्चयो ६९, ७०
होतासेवनं १४७
होतुतुसमुट्ठितो ६४

नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स

रूपारूपविभागो

पणाम-गाथा

रूपारूपविदुं बुद्धं, रूपारूपातिगं मुनिं।
नमस्सित्वा पवक्खामि, रूपारूपविभागतं॥

१. रूपविभागो

(१) रूप-कथा

R. 149 १. रूपारूपविभागं ति एत्थ ताव रूपं ति पठवीधातु, आपोधातु, तेजोधातु, वायोधातु; चक्खुधातु, सोतधातु, घानधातु, जिह्वाधातु, कायधातु; रूपधातु, सद्दधातु, गंधधातु, रसधातु, (फोट्ठब्बधातु?)[१]; इत्थिन्द्रियं, पुरिसिन्द्रियं; जीवितिन्द्रियं; हदयवत्थु, आकासधातु, कायविञ्ञत्ति, वचीविञ्ञत्ति; रूपस्स लहुता, रूपस्स मुदुता, रूपस्स कम्मञ्ञता; रूपस्स उपचयो, रूपस्स सन्तति, रूपस्स जरता, रूपस्स अनिच्चता; कबलिंकारो आहारो चेति। एवं अट्ठवीसति-विधेसु रूपेसु आदितो पट्ठाय चतुब्बिधं रूपं भूतरूपं नाम; सेसं उपादारूपं नाम।

(२) रूप-पभेदा

२. चक्खुधातादि-पञ्चविधं अज्झत्तिकरूपं नाम; सेसं बाहिर-रूपं नाम। वण्णो, गन्धो, रसो, ओजा, चत्तारो महाभूता ति

---

१. अभिधम्मे फोटब्बधातु नत्थि।

अट्ठविधं पि अविनिब्भोगरूपं; सेसं विनिब्भोगरूपं नाम। चक्खु-धातादि-पञ्चविधं हदयवत्थु च वत्थुरूपं नाम; इतरं अवत्थुकं नाम। तीणि इन्द्रियानि चक्खादीनि पञ्चेति अट्ठविधं पि इन्द्रिय-रूपं नाम; इतरं अनिन्द्रिरूपं नाम। ठपेत्वा आपोधातुं आदितो
R.150 पट्ठाय द्वादसविधं ओळारिकरूपं नाम; इतरं सुखुमरूपं नाम। ओळारिकरूपं येव सन्तिके रूपं नाम। सुखुमरूपं दूरे रूपं नाम। कम्मजरूपं[1] उपादिन्नं; सेसं अनुपादिन्नं नाम। रूपायतनं येव एकं सनिदस्सनं; इतरं अनिदस्सनं। ओळारिकं सप्पटिघं; इतरं अप्पटिघं।

(३) रूप-समुट्ठानं

३. अट्ठिन्द्रियानि हदयवत्थु च कम्मजानि येव। सद्दो उतु-चित्तेहि जायति। लहुता मुदुता कम्मञ्ञता च उतु-चित्त-आहारेहि जायन्ति। जाति-जरा-मरणानि किर न केहिचि समुट्ठहन्ति। उपचय-सन्ततियो चतूहि जायन्ती ति वुच्चन्ति। सेसानि नव रूपानि उतु-चित्त-आहार-कम्मेहि जायन्ति।

४. आदितो पट्ठाय सत्तरस, आहारो चाति अट्ठारसविधं पि रूपरूपं नाम। कायविञ्ञत्ति-आदिकं पञ्च-विधं पि रूपविकारो नाम। आकासधातु किर रूप-परिच्छेदो नाम। जाति-जरा-मरणानि तीणि लक्खणरूपानि नाम।

(४) रूप-पवत्ति

५. सब्बानि पन एतानि रूपानि कामलोके अनूनानि लब्भन्ति, सन्सेदजानं चेव ओपपातिकानं च। अण्डज-जलाबुजानं पन इत्थि-

1. सकम्मजरूपं रो.

पुरिसानं पटिसन्धिकाले कायदसक-भावदसक-वत्थुदसकवसेन तीणि दसकानि पातुभवन्ति। नपुंसकस्स पन भावदसकं नत्थि, तथा पठमकप्पिकानं। तेसं पन पवत्तिकाले कमेन चक्खुदसक-सोत-दसक-घाणदसक-जिह्वादसकानि पातुभवन्ति।

६. तेसु अविनिब्भोग-रूपानं चेव कायिन्द्रिय-जीवितिन्द्रियानं च वसेन कायदसकं वेदितब्बं। एवं सेस-दसकानि पि योजेत्वा वेदितब्बानि।

७. रूपलोके पन घाण-जिह्वा-काय-गंध-रस-फोट्ठब्बानि चेव इत्थिन्द्रिय-पुरिसिन्द्रियानि च न लब्भन्ति। असञ्ञीनं पन चक्खु-सोत-वत्थु-सद्दानि पि न लब्भन्ति। अरूपलोके पन रूपमेव नत्थि।[1]

रूपविभागो निट्ठितो

२. अरूपविभागो

१. चित्तविभागो

१. अरूप-धम्म-उद्देसो

R.151 १. अरूपं पन चित्त-चेतसिक-निब्बान-वसेन तिविधं।

(१) चित्तकथा

२. तत्थ चित्तं ताव संखेपेन पटिसन्धि-भवङ्ग-आवज्जन-दस्सनादि-सम्पटिच्छन-सन्तीरण-वोत्थपन-जवन-तदालम्बन-चुति-

१. (न अरूपकसत्तानं पटिसन्धिकाले न सद्दो विय त्ति)—रो. पोत्थके अधिको पाठो।

वसेन दसधा ठितं । वित्थारेन पन एकूननवुति-विधं होति । कथं ?

(२) कुसल-चित्त-कथा

(क) कामावचर-कुसल-चित्तं

३.१. सोमनस्स-सहगतं ञाणसम्पयुत्तं असंखारिकं एकं;

२. सोमनस्स-सहगतं ञाणसम्पयुत्तं संखारिकं एकं;

३. सोमनस्स-सहगतं ञाणविप्पयुत्तं असंखारिकं एकं;

४. सोमनस्स-सहगतं ञाणविप्पयुत्तं ससंखारिकं एकं;

५. उपेक्खा-सहगतं ञाणसम्पयुत्तं असंखारिकं एकं;

६. उपेक्खा-सहगतं ञाणसम्पयुत्तं ससंखारिकं एकं;

७. उपेक्खा-सहगतं ञाणविप्पयुत्तं असंखारिकं एकं;

८. उपेक्खा-सहगतं ञाणविप्पयुत्तं ससंखारिकं एकं ति;

—इमानि अट्ठ कामावचर-कुसलचित्तानि नाम ।

४. ते हदयं निस्साय वा अनिस्साय वा मनोविञ्ञाणधाता-वज्जनानन्तरं रूपं वा सद्दं वा गन्धं वा रसं वा फोट्ठब्बं वा धम्मं वा आलम्बित्वा दान-सील-भावनादीसु अञ्ञतरमयानि हुत्वा उप्पज्जन्ति ।

(ख) रूपावचर-कुसल-चित्तं

५.१. वितक्क-विचार-पीति-सुख-चित्तेकग्गता-सहितं पठम-ज्झान-कुसलचित्तं;

२. विचार-पीति-सुख-चित्त-एकग्गतासहितं दुतियज्झान-कुसलचित्तं;

३. पीति-सुख-चित्त-एकग्गता-सहितं ततियज्झान-कुसलचित्तं;

४. सुख-एकग्गता-सहितं चतुत्थज्झान-कुसलचित्तं;

५. उपेक्खेकग्गता-सहितं पञ्चमज्झान-कुसलचित्तं चे ति;

—इमानि पञ्च रूपावचर-कुसलचित्तानि नाम।

६. एकन्तेन हदयं निस्साय येव यथारहं ञाणसम्पयुत्त-
R.152 कुसलानन्तरं भावनामयानि येव हुत्वा पठवी-कसिणादिकं आलम्बित्वा उप्पज्जन्ति। पञ्चमं पन छळारम्मणं होति।

(ग) अरूपावचर-कुसल-चित्तं

७.१. आकासानञ्चायतन-समापत्ति-कुसलचित्तं;

२. विञ्ञाणञ्चायतन-समापत्ति-कुसलचित्तं;

३. आकिञ्चञ्ञायतन-समापत्ति-कुसलचित्तं;

४. नेवसञ्ञा-नासञ्ञायतन-समापत्ति-कुसलचित्तं चे ति;

—इमानि चत्तारि अरूपावचर-कुसलचित्तानि नाम।

८. हदयं निस्साय वा अनिस्साय वा उपेक्खा-सहगत-ञाण-सम्पयुत्त-कुसलानन्तरं भावनामयानि एव हुत्वा यथानुरूपं कसिणुग्घाटिमाकासं च पठमारूप्पविञ्ञाणं च नत्थिभावं च आकिञ्चञ्ञायतनं च आलम्बित्वा उप्पज्जन्ति।

(घ) लोकुत्तर-कुसल-चित्तं

९.१. दिट्ठि-विचिकिच्छा-समुग्घातिकं सोतापत्तिमग्गचित्तं;

२. कामराग-ब्यापादानं तनुकरं सकदागामिमग्गचित्तं;

३. कामराग-ब्यापादानं समुग्घातिकं अनागामिमग्गचित्तं;

४. रूपराग-अरूपराग-मान-उद्धच्च-अविज्जादिपञ्च उद्धम्भागियसंयोजन-समुग्घातिकं अरहत्तमग्गचित्तं चाति;
—इमानि चत्तारि लोकुत्तर-कुसलचित्तानि नाम।

१०. इमेसु चतुसु लोकुत्तर-कुसलचित्तेसु पठमं हृदयं निस्साय येव; इतरानि तीणि निस्साय वा अनिस्साय वा यथारहं ञाणसम्पयुत्त-कुसलानन्तरं भावनामयानि एव हुत्वा अविसेसेन चत्तारि पि निब्बानं आलम्बित्वा "सुञ्ञतो विमोक्खो, अनिमित्तो विमोक्खो, अप्पणिहितो विमोक्खो" ति नामेन उप्पज्जनती ति। इमानि चत्तारि लोकुत्तर-कुसल-चित्तानि नाम।

एत्तावता एकवीसति कुसलचित्तानि नाम।

(३) अकुसल-चित्त-कथा

(क) लोभ-सहगत-चित्तं

११.१. सोमनस्स-सहगतं दिट्ठिगत-सम्पयुत्तं असंखारिकं;

२. सोमनस्स-सहगतं दिट्ठिगत-सम्पयुत्तं ससंखारिकं;

३. सोमनस्स-सहगतं दिट्ठिगत-विप्पयुत्तं असंखारिकं;

४. सोमनस्स-सहगतं दिट्ठिगत-विप्पयुत्तं ससंखारिकं;

५. उपेक्खा-सहगतं दिट्ठिगत-सम्पयुत्तं असंखारिकं;

६. उपेक्खा-सहगतं दिट्ठिगत-सम्पयुत्तं ससंखारिकं;

७. उपेक्खा-सहगतं दिट्ठिगत-विप्पयुत्तं असंखारिकं;

८. उपेक्खा-सहगतं दिट्ठिगत-विप्पयुत्तं ससंखारिकं ति

—इमानि अट्ठ लोभ-सहगत-चित्तानि नाम।

(ख) पटिघ-चित्तं

१२.१. दोमनस्स-सहगतं पटिघ-सम्पयुत्तं असंखारिकं;

२. दोमनस्स-सहगतं पटिघ-सम्पयुत्तं ससंखारिकं ति,

—इमानि द्वे पटिघ-सम्पयुत्त-चित्तानि नाम।

(ग) मोमूह-चित्तं

१३.१. उपेक्खा-सहगतं विचिकिच्छा-सम्पयुत्तं;

R.153 २. उपेक्खा-सहगतं उद्धच्च-सम्पयुत्तं चे ति;

—इमानि द्वे मोमूह-चित्तानि नाम।

१४. इमेसु पन द्वादस-अकुसल-चित्तेसु द्वे पटिघचित्तानि एकन्तेन हृदयं निस्साय, इतरानि निस्साय वा अनिस्साय वा, अविसेसेन छसु आरम्मणेसु यं वा तं वा आलम्बित्वा मनोविञ्ञाणधातावज्जनानन्तरं उप्पज्जन्ति।

निट्ठितानि द्वादस अकुसलचित्तानि।

(३) विपाक-चित्त-कथा

(क) अहेतुक-कुसल-विपाक-चित्तं

१५.१. चक्खायतनं निस्साय इट्ठसम्मतं रूपायतनं आलम्बित्वा आलोकूपनिस्सयं लभित्वा मनोधातावज्जनानन्तरं येव उप्पज्जति कुसलविपाकं उपेक्खासहगतं चक्खु-विञ्ञाणं।

२. सोतायतनं निस्साय इट्ठसम्मतं सद्दायतनं आलम्बित्वा आकासूपनिस्सय लभित्वा मनोधातावज्जनानन्तरं एव उप्पज्जति कुसलविपाकं उपेक्खासहगतं सोत-विञ्ञाणं ।

३. घाणायतनं निस्साय इट्ठसम्मतं गंधायतनं आलम्बित्वा वायोधातूपनिस्सयं लभित्वा मनोधातावज्जनानन्तरं एव उप्पज्जति कुसलविपाकं उपेक्खासहगतं घाण-विञ्ञाणं ।

४. जिह्वायतनं निस्साय इट्ठसम्मतं रसायतनं आलम्बित्वा उदकूपनिस्सयं लभित्वा मनोधातावज्जनानन्तरं एव उप्पज्जति कुसलविपाकं उपेक्खासहगतं जिह्वा-विञ्ञाणं ।

५. कायायतनं निस्साय इट्ठसम्मतं फोट्ठब्बायतनं आलम्बित्वा पठवूपनिस्सयं लभित्वा मनोधातावज्जनानन्तरं एव उप्पज्जति कुसलविपाकं सुखसहगतं काय-विञ्ञाणं ।

६. हृदयं निस्साय पञ्चन्नं कुसलविपाकविञ्ञाणानं अञ्ञतरानन्तरं तस्स आरम्मणं गहेत्वा उप्पज्जति कुसलविपाक-अहेतुक-मनोधातु-उपेक्खासहगतं सम्पटिच्छनचित्तं ।

७. हृदयं निस्साय इट्ठसम्मतेसु छसु आरम्मणेसु यं वा तं वा आलम्बित्वा कुसलविपाक-मनोधातु-उपेक्खासहगत-सम्पटिच्छना-नन्तरं वा 'सन्तीरणं' ति नामेन, जवनानन्तरं वा 'तदारम्मणं' ति नामेन उप्पज्जति कुसलविपाक-अहेतुक-मनोविञ्ञाण-धातु सोमनस्ससहगतं सन्तीरणचित्तं ।

८. हृदयं निस्साय इट्ठसम्मतेसु छसु आरम्मणेसु यं वा तं वा आलम्बित्वा कुसल-विपाक-अहेतुक-मनोधातु-सम्पटिच्छनानन्तरं 'सन्तीरणं' ति नामेन जवनानन्तरं वा 'तदारम्मणं' ति नामेन

R.154 तदारम्मणानन्तरं वा 'भवङ्ग'' ति नामेन, भवङ्गक्खये वा 'चुती' ति नामेन, चुति-चित्तानन्तरं वा 'पटिसन्धी' ति नामेन, पटिसन्धानन्तरं वा 'भवङ्ग'' ति नामेन च उप्पज्जति कुसलविपाक-अहेतुक-मनोविञ्ञाणधातु-उपेक्खा-सहगतं सन्तीरणचित्तं चेति;

—इमानि अट्ठ पि अहेतुक-विपाक-चित्तानि नाम।

(ख) सहेतुक-कुसल-विपाक-चित्तं

१६.१. सोमनस्स-सहगतं ञाण-सम्पयुत्तं असंखारिकं;

२. सोमनस्स-सहगतं ञाण-सम्पयुत्तं ससंखारिकं;

३. सोमनस्स-सहगतं ञाण-विप्पयुत्तं असंखारिकं;

४. सोमनस्स-सहगतं ञाण-विप्पयुत्तं ससंखारिक;

५. उपेक्खा-सहगतं ञाण-सम्पयुत्तं असंखारिकं;

६. उपेक्खा-सहगतं ञाण-सम्पयुत्तं ससंखारिकं;

७. उपेक्खा-सहगतं ञाण-विप्पयुत्तं असंखारिकं;

८. उपेक्खा-सहगतं ञाण-विप्पयुत्तं ससंखारिकं नि;

—इमानि अट्ठ पि कामावचर-सहेतुक-विपाक-चित्तानि नाम।

१७. एकन्तेन हदयं निस्साय इट्ठसम्मतेसु छसु आरम्मणेसु यं वा तं वा आलम्बित्वा यथारहं जवनानन्तरं वा 'तदारम्मणं' ति नामेन, तदारम्मणानन्तरं वा 'भवङ्ग'' ति नामेन, भवङ्गक्खये वा 'चुती' ति नामेन, चुतिचित्तानन्तरं वा 'पटिसन्धी' ति नामेन, पटिसन्धानन्तरं वा 'भवङ्ग'' ति नामेन उप्पज्जन्ती ति।

१८. एवं अहेतुकानि अट्ठ, सहेतुकानि अट्ठा ति सोळस कामावचर-कुसलविपाक-चित्तानि समत्तानि।

(ग) रूपावचर-विपाक-चित्तं

१९.१. वितक्क-विचार-पीति-सुख-चित्तेकग्गतासहितं पठमज्झानविपाक-चित्तं;

२. विचार-पीति-सुख-चित्तेकग्गता-सहितं दुतियज्झान-विपाक-चित्तं;

३. पीति-सुख-चित्तेकग्गता-सहितं ततियज्झान-विपाक-चित्तं;

४. सुख-चित्तेकग्गता-सहितं चतुत्थ-झान-विपाक-चित्तं;

५. उपेक्खा-चित्तेकग्गता-सहितं पञ्चम-झान-विपाक-चित्तं चे ति;

—इमानि पञ्च पि रूपावचर-विपाक-चित्तानि नाम।

२०. एकन्तेन हदयं निस्साय पठवी-कसिणादिकं आलम्बित्वा जवनानन्तरं 'भवङ्ग'' ति नामेन, भवङ्गक्खये वा 'चुती' ति नामेन, चुति चित्तानन्तरं वा 'पटिसन्धी' ति नामेन, पटिसन्धानन्तरं वा 'भवङ्ग'' ति नामेन उप्पज्जन्ति।

(घ) अरूपावचर-विपाक-चित्तं

२१.१. आकासानञ्चायतन-विपाक-चित्तं;

२. विञ्ञाणञ्चायतन-विपाक-चित्तं;

३. आकिञ्चञ्ञायतन-विपाक-चित्तं;

४. नेवसञ्ञा-नासञ्ञायतन-विपाक-चित्तं ति;

—इमानि चत्तारि अरूपावचर-विपाक-चित्तानि नाम।

२२. हदयं निस्साय[1] यथानुपुब्बिकं कसिणुग्घाटिमाकासं च,

---

१. अनिस्साय—रो.

पठमारूप्प-विञ्ञाणं च, नत्थिभावं च, आकिञ्चञ्ञायतनं च आलम्बित्वा जवनानन्तरं वा 'भवङ्ग'' ति नामेन, भवङ्गक्खये
R.155 वा 'चुती' ति नामेन, चुतिचित्तानन्तरं वा 'पटिसन्धी' ति नामेन, पटिसन्धानन्तरं वा 'भवङ्ग'' ति नामेन उप्पज्जन्ति ।

(ङ) लोकुत्तर-विपाक-चित्तं

२३.१. सोतापत्ति-फल-चित्तं;

२. सकदागामि-फल-चित्तं;

३. अनागामि-फल-चित्तं;

४. अरहत्त-फल-चित्तं चे ति ।

२४. इमेसु चतुसु लोकुत्तर-फल-चित्तेसु सोतापत्ति-फलचित्तं ताव मग्गानन्तरं जायमानं एकन्तेन हृदयं निस्साय, इतरानि तीणि पि निस्साय वा अनिस्साय वा, अविसेसेन चत्तारि पि निब्बानं आलम्बित्वा, पठमुप्पत्तियं मग्गानन्तरं एव 'सुञ्ञतो विमोक्खो,' 'अनिमित्तो विमोक्खो', 'अप्पणिहितो विमोक्खो' ति नामेन उप्पज्जन्ती ति ।

समत्तानि चत्तारि पि लोकुत्तर-फल-चित्तानि नाम ।

(च) अहेतुक-अकुसल-विपाक-चित्तं

२५.१. चक्खायतनं निस्साय अनिट्ठसम्मतं रूपायतनं आलम्बित्वा आलोकूपनिस्सयं लभित्वा मनोधातावज्जनानन्तरं एव उप्पज्जति अकुसल-विपाकं उपेक्खासहगतं चक्खु-विञ्ञाणं ।

२. सोतायतनं निस्साय अनिट्ठसम्मतं सद्दायतनं आलम्बित्वा

आकासूपनिस्सयं लभित्वा मनोधातावज्जनानन्तरं एव उप्पज्जति अकुसल-विपाकं उपेक्खासहगतं सोत-विञ्ञाणं।

३. घाणायतनं निस्साय अनिट्ठसम्मतं गन्धायतनं आलम्बित्वा वातापनिस्सयं लभित्वा मनोधातावज्जनान्तरं एव उप्पज्जति अकुसल-विपाकं उपेक्खासहगतं घाण-विञ्ञाणं।

४. जिह्वायतनं निस्साय अनिट्ठसम्मतं रसायतनं आलम्बित्वा उदकूपनिस्सयं लभित्वा मनोधातावज्जनान्तरं एव उप्पज्जति अकुसलविपाकं उपेक्खासहगतं जिह्वा-विञ्ञाणं।

५. कायायतनं निस्साय अनिट्ठसम्मतं फोट्ठब्बायतनं आलम्बित्वा पठवूपनिस्सयं लभित्वा मनोधातावज्जनानन्तरं एव उप्पज्जति अकुसल-विपाकं दुक्खसहगतं काय-विञ्ञाणं।

६. हृदयं निस्साय पञ्चन्नं अकुसल-विपाक-विञ्ञाणं अञ्ञतरानन्तरं तस्सेव आरम्मणं गहेत्वा उप्पज्जति अकुसल-विपाक-अहेतुकमनोधातु-उपेक्खासहगतं सम्पटिच्छनचित्तं।

७. हृदयं निस्साय अनिट्ठसम्मतेसु छसु आरम्मणेसु यं वा तं वा आलम्बित्वा अकुसलविपाक-अहेतुक-मनोधातु-सम्पटिच्छनानन्तरं वा 'सन्तीरणं' ति नामेन, जवनानन्तरं वा 'तदारम्मणं' ति नामेन,
R.156 तदारम्मणानन्तरं व 'भवङ्ग'' ति नामेन, भवङ्गक्खये वा 'चुती' ति नामेन, चुतिचित्तानन्तरं वा 'पटिसन्धी' ति नामेन, पटिसन्धानन्तरं वा 'भवङ्ग'' ति नामेन उप्पज्जति अकुसलविपाक-अहेतुक-मनोविञ्ञाणधातु-उपेक्खासहगत-सन्तीरणं चे ति;

—इमानि सत्त पि अकुसलविपाकचित्तानि नाम।

एवं सब्बथा पि छत्तिंस विपाकचित्तानि नाम।

(४) क्रिया-चित्त-कथा

(क) अहेतुक-क्रिया-चित्तं

२६.१. उपेक्खासहगत-अहेतुक-क्रियामनोधातु-पञ्चद्वारावज्जनचित्तं हृदयं निस्साय भवङ्गानन्तरं पञ्चसु आरम्मणेसु यं वा तं वा आलम्बित्वा पञ्चन्नं विञ्ञाणं पुरेचारिकं हुत्वा उप्पज्जति ।

२. क्रिया-अहेतुक-मनोविञ्ञाणधातु सोमनस्स-सहगत-चित्तं एकन्तेन 'हृदयं निस्साय' एव मनोद्वारे[1] छसु आरम्मणेसु यं वा तं वा आलम्बित्वा अरहतो सितं कुरुमानं मनोविञ्ञाणधातु आवज्जनानन्तरं उप्पज्जति ।

३. क्रिया-अहेतुक-मनोविञ्ञाणधातु-उपेक्खासहगतं आवज्जनचित्तं हृदयं निस्साय वा अनिस्साय वा यथारहं भवङ्गानन्तरं 'चित्तं हृदयं निस्साय वा अनिस्साय वा यथारहं भवङ्गानन्तरं' ति वा 'आवज्जनं' ति नामेन, सन्तीरणानन्तरं वा 'वोत्थपनं' ति नामेन छसु आरम्मणेसु यं वा तं वा आलम्बित्वा कामावचरकुसलाकुसलक्रियाजवनानं पुरेचारिकं हुत्वा उप्पज्जति ।

—इमानि तीणि पि अहेतुक-क्रिया-चित्तानि नाम ।

(ख) कामावचर-सहेतुक-क्रिया-चित्तं

२७.१. सोमनस्स-सहगतं ञाण-सम्पयुत्तं असंखारिकं क्रिया-चित्तं;

२. सोमनस्स-सहगतं ञाण-सम्पयुत्तं ससंखारिकं क्रिया-चित्तं;

३. सोमनस्स-सहगतं ञाण-विप्पयुत्तं असंखारिकं क्रिया-चित्तं;

---

१. मनोद्वारेसु

४. सोमनस्स-सहगतं ञाण-विप्पयुत्तं ससंखारिकं क्रिया-चित्तं;

५. उपेक्खा-सहगतं ञाण-सम्पयुत्तं असंखारिकं क्रिया-चित्तं;

६. उपेक्खा-सहगतं ञाण-सम्पयुत्तं ससंखारिकं क्रिया-चित्तं;

७. उपेक्खा-सहगतं ञाण-विप्पयुत्तं असंखारिकं क्रिया-चित्तं;

८. उपेक्खा-सहगतं ञाण-विप्पयुत्तं ससंखारिकं क्रिया-चित्तं चेति;

—इमानि अट्ठ पि सहेतुक-क्रिया-चित्तानि नाम।

२८. हृदयं निस्साय वा अनिस्साय वा छसु आरम्मणेसु यं वा तं वा आलम्बित्वा मनोविञ्ञाणधातावज्जनान्तरं उप्पज्जन्ति। एवं अहेतुकानि तीणि, सहेतुकानि अट्ठा ति एकादस कामावचर-क्रिया-चित्तानि समत्तानि।

(ग) रूपावचर-क्रिया-चित्तं

R.157 २९.१. वितक्क-विचार-पीति-सुखेकग्गता-सहितं पठमज्झान-क्रिया-चित्तं;

२. विचार-पीति-सुखेकग्गता सहितं दुतियज्झान-क्रिया-चित्तं;

३. पीति-सुखेकग्गता-सहितं ततियज्झान-क्रिया-चित्तं;

४. सुखेकग्गता-सहितं चतुत्थज्झान-क्रिया-चित्तं;

५. उपेक्खेकग्गता-सहितं पञ्चमज्झान-क्रिया-चित्तं चेति;

—इमानि पञ्च पि रूपावचर-क्रिया-चित्तानि नाम।

३०. एकन्तेन हृदयं निस्साय यथारहं ञाणसम्पयुत्त-क्रिया-

चित्तानन्तरं पठवीकसिणादिकं आलम्बित्वा उप्पज्जन्ति। पञ्चमं पन छळारम्मणं पि होति।

(घ) अरूपावचर-क्रिया-चित्तं

३१.१. आकासानञ्चायतन-समापत्ति-क्रिया-चित्तं;

२. विञ्ञाणञ्चायतन-समापत्ति-क्रिया-चित्तं;

३. आकिञ्चञ्ञायतन-समापत्ति-क्रिया-चित्तं;

४. नेवसञ्ञानासञ्ञायतन-समापत्ति-क्रिया-चित्तं चेति;

—इमानि चत्तारि पि अरूपावचर-क्रिया-चित्तानि नाम।

३२. हृदयं निस्साय वा अनिस्साय वा उपेक्खा-सहगत-ञाणसम्पयुत्त-क्रियाचित्तानन्तरं यथानुपुब्बिकं कसिणुग्घाटिमाकासं च पठमारुप्पविञ्ञाणं च नत्थिभावं च आकिञ्चञ्ञायतनं च आलम्बित्वा उप्पज्जन्ति। समत्तानि चत्तारि अरुपावचरक्रिया-चित्तानि।

३३. एत्तावता एकवीसति कुसलचित्तानि, द्वादस अकुसल-चित्तानि, छत्तिंस विपाकचित्तानि, वीसति क्रियाचित्तानि चे ति एकूननवुति चित्तानि।

चित्त-कथा-निट्ठिता

२. चेतसिक-विभागो

१. चेतसिक-कथा

(क) सब्ब-चित्त-साधारण-चेतसिका

१. चेतसिका पन द्वेपञ्ञास होन्ति। कथं? फस्सो वेदना

सञ्ञा चेतना एकग्गता जीवितिन्द्रियं मनसिकारो चेति सत्त। इमे चेतसिका सब्बचित्त-साधारणा नाम।

(ख) कुसल-चेतसिका

२. सद्धिन्द्रियं सतिन्द्रियं पञ्ञिन्द्रियं हिरिबलं ओत्तप्पबलं अलोभो अदोसो कायपस्सद्धि चित्तपस्सद्धि कायलहुता चित्तलहुता कायमुदुता चित्तमुदुता कायकम्मञ्ञता चित्तकम्मञ्ञता कायपागुञ्ञता चित्तपागुञ्ञता कायुज्जुकता चित्तुज्जुकता तत्रमज्झत्तता चेति; इमे वीसति चेतसिका अकुसलचित्तेसु चेव अहेतुकचित्तेसु चाति समतिंसचित्तेसु न उप्पज्जन्ति येव।

३. पञ्ञा पन द्वादससु ञाणविप्पयुत्तेसु पि न लब्भति, तस्मा द्वाचत्तालिसचित्ते न उप्पज्जति।

R.158 ४. करुणा-मुदिता पन पञ्चमज्झानवज्जित-रूपावचर-चित्तेसु, सोमनस्ससहगत-कामावचर-कुसलचित्तेसु, सहेतुक-सोमनस्स-सहगत-क्रियाचित्तेसु चाति समवीसति-चित्तेसु कदाचि उप्पज्जन्ति विसुं विसुं।

५. सम्मावाचा सम्माकम्मन्तो सम्मा-आजीवो च लोकुत्तर-चित्तेसु येव उप्पज्जन्ति येव। लोकियचित्तेसु पन कामावचरकुसलचित्तेसु कदाचि नाना हुत्वा उप्पज्जन्ति।

(ग) पकिण्णक-चेतसिका

६. वितक्को विचारो पीति विरिन्द्रियं छन्दो अधिमोक्खो चेति छसु पकिण्णकचेतसिकेसु वितक्क-विचारा ताव द्विपञ्च-विञ्ञाणेसु चेव उपरिमेसु तीसु रूपावचरचित्तेसु च सब्ब-अरूप-चित्तेसु चाति एकतिंसचित्तेसु न उप्पज्जन्ति। पीति पन दोमनस्स-उपेक्खा-सहगत-चित्तेसु चेव कायविञ्ञाणेसु च चतुत्थज्झान-

मनोद्वारावज्जनचित्तेसु चा ति चतुपञ्ञासचित्तेसु न उप्पज्जति। विरियं अहेतुकविपाकेसु चेव मनोधातावज्जनेसु चा ति सोळसचित्तेसु न उप्पज्जति। छन्दो द्विपञ्चविञ्ञाण-मनोधातुत्तिक-सन्तीरण-हसन-वोट्ठब्बानं वसेन अट्ठारससु अहेतुकचित्तेसु चेव द्वीसु मोमूहचित्तेसु चा ति समवीसतिचित्तेसु न उप्पज्जति। अधिमोक्खो द्विपञ्चविञ्ञाणेसु चेव विचिकिच्छा-चित्ते चा ति एकादससु चित्तेसु न उप्पज्जति।

कुसल-चेतसिका निट्ठिता

(घ) अकुसल-चेतसिका

इमे एकन्तेन अकुसल-चेतसिका वेदितब्बा। मोहो अहिरिकं अनोत्तप्पं उद्धच्चं ति चत्तारो चेतसिका सब्बाकुसल-साधारणा। लोभो अट्ठसु लोभसहगतचित्तेसु येव उप्पज्जति। दिट्ठि चतुसु दिट्ठिगतसम्पयुत्तचित्तेसु येव उप्पज्जति। मानो कदाचि चतुसु दिट्ठिगतविप्पयुत्तेसु येव उप्पज्जति। थीन-मिद्धं पञ्चसु ससंखारिकचित्तेसु येव उप्पज्जति। दोसो द्वीसु पटिघ-चित्तेसु येव उप्पज्जति। इस्सा-मच्छेर-कुक्कुच्चानि द्वीसु दोमनस्स-सहगतचित्तेसु येव कदाचि उप्पज्जन्ति विसुं विसुं। विचिकिच्छा विचिकिच्छा-सहगते येव उप्पज्जति। इमे चुद्दस चेतसिका एकन्तेन अकुसला येवा ति।

एवं सब्बथा पि संखेपेन द्वे पञ्ञास चेतसिका वेदितब्बा ति।

२. चेतसिक-सम्पयोग-कथा

८. द्विपञ्चविञ्ञाणेसु सत्त येव चेतसिका भवन्ति;

मनोधातुत्तिकाहेतुकपटिसन्धियुगलेसु दस; सोमनस्ससन्तारण-वोत्थपनेसु एकादस; हसनचित्ते द्वादस।

९. अकुसलेसु मोमूहचित्तेसु द्वीसु पण्णरस; पञ्चम-सत्तम-नवमेसु अट्ठारस; पठम-ततियेसु एकूनवीसति; छट्ठम-दसमेसु वीसति दुतिय-चतुत्थेसु पन चित्तेसु एकवीसति।

१०. रूपावचर-पञ्चमेसु, अरूपेसु च तिंसति। उपेक्खा-सहगत-ञाणविप्पयुत्त-चित्तेसु विपाक-क्रियाचित्तेसु चेव चतुत्थ-ज्झाने च एकतिंसति। उपेक्खासहगत-ञाणसम्पयुत्त-विपाक-क्रियासु चेव उपेक्खा-सहगत-ञाणविप्पयुत्त-कुसले च सोमनस्स-सहगत-ञाणविप्पयुत्त-विपाके च ततियज्झाने च द्वतिंस। सोमनस्ससहगत-ञाणविप्पयुत्त-विपाककुसलक्रियासु चेव, उपेक्खासहगत-ञाण-सम्पयुत्त-कुसले च सोमनस्ससहगत-ञाणसम्पयुत्त-विपाके च दुतिय-ज्झाने च तेतिंस। सोमनस्स-सहगत-ञाणसम्पयुत्त-कुसलक्रियासु चेव पठमज्झाने च चतुत्तिंस।

११. अप्पमञ्ञा-विरतियो पन एकतो जायन्ति। लोकुत्तर-चित्तेसु पन छत्तिंस चेतसिका भवन्ति।

(३) निब्बान-कथा

१२. अच्चुतं अच्चन्तं खेमं,
निच्चं सन्तं असङ्खतं।
वाणातीतो तथागतो,
निब्बानं ति पकित्तयी॥

निब्बान-कथा-निट्ठिता

निगमन-गाथा

अनेन पुञ्ञेन तु बुद्धदत्तो,
विहार-संसारभया सुमुत्तो।
महामहं रागविनोदनं सिवं,
अनासवं सेवतु खिप्पमेवा ति।

रूपारूपविभागो निट्ठितो

पच्छिमं विञ्ञापनं

थेरेन जगदीसेन, कस्सपेन वरेन हि।
गुरुना सन्तचित्तेन, अभिधम्मधरेन च॥

सोधनत्थाय गन्थस्स, जम्बुदीपक्खरेसु वा।
पकासनत्थं लोकस्स, याचितो हि पुनप्पुनं॥

बुद्धञ्जनेय्यप्पसादेन, लद्धोकासं वरं सुभं।
नागरी अक्खरेसु च, कतं संसोधनं मया॥

भारतस्स सुरट्ठस्स, सिक्खा-आचिण्णिका-मयो।
मन्तालयो वरो रम्मो, सुधी-जन-समाकुलो॥

तेन दिन्न-सहायेन, सब्बाकारेण पुण्णतो।
बुद्ध-विज्जा-परिवेणे, रम्मे ओवरके सुभे॥

निसीदं मुदितो दिल्ली-विस्सविज्जालये वरे।
पकासनं तु गन्थस्स, सम्पन्नं ति अनाकुलं॥

द्वत्तिस-अधिके वस्से, अट्ठत्तिय-सहस्सिमे ।
हेमन्ते फुस्समासस्स, सुक्कपक्खे मनोरमे ॥

धम्मवेला-सम्पन्ने, पच्चूसे कुजवासरे ।
पत्थना सफला जाता, पुब्बे कता सचेतना ॥

सन्ति रमतु सब्बत्थ, पीति-पामोज्ज-संहिता ।
धम्मे रता पजा सब्बा, विज्जा-रता सुधी-जना ॥